

31

वेद वरन पुस्तकालय
पु. ५६

४-

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

ओं विश्वा॑नि दे॒व स॒वित॑र्दुरि॒ता॒नि॒ परा॑सुव । यद्भ॒द्रं तन्न॒ आसु॑व ।

अथ पञ्चर्चस्य षट्सप्तातितमस्य सूक्तस्य—

१-५ क॒विर्ऋ॑षिः ॥ प॒व॒मा॒नः सो॒मो दे॒वता ॥ छन्दः—?

त्रिष्टुप् । २ वि॒रा॒ड्ज॒गती । ३, ५ नि॒चृ॒ज॒गती ।

४ पा॒द॒नि॒चृ॒ज॒गती ॥ स्वरः—१ भै॒वृ॒त॒न

२-५ निषादः ॥

अथ द्युश्वादीनामाधारत्वं वर्ण्यते ।

अथ परमात्माका सर्वाधाररूपसे वर्णन करते हैं ।

ध॒र्ता दि॒वः प॒व॒ते कृ॒त्व्यो र॒सो

दक्षो॑ दे॒वाना॑म॒नु॒माद्यो॑ नृ॒भिः ।

हरिः॑ सृ॒जानो॑ अ॒त्यो न स॒त्वाभि॑षु॒था

पाजा॑सि कृ॒णु॒ते न॒दीष्व॑ ॥ १ ॥

ध॒र्ता । दि॒वः । प॒व॒ते । कृ॒त्व्यः । र॒सः । दक्षः॑ । दे॒वानां॑ ।

अ॒नु॒माद्यः॑ । नृ॒भिः । हरिः॑ । सृ॒जानः॑ । अ॒त्यः । न ।

स॒त्वाभिः॑ । वृ॒था । पाजा॑सि । कृ॒णु॒ते । न॒दीषु॑ । आ ॥१॥

पदार्थः—(दिवः) द्युलोकस्य (धर्ता) धारको जग-
दीश्वरः (पवते) मां पवित्रयतु । (नृभिः) सर्वैरपि जनैः-

(कृत्वयः) उपासनीयः । अथ च परमेश्वरः (रसः) आनन्द-
स्वरूपस्तथा (दक्षः) सर्वज्ञः (देवानामनुमाद्यः) विदुषा-
माह्लादकः (हरिः) पापहारकः परमात्मा (सृजानः) सर्व सृजन्
(अत्योन) विद्युदिव (वृथा) अनायासेनैव (सत्वभिः) प्राणिभिः
(पाजांसि) बलानि (कृणुते) करोति । अथ च पूर्वोक्तः
परमेश्वरः (नदीषु) प्रकृतेः सर्वासु शक्तिषु (आ) व्याप्नोति ।
उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

पदार्थ—(दिवः) धुलोकका (धर्ता) धारणकर्ता परमात्मा (पवते)
हमको पवित्र करे (नृभिः) सब मनुष्योंका (कृत्वयः) जो उपास्य है
तथा (रसः) आनन्द स्वरूप है, और (दक्षः) सर्वज्ञ है । (देवाना
मनुमाद्यः) और विद्वानोंका आह्लादक है । (हरिः) उक्त गुणयुक्त पर-
मात्मा (सृजानः) सम्पूर्ण सृष्टिकी रचना करता हुआ (अत्योन) विद्युत्के
समान (वृथा) अनायास से ही (सत्वभिः) प्राणियों द्वारा (पाजांसि)
बलोंको (कृणुते) करता है । और उक्त परमात्मा (नदीषु) प्रकृतिकी
सम्पूर्ण शक्तियोंमें (आ) व्याप्त है ॥

भावार्थ—प्रत्येक प्राकृत-पदार्थमें परमात्माकी सत्ता विद्यमान है ।
और वही धुलोकादिका अधिकरण है ॥१॥

शूरो न धत्त आयुधा गभस्त्योः

स्वःसिषासत्रथिरो गविष्टिषु ।

इन्द्रस्य शुष्ममीरयन्नपस्युभिरि-

न्दुर्हिन्वानो अज्यते मनीषिभिः ॥ २ ॥

शूरः । न । धत्ते । आयुधा । गभस्त्योः । स्वःरिति स्वः ।

सि॒सा॒सन् । र॒थि॒रः । गोऽई॒ष्टि॒षु । इन्द्र॑स्य । शु॒ष्मं । ई॒रय॑न् ।
अ॒प॒स्यु॒भिः । इन्द्रुः॑ । हि॒न्वा॒नः । अ॒ज्य॒ते । म॒नी॒षि॒भिः ॥२॥

पदार्थः—(इन्द्रुः) सर्वप्रकाशकः परमेश्वरः (मनीषिभिः) ज्ञानयोगिभिः (अज्यते) साक्षात्क्रियते । तथा (अपस्युभिः) कर्मयोगिभिः (हिन्वानः) प्रेर्यमाणः अथच (इन्द्रस्य) कर्मयोगिनः (शुष्मं) बलं (ईरयन्) प्रेरयन् (शूरोन) शूर-इव (गभस्त्योः) स्वकीयकर्मरूप-ज्ञानरूपशक्त्योः (आयुधा) सृष्टेः करणोपकरणरूपाण्यायुधानि (धत्ते) दधाति । (स्वः) सुख-स्वरूपः परमात्मा (गविष्टिषु) प्रजांसु (सिषासन्) संभक्तु-मिच्छया (रथिरः) गतिस्वरूपः स परमात्मा स्वकीयगत्या सर्वत्र परिपूर्णो भवति ॥

पदार्थ—(इन्द्रुः) सर्वप्रकाशक परमात्मा (मनीषिभिः) ज्ञान-योगियों द्वारा (अज्यते) ध्यानविषय किया जाता है । (अपस्युभिः) कर्मयोगियों द्वारा (हिन्वानः) प्रेरणा किया हुआ तथा (इन्द्रस्य) कर्मयोगीके (शुष्मं) बलको (ईरयन्) प्रेरणा करता हुआ (शूरोन) शूर-वीरके समान (गभस्त्योः) अपने कर्म और ज्ञानरूप शक्तिमें (आयुधा) सृष्टिके करणोपकरणरूप आयुधोंको (धत्ते) धारण करता-है । (स्वः) वह सुखस्वरूप परमात्मा (गविष्टिषु) प्रजाओंमें (सिषासन्) विभाग करनेकी इच्छासे (रथिरः) गतिस्वरूप परमात्मा अपनी गतिसे सर्वत्र परिपूर्ण होता है ॥

भावार्थ—परमात्मा कर्मोंके फल देनेके अभिप्रायसे सर्वत्र सृष्टिमें अपनी न्यायरूपी-शक्तिसे सम्पूर्ण प्रजामें विराजमान होकर कर्मोंके यथा-योग्य फल देता है ॥२॥

इन्द्रस्य सोम पवमान ऊर्मिणा
 तविष्यमाणो जठरेष्वविश ।
 प्र नः पिन्व विद्युदध्रेव रोदसी धिया
 न वाजाँ उप मासि शश्वतः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । पवमानः । ऊर्मिणा । तविष्यमाणः ।
 जठरेषु । आ । विश । प्र । नः । पिन्व । विद्युत् । अभ्राऽध्व ।
 रोदसी इति । धिया । न । वाजान् । उप । मासि । शश्वतः ॥३॥

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! (पवमानः) सर्वान्प-
 वित्रयस्त्वम् (ऊर्मिणा) स्वज्ञानतरङ्गैः (तविष्यमाणः) सर्वस्या-
 भ्युदयमिच्छन् (इन्द्रस्य) कर्मयोगिनः (जठरेषु) अन्तःकर-
 णेषु (आविश) आगत्य विराजस्व । अथच (विद्युत्) विद्युत्
 (अध्रेव) यथा मेघान् प्रकाशयति तथा (रोदसी) द्यावापृथि-
 व्यौ बर्द्धयति । तथा (नः) अस्मान् (प्रपिन्व) बर्द्धय । अथ च
 (धिया) कर्मभिः (वाजान्) बलानि (न) साम्प्रतं (शश्वतः)
 निरन्तरं (उपमासि) निर्मिमीषे ॥

पदार्थ—(सोम) हे परमात्मन् ! (पवमानः) सबको पवित्र करते
 हुए आप तथा (ऊर्मिणा) अपनी ज्ञानकी लहरोंसे (तविष्यमाणः)
 सबकी वृद्धि चाहते हुए (इन्द्रस्य) कर्मयोगीके (जठरेष्वविश) अन्तः-
 करणोंमें आकर विराजमान हों । और (विद्युत्) बिजली (अध्रेव)
 जिस प्रकार मेघोंको प्रकाशित करती है, और (रोदसी) गुलोक और
 पृथिवीलोकको वृद्धियुक्त करती है, उस प्रकार (नः) हमको आप
 (प्रपिन्व) वृद्धियुक्त करें । और (धिया) कर्मोंके द्वारा (वाजान्)
 बलोंको (शश्वतः) संप्रति निरन्तर (उपमासि) निर्माण करते हैं ॥

भावार्थ—परमात्मा सत्कर्मों द्वारा मनुष्योंको इस प्रकार प्रदीप्त करता है, जिस प्रकार बिजली मेघमण्डलों और ध्रु तथा पृथिवी लोकको प्रदीप्त करती है । इस लिये उसकी ज्ञानरूपी दीप्तिका लाभ करनेके लिये सदैव उद्यत रहना चाहिये ॥३॥

विश्वस्य राजा पवते स्वर्दश

ऋतस्य धीतिमृषिषाळवीवशत् ।

यः सूर्यस्यासिरेण मृज्यते पिता

मतीनामसमष्टकाव्यः ॥४॥

विश्वस्य । राजा । पवते । स्वऽदृशः । ऋतस्य । धीतिं ।

ऋषिषाद् । अवीवशत् । यः । सूर्यस्य । असिरेण । मृज्यते ।

पिता । मतीनां । असमष्टकाव्यः ॥४॥

पदार्थः—(विश्वस्य राजा) समस्तसंसारस्य प्रभुः परमात्मा (पवते) अस्मान्पवित्रयति (ऋतस्य) सत्यवक्तुः कर्मयोगिनः (स्वर्दशः) सुखज्ञातुः (धीतिं) कर्म (अवीवशत्) वाञ्छति । स परमात्मा (ऋषिषाद्) सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरोस्ति । तथा (यः) यः परमेश्वरः (सूर्यस्य) ज्ञानस्य (असिरेण) रश्मिभिः (मृज्यते) साक्षात्क्रियते । अथच (मतीनां) अखिलज्ञानानां (पिता) प्रदाता परमात्मा (असमष्टकाव्यः) वाचामगोचरोस्ति ॥

पदार्थ—(विश्वस्य राजा) सम्पूर्ण संसारका राजा परमात्मा (पवते) हमको पवित्र करता है । (ऋतस्य) सत्यवक्ता कर्मयोगीका तथा-

(स्वर्दशः) सुखके ज्ञाताके (धीर्ति) कर्मको (अवीवशत्) चाहता है । और परमात्मा (ऋषिषाद्) सूक्ष्मसे भी सूक्ष्म है । तथा (यः) जो परमात्मा (सूर्यस्य) ज्ञानकी राशियोंसे (मृज्यते) साक्षात् किया जाता है । और (मतीनां) समस्त ज्ञानोंका (पिता) प्रदाता है । तथा (असमष्टकाव्यः) जो कवियोंकी वाणीसे परे है ॥

भावार्थ—परमात्मा सब ज्ञानोंका केन्द्र है । और उसको कोई ज्ञानविषय नहीं कर सकता । इस लिये वह अतीन्द्रिय है । अर्थात् “यतोवाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्यमनसा सह” उसको वाणी और मन दोनों ही विषय नहीं कर सकते । अर्थात् वह वाणीका लक्ष्यार्थ है, वाच्यार्थ नहीं ॥ ४ ॥

वृषैव यूथा परि कोशमर्षस्य-

पामुपस्थै वृषभः कनिक्रदत् ।

स इन्द्राय पवसे मत्सरिन्तमो

यथा जेषाम समिथे त्वोत्तयः ॥ ५ ॥

वृषाऽइव । यूथा । परि । कोशं । अर्षसि । अपां । उपस्थै । वृषभः । कनिक्रदत् । सः । इन्द्राय । पवसे । मत्सरिन्तमः । यथा । जेषाम । संस्थे । त्वाऽऽत्तयः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(त्वोत्तयः) भवता सुरक्षिता वयं (यथा) येन प्रकारेण (समिथे) संग्रामे (जेषाम) जयेम तथा भवान्करोतु । (सः) सः (मत्सरिन्तमः) आनन्ददायकरत्नम् (इन्द्राय) कर्मयोगिने (पवसे) पवित्रयसि । (वृषा) कामनावर्षकाणां (यूथेव) समूह इव (कोशं) ऐश्वर्यस्य कोशं (पर्यर्षसि) प्राप्तोषि ।

यथा (अपामुपस्थे) जलाभिमुखं (वृषभः) मेघमण्डलं (कनि-
क्रदत्) शब्दं कृत्वा प्राप्नोति तद्वत् ॥

पदार्थ—(त्वोतयः) आपसे सुगन्धित होते हुए (यथा) जैसे
(समिधे) संग्राममें (जेषाम्) हम जीतें वैसा आप करें। (सः) वह
(मत्सरिन्तमः) आनन्दके प्रदाता आप (इन्द्राय) कर्मयोगीके लिये
(पवसे) पवित्रता प्रदान करते हैं। आप (वृषा) कामनाओंके (यूथेव)
दातृगणके समान (कोशं) ऐश्वर्यके कोशको (पर्यर्षसि) प्राप्त होते हैं।
जिस प्रकार (अपामुपस्थे) जलोंके समीप (वृषभः) मेघमण्डल
(कनिक्रदत्) गर्ज कर प्राप्त होता है ॥

भावार्थ—परमात्मा हमारे ज्ञान-विज्ञानादि कोशोंकी रक्षा करने-
वाला है, और वह उद्योगी और कर्मयोगियोंको सदैव पवित्र करता है।

इति षट्सप्ततितमं सूक्तं प्रथमोवर्गश्च समाप्तः ॥

यह ७६ वां सूक्त और पहिला वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ पञ्चर्चस्य सप्तसप्ततितमस्य सूक्तस्य—

१—५ कविर्ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥ छन्दः—१
जगती । १, ४, ५ निचृज्जगती ॥
निषादः स्वरः ॥

अथ वाचां सदाचारो वर्ण्यते ।

अब वाणियोंका सदाचार वर्णन करते हैं ।

एष प्र कोशे मधुमाँ अचिक्रददिन्द्रस्य
वज्रो वपुषो वपुष्टरः ।

अभीमृतस्य सुदुघा घृतश्चुतो

वाश्रा अर्षन्ति पयसेव धेनवः ॥१॥

एषः । प्र । कोशे । मधुऽमान् । अचिक्रदत् । इन्द्रस्य ।
वज्रः । वपुषः । वपुऽतरः । अभि । ई । ऋतस्य । सुदुघाः ।
घृतश्चुतः । वाश्राः । अर्षन्ति । पयसाऽइव । धेनवः ॥१॥

पदार्थः—(वाश्राः) शब्दवत्यः (धेनवः) वाण्यः
याः (पयसेव) जलप्रवाह इव (अभ्यर्षन्ति) अभिगच्छन्ति ताः
(ई) अस्य (ऋतस्य) सत्यस्य (सुदुघाः) दोहधन्यः सन्ति ।
तथा (घृतश्चुतः) माधुर्यदात्र्यः सन्ति । (एषः) उक्तः परमे-
श्वरः (कोशे) अन्तःकरणे (मधुमान्) आनन्दरूपेण वर्तमानः
सन् (प्राचिक्रदत्) साक्षिलेनोपदिशति । स (वपुष्टरः) सर्वे-
षामादिबीजमस्ति । तथा (इन्द्रस्य) कर्मयोगिनः (वपुषः)
शरीरस्य (वज्रः) वज्रोस्ति ॥

पदार्थ—(वाश्राः) शब्द करती हुई (धेनवः) वाणियों जो
(पयसेव) जल प्रवाहके समान (अभ्यर्षन्ति) चलती हैं, वे वाणीयें (ई) इस
(ऋतस्य) सत्यकी (सुदुघाः) दोहन करने वाली हैं । और (घृतश्चुतः)
माधुर्यको देने वाली हैं । (एषः) उक्त परमेश्वर (कोशे) अन्तःकरण-
में (मधुमान्) आनन्द-रूपसे वर्तमान परमात्मा (प्राचिक्रदत्) साक्षी-
रूपसे उपदेश करता है । और वह (वपुष्टरः) सबका आदिबीज है, तथा
(इन्द्रस्य) कर्मयोगीके (वपुषः) शरीरका (वज्रः) वज्र है ॥

भावार्थ—सब सचाइयोंका आश्रय एकमात्र वाणी है । जो
पुरुष वाणीको मीठी और सब कामनाओंकी दोहन करने वाली बनाते-
हैं, वे इस संसारमें सदैव सुख लाभ करते हैं ॥१॥

स पू॒र्व्यः प॒वते॒ यं दि॒वस्परि॑
श्ये॒नो म॑था॒यदि॑षि॒तस्ति॒रो रजः॑ ।

स म॒ध्व आ यु॑वते॒ वेवि॑जान॒
इत्कृ॒शानो॒रस्तु॑र्म॒नसा॑ह बि॒भ्युषा॑ ॥२॥

सः । पू॒र्व्यः । प॒वते॒ । यं । दि॒वः । परि॑ । श्ये॒नः । म॒था॒यत् ।
इ॒षि॒तः । ति॒रः । रजः॑ । सः । म॒ध्वः । आ । यु॑वते॒ ।
वेवि॑जानः । इत् । कृ॒शानोः । अस्तुः । म॒नसा॑ । अह॑ ।
बि॒भ्युषा॑ ॥२॥

पदार्थः—(सः) असौ परमेश्वरः (पू॒र्व्यः) अनादिरस्ति ।
तथा (प॒वते) पवित्रयति । यः (रजः) प्रकृते रजोगुणं (ति॒रः)
तिरस्कृत्य (परिमथायत्) सर्वान्मश्नाति (सः) अयं परमात्मा
(म॒ध्वः) मधुरूपोस्ति । तथा (आयुवते) परमाणुरूपप्रकृतिं
मिथोमेलयति च । अथ च (वेवि॑जानः) गतिशीलोस्ति (कृ॒शानोः)
स्वीयतेजोरूपशक्त्या (अस्तु) आक्षेपकारिजनेभ्यः (म॒नसा)
आत्मीयमननरूपबलेन (बि॒भ्युषा) भयं ददाति ॥

पदार्थ—(सः) पूर्वोक्त परमात्मा (पू॒र्व्यः) अनादि है । और
(प॒वते) सबको पवित्र करता है । जो (रजः) प्रकृतिके रजोगुणको (ति॒रः)
तिरस्कार करके (परिमथायत्) सबको मथन करता है (सः) वह (म॒ध्वः)
मधुरूप है । और (आयुवते) परमाणुरूप प्रकृतिको आपसमें मिलाने
वाला है । (वेवि॑जानः) गतिशील है । (कृ॒शानोः) अपनी तेजरूप-शक्तिसे
(अस्तु) आक्षेप-पुरुषोंको (म॒नसा) अपनी मननरूप-शक्तिसे (बि॒भ्युषा)
भयको देने वाला है ।

भावार्थ—परमात्मा प्रकृतिके रजोरूप-परमाणुओंका संयोग करके इस सृष्टिको उत्पन्न करता है ॥ २ ॥

ते नः पूर्वास उपरास इन्दवो

महे वाजाय धन्वन्तु गोमते ।

ईक्षेण्यासो अह्योऽन चारवो

ब्रह्मब्रह्म ये जुजुषुर्हविर्विः ॥३॥

ते । नः । पूर्वासः । उपरासः । इन्दवः । महे । वाजाय ।
धन्वन्तु । गोमते । ईक्षेण्यासः । अह्यः । न । चारवः ।
ब्रह्मब्रह्म । ये । जुजुषुः । हविःहविः ॥३॥

पदार्थः—(ते) पूर्वोक्ता विद्वांसो ये (नः) अस्माकं
(पूर्वासः) पूर्वजाः सन्ति तथा (उपरासः) ये भविष्यन्ति ते
(इन्दवः) ज्ञानिनः (महे गोमते) महते ज्ञानाय अथच (वाजाय)
बलाय (धन्वन्तु) तं परमात्मानं प्राप्नुवन्तु । अथ च (ये) ये
(ब्रह्म ब्रह्म) ब्रह्मप्राप्तये (हविर्विः) तथा हविष्यार्थं (जुजुषुः)
संसेवन्ते ते (चारवोऽन) श्रेष्ठजना इव (अह्यः) सुरूपाः
(ईक्षेण्यासः) दर्शनीयाश्च भवन्ति ॥

पदार्थ—(ते) पूर्वोक्त विद्वान् (नः) जो हमारे (पूर्वासः) पूर्वज
(उपरासः) और जो भविष्यमें होने वाले हैं (इन्दवः) वे ज्ञानी (महे-
गोमते) बड़े ज्ञानके लिये और (वाजाय) बलके लिये (धन्वन्तु) उस
परमात्माको प्राप्त हों । और (ये) जो (ब्रह्म ब्रह्म) ब्रह्मप्राप्तिके लिये और
(हविर्विः) हविके लिए (जुजुषुः) सेवन करते हैं, वे (चारवः) श्रेष्ठ लोगोंके
(न) समान (अह्यः) सुन्दर और (ईक्षेण्यासः) दर्शनीय होते हैं ।

भावार्थ—प्राचीन और अर्वाचीन अर्थात् पुराने और नये दोनों प्रकारके विद्वान् जो वेदको ईश्वर-प्राप्तिके लिये पढ़ते हैं, और हवनादि यज्ञोंको कर्मकाण्डके लिये करते हैं, वे इस संसारमें दर्शनीय और सदाचार फैलानेके हेतु होते हैं । अन्य नहीं ॥ ३ ॥

अयं नो विद्वान्वनवद्वनुष्यत

इन्दुः सत्राचा मनसा पुरुष्तुतः ।

इनस्य यः सद्ने गर्भमादधे

गवांमुरुब्जमभ्यर्षति व्रजम् ॥४॥

अयं । नः । विद्वान् । वनवत् । वनुष्यतः । इन्दुः । सत्राचा ।
मनसा । पुरुस्तुतः । इनस्य । यः । सद्ने । गर्भ । आदधे ।
गवां । उरुब्जं । अभि । अर्षति । व्रजं ॥४॥

पदार्थः—(अयं) असौ यः (नः) अस्माकं मध्ये (विद्वान्) मनीष्यस्ति सः (वनुष्यतः) अस्माकं शत्रून् (सत्राचा मनसा) समाहितमनसा (वनवत्) नाशयतु । स परमात्मा (इन्दुः) प्रकाशस्वरूपोस्ति । तथा (पुरुष्तुतः) मान्योस्ति (यः) योजनः (इनस्य) ईश्वरस्य (सद्ने) सन्निधौ (गर्भ) शिक्षां (आदधे) दधाति सः (गवां) इन्द्रियाणां (व्रजं) फलानि (उरुब्जं) यानि श्रेष्ठतराणि सन्ति तानि (अभ्यर्षति) प्राप्नोति ॥

पदार्थ—(अयं) यह जो (नः) हमारे मध्यमें विद्वान् है, वह (वनुष्यतः) हमारे शत्रुओंको (सत्राचा मनसा) समाहित मनसे नाश कर सकता है । और वह (इन्दुः) प्रकाश-स्वरूप है (पुरुष्तुतः) तथा मान-

नीय है । (यः) जो पुरुष (इनस्य) ईश्वरकी (सद्ने) सन्निधिमें (गर्भे) शिक्षाको (आदधे) धारण करता है, वह (गवां) इन्द्रियोंके (व्रजं) फलको (उरुव्रजं) जो सर्वोपरि है, उसको (अभ्यर्षति) प्राप्त होता है ।

भावार्थ—जो विद्वान् ईश्वरीयज्ञान पर विश्वास करता है, वह मनुष्य-जन्मके फलको लाभ करता है ॥ ४ ॥

चक्रिर्दिवः पवते कृत्व्यो रसो

महाँ अदब्धो वरुणो हुरुग्यते ।

असावि मित्रो वृजिनेषु यज्ञियोऽत्यो

न यूथे वृषयुः कनिकदत् ॥५॥२॥

चक्रिः । दिवः । पवते । कृत्व्यः । रसः । महान् । अदब्धः ।
वरुणः । हुरुक् । यते । असावि । मित्रः । वृजिनेषु ।
यज्ञियः । अत्यः । न । यूथे । वृषयुः । कनिकदत् ॥५॥

पदार्थः—(चक्रिः) स पुरुषः अनुष्ठानपरायणोभवति
तथा (दिवः) द्युलोकं (पवते) पवित्रयति च । अथच
(कृत्व्यः) कर्तव्यशीलः (रसः) आमोदरूपः (महान्) बृहत्
(अदब्धः) अदम्भनीयः परमेश्वरः (हुरुग्यते) कुटिलजनं
(वरुणः) स्वीयविद्याबलेनाच्छादयति । तथा (असावि) ज्ञान-
बलमुत्पादयति । (मित्रः) सर्वेभ्यः प्रियोस्ति । (वृजिनेषु)
सर्वत्र (अत्यः) गन्तु शक्नोति । अथ च (यज्ञियः) यज्ञकर्मसु
योग्यः (वृषयुः) सर्वासां कामनानां (यूथे) वर्षकगणः (न)
इव (कनिकदत्) गर्जन् अस्मिन्संसारे यात्रां करोति ॥

पदार्थ—(चक्रिः) वह पुरुष अनुष्ठान-परायण होता है ।
 और (दिवः) द्युलोकको (पवते) पवित्र करता है । (कृत्वयः) और
 कर्तव्यशील (रसः) आनन्द-स्वरूप (महान्) बड़ा (अदब्धः) किसीसे
 न दबाये जाने वाला परमेश्वर (हुस्यते) कुटिलतासे चलने वाले पुरुषको
 (वरुणः) अपने विद्याबलसे अच्छादन करता है । और (असावि) ज्ञान-
 रूपी बलको उत्पन्न करता है (मित्रः) सर्व मित्र है (वृजनेषु अत्यः)
 सब विषयोंमें गमन कर सकता है । और (यज्ञियः) यज्ञसम्बन्धी कर्मों-
 में योग्य (वृषयुः) सब कामनाओंके (यूथे) देने वाले गणके (न)
 समान (कनिकदत्) गर्जता हुआ, इस संसारमें यात्रा करता है ॥

भावार्थ—जो विद्वान् धीर-वीर दृढव्रती और अपने विद्याप्र-
 भावसे कुटिल वा मायावी पुरुषोंको दवानेकी शक्ति रखता है । वह इस
 मनुष्य समाजमें वृषभके समान गर्जता हुआ, अपने सदाचारी-समाजकी
 रक्षा करता है ॥ ५ ॥

इति सप्तसप्ततितमं सूक्तं द्वितीयोवर्गश्च समाप्तः ।

यह ७७ वां सूक्त और २सरा वर्ग समाप्त हुआ ।

अथ पञ्चर्चस्याष्टसप्ततितमस्य सूक्तस्य—

१—५ कविर्ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥ छन्दः—१,
 निचृज्जगती ॥ निषादः स्वरः ॥

अथ सर्वनियामकस्येश्वरस्यैश्वर्यमुपदिश्यते ।

अब सर्वनियामक परमात्माके ऐश्वर्यका उपदेश करते हैं ।

प्र राजा वाचं जनयन्नसिष्यददपो
 वसानो अभि गा इयक्षति ।

गृभ्णाति रिप्रमविरस्य तान्वा

शुद्धो देवानामुप याति निष्कृतम् ॥१॥

प्र । राजा । वाचं । जनयन् । असिष्यदत् । अपः । वसानः ।
अभि । गाः । इयक्षति । गृभ्णाति । रिप्रं । अविः ।
अस्य । तान्वा । शुद्धः । देवानां । उप । याति । निः
ष्कृतं ॥१॥

पदार्थः—(राजा) सर्वप्रकाशको जगदीशः (वाचं) वेद-
वाणी (जनयन्) उत्पादयन् (प्रासिष्यदत्) संसारमुत्पाद-
यति । अथ च (अपः) कर्माणि (वसानः) दधानः (गाः)
पृथिव्यादिलोकानां (अभि) सम्मुखं (इयक्षति,) गतिं करोति ।
यः पुरुषः (अस्य) परमेश्वरस्य (तान्वा) शक्त्या (रिप्रं) स्व-
कीयदोषान् (गृभ्णाति) मार्ष्टि अर्थात् दोषत्वेन गृह्णाति । एवं
प्रकारेण (अविः) सुरक्षितः सन् (शुद्धः) पवित्रोस्ति (देवानां)
देवतानां (निष्कृतं) स्थानं (उपयाति) प्राप्नोति ॥

पदार्थः—(राजा) सर्वका प्रकाशक परमात्मा (वाचं) वेदरूपी-
वाणीको (जनयन्) उत्पन्न करता हुआ (प्रासिष्यदत्) संसारको उत्पन्न
करता है । और (अपः) कर्मोंको (वसानः) धारण करता हुआ
(गाः) पृथिव्यादि-लोक-लोकान्तरोंके (अभि) सम्मुख (इयक्षति)
गति करता है । जो पुरुष (अस्य) उस परमात्माकी (तान्वा) शक्ति-
से (रिप्रं) अपने दोषोंको (गृभ्णाति) ग्रहण कर लेता है, अर्थात् उनको
समझ कर मार्जन करेलाता है, इस प्रकार (अविः) सुरक्षित होकर (शुद्धः)-
शुद्ध है तथा (देवानां) देवताओंके (निष्कृतं) पदको (उपयाति) प्राप्त
होता है ॥

भावार्थ—जो पुरुष परमात्माके जगत्कर्तृत्वमें विश्वास करता है, वह उसकी उपासना द्वारा शुद्ध होकर देव-पदको प्राप्त होता है ॥१॥

इन्द्राय सोम परि पिच्यसे
 नृभिर्नृचक्षा ऊर्मिः कविरज्यसे वने ।
 पूर्वीर्हि ते सुतयः सन्ति
 यातवे सहस्रमश्वा हरयश्चमूषदः ॥२॥

इन्द्राय । सोम । परि । पिच्यसे । नृभिः । नृचक्षाः ।
 ऊर्मिः । कविः । अज्यसे । वने । पूर्वीः । हि । ते । सुतयः ।
 सन्ति । यातवे । सहस्रं अश्वाः । हरयः । चमूषदः ॥२॥

पदार्थः—(वने) भक्तिमार्गें (कविः) सर्वज्ञः परमेश्वरः (नृभिः) मनुष्यैः (अज्यसे) उपासितोजगदीशः (नृचक्षाः) सर्वान्तर्याम्यस्ति (ऊर्मिः) आनन्दसमुद्ररूपोस्ति च । (सोम) हे अगन्नियन्तः ! भवान् (इन्द्राय) कर्मयोगिने (परिपिच्यसे) लक्ष्यरूपेण निर्मितः (ते) तव (सुतयः) शक्तयः (हि) यतः (पूर्वीः) प्राचीनाः सन्ति । (यातवे) गमनशीलाय कर्मयोगिने (सहस्रं) बहुविधासु (अश्वाः) गतिशीलासु (चमूषदः) सेनासु स्थित्वा (हरयः) विनाशं धारयन्त्यः (सन्ति) कर्मयोगिनं प्राप्नुवन्ति ॥

पदार्थ—(वने) भक्तिके मार्गमें (कविः) सर्वज्ञ परमात्मा (नृभिः) मनुष्योंके द्वारा (अज्यसे) उपासना किया जाता है । वह (नृचक्षाः) सबका अन्तर्यामी है । (ऊर्मिः) आनन्दका समुद्र है । (सोम)

हे परमात्मन् । आप (इन्द्राय) कर्मयोगीके लिये (परिषिच्यसे) लक्ष्य-
बनाये गये हो । (ते) तुम्हारी [कुतयः) शक्तियें (हि) क्योंकि (पूर्वीः)
सनातन हैं । (यातवे) गतिशील कर्मयोगीके लिये (सहस्रं) अनन्त प्रकार-
की (अश्वाः) गतिशील (चमूषदः) सेनामें स्थिर होकर (हरयः)
विनाशको धारण करती हुई (सन्ति) कर्मयोगीको प्राप्त होती हैं ॥

भावार्थ—जो लोग परमात्माकी भक्तिमें विश्वास करते हैं,
परमात्मा उनके बलको अवश्यमेव बढ़ाता है । अर्थात् उत्पत्ति, स्थिति
और संहार-रूप परमात्माकी शक्तियें कर्मयोगियोंकी आज्ञा-पालन करनेके
लिये आ उषस्थित होती हैं ॥२॥

समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणमा-

सीना अन्तरभि सोममक्षरन् ।

ता ई' हिन्वन्ति हर्म्यस्य सक्षणिं

याचन्ते सुमं पवमानमक्षितम् ॥३॥

समुद्रियाः । अप्सरसः । मनीषिणं । आसीनाः । अन्तः ।
अभि । सोमं । अक्षरन् । ताः । ई' । हिन्वन्ति । हर्म्यस्य ।
सक्षणिं । याचन्ते । सुमं । पवमानं । अक्षितं ॥३॥

पदार्थः—(सोममभि) परमात्मनः समक्षं (समुद्रिया आ-
सीना अप्सरसः) अन्तरिक्षस्य स्थिरशक्तयः (अक्षरन्) क्षर-
न्त्यः सत्यः (मनीषिणं) मनस्विनं पुरुषं (अन्तः) अन्तःकरणे
उद्बोधयन्ति । (ताः) शक्तयः (ई') अमुं (हिन्वन्ति) प्रेरयन्ति ।
अथ च उक्तपरमात्मनः सकाशात् (हर्म्यस्य) अखिलसौन्दर्य-
साधनभूतं (सक्षणिं) समस्तापत्तिसंहारकं (पवमानं) पावकं
(अक्षितं) क्षयरहितं पदमुपासकाः (याचन्ते) प्रार्थयन्ते ॥

पदार्थः—(सोममभि) परमात्माके समक्ष (सद्बुद्धिया आसीना अपरसः) अन्तरिक्षकी स्थिर-शक्तियें (अक्षरत्) क्षरण करती हुई (मनीषिणं) मनस्वी पुरुषके (अन्तः) अन्तःकरणमें बद्धोद्यन करती हैं। (ताः) वे शक्तियें (ईं) इसको (हिम्वन्ति) प्रेरणा करती हैं। और उक्त परमात्मासे (हर्म्यस्य) सब सौन्दर्योंके साधन तथा (सक्षणिं) सब आपचियोंके संहारमे वाले (पवमानं) सबको पवित्र करने वाले (अक्षितं) क्षयरहित पदकी (याचन्ते) उपलसक लोग याचना करते हैं ॥

भाषार्थः—विश्वदादि अनन्तशक्तियें जो अन्तरिक्षमें स्थिर हैं, उसी अनन्त-शक्तिमद्ब्रह्मसे लोग अक्षय-पदकी याचना करते हैं ॥३॥

गोजिन्नः सोमो रथजिद्धिरण्य-

जित्स्वर्जिदब्जित्पवते सहस्रजित् ।

यं देवासश्चक्रिरे पीतये मदं

स्वादिष्ठं द्रप्समरुणं मयोभुवम् ॥३॥

गो॒जित् । नः । सोमः । रथ॒जित् । हि॒र॒ण्य॒जित् । स्वः॒ऽजित् । अ॒प॒जित् । प॒व॒ते । स॒ह॒स्र॒जित् । यं । दे॒वा॒सः । च॒क्रि॒रे । पी॒तये॑ । म॒दं । स्वा॒दि॒ष्ठं । द्र॒प्सं । अ॒रु॒णं । म॒यः॒ऽभुव॑ ॥३॥

पदार्थः—(सोमः) परमेश्वरः (गोजित्) नानाविधसूक्ष्मात्रिसूक्ष्मशक्तिजेतास्ति । तथा (स्थजित्) महावेगवन्तमपि पदार्थं जयति । अथ च (हिरण्यजित्) महतीमपि शोभामभिभवति । तथा (स्वर्जित्) सकलसुख-विजयकर्तास्ति तथा (अब्जित्) महान्तमपि वैगं विजयते अथच (सहस्रजित्) असंख्यवस्तुविजे-

तास्ति । (यं) इमं (मदं) आह्लादकं (स्वादिष्टं) ब्रह्मानन्ददं
(द्रप्सं) रसस्वरूपं (अरुणं) प्रकाशरूपं (मयोभुवं) सुखदं
परमात्मानं (देवासः) दिव्यगुणवन्तोविद्वज्जनाः (नः) अस्माकं
(पीतये) तृप्तये (चक्रिरे) व्याख्यानं कुर्वते ॥

पदार्थ—(सोमः) परमात्मा (गोजित्) सब प्रकारकी सूक्ष्म-
शक्तियोंको जीतने वाला है । तथा (रथजित्) बड़ेसे बड़े वेग वाले
पदार्थको जीतने वाला है । और (हिरण्यजित्) बड़ी बड़ी शोभाओंको
जीतने वाला है । तथा (स्वर्जित्) सब सुखोंको जीतने वाला है । और
(अग्निजित्) बड़े २ वेगको जीतने वाला है । तथा (सद्भस्त्रजित्) अनन्त
पदार्थोंको जीतने वाला है (यं) जिस (मदं) आह्लादक (स्वादिष्टं)
ब्रह्मानन्द देने वाले (द्रप्सं) रसस्वरूप (अरुणं) प्रकाशस्वरूप (मयोभुवं)
सुख देने वाले परमात्माका (देवासः) विद्वद्गण (नः) हमारी (पीतये)
तृप्तिके लिये (चक्रिरे) व्याख्यान करते हैं ॥

भावार्थ—परमात्माके आगे इस संसारकी सब शक्तियें तुच्छ-
हैं । अर्थात् वह सर्वविजयी है । उसीसे विद्वान् लोग नित्यसुखकी प्रार्थना
करते हैं ॥४॥

ए॒तानि॑ सोम॒ पव॑मानो अ॒स्म॒युः॑

स॒त्यानि॑ कृ॒ण्वन्द्र॒विणान्य॑र्षसि ।

ज॒हि श॒त्रुम॑न्तिके दूर॒केच॒ य

उ॒र्वी ग॒व्यूति॑मभ॒यञ्च॒ नस्कृ॑धि ॥५॥३॥

ए॒तानि॑ । सो॒म । पव॑मानः । अ॒स्म॒युः । स॒त्यानि॑ ।

कृ॒ण्वन् । द्र॒वि॒णानि॑ । अ॒र्ष॒सि । ज॒हि । श॒त्रुं । अ॒न्तिके॑ ।

दूर॒के । च॒ यः । उ॒र्वी । ग॒व्यूति॑ । अ॒भ॒यं । च॒ नः । कृ॒धि ॥५॥

पदार्थः—(सोम) हे जगदीश ! (पवमानः) पवित्रः
 तथा (अस्मयुः) अस्माद्धितचिन्तकस्त्वं (सत्यानि कृण्वन्) सदु-
 पदिशन् (एतानि) पूर्वोक्तान्यखिलानि (द्रविणानि) ऐश्व-
 र्याणि (अर्षसि) ददासि (अथच) ये मम (अन्तिके) समीपे
 (च) तथा (दूरके) दूरवर्तिनः (शत्रुं) शत्रवः सन्ति तान्
 (जहि) मारय (यः) योहि (उर्वी) विस्तृतः (गव्यूतिः) मा-
 गोस्ति तं मर्दयमनवरुद्धं कुरु । अथच (नः) अस्मान् (अभयं)
 भयरहितान् (कृधि) कुरु ॥

पदार्थ—(सोम) हे परमात्मन् ! (पवमानः) पवित्र (अस्मयुः)
 हमारे शुभकी इच्छा करने वाले आप (सत्यानि) सदुपदेशोंको (कृण्वन्)
 करते हुए (एतानि) पूर्वोक्त समस्त (द्रविणानि) ऐश्वर्योंको (अर्षसि)
 देते हैं । और जो हमारे (अन्तिके) समीपवर्ती (च) तथा (दूरके)
 दूरवर्ती (शत्रुं) शत्रु हैं, उनको आप (जहि) नाश करें । (यः) जो
 (उर्वी) विस्तृत (गव्यूतिः) मार्ग है, उसे हमारे लिये खोल दें । और
 (नः) हमको (अभयं) भयरहित (कृधि) कर दीजिये ॥

भावार्थ—शत्रुसे तात्पर्य यहाँ अन्यायकारी-मनुष्योंका है ।
 वे मनुष्य दूरवर्ती वा निकटवर्ती हों उन सबके नाशकी प्रार्थना इस मन्त्र-
 में परमात्मासे की गयी है ॥५॥

इत्यष्टसप्ततितमं सूक्तं तृतीयोवर्गश्च समाप्तः ॥

यह ७८ वां सूक्त और इसरा वर्ग समाप्त हुआ ।

अथ पञ्चर्चस्यैकोनाशीतितमस्य सूक्तस्य—

१-५ कविर्ऋषिः ॥ पवममानः सोमो देवता ॥ छन्दः—१, ३
पादविचृज्जगती । २, ४, ५ निचृज्जगती ॥
निषादः स्वरः ॥

अ॒चो॒दसो॑ नो ध॒न्व॒न्ति॒व॒न्द॒वः प्र
सु॒वा॒नासो॑ बृ॒ह॒दि॒वेषु॑ ह॒रयः॑ ।
वि च न॒शन् इ॒षो अ॒रा॒तयो॒ज्यो
न॒शन्त॑ स॒निष॑न्त नो धि॒यः ॥१॥

अ॒चो॒द॒सः । नः । ध॒न्व॒न्तु । इ॒न्द॒वः । प्र । सु॒वा॒ना॒सः ।
बृ॒ह॒त॒र्दि॒वेषु॑ । ह॒रयः॑ । वि । च । न॒शन् । नः । इ॒षः ।
अ॒रा॒तयः॑ । अ॒र्यः । न॒श॒न्त॑ । स॒निष॑न्त । नः । धि॒यः ॥१॥

पदार्थः—(अचोदसः) स्वतन्त्रः परमात्मा (नः) अस्मान्
(प्रधन्वन्तु) प्राप्नोषु स (इन्दवः) स परमेश्वरः (सुवानासः)
सर्वोत्पादकः (हरयः) हरणशीलः (बृहत् दिवेषु) बृहद् यज्ञेषु
अस्मान् रक्षतु (च) किञ्च ये (नः) अस्माकं (इषोऽरातयः)
ऐश्वर्य्यस्य विनाशकाः (अर्य्यः) शत्रवः तान् (विनशन्)
नाशयतु (नः) अस्माकं (नशन्त) विनश्यन्तु (नोधियः) यान्य-
स्माकं कर्माणि तानि (सनिषन्त) शोधयन्तु अत्र बहुलं छन्द
सीत्यनेन सूत्रेण बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् ।

पदार्थ—(अचोदसः) स्वतन्त्रपरमात्मा जो किसीसे प्रेरणा
नहीं किया जाता वह (नः) हमको (प्रधन्वन्तु) प्राप्त हों । वह परमात्मा

(इन्द्रवः) सर्वैश्वर्ययुक्त है । और (सुवानासः) सर्वोत्पादक है (हरयः) दुष्टोंके हरण करने वाला है (बृहत् दिवेषु) आध्यात्मिकादि तीनों प्रकारके यज्ञोंमें हमारी रक्षा करे (च) और (इषोऽरातयः) हमारे ऐश्वर्यके विनाशक (अर्यः) शत्रुओंको (विनश्नन्) नाश करके (नः) हमको ऐश्वर्य दे । और (मोधिषः) हमारे कर्मोंको (सनिषन्त) शुद्ध करे ।

भावार्थ—जो लोग परमात्मपरायण होकर अपने कर्मोंका शुभ-रीतिसे अनुष्ठान करते हैं, परमात्मा उनकी सदैव रक्षा करते हैं । अर्थात् वे लोग आध्यात्मिक आधिभौतिक तथा आधिदैविक तीनों प्रकारके यज्ञोंसे अपनी तथा अपने समाजकी उन्नति करते हैं ॥१॥

प्र णो धन्वन्तिवन्दवो मदच्युतो धना
वा येभिरर्वतो जुनीमसि ।
तिरो मर्तस्य कस्य चित्परिह्वृतिं
वयं धनानि विश्वधा भरेमहि ॥२॥

प्र । नः । धन्वन्तु । इन्द्रवः । मदच्युतः । धना । वा । येभिः ।
अर्वतः । जुनीमसि । तिरः । मर्तस्य । कस्य । चित् ।
परिह्वृतिं । वयं । धनानि । विश्वधा । भरेमहि ॥२॥

पदार्थः—(मदच्युतः) आनन्दप्रदः (इन्द्रवः) प्रकाश-
स्वरूपः परमात्मा (नः) अस्माकं (प्रधन्वन्तु) प्रागच्छन्तु (वा)
अथवा (धना) धनानि प्रददातु (येभिः) यैर्धनैः (अर्वात) बल-
वच्छत्रुःसमीपं गत्वा (जुनीमसि) अयामः (कस्यचित् मर्तस्य) कस्या-
पि मनुष्यस्य (तिरः) तिरस्कारं कृत्वा (वयं) ईश्वरोपासकः (धनानि)
गोहिरण्यरूपाणि (विश्वधा) सर्वदा (भरेमहि) न धारयामः ॥

पदार्थ—(मदच्युतः) सबको आनन्द देने वाला परमात्मा
(इन्द्रः) जो प्रकाश-स्वरूप है वह (नः) हमको (प्रधन्वन्तु) प्राप्त हो
(वा) अथवा (धना) गोहिरण्यरूपधन हमको प्रदान करे (येभिः) जिन धनों-
से हम (अर्वता) बल वाले शत्रुओं को (जुनीमसि) जीतें (कस्यचित्)
किसीके (मर्तस्य) मनुष्यका (तिरः) तिरस्कार करके (परिहृतिं)
पीड़ा देकर (वयं) हम लोग (धनानि) धनोंको (विश्वधा) सदैव
(भरेमहि) धारण न करे ॥

भावार्थ—मनुष्य को परमात्मा से सदैव इस प्रकार के बलकी
याचना करनी चाहिये कि वह किसी मनुष्य को अन्याय से पीड़ा देकर
धनका संग्रह न करे किन्तु यदि धन संग्रह की इच्छा हो तो वह अपने
शत्रुओं को पराजय करके धनका लाभ करे ॥२॥

उत स्वस्या अरात्या अरिर्हि

ष उतान्यस्या अरात्या वृको हि षः ।

धन्वन्न तृष्णा समरीत ताँ अभि

सोम जहि पवमान दुराध्यः ॥३॥

उत । स्वस्याः । आरात्याः । अरिः । हि । सः । उत ।

अन्यस्याः । अरात्याः । वृकः । हि । सः । धन्वन् । न ।

तृष्णा । सं । अरीत । तान् । अभि । सोम । जहि ।

पवमान । दुःआध्यः ॥३॥

पदार्थः—(उत) अथवा (स्वस्याअरात्याः) स्वस्य शत्रोः
(उत) अथवा (अन्यस्या अरात्याः) अन्यस्य शत्रोः (सः)
परमात्मा (वृकः) हिंसको भवति (हि) यतः (धन्वन् न तृष्णा)

यथा निरुदकदेशतृष्णा (समरीत) व्याप्नोति (तां) तृष्णां
(सोम) हे परमात्मन् ! त्वं (अभिजहि) नाशय (दुराध्यः) हे
इन्द्रियागोचर ! (पवमान) शुद्धस्त्वं पुंसः कामरूपां तृष्णां जहि ॥

पदार्थ—(उत) अथवा (स्वस्या अरात्याः) अपना शत्रु हो
(उत) अथवा (अन्यस्या अरात्याः) दूसरेका शत्रु हो दोनों प्रकारके
शत्रु हिंसनीय होते हैं (हि) क्योंकि (सः) वह (वृकः) हिंसक रूप है
(धन्वन् न तृष्णा) जिस प्रकार बाधा देने वाली तृष्णा (समरीत) आकर
प्राप्त होती है (तानधि) उस तृष्णाको (सोम) हे परमात्मन् तुम (जहि)
नाश करो (पवमान) हे सबके पवित्र करने वाले (दुराध्यः) हे इन्द्रिया-
गोचरपरमात्मन् आप इस कामना-रूप तृष्णाका नाश करें ॥

भावार्थ—हे परमात्मन् ! आप, जो दुराराध्य शत्रु हैं, अर्थात् दुःखसे
वशीभूत होने वाले हैं उनका हनन करें यहाँ शत्रुसे तात्पर्य कामरूप शत्रु-
का भी है । इसी अभिप्रायसे गीतामें कृष्णजीने कहा है, कि “पापमानं
जहिह्वेनं ज्ञानावज्ञाननाशनम्” कि ज्ञान और विज्ञानको नाश करने वाले
इस पापी कामको नाश करो ॥३॥

दिवि ते नाभां परमो य आददे

पृथिव्यास्ते रुरुहुः सानवि क्षिपः ।

अद्रयस्त्वा वप्सति गोरधि

त्वच्यप्सु त्वा हस्तैर्दुदुहुर्मनीषिणः ॥४॥

दिवि । ते । नाभां । परमः । यः । आददे । पृथिव्याः ।

ते । रुरुहुः । सानवि । क्षिपः । अद्रयः । त्वा । वप्सति ।

गोः । अधि । त्वचि । अप्सु । त्वा । हस्तैः । दुदुहुः ।

मनीषिणः ॥४॥

पदार्थः—(मनीषिणः) मेधाविनोजनाः (त्वा) वां
(हस्तैः) ज्ञानयोगकर्मयोगादिसाधनैः (दुदुहुः) साक्षात्कुर्वते अथ
च तेषां (अद्रयः) चित्तवृत्तयः (गोरधित्वचि) स्वमनसि (अप्सु)
कर्मभ्यः (त्वा) भवन्तं (वप्सति) गृह्णन्ति । हे परमात्मन् ! (ते)
तव । (दिविनाभा) लोक-लोकान्तरस्य बन्धन रूपद्युलोके (यः)
यः पुरुषः (आददे) त्वां गृह्णाति स (परमः) सर्वोत्कृष्टो भवति ।
अथ च (ते) तव (पृथिव्याः) पृथ्वीलोकस्य (सानवि) उपरि
भागे (क्षिपः) धृतः सन् (रुरुहुः) उत्पद्यते ।

पदार्थ—(मनीषिणः) मेधावी लोग (त्वा, तुमको (हस्तैः)
ज्ञानयोग कर्मयोगादि साधनों द्वारा (दुदुहुः) साक्षात्कार करते हैं ।
और उनकी (अद्रयः) चित्तवृत्तियों (गोरधित्वचि) अपने मनमें (अप्सु)
कर्मोंके लिये (त्वा) तुमको (वप्सति) ग्रहण करती हैं । हे सोम ! (ते)
तुम्हारे (दिविनाभा) लोक-लोकान्तरोंके बन्धनरूप द्युलोकमें (यः) जो
पुरुष (आददे) तुमको ग्रहण करता है, वह (परमः) सर्वोत्कृष्ट होता है ।
और (ते) तुम्हारे (पृथिव्याः) पृथिवीलोकके (सानवि) उच्चशिखरमें
(क्षिपः) रक्खा हुआ (रुरुहुः) उत्पन्न होता है ॥

भावार्थ—जो लोग चित्तवृत्तिनिरोधद्वारा परमात्माका साक्षा-
त्कार करते हैं, वे परमात्माकी विभूतिमें सर्वोपरि होकर विराजमान
होते हैं ॥४॥

ए॒वा तं इ॒न्दो सु॒र्वं सु॒पे॒शंसं

रसं तु॒ज्जन्ति प्रथ॒मा अ॒भि॒श्रियः ।

नि॒दं॒निदं पव॒मानं नि ता॒रिष

आ॒विस्ते शु॒ष्मो भवतु प्रि॒यो म॒दः ॥५॥४॥

ए॒व । ते । इ॒न्दो । इति॑ । सु॒भ्वं । सु॒पेश॑सं । रसं॑ । तुं॒जन्ति॑ ।
प्र॒थ॒माः । अ॒भि॒श्रियः॑ । नि॒दं॑ नि॒दं । प॒व॒मा॒न । नि । ता॒रि॒षः ।
आ॒विः । ते । शु॒ष्मः । भ॒व॒तु । प्रि॒यः । म॒दः ॥५॥४॥

पदार्थः—(इन्दो) हे परमैश्वर्ययुक्तपरमात्मन् ! (ते)
तव (सुपेशसं) रूपं (सुभ्वं) सुन्दरमस्ति (अभिश्रियः) त्वदु-
पासकाः (प्रथमाः) मुख्यं (रसं) आनन्दं (तुंजन्ति)
गृह्णन्ति (पवमान) हे सर्वपवित्रकारकपरमात्मन् ! (निदं
निदं) प्रतिनिन्दकं भवान् (नितारिषः) विनाशयतु । पुनः
(ते) तव (शुष्मः) बलं (प्रियः) यः सर्वप्रियकर्ता (मदः)
आनन्ददातास्ति सः (आविः) प्रादुर्भवति ॥

पदार्थ—(इन्दो) हे परमैश्वर्ययुक्त परमात्मन् ! (ते) तुम्हारा
(सुपेशसं) रूप (सुभ्वं) सुन्दर है । (अभिश्रियः) तुम्हारे उपासक लोग
(प्रथमा) मुख्य (रसं) आनन्दको (तुंजन्ति) ग्रहण करते हैं । (पवमान)
हे सबको पवित्र करने वाले परमात्मन् ! (निदंनिदं) प्रत्येक निन्दकको
आप (नितारिषः) नाश करते हैं । और (ते) तुम्हारा (शुष्मः) बल
(प्रियः) जो सबके प्रिय करने वाला है (मदः) और आनन्द देने वाला
है, वह (आविः) प्रकट हो ।

भावार्थ—परमात्माका आनन्द परमात्मयोगियोंके लिये सदैव
आह्लादक है । और दुराचारि-दुष्टोंके लिये परमात्माका बल नाशका हेतु
है । इस लिये परमात्म-परायण-पुरुषोंको चाहिये कि वे सदैव परमात्माके
नियमोंके पालनमें तत्पर रहें ॥५॥

इत्येकोनाशीतितमं सूक्तं चतुर्थोऽवगंश्च समाप्तः ।

यह ७९ वां सूक्त और ४ था वर्ग समाप्त हुआ ।

अथ पञ्चर्चस्याशीतितमस्य सूक्तस्य—

१-५ वसुभारद्वाज ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥

छन्दः—१, ४ जगती । २, ५ विराड्जगती ।

३ निचृज्जगती ॥ निषादः स्वरः ॥

अथ परमात्मन ऐश्वर्यं प्रकारान्तरेण निरूप्यते ।

अथ परमात्माके ऐश्वर्यको प्रकारान्तरसे निरूपण करते हैं ।

सोमस्य धारां पवते नृचक्षस

ऋतेन देवान्हवते दिवस्परि ।

बृहस्पते रवथेना वि दिद्युते समुद्रासो

न सर्वनानि विव्यचुः ॥१॥

सोमस्य । धारां । पवते । नृचक्षसः । ऋतेन । देवान् ।
हवते । दिवः । परि । बृहस्पतेः । रवथेन । वि । दिद्युते ।
समुद्रासः । न । सर्वनानि । विव्यचुः । १ ।

पदार्थः—(नृचक्षसः) परमात्मन उपासकान् (सोमस्य)
सर्वोत्पादकस्य परमेश्वरस्य (धारा) आमोदमयी वृष्टिः (पवते)
पुनाति । अथ च (देवान्) विद्वज्जनान् (ऋतेन) सत्येन
(दिवस्परि) परितः (पवते) परमात्मा पवित्रयति (बृहस्पतेः)
वाक्पतिं विद्वांसं जगदीश्वरः (रवथेन) शब्दद्वारा पुनाति
(न) यथा (समुद्रासः) अन्तरिक्षलोकाः (सर्वनानि) यज्ञानां

(विव्यचुः) विस्तारं कुर्वन्ति । तथा शाब्दिका विद्वांसः परमात्मन ऐश्वर्यं तन्वते ॥

पदार्थ—(वृक्षसः) परमात्माके उपासक लोगोंके लिये (सौमस्य) सर्वोत्पादक परमात्माकी (धारा) आनन्दमयवृष्टि (पवते) पवित्र करती है । और (देवान्) विद्वान् लोगोंको (ऋतेन) शास्त्रीय सत्यद्वारा (दिवस्पति) सब ओरसे (पवते) परमात्मा पवित्र करता है । (बृहस्पतेः) वाणियोंके पति विद्वान् तो परमात्मा (रवयेन) शब्दसे पवित्र करता है । (न) जिस प्रकार (समुद्रासः) अन्तरिक्ष लोक (सवनानि) यज्ञोंका (विव्यचुः) विस्तार करते हैं, इसी प्रकार शब्द विद्याके द्वारा विद्वान् परमात्माके ऐश्वर्यका विस्तार करते हैं ॥

भावार्थ—मनुष्यको चाहिये कि प्रथम शब्द ब्रह्मका ज्ञाताबने, फिर मुख्य ब्रह्मका ज्ञाता बनाकर लोगोंको सदुपदेश दें ॥१॥

यं त्वा वाजिन्नघ्न्या अभ्यनूषतायोहतं

योनिमा रोहसि द्युमान् ।

मघोनामायुः प्रतिरन्महि श्रव

इन्द्राय सोम पवसे वृषा मदः ॥२॥

यं । त्वा । वाजिन् । अघ्न्याः । अभि । अनूषत । अयः
ऽहतं । योनिं । आ । रोहसि । द्युमान् । मघोनां । आयुः ।
प्रतिरन् । महि । श्रवः । इन्द्राय । सोम । पवसे । वृषा ।
मदः ॥२॥

पदार्थः—(सौम) है जगद्रक्षकपरमात्मन् ! भवान् (मघोनां) उपासकानां (आयुः) जीवनं (प्रतिरन्) वर्द्धयति

अथ च (इन्द्राय) कर्मयोगिने (महिश्रवः) बलप्रदाताचास्ति ।
तथा (मदः) सकलजनाह्लादकोस्ति । अथ च (वृषा) कामनां
वर्षकस्त्वम् (पवसे) पुनासि । हे चराचरजगदुत्पादकपरमेश्वर !
(वाजिने) हेबलस्वरूप परमात्मन् ! (त्वां) यं भवन्तं (अघ्न्याः)
प्रकृत्याद्यविनाशिन्यः शक्तयः (अभ्यनृषत) विभूषयन्ति । तथा
(अयोहतं) त्वं हिरण्यमयं (योनिं) स्थानं (आरोहसि) व्या-
प्नोषि । अथ (द्युमान्) सर्वप्रकाशकोसि ।

पदार्थ—(सोम) हे परमात्मन् ! आप (मघोनां) उपासकोंकी
(आयुः) आयुके (प्रतिरन्) बढ़ाने वाले हैं । और (इन्द्राय) कर्मयोगीके
छिये (महिश्रवः) षडे बलके देने वाले हैं । (मदः) सबके आह्लादक हैं
और (वृषा) सब कामनाओंकी वृष्टि करने वाले हैं । और (पवसे) पवित्र
करते हैं । हे परमात्मन् ! (वाजिन्) हे बलस्वरूप ! (यंत्वा) जिस आपको
(अघ्न्याः) प्रकृत्यादि अविनाशी शक्तियों (अभ्यनृषत) विभूषित करतीं
हैं । (अयोहतं) आप हिरण्यमय (योनिं) स्थानको (आरोहसि) व्याप्त
किये हुए हैं । और (द्युमान्) प्रकाशस्वरूप हैं ।

भावार्थ—परमात्मा इस हिरण्यमय प्रकृति-रूपी-ज्योति का अधि-
करण है । वा यों कहें, कि इस हिरण्यमयप्रकृतिने उसके स्वरूपको
आच्छादन किया है । इसी अभिप्रायसे उपनिषद्में कहा है, कि
'हिरण्यमयेन पात्रेण सत्यास्यापिहितं मुखम्' कि हिरण्यमय-पात्र-
से परमात्माका स्वरूप ढका हुआ है ॥२॥

एन्द्रस्य कुक्षा पवते मदिन्तम

ऊर्जे वसानः श्रवसे समङ्गलः ।

प्रत्यङ् स विश्वा भुवनाभि

पप्रथे क्रीळन्हरित्यः स्यन्दते वृषा ॥३॥

आ । इन्द्रस्य । कुक्षा । पवते । मदिन्स्तमः । ऊर्ज ।
वसानः । श्रवसे । सुमङ्गलः । प्रत्यङ् । सः । विश्वा ।
भुवना । अभि । पप्रथे । क्रीलन् । हरिः । अत्यः । स्यन्दते ।
वृषा ॥३॥

पदार्थः—(श्रवसे) सर्वोत्कृष्टबलाय (सुमङ्गलः)
मङ्गलरूपोस्ति । (ऊर्ज वसानः) तथा सर्वेषां जीवनाधारो
भूत्वा विराजमानोस्ति । तथा (मदिन्स्तमः) सकलामोददा-
यकोस्ति । (इन्द्रस्य) कर्मयोगिनः (कुक्षा) अन्तःकरणं
(पवते) पुनाति (सः) असौ परमात्मा (प्रत्यङ्) सर्व-
व्यापकोस्ति । अथ च (विश्वा भुवना) सकल लोकलोकान्त-
राणि (अभिपप्रथे) निर्मिमीते । (हरिः) सोऽनन्तबल
युक्तः परमात्मा (क्रीलन्) क्रीडा कुर्वन् तथा (अत्यः) सर्वत्र
व्याप्नुवन् अथ च (वृषा) आनन्दं ददन् (स्यन्दते) स्वकीय-
व्यापकताशक्त्या सर्वत्र परिपूर्णोस्ति ॥

पदार्थ—(श्रवसे) सर्वोपरि बलके लिये (सुमङ्गलः) मङ्गल-
रूप है । (ऊर्ज वसानः) सबका प्राणाधार होकर विराजमान हो रहा
है । (मदिन्स्तमः) सबका आनन्द कारक है (इन्द्रस्य) कर्मयोगीके
(कुक्षा) अन्तःकरणमें (पवते) पवित्रता प्रदान करता है (सः) वह
(प्रत्यङ्) सर्वव्यापक है । और (विश्वा भुवना) सम्पूर्ण लोक-लोक-
ान्तर्को (अभिपप्रथे) रचता है । (हरिः) वह अनन्तबलयुक्त
(क्रीलन्) क्रीडा करता हुआ और (अत्यः) सर्वव्यापक होकर
और (वृषा) आनन्दका वर्षक होकर (स्यन्दते) अपनी व्यापक
शक्ति द्वारा सर्वत्र परिपूर्ण हो रहा है ॥

तं त्वा देवेभ्यो मधुमत्तमं
 नरः सहस्रधारं दुहते दश क्षिपः ।
 नृभिः सोम प्रच्युतो ग्रावभिः
 सुतो विश्वान् देवाँ आ पवस्वा सहस्रजित् ॥४॥

तं । त्वा । देवेभ्यः । मधुमत्तमं । नरः । सहस्रधारं ।
 दुहते । दश । क्षिपः । नृभिः । सोम । प्रच्युतः ।
 ग्रावभिः । सुतः । विश्वान् । देवान् । आ । पवस्व ।
 सहस्रजित् ॥४॥

पदार्थः—(देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः (मधुमत्तमं) अत्यन्ता-
 नन्ददं तथा (सहस्रधारं) विविधानन्दवर्षकं (ते त्वां)
 पूर्वोक्तं भवन्तं (नरः) ऋत्विगादयः (दुहते) दुहन्ति । अथ
 च (दशक्षिपः) कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियाणां दशानां (ग्रावभिः)
 शक्तिभिः (सुतः) सिद्धः (सोम) हे परमात्मन् ! भवान्
 (नृभिः) मनुष्यैः साक्षात्क्रियते । (सहस्रजित्) हे अनेकाने-
 कासुरीशक्तिनाशकपरमात्मन् ! त्वम् (विश्वान् देवान्) अखिला
 न्विदुषः (आपवस्व) पुनीहि ॥

पदार्थ—(देवेभ्यः) विद्वानोंके लिये (मधुमत्तमं) अत्यन्त
 आनन्दकेप्रदाता (तं त्वा) पूर्वोक्त तुमको (नरः) ऋत्विगादि लोग
 (दुहते) दुहते हैं । और (दश क्षिपः) पांच कर्मेन्द्रिय और पांच
 ज्ञानेन्द्रियोंकी (ग्रावभिः) शक्तियोंसे (सुतः) सिद्ध किये हुए (सोम)
 हे परमात्मन् ! आप (नृभिः) मनुष्योंसे साक्षात्कार किये जाते हैं । (सह-

स्रजित्) अनन्त प्रकारकी आसुरीय शक्तियोंको तिरस्कृत करने वाले-
आप (विश्वान् देवान्) सम्पूर्ण विद्वानोंको (आपवस्व) पवित्र करें ।

भावार्थ—जो लोग परमात्माका साक्षात्कार करते हैं, परमात्मा
उन्हें अवश्य पवित्र करते हैं ॥४॥

तं त्वा हस्तिनो मधुमन्तमद्रि-

भिर्दुहन्त्यप्सु वृषभं दश क्षिपः ।

इन्द्रं सोम मादयन्दैव्यं जनं

सिन्धोरिवोर्मिः पवमानो अर्षसि ॥५॥५॥

तं । त्वा । हस्तिनः । मधुमन्तं । अद्रिभिः । दुहन्ति ।
अप्सु । वृषभं । दश । क्षिपः । इन्द्रं । सोम । मादयन् ।
दैव्यं । जनं । सिन्धोः इव । ऊर्मिः । पवमानः । अर्षसि ॥

पदार्थः—(तं त्वा) प्रागुक्तगुणसम्पन्नं त्वां (वृषभं)
कामनावर्षकं परमात्मानं (दशक्षिपः) दशसंख्याकाः प्राणाः
(अद्रिभिः) स्वशक्तिभिः (हस्तिनः) स्वच्छतापूर्वकं (अप्सु)
कर्मविषये (दुहन्ति) दुहते ! (सोम) हे परमात्मन् (इन्द्रं
दैव्यं जनं) दिव्यगुणसम्पन्नं कर्मयोगिनं (मादयन् आन-)
न्दयन् (सिन्धोरिवोर्मिः) समुद्रवीचिरिव (पवमानः) पवित्र-
यन्त्वमर्षसि प्राप्तो भवसि ॥

पदार्थ—(तं त्वां) पूर्वोक्त गुणसम्पन्न आपको जो (वृषभं)
जो सब कामनाओं की वृष्टि करता है (अद्रिभिः) अपनी शक्तियोंसे

(दशक्षिपः) दशप्राण (हास्तिनः) स्वच्छता युक्त (अण्डु) कर्मविषयक
(दुहन्ति) दुहते हैं परमात्मन् ! (इन्द्रं दैव्यं जनं) दिव्यगुणसम्पन्न कर्म
योगीको (मादयन्) आनन्द देते हुए (सिंधोरिवोर्मिः) समुद्रकी लहरोंके
समान (पवमानः) पवित्र करते हुए (अर्षसि) प्राप्त होते हैं ।

भावार्थ—जो पुरुष कर्मयोग वा ज्ञानयोगद्वारा अपने आपको
परमात्माकी कृपाका पात्र बनाते हैं, परमात्मा उन्हें सिन्धुकी लहरोंके
समान अपने आनन्द-रूपी-वारिसे सिञ्चित करता है ॥५॥

इत्यशीतितमं सूक्तं पञ्चमो वर्गश्च समाप्तः ।

यह अस्तीवाँ सूक्त और पाचवाँ वर्ग समाप्त हुआ ।

अथ पञ्चर्चस्या एकाशीतितमस्य सूक्तस्य—

१-५ वसुभारद्वाज ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥

छन्दः—१, ३ निचृज्जगती । ४ जगती । ५

निचृत्त्रिष्टुप् ॥ स्वरः १-४

निषादः । ५ घैवतः ॥

अथेश्वरज्ञानाधिकारिणो निरूप्यन्ते ।

अब ईश्वरके ज्ञानके अधिकारियोंका निरूपण करते हैं ।

प्र सोमस्य पवमानस्योर्मय

इन्द्रस्य यन्ति जठरं सुपेशसः ।

दध्ना यदीमुन्नीता यशसा गवां

दानाय शूरमुदमन्दिषुः सुताः ॥१॥

प्र । सोमस्य । पवमानस्य । ऊर्मयः । यन्ति । जठरं । सुपेश-
शसः । दध्ना । यत् । ई । उत्सनीताऽ यशसा । गवां ।
दानाय । शूरं । उत्समंदिषुः । सुताः ॥१॥

पदार्थः—(पवमानस्य) सर्वपावकस्य (सोमस्य) पर-
मेश्वरज्ञानस्य (ऊर्मयः वीचयः (इन्द्रस्य) ज्ञानयोगिनः (जठरं)
अन्तःकरणं (प्रयन्ति) प्राप्नुवन्ति । या वीचयः (सुपेशसः)
सुन्दराः सन्ति । (गवां) इन्द्रियाणां (दानाय) सुज्ञानदानाय
(दध्ना यदीमुत्नीताः) सहायकसंस्कारद्वारा (यशसा) बलेन
(उत्समंदिषुः) मांदे (सुताः) संस्कृताः (शूरं) वीरं कर्मयोगिनं
प्रदीप्तं कुर्वन्ति ॥

पदार्थ—(पवमानस्य) सबको पवित्र करने वाले (सोमस्य)
परमात्माके ज्ञानकी (ऊर्मयः) लहरें (इन्द्रस्य (ज्ञानयोगीके) (जठरं)
अन्तःकरणको (प्रयन्ति) प्राप्त होती हैं । जो लहरें (सुपेशसः) सुन्दर हैं
और (गवां) इन्द्रियोंके (दानाय) सुन्दर ज्ञान देनेके लिये (दध्ना यदी-
मुत्नीताः) सहायक-संस्कार द्वारा (यशसा) बलसे (उत्समंदिषुः) आनन्द
में (सुताः) संस्कार किये हुए (शूरं) शूरवीर कर्मयोगीको प्रदीप्त
करती हैं ।

भावार्थ—परमात्माके सदुपदेश ज्ञानयोगीको पवित्र करते हैं ।
और उसके उत्साहको प्रतिदिन बढ़ाते हैं ॥१॥

अच्छा हि सोमः कलशाँ

असिष्यददत्यो न वोळ्हा रघुवर्तनिर्वृषा ।

अथा देवानामुभयस्य जन्मनो

विद्वाँ अश्रोत्यमुत इतश्च यत् ॥२॥

अच्छ । हि । सोमः । कलशान् । असिंस्यदत् । अत्यः ।
न । वोल्हा । रघुवर्तनिः । वृषा । अथ । देवानां । उभ-
यस्य । जन्मनः । विद्वान् । अश्रोति । अमुतः इतः च यत् ॥२॥

पदार्थः—(देवानां) कर्मयोगि-विज्ञानयोगिनोः (उभयस्य)
द्वयोः (जन्मनः) ज्ञानकर्मणोः (विद्वान्) ज्ञाता (सोमः)
सौम्यस्वभावः परमात्मा (कलशान्) तदन्तःकरणानि (अत्यः)
शीघ्रगा (वोल्हा न) विद्युदिव (अच्छा सिंस्यन्दत्) सम्यक्
सिञ्चनं करोति । स परमेश्वरः (रघुवर्तनिः) सूक्ष्मादपि सूक्ष्म-
तरोस्ति । अथ च (वृषा) सर्वाभीष्टदायकैस्ति योजन्मनि (अमुतः)
इहजन्मनि तन्मद्वत्वं विजानाति स पुरुषः (अश्रोति) ब्रह्मानन्दं
भुनाक्ति । (अथ च यत्) योह्यानन्दः (इतः) अमुष्मात्
ज्ञानयोगात् लभ्यते स खलु नान्यसाधनेन प्राप्यते जनैः ॥

पदार्थ—(देवानां) कर्मयोगी और विज्ञानयोगी आदि जो
विद्वान् हैं, उनके (उभयस्य) दोनों (जन्मनः) ज्ञान और कर्मको (विद्वान्
जानता हुआ (सोमः) सौम्यस्वभाव परमात्मा (कलशान्) उनके अन्तः
करणोंको (अत्यः) अतिशीघ्रगामी (वोल्हा) विद्युतके (न) समान
(अच्छा सिंस्यन्दत्) भलिभांति सिञ्चन करता है । वह परमात्मा (रघु-
वर्तनिः) सूक्ष्मसे सूक्ष्म है । और (वृषा) सब कामनाओंका प्रदाता है
जो पुरुष (अमुतः) इसी जन्ममें (उसके महत्त्वको जान लेता है, वह
अश्रोति) ब्रह्मानन्दको भोगता है । (च) और (यत्) जो आनन्द
(इतः) इसी ज्ञानयोगसे मिलता है अन्य किसी साधनसे नहीं ।

भावार्थ—मनुष्यकी उन्नतिके लिये इस लोकमें ज्ञान और कर्म दो ही साधन हैं। इस लिये मनुष्यको चाहिये कि, वह इन दोनों मार्गोंका अवलम्बन करे ॥१॥

आ नः सोम पवमानः किरा
वस्विन्दो भव मघवा राधसो महः ।

शिक्षा वयोधो वसवे सु चेतुना

मा नो गयमारे अस्मत्परा सिचः ॥३॥

आ । नः । सोम । पवमानः । किर । वसु । इन्दो इति ।
भवा । मघवा । राधसः । महः । शिक्षा । वयःधः । वसवे
सु । चेतुना । मा । नः । गया । आरे । अस्मान् । परा । सिच ।

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! भवान् (पवमानः)
पवितास्ति । (इन्दो) हे सर्वप्रकाशक ! त्वम् (नः) अस्मान्
(वसु) सर्वाविधं धनं (आकिर) देहि । (मघवा) सर्वधन
स्वाम्यसि । अतोमह्यं (महोराधसः) उत्कृष्टधनस्य (भव)
प्रदाता भव । हे परमेश्वर ! त्वं मह्यं (सुचेतुना) स्वीयपवित्र
ज्ञानेन (शिक्ष) शिक्षय । अथ च (वयोधः) त्वं सर्वैश्वर्य
धारकोसि (वसवे) ऐश्वर्ययोग्याय ममैश्वर्यदेहि । अथ च (गयं)
धनं (अस्मादारे) मत्सकाशात् (सापरासिचः) मान्यत्रकुरु ।

पदार्थ—(सोम) हे परमात्मन् ! (पवमानः) आप सबको
पवित्र करने वाले हैं । (इन्दो) हे सर्वप्रकाशक ! आप (नः) हमको
(वसु) सब प्रकारके धनको (आकिर) दें । (मघवा) आप सब ऐश्वर्य

के स्वामी हैं । इस लिये हमारे (महो राघसः) अत्यन्त धनको (भव) प्रदाता बनें रहें परमात्मन् ! आप हमको अपने (सुचेतुना) पवित्रज्ञानसे (शिक्ष) शिक्षा दें । और (वयोध) आप सब प्रकारके ऐश्वर्योंको धारण करनेवाले हैं । (वसवे) ऐश्वर्यके पात्र मेरे लिये आप ऐश्वर्य प्रदान करें । और (गयं) धनको (अस्मदारे) हमसे (मापरासिचः) दूत दूर करें ।

भावार्थ—ईश्वरोपासकोंको चाहिये, कि ईश्वरकी प्राप्तिके हेतु ईश्वरके परम ऐश्वर्यका कदापि त्याग न करें । और ईश्वरसे भी सदा यही प्रार्थना करें कि हे परमेश्वर ! आप हमको ऐश्वर्यसे कदापि वियुक्त न करें ॥३॥

आ नः पूषा पवमानः सुरातयो

मित्रो गच्छन्तु वरुणः सजोषसः ।

बृहस्पतिर्मरुतो वायुरश्विना त्वष्टा

सविता सुयमा सरस्वती ॥४॥

आ । नः । पूषा । पवमानः । सुरातयः । मित्रः । गच्छन्तु ।
वरुणः । सजोषसः । बृहस्पतिः । मरुतः । वायुः ।
अश्विना । त्वष्टा । सविता । सुयमा । सरस्वती ॥

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (नः) अस्मान् (पूषा) धर्मोपदेशेन पुष्टिकारकोविद्वान् (पवमानः) पथ्यापथ्यमुक्त्वा पवित्रकारकोमनीषी (सुरातयः) दानशीलः (मित्रः) सर्वप्रियः (वरुणः) सर्ववशकारकः (बृहस्पतिः) वाक्पतिः (मरुतः) ज्ञानयोगी (वायुः) कर्मयोगी (अश्विना) कर्मयोगिज्ञानयोगिना-बुभावपि (त्वष्टा) कार्यकरणे समर्थौ (सविता) उत्तमोत्तम-

पदार्थ निर्मातारौ । (सुयमा) सर्वनियामकौ (सरस्वती) ज्ञान-
भूषकौ विद्वांसौ (आगच्छन्तु) प्राप्नुतः छान्दसत्वात् “व्यत्ययेन
द्विवचन स्थाने बहुवचनम् ” ॥

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (नः) हमको (पूषा) धर्मोपदेश द्वारा पुष्टि
करने वाला विद्वान् (पवमानः) पथ्यापत्थ्य बताकर पवित्र करने वाला
विद्वान् (सुरातयः) दानशीलविद्वान् (मित्रः) सबसे मैत्री करने वाला
विद्वान् (वरुणः) सबको बन्धीभूत करने वाला विद्वान् (बृहस्पतिः) वाणि-
योंके पति (मरुतः) ज्ञानयोगी (वायुः) कर्मयोगी (अश्विना) कर्म
और ज्ञानयोगी दोनों (त्वष्टा) कार्य करनेमें समर्थ विद्वान् (सविता)
उत्तमोत्तमपदार्थोंका निर्माता विद्वान् (सुयमा) सबको नियममें रखनेवाला
विद्वान् (सरस्वती) ज्ञानको सर्वोपरि भूषणरूपसे धारण करने वाला
विद्वान् ये सब पूर्वोक्त विद्वान् (नः) हमको (आगच्छन्तु) प्राप्त हों ।

भावार्थ—परमात्मा उपदेश करता है, कि हे मनुष्यो ! तुम
सामाजिकउन्नतिके लिये पूर्वोक्त विद्वानोंका संग्रह करो । ताकि तुम सब
विद्याओंमें निपुण होकर संसारमें अभ्युदयशाही बनो ॥४॥

उ॒भे द्यावा॑ पृथि॒वी विश्व॑मिन्वे

अ॒र्य॒मा दे॒वो अ॒दि॒तिर्वि॒धा॒ता ।

भगो॑ नृशंस॑ उ॒र्व॒न्त॒रि॒क्षं विश्वे॑

दे॒वाः प॒व॒मा॒नञ्जु॑षन्त ॥५॥६॥

उ॒भे इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । विश्व॑मिन्वे इति॑ । विश्वं॑इन्वे ।

अ॒र्य॒मा । दे॒वः । अ॒दि॒तिः । वि॒धा॒ता । भगः॑ । नृशंसः॑ ।

उ॒रु । अ॒न्त॒रि॒क्षं । विश्वे॑ । दे॒वाः । प॒व॒मा॒नं । जु॒षन्त॑ ॥५॥

पदार्थः—(पवमानं) सर्वपावकं परमात्मानं (उभे द्यावा पृथिवी) द्वावपि द्युलोक-पृथ्वीलोकौ (विश्वमिन्वे) यौ विस्तार रूपेण व्याप्तौ वर्तते । (अर्यमादेवः) तथा न्यायकारिणो राजानः (अदितिः) तथा अज्ञानखण्डनकर्तारो विद्वांसः (विधाता) अखिल-नियमनिर्मातारः (भगः) ऐश्वर्यवन्तः (नृशंसः) पदार्थगुण-वर्णकाः (उर्वन्तरिक्षं) अन्तरिक्षविद्यावेत्तारः (विश्वे देवाः) इमे सर्वे देवाः (जुषन्त) सेवन्ते ॥

पदार्थ—(पवमाने) सबको पवित्र करने वाले परमात्माको (उभे द्यावा पृथिवी) पृथिवीलोक और द्युलोक (विश्वमिन्वे) जो विस्तृत रूपसे व्याप्त है (अर्यमादेवः) और न्याय करने वाला राजा (अदितिः) अज्ञानका खण्डन करने वाला विद्वान् (विधाता) सब नियमोंका विधान करने वाला (भगः) ऐश्वर्यसम्पन्न (नृशंसः) पदार्थोंके गुणोंका वर्णन करने वाला (उर्वन्तरिक्षं) अन्तरिक्षकी विशाल विद्याको जानने वाला (विश्वे देवाः) ये सब देव (जुषन्त) सेवन करते हैं ।

भावार्थ—परमात्माकी विभूति द्युलोक पृथिवीलोक अन्तरिक्ष लोक ये सब लोक-लोकान्तर है । और इन सब लोकलोकान्तरोंके ज्ञाता विद्वान् भी परमात्मा की विभूति हैं ॥१॥

इत्येकाशीतितमं सूक्तं षष्ठो वर्गश्च समाप्तः ।

यह ८१वां सूक्त औ ६वां वर्ग समाप्त हुआ ।

अथ पञ्चर्चस्थ द्वाशीतितमस्य—

१-५ वसुभारद्वाज ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥

छन्दः—१, ४ विराड्जगती । २ निचृज्जगती ।

३ जगती । ५ त्रिष्टुप् ॥ स्वरः—१-४

निष्पादः ५ धैवतः ॥

असावि सोमो अरुषो वृषा हरी

राजेव दस्मो अभि गा अचिक्रदत् ।

पुनानो वारं पर्येत्यव्ययं श्येनो

न योनिं घृतवन्तमासदम् ॥ १ ॥

असावि । सोमः । अरुषः । वृषा । हरिः । राजाऽइव ।

दस्मः । अभि । गाः । अचिक्रदत् । पुनानः । वारं । परि ।

एति । अव्ययं । श्येनः । न । योनिं । घृतवन्तं । आसदं ।

पदार्थः—(सोमः) यः सर्वोत्पादकः परमात्मा (अरुषः) प्रकाशस्वरूपः (वृषा) सद्गुणानां वृष्टिकर्ता (हरिः) पापनाशकश्चास्ति । स (राजेव) राजतुल्यः (दस्मः) दर्शनीयोऽस्ति । स च (गाः) लोकलोकान्तराणाञ्चतुर्दिक्षु (अभि अचिक्रदत्) शब्दायमानो भवति । स (वारं) वर्णीयपुरुषं यो दृढभक्तोऽस्ति तं (पुनानः) पवित्रयन् (पर्येति) प्राप्नोति (न) येन प्रकारेण (श्येनः) विद्युत् (घृतवन्तं) स्नेहवन्तं (आसदं) स्थानानां (योनिं) समाश्रित्यं प्राप्नोति । एवमुक्तगुणयुक्तः परमात्मा [असावि] निर्ममे ॥

पदार्थ—(सोमः) जो सर्वोत्पादक (अरुषः) प्रकाश स्वरूप (वृषा) सद्गुणोंकी दृष्टि करने वाला (हरिः) पापोंके हरण करने वाला है, वह (राजेव) राजाके समान (दस्मः) दर्शनीय है । और वह (गः) पृथिव्यादि लोकलोकान्तरोंके चारो ओर (अभि अचिक्रदत्) शब्दायमान हो रहा है । वह (वारं) वर्णीयपुरुषको जो (अव्ययं) दृढ़भक्त है उसको (पुनानः) पवित्र करता हुआ (पर्येति) प्राप्त होता है । (न) जिसप्रकार (श्येनः) विद्युत् (धृतवन्तं) स्नेहवाले (आसदं) स्थानोंको (योनिं) आधार बनाकर प्राप्त होता है । इसी प्रकार उक्तगुणवाला परमात्माने (असावि) इस ब्रह्माण्डको उत्पन्न किया ।

भावार्थ—“सुते चराचरं जगदिति सोमः” जो इस चराचर ब्रह्माण्डको उत्पन्न करता है उसका नाम सोम है । यह शब्द षूङ् प्राणि गर्भविमोचनेसे सिद्ध होता है । और उसी धातुसे असावियत् प्रयोग है । जिसके अर्थ किसी वस्तुको उत्पन्न करनेके हैं । और सायणाचार्यने जो इसके अर्थ सोमके कूटेजानेके किये हैं वह कदापि ठीक नहीं हो सकते क्योंकि सोम तो यहाँ कर्त्ता है कर्म नहीं । और यदि कोई यह कहे कि यहाँ कर्ममें प्रत्यय है तो सोममें तृतीया क्यों नहीं तो इसका उत्तर यह है कि यह वैदिक प्रयोग है ॥१॥

कविर्वेधस्या पर्येषि माहिनमत्यो

न मृष्टो अभि वाजमर्षसि ।

अपसेधन्दुरिता सोम मृलय

धृतं वसानः परि यासि निर्णिजम् ॥२॥

कविः । वेधस्या । परि । एषि । माहिनं । अत्यः । न ।

मृष्टः । अभि । वाजं । अर्षसि । अपसेधन् । दुःश्रुता ।

सोम । मृलय । धृतं । वसानः । परि । यासि । निःनिजं ॥२॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! (वेधस्या) उपदेष्टुमिच्छया भवान् (माहिनं) महापुरुषान् (पर्येषि) प्राप्नोति अथच त्वम् (अत्यो, न) अतिगत्वरपदार्थ इव (अभिवाजं) मदाध्यात्मिक यज्ञं (अभ्यर्षसि) प्राप्नोषि । त्वं (कविः) सर्वज्ञोसि (मृष्टः) तथा शुद्धस्वरूपोसि । (दुरिता) मदीयदुष्कृतानि अपसेधन् विदुरं कृत्वा (सोम) हे परमात्मन् ! (मृलय) मां सुखय अथ च (घृतं वसानः) प्रेमभावमुत्पादयन् (निर्निजं) पवित्रताम् (परियासि) उत्पादयसि ॥

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (वेधस्या) उपदेश करनेकी इच्छासे आप (माहिनं) महापुरुषोंको (पर्येषि) प्राप्त होतेहों । और आप (अत्यः) अत्यन्तगतिशील पदार्थके (न) समान (अभिवाजं) हमारे अध्यात्मिक यज्ञको (अभ्यर्षसि) प्राप्त होते हैं । आप (कविः) सर्वज्ञ हैं (मृष्टः) शुद्ध-स्वरूप हैं (दुरिता) हमारे पापोंको (आपसेधन्) दूर करके (सोम) हे सोम ! (मृलय) आप हमको सुख दें । और (घृतं वसानः) प्रेमभावको उत्पन्न करते हुए (निर्निजं) पवित्रताको (परियासि) उत्पन्न करें ।

भावार्थ—इस मन्त्रमें सर्वज्ञ परमात्मासे यह प्रार्थना है कि हे परमात्मन् ! आप हमको शुद्ध करें । और सबप्रकारके सुख प्रदान करें । यहाँ सोमके लिये कवि शब्द आया है । सायणके मतमें यहाँ सोमलता को ही कवि=सर्वज्ञ कथन किया गया है । वास्तवमें वेदोंमें कवि शब्द जड़के लिये कहीं भी नहीं आता । इतनाही नहीं किन्तु “कविर्मनीषी, परिभूःस्व-यम्भू य० ४०८ इत्यादि वाक्योंमें कवि शब्द परमात्माके लिये आया है इसप्रकार उक्त मन्त्रमें कवि शब्दसे परमात्माका ग्रहण करना चाहिये जड़ सोमका नहीं ॥ २ ॥

पर्जन्यः पिता महिषस्य पर्णिनो
नामा पृथिव्या गिरिषु क्षयं दधे ।

स्वसार आपो अभि गा उतासरन्त्सं

ग्रावभिर्नसते वीते अध्वरे ॥३॥

पर्जन्यः । पिता । महिषस्य । पर्णिनः । नाभा । पृथिव्याः ।
गिरिषु । क्षयं । दधे । स्वसारः । आपः । अभि । गाः ।
उत । असरन् । सं । ग्रावभिः । नसते । वीते । अध्वरे ॥३॥

पदार्थः—(वीते अध्वरे) पवित्रेषु यज्ञेषु (ग्रावभिः)
रक्षया भवान् (नसते) प्राप्तो भवति (उत) अथ च (गाः)
पृथिव्यादि लोकलोकान्तरेषु (अभिसरन्) गच्छन् (आपः) सर्व-
व्यापको भवान् (स्वसारः) स्वयं गतिशीलः सन् विराजमानो
भवति । कथं भूतो भवान् (पर्जन्यः) सर्वतर्पकोस्ति अथ च
(पिता) सर्वरक्षकोस्ति । तथा (महिषस्य पर्णिनः) महागतिशील-
पदार्थानां नियन्तास्ति अथच (पृथिव्या, नाभा) पृथिव्यादिलो-
कलोकान्तराणां केन्द्रोभूत्वा (गिरिषु) सकलपदार्थेषु (क्षयं दधे)
रक्षामुत्पादयति ॥

पदार्थ—(वीते अध्वरे) पवित्र यज्ञोंमें (ग्रावभिः) रक्षासे आप
(नसते) प्राप्त होते हैं । और (उत) और (गाः) पृथिव्यादि लोकलोकान्तरों
में (अभिसरन्) गति करते हुए । (आपः) सर्वव्यापक आप (स्वसारः)
स्वयंगतिशील होकर विराजमान होते हैं । आप कैसे हैं (पर्जन्यः) सबके
तर्पक हैं और (पिता) सबके रक्षक हैं और (महिषस्य पर्णिनः) बड़ेसे
बड़े गतिशीलपदार्थोंके नियन्ता हैं और (पृथिव्या, नाभा) पृथिव्यादि
लोकलोकान्तरोंके केन्द्र होकर (गिरिषु) सब पदार्थोंमें (क्षयं दधे) रक्षा-
को उत्पन्न करते हैं ।

भावार्थ—परमात्मा इस चराचर ब्रह्माण्डका उत्पादक है । और पर्जन्यके समान सबका वृष्टिकारक है । उसीपरमात्मासे सब प्रकारकी शान्ति रक्षा उत्पन्न होती है ॥ ३ ॥

अथ परमात्माशीलमुपदिशति ।

अब परमात्मा सदाचारका उपदेश करता है ।

जा॒ये॒व॒ प॒त्या॒वधि॒ शे॒व॒ म॒ह॒से॒
प॒ज्रा॒या॒ गर्भं॑ शृ॒णु॒हि ब्र॒वी॒मि॒ते ।
अ॒न्त॒र्वा॒णी॒षु प्र॒ च॒रा॒ सु
जी॒व॒से॒ऽनि॒न्धो॒ वृ॒ज॒ने॒ सोम॑ जा॒गृ॒हि ॥४॥
जा॒या॒ऽइ॒व । प॒त्यौ । अ॒धि । शे॒व॒ । म॒ह॒से॒ । प॒ज्रा॒याः । ग॒र्भं ।
शृ॒णु॒हि । ब्र॒वी॒मि । ते॒ । अ॒न्तः । वा॒णी॒षु । प्र । च॒र॒ । सु ।
जी॒व॒से॒ । अ॒नि॒न्धः । वृ॒ज॒ने॒ । सोम॑ । जा॒गृ॒हि ॥४॥

पदार्थः—(गर्भं) गृह्णातीति गर्भः, हे सद्गुणग्राहिन जीवात्मन् ! (ते) त्वां (ब्रवीमि) कथयामि । त्वं (शृणुहि) शृणु (पज्रायाः) यथा पृथिव्याः (पत्यौ, अधि) पर्जन्यरूपपत्यौ अतिप्रीतिर्भवति । (जायाइव) यथा साध्वी स्त्री स्वपतिं प्रीणयति तथा सर्वाभिः स्त्रीभिः कर्तव्यम् एवं कृते (शेव महसे) प्रत्यधिकारिभ्यः सुखप्राप्तिर्भवति । (अनिन्धः) सर्वदोषपरित्यक्तः (वृजने) स्वलक्ष्येषु सावधानी भूय (सोम) हे सौम्यस्वभाव जीवात्मन् ! (जागृहि) जागृहि । अथ च (अन्तर्वाणिषु) विद्यारूपवाणीषु

(प्रचरासु) सर्वत्रव्याप्तासु (जीवसे) स्वजीवनाय (प्रचर)
प्रकर्षेण जागृहि ॥

पदार्थ—(गर्भ) हे गर्भ ! गृह्णातीति गर्भ हे सद्गुणोंके ग्रहण-
करने वाले जीवात्मन् ! (ते) तुमको (ब्रवीमि) मैं कहता हूँ कि (शृणुहि)
तुम सुनो । (पञ्चायाः) जिसप्रकार पृथिवीकी (पत्न्यां, आधि) पर्जन्यरूप
पतिमें अत्यन्त प्रीति होती है (जाया इव) जैसे कि सदाचारिणी स्त्रीकी
अपने पतिमें प्रीति होती है । वैसेही सब स्त्रियोंको अपने २ पतियोंमें प्रीति
करनी चाहिए । ऐसा करने पर (मंहसे) प्रत्येक अधिकारीके लिये सुखकी
प्राप्ति होती है । (अनिन्द्यः) सब दोषोंसे दूर होकर (वृजने) अपने
लक्ष्योंमें सावधान होकर (सोम) हे सोमस्वभाव जीवात्मन् ! (जागृहि)
तुम जागो । और (अन्तर्वाणीषु) विद्यारूपी वाणीमें (प्रचरासु) जो सबमें
प्रचार पाने योग्य है उसमें (जीवसे) अपने जीनेके लिये जागृत्तिको
धारण करो ॥

भावार्थ—परमात्मा उपदेश करता है कि हे जीव ! तुमको अपने
कर्त्तव्यमें सदैव जागृत रहना चाहिये । जो पुरुष अपने कर्त्तव्यमें नहीं
जागता उसका संसारमें जीना निष्फल है । यहाँ सोम शब्दके अर्थ
जीवात्माके हैं । जैसे कि “स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्” ब्र० सू० २।३।५॥
यहाँ ब्रह्मसूत्रके अनुसार प्रकरण भेदसे अर्थका भेद हो जाता है इसी
प्रकार यहाँ शिक्षा देनेके प्रकरणसे सोम नाम जीवात्माका है ॥ ४ ॥

यथा पूर्वेभ्यः शतसा अमृधः सहस्रसाः

पर्या वाजमिन्दो ।

एवा पवस्व सुविताय नव्यसे

तव व्रतमन्वापः सचन्ते ॥ ५ ॥ ७ ॥

यथा । पूर्वेभ्यः । शतसाः । अमृधः । सहस्रसाः । परि-

ऽअयाः । वाजं । इ॒न्दो इति॑ । ए॒व । प॒व॒स्व । सु॒वि॒ताय॑ ।
नव्य॑से । तव॑ । व्र॒तं । अनु॑ । आपः॑ । स॒च॒न्ते ॥५॥

पदार्थः—(इन्दो) हे जीवात्मन् (यथा) येन प्रकारेण
(पूर्वेभ्यः) पूर्वजन्मभ्यः (शतसाः) शतशः तथा (सहस्रसाः)
सहस्रशः (वाजं) बलानि (पर्ययाः) लं प्राप्नोषि (एव) इत्थं
(नव्यसे) अस्मै नव्यजन्मने (सुविताय) अभ्युदयाय (तव
व्रतं) भवद्ब्रतं (अन्वापः) सत्कर्म (सचन्ते) सङ्गतं भवति
अतस्त्वं (पवस्व) पवित्रय ॥

पदार्थ—(इन्दो) हे जीवात्मन् ! (यथा) जैसे (पूर्वेभ्यः) पूर्व-
जन्मोंके लिये (शतसाः) सैकड़ों (सहस्रसाः) हजारों प्रकारके (वाजं)
बलोंको (पर्ययाः) तुम प्राप्त हुए (एवा) इसी प्रकार (नव्यसे) इस
नवीन जन्मके लिये (सुविताय) अभ्युदयार्थ (तव व्रतं) तुम्हारे ब्रतको
(अनु आपः) सत्कर्म (सचन्ते) सङ्गत हों । इसलिये आप (पवस्व)
पवित्र करें ॥

भावार्थ—परमात्मा उपदेश करता है कि हे जीवो ! तुम्हारे
पूर्व जन्म बहुत व्यतीत हुए हैं तुम इस नूतन जन्ममें सत्कर्म करके अभ्यु-
दयशाली और तेजस्वी बनो । यहां पूर्व और उत्तर जन्मोंका कथन सृष्टि-
को प्रवाहरूपसे अनादि मानकर है । और यही भाव 'सूर्याचन्द्रमसौ
धाता । यथा पूर्वमकल्पयत्' इस मन्त्रमें वर्णन किया गया है ॥५॥

इति त्र्यशीतितमं सूक्तं सप्तमो वर्गश्च समाप्तः ।

यह ८३ वां सूक्त और ७ वां वर्ग समाप्त हुआ ।

अथ पञ्चर्वस्य चतुरशीतितमस्य सूक्तस्य—

१—५ पवित्र ऋषिः ॥ पवमानः ॥ सोमो देवता ॥

छन्दः—१, ४ निचृज्जगती । २, ५ विराड्जगती ।

३ जगती ॥ निषादः स्वरः ॥

अथ तितिक्षोपदिश्यते ।

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते

प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः ।

अतसतनूर्न तदामो अश्नुते

श्रुतास इद्वहन्तस्तत्समाशत ॥१॥

पवित्रं । ते । विस्ततं । ब्रह्मणः । पते । प्रभुः । गात्राणि ।

परि । एषि । विश्वतः । अतसस्तनूः । न । तत् । आमः ।

अश्नुते । श्रुतासः । इत् । वहन्तः । तत् । सं । आशत ॥१॥

पदार्थः—(ब्रह्मणस्पते) हे वेदपते परमात्मन् ! (ते) तावकं स्वरूपं (पवित्रं) पूतमस्ति । अथ च (विततं) विस्तृतमपि वर्तते । भवान् (प्रभुः) सर्वेषां स्वामी । तथा (विश्वतः, गात्राणि) सकलमूर्तपदार्थानां (पर्येषि) परितो व्यापकोस्ति । अथ च (अतसतनूः) योहि तपो रहितोसि (तदामः) स अपरिपक्वबुद्धिस्तवानन्दं (नाश्नुते) न भोक्तुं शक्नोति । (श्रुतास इत्) त्रपस्वीजन एव (वहन्तः) त्वां प्राप्स्यान्ति । ते (तत्) भवदानन्दं (समाशत) भोक्ष्यन्ति ।

पदार्थ—(ब्रह्मणस्पते) हे वेदोंके पति परमात्मन् ! (ते) तुम्हारा-
स्वरूप (पवित्रं) पवित्र है । और (विततं) विस्तृत है । (प्रभुः) आप सबके
स्वामी हैं । और (विश्वतः, गात्राणि) सब मूर्तपदार्थोंके (पर्येषि) चारों
ओर व्यापक हैं । (अतप्ततनूः) जिसने अपने शरीरसे तप नहीं किया
(तदामः) वह युरूप कक्षा है । वह तुम्हारे आनन्दको (न अश्नुते) नहीं
भोग सकता (मृतास इत्) अनुष्ठानीपुरुषही (वहन्तः) तुमको प्राप्त हो
सकते हैं । वे (तत्) तुम्हारे आनन्दको (समाशत) भोग सकते हैं ।

भावार्थ—इस मन्त्रमें तपका वर्णन स्पष्टरीतिसे किया गया है ।
जो लोग तपस्वी हैं वेही परमात्माको प्राप्त हो सकते हैं अन्य नहीं । यहाँ
शरीरका तप एक उपलक्षणमात्र है । वास्तवमें आध्यात्मिकादि सबप्रकारके
तपोंका यहाँ ग्रहण है ॥ १ ॥

तपोऽपवित्रं विततं दिवस्पदे
शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्थिरन् ।
अवन्त्यस्य पवितारमाशवो
दिवस्पृष्ठमधि तिष्ठन्ति चेतसा ॥२॥
तपोः । पवित्रं । वि॒त॒तं । दि॒वः । प॒दे । शोच॑न्तः । अ॒स्य ।
तन्त॑वः । वि । अ॒स्थि॒र॒न् । अ॒व॒न्ति । अ॒स्य । प॒वि॒तारं ।
आ॒श॒वः । दि॒वः । पृ॒ष्ठं । अ॒धि । ति॒ष्ठ॒न्ति । चे॒त॒सा ॥२॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर ! (दिवस्पदे) ध्रुलोकके भवतः
(तपोः) तपः कर्म (पवित्रं) पूतं (विततं) विस्तृतं पदंविराजते ।
(अस्य) तस्य पदस्य (शोचन्तः) दीप्तिशालिनः (तन्तवः)
किरणाः (व्यस्थिरन्) स्थिराः सन्ति । (अस्य) अमुष्य पदस्य

(पवितारं) उपासकं (आशवः) अस्य पदस्यानन्दं (अवन्ति) रक्षन्ति । उक्तपदोपासकाः (दिवस्पृष्ठमधि) द्युलोकशिखरे (चेतसा) स्वबुद्धिबलेन (तिष्ठन्ति) निवसन्ति ।

पदार्थ—हे परमात्मान् ! (दिवस्पदे) द्युलोकमें आपका (तपोः) तपोरूपी (पवित्रं) पवित्र (विततं) विस्तृतपद विराजमान है । (अस्य) उस पदकी (तन्तवः) किरणें (शोचन्तः) दीप्तिवालीं (व्यवस्थिरन्) स्थिर हैं । (अस्य) इस पदके (पवितारं) उपासकको (आशवः) इस पदके आनन्द (अवन्ति) रक्षा करते हैं । उक्तपदके उपासक (दिवस्पृष्ठमधि) द्युलोकके शिखर पर (चेतसा) अपने बुद्धिबलसे (तिष्ठन्ति) स्थिर होते हैं ।

भावार्थ—इस मन्त्र में परमात्मा ने इस बात का उपदेश किया है कि संसार में तपही सर्वोपरि है । जो लोग तपस्वी हैं वे सर्वोपरि उच्च पद को ग्रहण करते हैं । इस लिए हे मनुष्यो 'तुम तपस्वी बनो ॥३॥

अरूरुचदुषसः पृश्निरग्रिय उक्षा

विभर्ति भुवनानि वाजयुः ।

मायाविनो ममिरे अस्य मायया

नृचक्षसः पितरो गर्भमा दधुः ॥३॥

अरूरुचत् । उषसः । पृश्निः । अग्रियः । उक्षा । विभर्ति ।

भुवनानि । वाजयुः । मायाविनः । ममिरे । अस्य ।

मायया । नृचक्षसः । पितरः । गर्भं । आ । दधुः ॥३॥

पदार्थ—पूर्वोक्तपरमात्मा (उषसः) रवेः प्रभामण्डलम् (अरूरुचत्) प्रकाशयते । अथच प्राश्नुते सर्वमिति (पृश्निः)

प्रलयकारकः (उक्षा) महान् परमेश्वरः (भुवनानि) सर्वान्लो-
कान् (विभर्ति) पुष्णाति । तथा स जगदीश्वरः (वाजयुः)
सकलबलाधारोस्ति । (अस्थ) अमुष्य परमात्मनः (मायया)
शक्त्या (मायाविनोममिरे) मायिनोम्रियन्ते । (नृचक्षसः)
स सर्वज्ञेश्वरः (पितरः) सर्वोत्पादकाः (गर्भे) संसाररूपगर्भ-
मिमं (आदधुः) दधाति ।

पदार्थ—पूर्वोक्तपरमात्मा (उपसः) सूर्यके प्रभामण्डलको
(अरुरुचत्) वह प्रकाश करता है । और (पृश्निः) प्राप्नुते सर्वमिति-
पृष्णिः, प्रलयकाल में जो सबको भक्षण करे उसका नाम पृष्णि है । (उक्षा)
उक्षतीति उक्षा इति महन्नाममुपठितम्—नि. रु. १—१३—३ । जो इस
सम्पूर्णसंसार को अपने प्रेमवारि से सिञ्चित करे उस महान् पुरुषका
नाम उक्षा है । (भुवनानि विभर्ति) वह सब भुवनों का भरणपोषण करता
है । (वाजयुः) सब बलों का आधार है । (अस्य मायया) उसकी शक्ति
से (मायाविनो ममिरे) मायावीलोक मर जाते हैं । (नृचक्षसः) वह सर्वज्ञ
(पितरः) सबको उत्पन्न करनेवाला (गर्भे) इस संसाररूपी गर्भको
(आदधुः) धारण करता है ।

भावार्थ—इस मन्त्र में परमात्माके स्वरूपका वर्णन है कि वह
प्रकाशस्वरूप है । और लोकलोकान्तरों का अधिष्ठान है । सब बलोंका
केन्द्र है और सब मायावियों की माया को मर्दन करनेवाला है । तात्पर्य
यह है कि उसी पूर्ण पुरुषकी उपासना से पुरुष तपस्वी बन सकता है ॥३॥

गन्धर्व इत्था पदमस्य रक्षति
पाति देवानां जनिमान्यद्भुतः
गृष्णाति रिपुं निधयं निधापतिः
सुकृत्तमा मधुनो भक्षमाशत ॥४॥

गन्धर्वः । इत्था । पदं । अस्य । रक्षति । पाति । देवानां ।
जनिमानि । अद्भुतः । गृष्णाति । रिपुं । निधया ।
निधापतिः । सुकृत्तमाः । मधुनः । भक्षं । आशत ॥४॥

पदार्थः—(गन्धर्वः) गांधरतीति गन्धर्वः पृथिव्यादि
लोक-लोकान्तराणांधारकः (इत्था) अयंसत्यनामसु पठितो नि-
रुक्ते ३ । १३ । १० । सत्यस्वरूपः परमात्मा (देवानां जनिमानि)
विदुषांजन्मानि (रक्षति) गोपायति । स परमेश्वरः (अद्भुतः)
महानस्ति अद्भुत इति महद्भामसु पठितंनिरुक्ते ३ । १३ । १३
(निधापतिः) सर्वशक्तीनांस्वामी (निधया) स्वशक्त्या (रिपुं)
स्वानुकूलशक्तिं (गृष्णाति) स्वाधीनं करोति । (अस्य) अमुष्य
(मधुनः) आनन्दमयस्य परमात्मनः (पदं) पदं (सुकृत्तमाः)
सुकृतितराः पुरुषाः (भक्षं) भोगयोग्यं विधाय (आशत)
तिष्ठन्ति । तथापूर्वोक्तानुपासकान् (पाति) रक्षति ॥

पदार्थ—(गांधरतीतिगन्धर्वः) जो पृथिव्यादि लोकलोकान्-
न्तरों को धारण करे उसका नाम यहाँ गन्धर्व है । (इत्था) इति सत्य-
नामसुपठितं नि. रू. ३—१३—१० । वह सत्यरूप परमात्मा (देवानां
जनिमानि) विद्वानोंके जन्म की (रक्षति) रक्षा करता है । (अद्भुतः) बड़ा
है अद्भुतइति महद्भामसुपठितं नि. रू. ३—१३—१३ (निधापतिः) सब
शक्तियों का पति (निधया) अपनी शक्ति से (रिपुं) अपने से प्रति-
कूल शक्तिवाले शत्रुको (गृष्णाति) स्वाधीन करता है । (अस्यमधुनः पदं)
इस आनन्दमयपरमात्मा के पदको (सुकृत्तमाः) पुण्यात्मा लोग (भक्षं)
भोग्य बना कर (आशत) स्थिर होते हैं । और उक्त उपासकों की (पाति)
रक्षा करता है ।

भावार्थ—(तद्विष्णोः परमपदं सदापश्यन्ति सूरयः) उस विष्णु के परमपद को सदा विद्वान् लोग देखते हैं । उसी व्यापक परमात्माके परमपदका इस मन्त्र में वर्णन किया है । कि उस परमपदके उपासक लोग ब्रह्मानन्द को भोगते हैं अन्य नहीं ॥४॥

हविर्हविष्मो महि सन्न दैव्यं
नभो वसानः परि यास्यध्वरम् ।
राजा पवित्ररथो वाजमारुहः
सहस्रभृष्टिर्जयसि श्रवो बृहत् ॥५॥

हविः । हविष्मः । महि । सन्न । दैव्यं । नभः । वसानः ।
परि । यासि । अध्वरं । राजा । पवित्ररथः । वाजं ।
आ । अरुह । सहस्रभृष्टिः । जयसि । श्रवः । बृहत् ॥

पदार्थः—हे परमेश्वर ! (हविः) त्वंहविःस्वरूपोसि । अथच (हविष्मः) हविर्वानसि । (महि) महानसि । (दैव्यं) दिव्यस्वरूपवान् (नभः) विस्तृत आकाशः (सन्न) त्वदीय-गृहमस्ति । अस्मिन्गृहे (वसानः) निवसन् (अध्वरं) अहिंसारूपं यज्ञं (परियासि) प्राप्नोषि । तथा (राजा) त्वंसर्वत्र विराजसे । अथच त्वं (पवित्ररथः) पूतगतिवान् (वाजमारुहः) सर्वविधबलधारकोसि । तथा (सहस्रभृष्टिः) नानाविधपवित्रतां-अदधत-(बृहत्, श्रवः) सर्वोत्कृष्टयशोविभ्रत् (जयसि) अखिलान्जनान् विजयसे ॥

पदार्थ—हे परमात्मन् (हविः) आप हवि हैं । (हविष्मः) और

हविवाले हैं । (महि) बड़े हैं । (दैव्यं) दिव्यरूपवाला (नमः) यह विस्तृत आकाश (सन्नः) आप का गृह है । इसमें (वसानः) निवास करते हुए (अध्वरं) अहिंसारूप यज्ञको (परियासि) प्राप्त होते हैं । (राजा) आप सर्वत्र विराजमान हो रहे हैं । (पवित्ररथः) पवित्रगतिवाले (वाज-मारुहः) सब प्रकारके बलों को धारण किये हुये हैं । (सहस्रभृष्टिः) अनन्त प्रकारकी पवित्रताओं को धारण किये हुये हैं (बृहत्श्रवः) सर्वोपरियज्ञको धारण किये हुये आप जयसि सबको जय करते हैं ।

भावार्थ—इस मन्त्र में परमात्मा को सहस्रशक्तियोंवाला वर्णन किया है । जैसा कि सहस्र शीर्षापुरुष इस मन्त्र में वर्णन किया गया है । उस अनन्तशक्ति युक्त परमात्मा की उपासना करके जो पुरुष तपस्वी बनते हैं वे इस भवनिधि से पार होते हैं ॥५॥

इति त्र्यशीतितमसूक्तमष्टमोवर्गश्च समाप्तः ।

यह ८३ वां सूक्त और ८ वां वर्ग समाप्त हुआ ।

अथ पञ्चर्चस्य चतुरशीतितमस्य सूक्तस्य—

१-५ प्रजापतिर्वाच्य ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥

छन्द-१, ३ विराड्जगती । ४ जगती । २

निचृत्विष्टुप् । ५ त्रिष्टुप् ॥ स्वरः—

१, ३, ४ निषादः । २, ५ धैवतः ॥

पवस्व देवमादनो विचर्षणिरप्सा

इन्द्राय वरुणाय वायवे ।

कृधी नो अद्य वरिवः स्वस्तिमदुरुक्षितौ

गृणीहि दैव्यं जनम् ॥१॥

पवस्व । देवमादनः । विचर्षणिः । अप्साः । इंद्राय ।
वरुणाय । वायवे । कृधि । नः । अद्य । वरिवः । स्वस्तिमत् ।
उरुक्षितौ । गृणीहि । दैव्यं । जनं ॥१॥

पदार्थः—(देवमादनः) विदुषामामोदकारकपरमात्मन् !
(विचर्षणिरप्साः) कर्मणां द्रष्टा (इंद्राय) कर्मयोगिने (वरुणाय)
विज्ञानिने (वायवे) ज्ञानयोगिने (पवस्व) त्वं पवित्रतां देहि
अथच (नः) अस्मान् (अद्य) अस्मिन्समये (वरिवः) धनिनः
(कृधि) कुरु । तथा (स्वस्तिमत्) भवान् स्वक्रीयेन ज्ञानेन
मामविनाशिनं करोतु । अथच (उरुक्षितौ) विस्तृतेऽस्मिन्भूगर्भे
(जनं) अमुष्पुरुषं (दैव्यं) दिव्यं विधाय (गृणीहि) अनुगृह्णातु ॥

पदार्थ—(देवमादनः) हे विद्वानों के आनन्द के वर्द्धक परमा-
त्मन् ! (विचर्षणिरप्सा) हे कर्मों का द्रष्टा ! (इंद्राय) कर्मयोगी के लिये
(वरुणाय) विज्ञानी के लिये (वायवे) ज्ञानी के लिये (पवस्व) आप पवि-
त्रता प्रदान करें । और (नः) हमको (अद्य) इस समये (वरिवः) धन-
युक्त करें । और (उरुक्षितौ) इस विस्तृत भूमण्डल में (जनं) इस जनको
(दैव्यं) दिव्य बनाकर (गृणीहि) अनुग्रह करें ।

भावार्थ—परमात्मा उपदेश करता है कि हे मनुष्यो ! आप ज्ञानी
विज्ञानी बनकर कर्मों के नियन्ता देवसे यह प्रार्थना करो कि हे भगवन् !
आप अपने ज्ञानद्वारा हमको अविनाशी बनाएँ । और हमारी दरिद्रता
मिट्टा कर आप हमको ऐश्वर्ययुक्त करें ॥१॥

आ यस्तस्थौ भुवनान्यमर्त्या
विश्वानि सोमः परि तान्यर्षति ।

कृ॒ण्वन्त्सञ्च॒तं वि॒चृतं॒म॒भिष्ट॑य

इ॒न्दुः सिष॑क्त्यु॒षसं॒ न सूर्यः॑ ॥२॥

आ । यः । त॒स्थौ । भुव॑नानि । अम॑र्त्यः । वि॒श्वानि॑ । सोमः ।
परि॑ । तानि॑ । अ॒र्षति॑ । कृ॒ण्वन् । सं॒ञ्चृतं॑ । वि॒ञ्चृतं॑ ।
अ॒भिष्ट॑ये । इ॒न्दुः । सि॒षा॒क्ति॒ । उ॒षसं॑ । न । सूर्यः॑ ॥२॥

पदार्थः—(इन्दुः) प्रकाश-स्वरूपः परमेश्वरः (सूर्यः)
मानुः (उषसं न) ऊषेव (सिषक्ति) संयुनक्ति । अथच (अभि-
ष्टये) ऐश्वर्याय (संचृतं) प्रकाशयुतं तथा (विचृतं) अज्ञान-
शून्यं (कृण्वन्) कुर्वाणः (आतस्थौ) ममहृदयआगत्य विरा-
जमानोभवतु (यः) यः परमेश्वरः (अमर्त्यः) मरणधर्मरहितोऽस्ति ।
तथा (विश्वानिभुवनानि) अखिललोकलोकान्तराणां (परि,
अर्षति) चतुर्दिक्षुव्यापकोस्ति सः (सोमः) सौम्यस्वभावः परमात्मा
अस्मान् रक्षतु ॥

पदार्थ—(इन्दुः) प्रकाशस्वरूप परमात्मा (सूर्यः) सूर्यके
(उषसं) उषाके (न) समान (सिषक्ति) संयुक्त करता है । और
अभिष्टये) ऐश्वर्य के लिये (संचृतं) प्रकाशों से संयुक्त और (विचृतं)
अज्ञानोंसे रहित (कृण्वन्) करता हुआ (आतस्थौ) आकर हमारे हृदय-
में विराजमानहो । (यः) जो परमात्मा (अमर्त्यः) अविनाशी है । और
(विश्वानि भुवनानि) सब लोकलोकान्तरोंके (परि, अर्षति) चारों ओर
व्यापक है । वह (सोमः) सोमगुणसम्पन्नपरमात्मा हमारी रक्षा करे ।

भावार्थ—इस मन्त्र में परमात्मा ने ज्ञानी विज्ञानी लोगों को
सूर्यकी प्रभा के समान वर्णन किया । तात्पर्य यह है कि ज्ञान विज्ञान-

द्वारा ही पुरुष तेजस्वी और सूर्यके समान प्रभाकर बन सकता है ।
अन्यथा नहीं ॥२॥

आ यो गोभिः सृज्यत ।

ओषधीष्व देवानां सुम्न इषयन्नुपावसुः ।

आ विद्युता पवते धारया सुत

इन्द्रं सोमो मादयन्दैव्यं जनम् ॥३॥

आ । यः । गोभिः । सृज्यते । ओषधीषु । आ देवानां ।
सुम्ने । इषयन् । उपस्वसुः । आ । विद्युता । पवते । धारया ।
सुतः । इन्द्रं । सोमः । मादयन् । दैव्यं । जनं ॥३॥

पदार्थः—(सोमः) जगदुत्पादको जगदीश्वरः (दैव्यं जनं)
दिव्यगुणं (इन्द्रं) कर्मयोगिनं (मादयन्) आनन्दयन् (उपा-
वसुः) स्थिरोभवति । (यः) यः परमेश्वरः (गोभिः) पृथिव्या-
दिसूक्ष्मपञ्चतन्मात्रमारभ्य (ओषधीषु आ) ओषधिपर्यन्तं (आसृ-
ज्यते) सकलं ब्रह्माण्डं विरचयति । अथ च (देवानां) विद्वज्ज-
नानां (सुम्ने) सुखस्य (इषयन्) इच्छां कुर्वन् (विद्युता) वि-
द्युद्रूपशक्त्या सर्वान् पवित्रयति । अथ यः परमेश्वरः (धारया सुतः)
स्वयमानन्दमयो वरीवर्ति ॥

पदार्थ—(सोमः) परमात्मा (दैव्यं जनं) दिव्यगुणवाले (इन्द्रं)
कर्मयोगीको (मादयन्) आनन्द करता हुआ (उपावसुः) स्थिर होता है ।
(यः) जो परमात्मा (गोभिः) पृथिव्यादिकों की सूक्ष्म पञ्चतन्मात्रों से
लेकर (ओषधीषु आ) ओषधियों तक (आसृज्यते) सब ब्रह्माण्डों को

रचता है । और (देवानां) विद्वानों के (सुम्ने) सुखके लिये (इषयन्) इच्छा करता हुआ (विद्युता) विद्युत् रूपी शक्तिसे सबको पवित्र करता है । और (धारयासुतः) सुधामय है ।

भावार्थ—जो विद्वान् पुरुष ईश्वरीय विद्या को प्राप्त होकर संसार की रक्षा करना चाहते हैं परमात्मा उनके सुखकी सदैववृद्धि करता है ॥३॥

एष स्य सोमः पवते सहस्र-

जिद्विन्वानो वाचमिषिरामुषर्बुधम् ।

इन्दुः समुद्रमुदियति वायुभिरेन्द्रस्य

हार्दि कलशेषु सीदति ॥४॥

एषः । स्यः । सोमः । पवते । सहस्रजित् । हिन्वानः ।
वाचं । इषिरां । उषःर्बुधं । इन्दुः । समुद्रं । उत् । इयति ।
वायुभिः । आ । इन्द्रस्य । हार्दि । कलशेषु । सीदति ॥४॥

पदार्थः—(सहस्रजित्) अनन्तशक्तिसम्पन्नः परमेश्वरो-
विदुषां (इषिरां) ज्ञानप्रदां (वाचं) वाणीं (उषर्बुधं) याहि-
ऊषाकालेप्रबोधयति तां (हिन्वानः) प्रेरयन् (पवते) पवित्रयति ।
(एषः स्यः सोमः) असावेषः सौम्यगुणसम्पन्नः परमेश्वरः (इन्दुः)
प्रकाशस्वरूपोऽस्ति । अथच (समुद्रं) अन्तर्िक्षं (उदियति)
वर्षणशीलं करोति । तथा (वायुभिः) स्वीयज्ञानशक्तिभिः (इन्द्र-
स्य) ज्ञानयोगिनः (हार्दि) हृदयव्यापिनि (कलशेषु) हृदया-
काशे (सीदति) स्थिरो भवति ।

पदार्थ—(सहस्रजित्) अनन्तशक्तिसम्पन्न परमात्मा विद्वानोंकी (इषिरां) ज्ञानप्रद (वाचं) वाणीको (उषधुधं) जो उषाकालमें जगाने-वाली है। उसको (हिन्वानः) प्रणाम करता हुआ (पवते) पवित्र बनाता है। (एष स्यः सोमः) वह परमात्मा (इन्दुः) प्रकाशस्वरूप है। और (समुद्रं) अन्तरिक्षको (उदिर्यति) वर्षणशील बनाता है। और (वायुभिः) अपनी ज्ञानरूपी शक्तियोंसे (इन्द्रस्य) ज्ञानयोगीके (हार्दि) हृदयव्यापी (कलशेषु) हृदयआकाशमें (सीदति) स्थिर होता है।

भावार्थ—“समुद्रमिति अन्तरिक्षनामसु पठितं” नि० रु० २।१०।५॥ समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रं” जिससे जलोंका प्रवाह वहै उसका नाम यहां समुद्र है। तात्पर्य यह है कि जिस परमात्माने अन्तरिक्षलोकको वर्षणशील और पृथ्वीलोकको द्रवताप्रदान कीं है। वह लोकलोकान्तरों का पति परमात्मा अपनी ज्ञानगतिसे कर्मयोगीके हृदयमें आकर विराजमान होता है।

अभि त्वं गावः पयसा पयोवृधं
सोमं श्रीणन्ति मतिभिः स्वर्विदम् ।

धनञ्जयः पवते कृतव्यो रसो

विप्रः कविः काव्येना स्वर्चनाः ॥५॥९॥

अभि । त्वं । गावः । पयसा । पयःवृधं । सोमं । श्रीणन्ति ।
मतिभिः । स्वःविदं । धनंञ्जयः । पवते । कृतव्यः । रसः ।
विप्रः । कविः । काव्येन । स्वःचनाः ॥५॥

पदार्थः—हे जगदीश ! (पयोवृधं) ज्ञानवृद्धो भवान् (त्वं) तं भवन्तं (गावः) इन्द्रियाणि (पयसा) ज्ञानद्वारा (अभि श्रीणन्ति) संसेवन्ते । अथ च (सोमं) सौम्यगुणसम्पन्नं

भवन्तं (स्वर्विदं) देवतानां लक्ष्यस्थानीयं त्वां (मतिभिः) ब्रह्म-
विषयिणीभिर्बुद्धिभिः (पवते) विद्वांसः साक्षात्कुर्वते । भवान्
(धनञ्जयः) सकलधनजेतास्ति । तथा (कृत्वयः) सर्वासांशक्ती-
नां केन्द्रस्वरूपो भवान् (रसः) आमोदरूपोस्ति अथ च (विप्रः)
मेधाव्यस्ति । (कविः) सर्वज्ञोस्ति । (काव्येन स्वर्चनाः) स्वी-
याखिलशक्त्या सर्वलोक-लोकान्तराणां प्रलयकर्तास्ति ॥

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (पयोवृधं) ज्ञानसे वृद्धिकोप्राप्त जो
आप हैं (त्यं) उस आपको (गावः) इन्द्रियें (पयसा) ज्ञानद्वारा (अभि
श्रीणन्ति) सेवन करती हैं । और (सोमं) सोमगुणविशिष्ट आपको
(स्वर्विदं) जो आप देवताओंके लक्ष्यस्थानीय हैं आपको (मतिभिः)
ब्रह्मविषयिणी बुद्धिद्वारा (पवते) विद्वानलोग साक्षात्कार करते हैं ।
(धनञ्जयः) आप धनञ्जय हैं । सम्पूर्ण धनोंके जेता हैं । (कृत्वयः) सब
शक्तियोंके केन्द्र हैं । (रसः) आनन्दरूप हैं । (विप्रः) मेधावी हैं ।
(कविः) सर्वज्ञ हैं । (काव्येन स्वर्चनाः) अपनी सर्वशक्तिसे सबलोक-
लोकान्तरोंके प्रलयकर्ता हैं ।

भावार्थ—जो परमात्मा पूर्वोक्तगुणोंसे सम्पन्न है । उसका
ज्ञानयोगी अपने चित्तवृत्तिनिरोधरूपी योगद्वारा साक्षात्कार करते हैं ॥५॥

इति चतुरशीतितमं सूक्तं नवमोवर्गश्च समाप्तः ।

यह ८४ वां सूक्त और नवां वर्ग समाप्त हुआ ।

१-१२ वेनो भार्गव ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥ छन्दः—

१, ५, ९, १० विराड्जगती । २, ७ निचृज्जगती । ३ जगती ।

४, ६ पादनिचृज्जगती । ८ आर्चीस्वराड्जगती । ११

भुरिक् त्रिष्टुप् । १२ त्रिष्टुप् ॥ स्वरः—१-१०

निषादः । ११, १२ धैवतः ॥

इन्द्राय सोमं सुषुतः परि
 स्रवापामीवा भवतु रक्षसा सह ।
 मा ते रसस्य मत्सत द्याविनो
 द्रविणस्वन्त इह सन्तिवन्दवः ॥१॥

इन्द्राय । सोम । सुषुतः । परि । स्रव । अप । अमीवा ।
 भवतु । रक्षसा । सह । मा । ते । रसस्य । मत्सत ।
 द्याविनः । द्रविणस्वन्तः । इह । सन्तु । इन्दवः ॥१॥

पदार्थः—(इन्दवः) कर्मयोगिनोऽस्मिन्संसारे (द्रविण-
 स्वन्तः) ऐश्वर्यवन्तो भूत्वा (इह) अस्मिन्नध्वरे (सन्तु) विरा-
 जन्ताम् । अथ च (द्याविनः) सत्यासत्याविवेकिनो मायावि-
 पुरुषाः (ते रसस्य) भवदीयानन्दस्य (मा मत्सत) लाभं नाप्नु-
 वन्तु । (सोम) हे जगत्स्रष्टः ! (इन्द्राय) कर्मयोगिने (सुषुतः)
 साक्षाद्भूतो भवान् (परिश्रव) ज्ञानद्वारा तदीयहृदयमागत्य
 विराजताम् । अथ च (रक्षसा सह) राक्षसैः कृताः कर्मयोगिनां
 (अमीवा) रोगाः (अप भवन्तु) दूरी भवन्तु ।

पदार्थ—(इन्दवः) कर्मयोगी इस संसारमें (द्रविणस्वन्तः)
 ऐश्वर्यवाले होकर (इह) इस यज्ञमें (सन्तु) विराजमान हों । और (द्या-
 विनः) झूठ सच्चका विवेक न करने वाले मायावि पुरुष (ते रसस्य)
 तुम्हारे आनन्दका (मा मत्सत) मत लाभ उठावें (सोम) हे जगत्कर्त्ता
 परमात्मन् ! (इन्द्राय) कर्मयोगीके लिये (सुषुतः) साक्षात्कारको प्राप्त
 हुए आप (परिश्रव) ज्ञानद्वारा उसके हृदयमें आकर विराजमान होवो ।
 और (रक्षसा सह) राक्षसों करके किये हुए कर्मयोगियोंके रोगादिक
 (अपभवतु) दूर हों ।

भावार्थ—जो लोग सत्यासत्यमें विवेक नहीं कर सकते और असत्यको त्यागकर दृढ़तापूर्वक सत्यका ग्रहण नहीं कर सकते वे सदैव सत्यामृतके सागरमें गोते खाते रहते हैं । इसलिये मनुष्यको चाहिए कि वह सत्यासत्यका विवेक करके सत्यग्राही बनें ॥१॥

अस्मान्त्समर्ये पवमान चोदय

दक्षो देवानामसि हि प्रियो मदः ।

जहि शत्रूरभ्या भन्दनायतः

पिबेन्द्र सोममव नो मृधो जहि ॥२॥

अस्मान् । स॒म॒र्ये । प॒व॒मा॒न । चो॒द॒य । दक्षः । दे॒वा॒नां ।
अ॒सि॑ । हि । प्रि॒यः । म॒दः । ज॒हि । श॒त्रून् । अ॒भि । आ ।
भ॒न्द॒ना॒य॒तः । पि॒ब॑ । इ॒न्द्र । सो॒मं । अ॒व॑ । नः । मृ॒धः । ज॒हि ॥२॥

पदार्थः—(पवमान) सर्वपवितः परमात्मन् ! त्वं (समर्ये) वैदिकाध्वरेषु (अस्मान्) नः (चोदय) प्रेरय । त्वं (देवानां) दिव्यगुणसम्पन्नानां विदुषां (दक्षोसि) प्रेरकोसि । (हि) यतः (प्रियो मदः) आनन्दस्य प्रियोस्ति भवान् (इन्द्र) ऐश्वर्यसम्पन्न (शत्रूञ्जहि) त्वमन्यायकारिशत्रून्नाशय । अथ च (अभ्या) सर्वथा महाप्राप्तोभव । (भन्दनायतः) उपासकस्य (सोमं) स्तवनं (पिब) भवान् गृह्णातु । तथा (नो मृधः) मम यज्ञेभ्यो विघ्नकारिणः (अव-जहि) दूरय ।

पदार्थ—(पवमान) हे सत्यको पवित्र करनेवाले परमात्मन् ! (समर्ये) वैदिक यज्ञोंमें आप (अस्मान्) हमको (चोदय) प्रेरणा करें ।

आप (देवानां) विद्वानोंके (दक्षोऽसि) प्रेरक हैं । (हि) क्योंकि (प्रियो मदः) आनन्दके प्यारे हैं । (शत्रूञ्जहि) आप अन्यायकारी शत्रुओंका नाश करें । और (अभ्या) सब प्रकारसे इसको प्राप्त होएँ (भन्दनायतः) उपासकके (सोमं) स्तुतिको (पिब) आप ग्रहण करें । और (नोमृधः) हमारे यज्ञोंसे विघ्नकारियोंको (अव जहि) दूर करें ।

भावार्थ—जो लोग परमात्मपरायण होकर परमात्माके स्वरूपमें ध्यानद्वारा प्रविष्ट होते हैं । परमात्मा उन्हें अवश्यमेव ग्रहण करता है ॥१॥

अदब्ध इन्दो पवसे मदिन्तम

आत्मेन्द्रस्य भवसि धासिरुत्तमः ।

अभि स्वरान्ति बहवो मनीषिणो

राजानमस्य भुवनस्य निसते ॥३॥

अदब्धः । इन्दो इति । पवसे । मदिन्तमः । आत्मा । इन्द्रस्य ।
भवसि । धासिः । उत्तमः । अभि । स्वरान्ति । बहवः ।
मनीषिणः । राजानं । अस्य । भुवनस्य । निसते ॥३॥

पदार्थः—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप जगदीश्वर ! त्वं (अदब्धः) अदम्भनीयोऽसि । तथा (मदिन्तमः) आमोदरूपोसि । अथ च त्वं (पवसे) सर्वान्पवित्रयसि । तथा (इन्द्रस्य) प्रकाशपूर्णविद्युदादिपदार्थेषु (आत्मा भवसि) व्यापकरूपेण विराजसे । तथा (धासिरुत्तमः) उत्तमोत्तमगुणान् धारयसि । (बहवो मनीषिणः) प्रभूताज्ञानिविज्ञानिनः पुरुषाः (अभि स्वरान्ति) भवतु स्तवनं कुर्वन्ति । अथ च (अस्य भुवनस्य) अस्य संसारस्य (राजानं) प्रकाशकं भवन्तं (निसते) सन्मन्यन्ते ॥

पदार्थ—(इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! आप (अदब्धः) किसीसे दबाये नहीं जा सकते । और (मदिन्तमः) आनन्दस्वरूप हैं । (पवसे) पवित्र करते हैं । (इन्द्रस्य) प्रकाशयुक्त विद्युदादिपदार्थोंमें (आत्मा भवामि) व्यापकरूपसे विराजमान हो रहे हैं । और (घासिरुत्तमः) उत्तमोत्तमगुणोंको धारणकरा रहे हैं । (बहवो मनीषिणः) बहुतसे ज्ञानी विज्ञानीलोग (अभिस्वरन्ति) आपकी स्तुति करते हैं । और (अस्य-सुवनस्य) इस संसारके (राजानं) प्रकाशक आपको (निसते) मानते हैं ।

भावार्थ—इस मन्त्रमें परमात्माको आत्मा शब्दसे वर्णन किया है । अर्थात् “अतति सर्वत्रव्याप्नोतीति आत्मा” जोसर्वत्र व्यापक हो उसका नाम आत्मा है । यहांसर्वोत्पादकसोमपरमात्मा को व्यापकरूपसे वर्णन किया है । जो लोग सोमशब्द को जड़लतावाचक ही मानते हैं उनको इस मंत्रसे शिक्षा लेनी चाहिये कि सोम यहां सर्वव्यापक परमात्माका नाम है ॥३॥

सहस्रणीथः शतधारो अद्भुत

इन्द्रायेन्दुः पवते काम्यं मधु ।

जयन्क्षेत्रमभ्यर्षा जयन्नप उरुं

नो गातुं कृणु सोम मीद्वः ॥४॥

सहस्रणीथः । शतधारः । अद्भुतः । इन्द्राय । इन्दुः ।

पवते । काम्यं । मधु । जयन् । क्षेत्रं । अभि । अर्ष । जयन् ।

अपः । उरुं । नः । गातुं । कृणु । सोम । मीद्वः ॥४॥

पदार्थः—(सहस्रनीथः) भवान् सहस्राक्षोति । तथा (शतधारा) नानाविधामोदानां स्रोतः । अथ च (अद्भुतः) आश्चर्यमयोस्ति । (इन्द्राय इन्दुः) ऐश्वर्यस्य प्रकाशकश्चास्ति ।

(काम्यं मधुः) कामनारूपमाधुर्यं (पवते) पवित्रयति । अथ-
च (क्षेत्रं जयेन्) विस्तृतमिमं ब्रह्माण्डं तथा (अपः) कर्माणि
च स्वबशे कुर्वन् (नो गातुं) मदीयामुपासनां (उरुं कृणु)
विस्तारयतु । (सोम) हे परमात्मन् ! भवान् विविधविधानामा-
नन्दानां (मीढुः) सिञ्चनकर्त्ताऽस्ति ॥

पदार्थ—(सहस्रनीयः) आप सहस्राक्ष हैं । (शतधारा) अनेक
प्रकारके आनन्दोंके श्रोत हैं । (अद्भुतः) आश्चर्यमय हैं । (इन्द्राय-
इन्दुः) ऐश्वर्यके प्रकाशक हैं । (काम्यं मधु) कामनारूप मधुरताको
(पवते) पवित्र करनेवाले हैं । और (क्षेत्रं जयेन्) इस विस्तृत ब्रह्माण्डको
वशीभूत करते हुए और (अपः) कर्मोंको वशीभूत करते हुए (नो गातुं)
हमारी उपासनाको (उरुं कृणु) विस्तृत करें । (सोम) हे परमात्मन् !
आप सबप्रकारके आनन्दोंको (मीढुः) सिञ्चनकरनेवाले हैं ।

भावार्थ—परमात्मा में ज्ञान की अनन्तशक्तियों हैं । और आनन्द
की अनन्तशक्तियों हैं । बहुत क्या ? सब आनन्दोंकी वृष्टि करनेवाला एक-
मात्र परमात्मा ही है । इसलिये उपासकोंको चाहिये कि उस सर्वैश्वर्यप्रद-
परमात्माकी उपासना करें ॥१॥

कनि॑क्रदत्क॒लशे॒ गोभि॑रज्यसे॒

व्य॑व्ययै॒ समया॒ वार॑मर्षसि ।

म॒र्मृज्य॑मानो॒ अत्यो॒ न सा॑नसि-

रिन्द्र॑स्य सोम ज॒ठरे॒ सम॑क्षरः ॥५॥

कनि॑क्रदत् । क॒लशे॒ । गोभिः॑ । अ॒ज्य॒से॒ । वि । अ॒व्ययै॑ ।

स॒मया॑ । वारै॑ । अ॒र्षसि॑ । म॒र्मृज्य॑मानः । अत्यः॑ । न ।

सा॒नसिः॑ । इन्द्र॑स्य । सोम । ज॒ठरै॑ । सं । अ॒क्षरः॑ ॥५॥

पदार्थः—हे जगन्नियन्तः ! (कनिक्रदत्) स्वसत्तथा-
गर्जन् (कलशे) विदुषामन्तःकरणे (गोभिः) अन्तःकरणवृत्तिभिः
(अज्यसे) साक्षाद्भवसि (अव्ययं) स्वाव्ययस्वरूपेण (समयां)
सह (वारं) वर्णीयं ज्ञानपात्रं (अर्षसि) प्राप्तो भवसि । (मर्म-
ज्यमानः) साक्षात्कृतः (अत्यो न) गत्वरपदार्थ इव (सानसिः) उपा-
सनीयोभवान् (इन्द्रस्य) कर्मयोगिनः (जठरे) अन्तःकरणे
(सोम) हे परमात्मन् ! (समक्षरः) सम्यग् विराजमानो भवसि ॥५॥

पदार्थ—हे परमात्मन् (कनिक्रदत्) स्वसत्तासे गर्जतेहुए (कलशे)
विद्वानों के अन्तःकरण में (गोभिः) अन्तःकरण की वृत्तियोंसे (अज्यसे)
साक्षात्कारको प्राप्त होते हैं । (अव्ययं) अपने अव्यय स्वरूपके (समयां)
साथ (वारं) वर्णीयज्ञानके पात्रको (अर्षसि) प्राप्त होते हैं । (मर्मज्य-
मानः) साक्षात्कारको प्राप्त (अत्यो न) गतिशील पदार्थोंके समान
(सानसिः) उपासनायोग्य आप (इन्द्रस्य) कर्मयोगीके (जठरे)
अन्तःकरणमें (सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् आप (समक्षरः) भली-
भाँति विराजमान होते हैं ।

भावार्थ—परमात्मा का आविनाशीभाव जब मनुष्य के हृदय में
आता है तो मनुष्य मानों ईश्वर के समीप पहुँच जाता है । इसी का नाम
परमात्मप्राप्ति है । वास्तव में परमात्मा किसी के पास चला कर नहीं
आता । और न किसी से दूर जाता । इसी अभिप्राय से वेदमें लिखा है
कि “तदूरे तद्वन्तिके” अर्थात् अज्ञानियोंसे दूर और ज्ञानियोंके समीप है ।

स्वादुः पवस्व दिव्याय जन्मने

स्वादुरिन्द्राय सुहवीतुनाम्ने ।

स्वादुर्मित्राय वरुणाय वायवे

बृहस्पतये मधुमाँ अदाभ्यः ॥६॥१०॥

स्वा॒दुः । प॒व॒स्व । दि॒व्याय॑ । जन्म॑ने । स्वा॒दुः । इं॒द्राय॑ ।
 सु॒हवी॑तु॒नाम्ने॑ । स्वा॒दुः । मि॒त्राय॑ । वरु॑णाय । वा॒यवे॑ ।
 बृ॒हस्प॑तये । मधु॑मान् । अ॒दाभ्यः॑ ॥ ६ ॥ १० ॥

पदार्थः—(अदाभ्यः) अदम्भनीयपरमेश्वर ! (बृहस्प-
 तये) वाक्पतये विदुषे (मधुमान्) भवान् मधुरोस्ति । (मित्राय)
 सुहृदे (वरुणाय) वरणीयाय (वायवे) ज्ञानयोगिने (स्वादुः)
 स्वादयुतोस्ति । भवान् (दिव्यायजन्मने) पवित्रजन्मने मां (स्वादुः)
 प्रियतां प्रणीय (पवस्व) पवित्रयतु । अथच (इन्द्राय) कर्म
 योगिने मां (स्वादुः) प्रियं विदधातु । तथा (सुहवीतुनाम्ने)
 कर्मयोगिने मां पवित्रयतु ॥

पदार्थ—(अदाभ्यः) हे अदम्भनीय परमात्मन् ! (बृहस्पतये)
 वाणियोंके पाति विद्वान्के लिये आप (मधुमान्) मीठे हैं । (मित्राय)
 सर्वमित्र (वरुणाय) वरणीय (वायवे) ज्ञानयोगीके लिये (स्वादुः)
 सर्वप्रिय बना कर (पवस्व) हमको पवित्र करें । और (इन्द्राय) कर्म-
 योगीके लिये आप हमको (स्वादुः) प्रिय बनायें और (सुहवीतुनाम्ने)
 कर्मयोगीके लिये आप हमको पवित्र बनायें ।

भावार्थ—जो पुरुष परमात्माका उपासन करते हैं । उनकी
 कुटिलतायें ज्ञानयोगसे दग्ध हो जाती हैं । इसलिये वे सर्वप्रिय हो
 जाते हैं ॥ ६ ॥ १० ॥

अ॒त्यं मृ॒जन्ति॑ क॒लशे॑ द॒श क्षि॒पः

प्र वि॒प्रा॒णां म॒तयो॑ वाचं ई॒रते॑ ।

प॒व॒मा॒ना अ॒भ्यर्ष॑न्ति सु॒ष्टुति॑मेन्द्रं

वि॒श॒न्ति म॒दि॒रा॒स इन्द्र॑वः ॥ ७ ॥

अत्यं । मृजन्ति । कलशे । दश । क्षिपः । प्र । विप्राणां ।
 मतयः । वाचः । ईरते । पवमानाः । अभि । अर्षन्ति ।
 सुस्तुतिं । आ । इंद्रं । विशन्ति । मदिरासः । इन्दवः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(मदिरास इन्दवः) आनन्दवर्द्धक ज्ञानप्रकाशकस्वभावा हि (इन्द्रमाविशन्ति) कर्मयोगिनं प्राप्नुवन्ति । कथंभूतं कर्मयोगिनं प्राप्नुवन्ति-तथाहि (सुस्तुतिं) शोभनस्तुतिकर्तारं । तं कर्मयोगिनं (पवमानाः) परमेश्वरस्य पवित्रतरा भावा (अभ्यर्षन्ति) प्राप्ताभवन्ति । तस्य (कलशे) अन्तःकरणे (दश-क्षिपः) दशप्राणाः (अत्यं) गतिशीलं परमात्मानं (मृजन्ति) साक्षात्कुर्वन्ति (विप्राणां मतयः) विज्ञानिजनानांबुद्ध्यः (वाच-ईरते) तस्मिन् परमात्मानि वाण्याः प्रयोगंकुर्वन्ति ।

पदार्थ—(मदिरास इन्दवः) आनन्दके वर्द्धक और ज्ञानके प्रकाशकस्वभाव (इन्द्रमाविशन्ति) कर्मयोगीको आकर प्राप्त होते हैं । जो कर्मयोगी (सुस्तुतिं) सुन्दरस्तुति करनेवाला है । उसको (पवमानः) परमात्माके पवित्रभाव (अभ्यर्षन्ति) प्राप्त होते हैं । उसको (कलशे) अन्तःकरणमें (दशक्षिपः) दशप्राण (अत्यं) गतिशील परमात्माको (मृजन्ति) साक्षात्कार करते हैं । (विप्राणां मतयः) विज्ञानी पुरुषोंकी बुद्धियें (वाच ईरते) उस परमात्मामें वाणियोंका प्रयोग करती हैं ।

भावार्थ—परमात्माकी उपासनासे मनुष्यको सुन्दरशील मिलता है जिस शीलके द्वारा मनुष्य सद्विद्याको प्राप्त होकर ब्रह्मज्ञानका अधिकारी बनता है ॥ ७ ॥

पवमानो अभ्यर्षा सुवीर्यमुर्वी
 गव्यूतिं महि शर्म सप्रथः ।

माकि॑र्नो अस्य परि॑षृति॒री-

शते॒न्दो जये॑म॒त्वया धन॑न्धनम् ॥ ८ ॥

पव॑मानः । अ॒भि । अ॒र्ष । सु॒वीर्य॑ । उ॒र्वी । गव्यू॑तिं । महि॑ ।
शर्म॑ । स॒प्रथः॑ । माकिः॑ । नः॑ । अ॒स्य । परि॑सूतिः ।
ई॒शत॑ । इ॒न्दो इति॑ । जये॑म । त्वया॑ । धनं॑धनं ॥ ८ ॥

पदार्थः—(पवमानः) सर्वपावकः परमात्मा (सुवीर्यमुर्वी) बलप्रदं विस्तृतमध्वानं (गव्यूतिं) इन्द्रियाणां ज्ञानमार्गं दत्वा हे परमात्मन् ! त्वम् (महि) महत् (सप्रथः) बृहत् (शर्म) सुखं (अभ्यर्षा) देहि । (इन्दो) सर्वप्रकाशकपरमेश्वर ! परिषृतिरीशत) कस्यापि द्वेष्टा (नः) मां (माकिः) माकुरु । अथच (त्वया) भवदुत्पादितं (अस्य) संसारस्य (धनं धनं) सकल मैश्वर्यं (जयेम) वयं जयेम ॥ ८ ॥

पदार्थ—(पवमानाः) हे सबको पवित्र करनेवाले परमात्मन् ! (सुवीर्यमुर्वी) बलके देनेवाले विस्तृतमार्गको जो (गव्यूतिं) इन्द्रियोंका ज्ञानमार्ग है उसको देकर हे परमात्मन् ! आप (महि) महत् (सप्रथः) सबप्रकारसे बड़ा (शर्म) सुख (अभ्यर्षा) दें । (इन्दो) हे सर्वप्रकाशक परमात्मन् ! (परिषृतिरीशत) किसीका द्वेष्टी (नः) हमको (माकिः) मत करो । और (त्वया) तुम्हारे से उत्पन्न किया हुआ (धनं धनं) सबधनको (जयेम) हम जीते ॥

भावार्थ—जिन लोगोंके ऐश्वर्यसम्बन्धी इन्द्रिय विशाल होते हैं । वह किसी के साथ द्वेष नहीं करते । और बुद्धिबलसे ही सब ऐश्वर्य उनके अधीन हो जाते हैं ॥ ८ ॥

अधि द्यामस्थादृषभो विचक्षणो-

अरुरुचद्वि दिवो रोचना कविः ।

राजा पवित्रमत्येति रोरुवद्विवः

पीयूषं दुहते नृचक्षसः ॥ ९ ॥

अधि । द्यां । अस्थात् । वृषभः । विचक्षणः । अरुरुचत् ।
वि । दिवः । रोचना । कविः । राजा । पवित्रं । अति ।
एति । रोरुवत् । दिवः । पीयूषं । दुहते । नृचक्षसः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(कविः) सर्वज्ञः परमेश्वरः (दिवोरोचना)
द्युलोकप्रकाशकानि नक्षत्राणि (अरुरुचत्) प्रकाशयति स पर-
मात्मा (विचक्षणः) विविधपदार्थद्रष्टास्ति । अथच (वृषभः)
बलवानस्ति । (अधिद्यामस्थात्) द्युलोकमाश्रित्य स्थिरोस्ति ।
(राजा) सकलस्यवस्तुनः प्रकाशकोस्ति । अथच (पवित्रमत्येति)
महा पवित्रोस्ति । तथा (रोरुवद्विवः) योहि द्युलोकमपिशब्दा-
यमानं करोति । (पीयूषं) तममृतमयं परमात्मानं (नृचक्षसः)
विज्ञानिनोजनाः (दुहते) परिपूरयन्ति ॥ ९ ॥

पदार्थ—(कविः) सर्वज्ञपरमात्मा (दिवोरोचना) द्युलोकके-
प्रकाशकनक्षत्रोंको (अरुरुचत्) प्रकाश करता है । वह परमात्मा (विच-
क्षणः) विविधपदार्थों का द्रष्टा है । और (वृषभः) बल वाला है । अधि-
द्यामस्थात्) द्युलोकको आश्रितकरके स्थिर है । (राजा) सबका प्रका-
शक है । और (पवित्रमत्येति) सर्वोपरि पवित्र है (रोरुवद्विवः) जो द्युलोक
को भी शब्दायमान कर रहा है । (पीयूषं) उस अमृतमय को (नृचक्षसः)
विज्ञानी लोग (दुहते) परिपूर्ण करते हैं ।

भावार्थ—द्युलोक के नक्षत्रादिकोंका प्रकाशक स्वयंप्रकाशपरमात्मा ही है । उसीसे सूर्यचन्द्रादिकोंका प्रकाश होता है । वही स्वतः प्रकाशस्वरूपपरमात्मा (पीयूषं) अमृत का धाम है । उसीसे नित्य सुख मुक्तिकी इच्छा करनी चाहिये ॥ ९ ॥

दिवो नाके मधुजिह्वा असश्चतो

वेना दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम् ।

अप्सु द्रप्सं वावृधानं समुद्र आ

सिन्धोरूर्मा मधुमन्तं पवित्र आ ॥ १० ॥

दिवः । नाके । मधुजिह्वाः । असश्चतः । वेनाः । दुहन्ति
उक्षणं । गिरिष्ठाम् । अप्सु । द्रप्सं । वावृधानं । समुद्रे ।
आ । सिन्धोः । ऊर्मा । मधुमन्तं । पवित्रे । आ ॥ १० ॥

पदार्थः—(गिरिष्ठां) वाण्यादीनां प्रकाशकं (उक्षणं)
सर्वोपरि बलस्वरूपं परमेश्वरं (वेनाः) यज्ञीयाजनाः (दुहन्ति)
पूर्णतया साक्षात्कुर्वन्ति । योहि याज्ञिकोजनः (असश्चतः) काम-
नास्वसक्तोस्ति । (मधुजिह्वा) मधुरभाषिणः (दिवो नाके)
आध्यात्मिकयज्ञेषु ये स्थिराआसते (पवित्रे) पूतान्तःकरणे (आ)
आप्नुवन्ति । यः परमेश्वरः (मधुमन्तं) आमोदस्वरूपोस्ति ।
अथच (समुद्रे) अन्तरिक्षे (सिन्धोरूर्मा) वाष्परूपपरमाणूनां
(वावृधानं) वर्द्धकोस्ति । तथा यः (अप्सु) सर्वरसेषु (द्रप्सं)
सर्वोत्कृष्टरसोस्ति ॥ १० ॥

पदार्थ—(गिरिष्ठां) वाण्यादिकोंके प्रकाशक (उक्षणं) सर्वो-

परि बलस्वरूपपरमात्माको (वेनाः) याज्ञिकलोग (दुहन्ति) परिपूर्णरूपसे साक्षात्कार करते हैं। जो याज्ञिक (असश्रुतः) कामनाओंमें संसक्त नहीं । (मधुजिह्वा) मधुरबोलनेवाले (दिवो नाके) आध्यात्मिक यज्ञोंमें जो स्थिर हैं। वे (पवित्रे) पवित्र अन्तःकरण में (आ) आप्नुवन्ति । सब ओरसे प्राप्त होते हैं। जो परमात्मा (मधुमन्तं) आनन्दस्वरूप है। और (समुद्रे) अन्तरिक्ष में (सिन्धोरूर्म्मा) वाष्परूपपरमाणुओं को (वावृ-धानं) जो बढ़ने वाला है। और (अप्सु द्रप्सं) जो सब रसोंमें सर्वोपरि रस है।

भावार्थ—याज्ञिकलोग जो निस मुक्तिमुखकी इच्छा करते हैं। वे आनन्दमय परमात्मा का अपने पवित्र अन्तःकरणमें ध्यान करते हैं। जिस प्रकार जलादिपदार्थों के सूक्ष्मरूप परमाणु इस विस्तृतनभोमण्डल में व्याप्त हो जाते हैं इसी प्रकार परमात्मा के अपहृत पापादिधर्म उनके रोम २ में व्याप्त होजाते हैं। अर्थात् वे सर्वाङ्ग से पवित्र होकर परमात्मा के भावों को ग्रहण करते हैं ॥ १० ॥

नाके सुपर्णमुपपत्तिवांसं

गिरौ वेनानामकृपन्त पूर्वीः ।

शिशुं रिहन्ति मतयः पनिपतं

हिरण्यं शकुनं क्षामणि स्थाम् ॥ ११ ॥

नाके । सुपर्ण । उपपत्तिवांसं । गिरः वेनानां । अकृपन्त ।
पूर्वीः शिशुं । रिहन्ति । मतयः । पनिपतं । हिरण्यं ।
शकुनं । क्षामणि । स्थाम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—यः स्वसत्तया विराजमानः, उपदेशकवचोभिः

स्तूयते (वेनानाम्) उपासकानाम् (गिरः) वाण्यः तं परमात्मानम्
 (उपाकृपन्त) अभिष्टुवन्ति कीदृशं (सुपर्णम्) स्वसत्तया
 विराजमानम् (उपपत्तिवांसम्) शब्दायमानम् (शिशुम्)
 श्यति सूक्ष्मं करोति प्रलयकाले चराचरं जगदिति शिशुः । तं शिशुं
 (मतयः) बुद्ध्यः (रिहन्ति) प्राप्नुवन्ति (तं कीदृशं
 हिरण्ययम्) प्रकाशस्वरूपम् (शकुनम्) सर्वशक्तिमन्तम्
 (क्षामणि, स्थाम्) क्षमायां तिष्ठन्तम् ।

पदार्थ—(वेनानां) उपासकलोगों की (पूर्वीः, गिरः) बहुतसी
 वाणियों (अकृपन्त) उसकी स्तुति करती हैं । जो (नाके) सुख में (सुपर्णम्)
 अपनी चित्सत्ता से (उपपत्तिवांसम्) शब्दायमान होता है । शिशुम् श्यति
 सूक्ष्मं करोति प्रलयकाले इति शिशुः परमात्मा, जो प्रलयकाल में सब पदार्थों
 को सूक्ष्म करे उसका नाम यहां शिशु है । उस परमात्मा को (रिहन्ति) जो
 प्राप्त होते हैं । (मतयः) सूक्ष्मबुद्धिवाले (पनिप्रतम्) जो शब्दायमान
 है (हिरण्ययम्) प्रकाशस्वरूप है । और (शकुनम्) शक्नोति सर्वं कर्तुं
 मिति शकुनं, जो सर्वशक्तिमान हो उसका नाम यहां शकुन है । (क्षाम
 णिस्थाम्) जो क्षमा में स्थिर है ।

भावार्थ—परमात्मा विद्वानों की वाणी द्वारा मनुष्यों के हृदय में
 प्रकाशित होता है । इसलिये मनुष्यों को चाहिये कि वे सद्बोध द्वारा
 उसका ग्रहण करें ॥ ११ ॥

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके

अस्थादिश्वा रूपा प्रतिचक्षाणो अस्य ।

भानुः शुक्रेण शोचिषा

व्यद्यौत्प्रारुरुचद्रोदसी मातरा शुचिः ॥१२॥११॥४॥

ऊर्ध्वः । गन्धर्वः । अधि । नाके अस्थात् । विश्वा । रूपा ।
 प्रतिचक्षाणः । अस्य । भानुः । शुक्रेण । शोचिषा । वि ।
 व्यद्यौत् । प्र । अरुरुचत् । रोदसी इति । मातरा । शुचिः ॥

पदार्थः—(विश्वा, रूपा, प्रति चक्षाणोऽस्य) अस्यसूर्य्य
 मण्डलस्यानेकानिरूपाणि प्रख्यापयन् परमात्मा (अधि, नाके,
 अस्थात्) सर्वोपरि सुखे विराजमानोऽस्ति । (ऊर्ध्वः) सर्वोपर्य्यस्ति
 (शुक्रेण) निजबलेन अपि च (शोचिषा) निजतेजसा (भानुः)
 सूर्य्यमपि (व्यद्यौत्) प्रकाशयति । अपि च (रोदसी, मातरा)
 अन्यलोकलोकान्तराणां निर्माता (द्यावापृथिव्योः प्रकाशकोऽस्ति
 (शुचिः) पवित्रोऽस्ति । अपि च (गन्धर्वः) सर्वलोक लोका-
 न्तराणामधिष्ठाता अस्ति ।

पदार्थ—(विश्वा, रूपा, प्रतिचक्षाणोऽस्य) इस सूर्य्यमण्डलकी
 प्रतिचक्षाण, रूपा नाना प्रकारके रूपोंको प्रख्यात करता हुआ परमात्मा
 (अधि, नाके, अस्थात्) सर्वोपरि सुखमें विराजमान है । (ऊर्ध्वः) सर्वोपरि है ।
 और (शुक्रेण) अपने बलसे और (शोचिषा) अपनी दीप्तिसे (भानुः)
 सूर्य्यको भी (व्यद्यौत्) प्रकाशित करता है । और (रोदसी मातरा) अन्य
 लोकलोकान्तरोंका निर्माण कर्ता हुआ द्यावा पृथिवीको (अरुरुचत्) प्रकाशित
 करने वाला है । (शुचिः) पवित्र है । और (गन्धर्वः) सर्वलोकलोकान्तरों
 का अधिष्ठाता है ।

भावार्थ—परमात्मा अपने प्रकाश से सूर्य्यचन्द्रादिकों का प्रकाशक
 है । और सम्पूर्ण विश्वका निर्माता विधाता और अधिष्ठाता है, उसीकी
 उपासना सबलोगों को करनी चाहिये ॥ १२ ॥

इति पञ्चाशीतितमं सूक्तं एकादशो वर्गश्च समाप्तः ॥

अथाष्टचत्वारिंशद्वचस्य षडशीतितमस्य सूक्तस्य

ऋषिः—१-१० आकृष्टामाषाः । ११-२० सिकता निवावरी ।

२१-३० पृश्नयोऽजाः । ३१-४० त्रय ऋषिगणाः । ४१-४५

अत्रिः । ४६-४८ गृत्समदः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥

छन्दः—१, ६, २१, २६, ३३, ४०, जगती । २, ७,

८, ११, १२, १७, २०, २३, ३०, ३१, ३४, ३५,

३६, ३८, ३९, ४२, ४४, ४७, विराड्जगती ।

३-५, ९, १०, १३, १६, १८, १९, २२, २५,

२७, ३२, ३७, ४१, ४६, निचृजगती ।

१४, १५, २८, २९, ४३, ४८, पादनि-

चृजगती । २४ आर्चीजगती । ४५

आर्चीस्वराड्जगती ॥ नियादः स्वरः ॥

प्र तं आशवः पवमान धीजवो मदा

अर्षन्ति रघुजा इव त्मना ।

दिव्याः सुपर्णा मधुमन्त इन्दवो

मदिन्तमासः परि कोशमासते ॥ १ ॥

प्रतेः । आशवः । पवमान । धीऽजवः । मदाः । अर्षन्ति । रघुजाः

इव । त्मना । दिव्याः । सुऽपर्णाः । मधुऽमन्तः । इन्दवः ।

मदिन्तमासः । परि । कोशं । असिते ।

पदार्थः—(पवमान) हे सर्वपवित्रकारक परमात्मन् !

(ते) तव (धीजवः) ज्ञानस्य (आशवः) ज्ञानेन्द्रियरूपाः
भावाः (रघुजाइव, त्मना) विद्युदिव शीघ्रगतिकारकाः (मदाः)
अपिच आनन्दरूपाः (प्रार्षन्ति) अनायासेन प्रत्यहं गच्छन्ति ।
अपि च ते भावाः (दिव्याः) दिव्याः (सुपर्णाः) चेतनरूपाः
(मधुमन्तः) आनन्दरूपाः (इन्दवः) प्रकाशरूपाः सन्ति ।
(मन्दिन्तमासः) आह्लादकाः सन्ति । ते उपासकस्य (कोशम्)
अन्तःकरणे (पर्यासते) स्थिरा भवन्ति ।

पदार्थ—(पवमान) हे सबको पवित्र करनेवाले परमात्मन् (ते)
तुम्हारे (धीजवः) ज्ञानके (आशवः) प्राणरूपभाव (रघुजाइवत्मना)
विद्युतके समान शीघ्रगति करनेवाले (मदाः) और आनन्दरूप (प्रार्षन्ति)
अनायाससे प्रतिदिन गति कर रहे हैं । और वे भाव (दिव्याः) दिव्य हैं
(सुपर्णाः) चेतनरूप हैं (मधुमन्तः) आनन्दरूप हैं (इन्दवः) प्रकाशरूप
हैं । (मन्दिन्तमासः) आह्लादक हैं । वे उपासकके (कोशं) अन्तःकरणमें
(पर्यासते) स्थिर होते हैं ।

भावार्थ—जो लोग पदार्थान्तरों से चित्तवृत्तिको हटाकर एकमात्र
परमात्माका ध्यान करते हैं उनके अन्तःकरणको प्रकाशित करने के लिये
परमात्मा दिव्यभावसे आकर उपस्थित हो जाते हैं ॥ १ ॥ ७

प्र ते मदासो मदिरास आशवो

ऽमृक्षत रथ्यासो यथा पृथक् ।

धेनुर्न वत्सं पर्यसाभि वज्रिण-

मिन्द्रमिन्द्रवो मधुमन्त ऊर्मयः ॥ २ ॥

प्र । ते । मदासः । मदिरासः । आशवः । अमृक्षत । रथ्या-
सः । यथा । पृथक् । धेनुः । न । वत्सं । पर्यसा । अभि ।

वज्रिणं । इंद्रं । इन्द्रवः । मधुमन्तः । ऊर्मयः ॥ २ ॥

पदार्थः—(वज्रिणम्, इन्द्रम्) विष्णुच्छक्तिधारकाय-
कर्मयोगिने (धेनुः) गौः (न) यथा (वत्सम्) निजपुत्रकम्-
(पयसा) दुग्धेन (अभिगच्छति) प्राप्नोति, एवमेव (इन्द्रवः)
परमात्मनः प्रकाशरूपस्वभावाः (मधुमन्तः) ये आनन्दमयाः
(ऊर्मयः) अपि च समुद्रस्य तरङ्गा इव गतिशीलाः सन्ति । ते
(मदासः) आह्लादकाय (मदिरासः) उत्तेजकाय (आशवः)
व्याप्तिशीलस्वभावाय (ते) तुभ्यम् (प्राप्तुम्) विरचिताः
(यथा) येन प्रकारेण (रथ्यासः) रथगत्यै अश्वादयः (पृथक्)
भिन्नाः २ विरचितास्तथैव (ते) तुभ्यं हे उपासक उक्तस्वभावारचिताः ।

पदार्थः—(वज्रिणम्, इन्द्रम्) विद्युतकी शक्ति रखनेवाले कर्म-
योगीके लिये (धेनुः) गौ (न) जैसे (वत्सं) अपने बच्चेको (पयसा)
दुग्धके द्वारा (अभिगच्छति) प्राप्त होती है । इसी प्रकार (इन्द्रवः)
परमात्माके प्रकाशरूपस्वभाव (मधुमन्तः) जो आनन्दमय हैं । (ऊर्मयः)
और समुद्रकी लहरोंके समान गतिशील हैं । वे (मदासः) आह्लादक (मदिरासः)
उत्तेजक (आशवः) व्याप्तिशीलस्वभाव (ते) तुम्हारे लिये (प्राप्तुम्)
रचेगये हैं । (यथा) जैसे (रथ्यासः) रथकी गतिके लिये अश्वादिक
(पृथक्) भिन्न २ रचे गये हैं इसी प्रकार (ते) तुम्हारे लिये हे उपासक
उक्त स्वभाव रचे गये हैं ।

भावार्थः—परमात्मा उपदेश करते हैं कि हे उपासक ! तुम्हारे
शरीररूपी रथके लिये ज्ञानके विचित्र भाव धोड़ोंके समान जिसप्रकार
घोड़े रथको गतिशील बनाते हैं । इसीप्रकार विज्ञानी पुरुषकी चित्तवृत्तियों
उसके शरीरको गतिशील बनाती हैं ॥ २ ॥

अत्यो न हिया॒नो अ॒भि वाज॑म॒र्ष
स्व॒र्वित्कोशं॑ दि॒वो अ॒द्रिमा॑तरम् ।
वृषा॑ प॒वित्रे॒ अधि॑ सा॒नो अव्य॑ये
सोमः॑ पु॒नान॑ इ॒न्द्रिया॑य॒ धाय॑से ॥ ३ ॥

अत्यः । न । हिया॒नः । अ॒भि । वाज॑ । अ॒र्ष । स्वः॑ऽवित् ।
कोशं॑ । दि॒वः । अ॒द्रिमा॑तरं । वृषा॑ । प॒वित्रे॑ । अधि॑ । सा॒नौ ।
अ॒व्यये॑ । सोमः॑ । पु॒नानः॑ । इ॒न्द्रिया॑य । धाय॑से ॥ ३ ॥

पदार्थः—(सोमः) हे परमात्मन् ! (पुनानः) सर्व
पवित्रयन् (इन्द्रियाय धायसे) धनधारणाय (अव्यये)
अविनाशिने (पवित्रे) पवित्रात्मनि (अधिसानौ) यः सर्वो-
परि विराजमानोऽस्ति । एवंविधपवित्रात्मने (वृषा) सर्व-
कामान् वर्षकः परमात्मा (स्वर्वित्) यः सर्वज्ञोऽस्ति । (अत्यः)
गतिशीलपदार्थस्य (न) समानः (हियानः) प्रेरकः पर-
मात्मा (वाजम्) यज्ञस्य (अभि) सम्मुखे (अर्ष) गच्छति ।
(दिवो, अद्रिमातरम्) द्युलोकान्मेघस्य निर्माता (कोशम्)
निधानमुत्पादयति ।

पदार्थ—(सोमः) परमात्मा (पुनानः) सबको पवित्र करता हुआ
(इन्द्रियाय धायसे) धनके धारण कराने के लिये (अव्यये) अविनाशी
(पवित्रे) पवित्र आत्मा में (अधिसानौ) जो सर्वोपरि विराजमान है ऐसे
पवित्र आत्माके लिये (वृषा) सब कामनाओंकी दृष्टिकर्ता परमात्मा (स्वर्वित्)
जो सर्वज्ञ है (अत्यः) गतिशील पदार्थके (न) समान (हियानः)

प्रेरणा करनेवाला परमात्मा (वाजम्) यज्ञके (अभि) सम्मुख (अर्घ) गति करता है (दिवो, अद्रिमातरम्) द्युलोकसे मेघका निर्माता (कोशम्) निधिको उत्पन्न करता है ।

भावार्थ—परमात्मा विद्युदादि पदार्थों के समान गतिशील है । और प्रकाशमात्रके आधार निधियोंका निर्माता है । वही परमात्मा पवित्र अन्तःकरणवाले पुरुषको ऐश्वर्यसम्पन्न करता है ॥ ३ ॥

प्र त आश्विनीः पवमान धीजुवो

दिव्या असृग्रन्पयसा धरीमणि ।

प्रान्तऋषयः स्थाविरीरसृक्षत ये

त्वा मृजन्त्यृषिषाण वेधसः ॥ ४ ॥

प्र । ते । आश्विनीः । पवमान । धीजुवः । दिव्याः ।
असृग्रन् । पयसा । धरीमणि । प्र । अन्तः । ऋषयः । स्थावि-
रीः । असृक्षत । ये । त्वा । मृजन्ति । ऋषिषान् । वेधसः ।

पदार्थः—(पवमान) हे परमात्मन् ! (ते) तव (आश्विनीः) व्याप्तयः (धीजुवः) या मनोवेगसमानगतिशीलाः (दिव्याः) अपि च दिव्यरूपाः सन्ति (धरीमणि) भवद्धारके अन्तःकरणे (पयसा, प्रासृग्रन्) अमृतं वाहयन्त्यो गच्छन्ति । (वेधसः) कर्मविधातारः (ऋषिषाण) ज्ञानिनः (ये) ये (त्वा) त्वाम् (मृजन्ति) तत्त्वमिथ्यात्वे विविच्य जानन्ति । ते ऋषयः (स्थाविरीः) सर्वकामान् वर्षकं भवन्तम् (अन्तेः) अन्तःकरणे (प्रासृक्षत) ध्यानविषयं विदधति ।

पदार्थ—(पवमान) हे परमात्मन् (ते) तुम्हारी (आश्विनीः) व्याप्तिमें (धीजुवः) जो मनके वेगके समान गतिशील और (दिव्याः) दिव्यरूप हैं । (धरीमणि) आपको धारणकरनेवाले अन्तःकरणमें (पयसासृग्रन्) अमृतको बहाती हुई गमन करती हैं । (वेधसः) कम्पोंका विधान करनेवाले (ऋषिषाण) ज्ञानी (ये) जो (त्वा) तुमको (मृजन्ति) विवेक करके जानते हैं । वे ऋषि (स्थाविरी) सब कामनाओंकी दृष्टि करनेवाले आपको (अन्तः) अन्तःकरणमें (प्रासृक्षत) ध्यानका विषय बनाते हैं ।

भावार्थ—जो लोग दृढ़तासे ईश्वरकी उपासना करते हैं । परमात्मा उनके ध्यानका विषय अवश्यमेव होता है । अर्थात् जब तक पुरुष सब ओरसे अपनी चित्तवृत्तियोंको हटाकर एकमात्र ईश्वरपरायण नहीं होता तब तक वह सूक्ष्मसे सूक्ष्म परमात्मा उसकी बुद्धिका विषय कदापि नहीं होता । इसी अभिप्रायसे कहा है कि 'दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' वह सूक्ष्मदर्शियोंकी सूक्ष्म बुद्धिद्वारा ही देखाजाता है अन्यथा नहीं ॥ ४ ॥

विश्वा धामानि विश्वचक्ष ऋभ्वसः

प्रभोस्तै सतः परिं यन्ति केतवः ।

व्यानाशिः पवसे सोमधर्मभिः

पतिर्विश्वस्य भुवनस्य राजसि ॥ ५ ॥ १२ ॥

विश्वा । धामानि । विश्वचक्षः । ऋभ्वसः । प्रभोः । ते ।

सतः । परिं । यन्ति । केतवः । विश्वानाशिः । पवसे । सोम ।

धर्मभिः । पतिः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसि ॥

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! त्वं (विश्वस्य भुवनस्य)

सर्वभुवनानाम् (पतिः) स्वामी असि । अपि च (धर्मभिः)
 नित्यादिधर्मैः (राजसि) विराजमानो भवसि (व्यानशिः)
 अपि च सर्वत्र व्यापको भूत्वा (पवसे) सर्वं पवित्रयसि (विश्व
 चक्षःप्रभोः) हे सर्वज्ञ जगत्स्वामिन् ! (ते) तव (ऋभ्वसः)
 महत्यः (केतवः) शक्तयः (परियन्ति) सर्वत्र विद्यन्ते ।
 अपि च (ते, सतः) तव सत्तायाः । विश्वाधामानि) अखिल-
 लोकलोकान्तराणि उत्पद्यन्ते ।

पदार्थ—(सोम) हे परमात्मन् ! आप (विश्वस्य भुवनस्य)
 सम्पूर्ण भुवनोके (पतिः) स्वामी हैं । और (धर्मभिः) अपने नित्य शुद्ध
 बुद्ध मुक्त स्वभावादि धर्मोंके द्वारा (राजसि) विराजमान हैं । (व्यानशिः)
 और सर्वत्र व्यापक होकर (पवसे) सबको पवित्र करते हो (विश्वचक्षः-
 प्रभोः) हे सर्वज्ञ जगत्स्वामिन् ! (ते) तुम्हारी (ऋभ्वसः) बड़ी (केतवः)
 शक्तियों (परियन्ति) सर्वत्र विद्यमान हैं । और (ते सतः) तुम्हारी सत्ता
 से (विश्वाधामानि) सम्पूर्ण लोकलोकान्तर उत्पन्न होते हैं ।

भावार्थ—जो यह संसार के पति हैं, वह अपहृत पाप्मादि धर्मोंसे
 सर्वत्र परिपूर्ण हो रहा है । सायणादिभाष्यकार ' धर्मभिः ' के अर्थ भी
 सोमके वहनेके करते हैं यदि कोई इनसे पूछे कि, अस्तु धर्मके अर्थ वहन
 ही सही पर पतिर्विश्वस्य भुवनस्य इस वाक्यके अर्थ जड़सोममें कैसे
 संगत होते हैं । क्योंकि एक लताविशेषवस्तु सम्पूर्ण लोकलोकान्तरोंके
 पति कैसे हो सकती है । वास्तवमें बात यह है कि मन्त्रोंके आध्यात्मिक
 अर्थोंको छोड़कर इनको केवल भौतिक अर्थ ही प्रिय लगते हैं ॥ ५ ॥ १२ ॥

उभयतः पवमानस्य रश्मयो

भ्रुवस्य सतः परि यन्ति केतवः ।

यदीं पवित्रे अधि मृज्यते हरिः

सत्ता नि योनां कलशेषु सीदति ॥ ६ ॥

उभयतः । पवमानस्य । रश्मयः । ध्रुवस्य । सतः । परि । यन्ति ।

केतवः । यदि । पवित्रे । अधि । मृज्यते । हरिः । सत्ता ।

नि । योनां । कलशेषु । सीदति ॥

पदार्थः—(ध्रुवस्य) अस्य ध्रुवरूपपरमात्मनः कथम्भू-
तस्य तस्य (सतः) सर्वत्र विद्यमानस्य पुनः कथम्भूतस्य (पव-
मानस्य) सर्वं पूयमानस्य । एवंभूतस्य (रश्मयः) तेजांसि
(उभयतः) इतश्चामुतश्च (परियन्ति) परिगच्छन्ति तानि
तेजांसि (केतवः) सर्वोत्कृष्टत्वेन केतुतुल्यानि सन्ति । (यदि)
यदा (पवित्रे) पूतान्तःकरणे (हरिः) परमात्मा (अधिमृज्यते)
साक्षात्क्रियते । तदा (सत्ता) तस्य सत्ता (नि) सततम् (कलशेषु,
योना) अन्तःकरणस्थानेषु (सीदति) विराजते ।

पदार्थ—(ध्रुवस्य) इस ध्रुव परमात्माको (सतः) जो सर्वत्र
विद्यमान है और (पवमानस्य) जोकि सबको पवित्र करने वाला है ।
उसको (रश्मयः) ज्योतियें (उभयतः) दोनों लोकोंमें (परियन्ति) प्राप्त
होती हैं । वे ज्योतियें (केतवः) सर्वोपरि होनेसे केतुके समान हैं । (यदि)
जब (पवित्रे) पवित्र अन्तःकरणमें (हरिः) परमात्मा (अधिमृज्यते)
साक्षात्कार कियाजाता है । तब (सत्ता) उसकी सत्ता (नि) निरन्तर
(कलशेषु योना) अन्तःकरणस्थानोंमें (सीदति) विराजमान होती है ।

भावार्थ—जो पुरुष अपने अन्तःकरणोंको सत्कर्मद्वारा शुद्ध
बनाते हैं । उन्हींके अन्तःकरणोंमें परमात्मा प्रतिबिम्बित होता है । अन्योके नहीं ।

यज्ञस्य केतुः पवते स्वध्वरः सोमो

देवानामुप याति निष्कृतम् ।

सहस्रधारः परि कोशमर्षति वृषा

पवित्रमत्येति शेरुवत् ॥ ७ ॥

यज्ञस्य । केतुः । पवते । सुऽअध्वरः । सोमः । देवानां । उप ॥
याति । निऽऽकृतं । सहस्रऽधारः । परि । कोशं । अर्षति
वृषा । पवित्रं । अति । एति । शेरुवत् ॥

पदार्थः—(यज्ञस्य, केतुः) परमात्मा ज्ञानयज्ञादिनां
प्रज्ञापकोऽस्ति । (पवते) सर्वपुनाति अपि च (स्वध्वरः) शोभनं
यज्ञकर्ता अस्ति । (सोमः) सोमस्वभावपरमात्मा (देवानाम्)
विदुषाम् (निष्कृतम्) संस्कृतान्यन्तःकरणानि प्राप्नोति ।
किम्भूतः परमात्मा (सहस्रधारः) अनन्तशक्तिसम्पन्नः (कोशम्)
ज्ञानिपुरुषस्यान्तःकरणम् (पर्यर्षति) प्राप्नोति । स परमात्मा
(पवित्रम्) प्रत्येकपवित्रताम् (अत्येति) अतिक्रामति अर्थात्
सर्वोपरि पवित्रोऽस्ति । किम्भूतः परमात्मा (वृषा) बलरूपः पुनः
किम्भूतः (शेरुवत्) सर्वत्र शब्दायमानोऽस्ति ।

पदार्थ—(यज्ञस्य केतुः) ज्ञानयज्ञ, कर्मयज्ञ, ध्यानयज्ञ, योगयज्ञ,
इत्यादि यज्ञोंका परमात्मा केतु है । (पवते) सबको पवित्र करनेवाला है ।
और (स्वध्वरः) अहिंसाप्रधान यज्ञोंवाला है । (सोमः) वह सोमस्वभाव
परमात्मा (देवानां) विद्वानों के (निष्कृतम्) संस्कृत अन्तःकरणोंको प्राप्त-
होता है । (सहस्रधारः) अनन्तशक्तिसम्पन्न है । और (कोशम्) ज्ञानी-

पुरुषके अन्तःकरणको (पर्यर्षति) प्राप्त होता है। वह परमात्मा (पवित्रं) प्रत्येक-पवित्रताको (अत्येति) अतिक्रमण करता है। अर्थात् सर्वोपरि पवित्र है। (वृषा) वह बलस्वरूप है। और (रोरुवत्) सर्वत्र शब्दायमान है।

भावार्थ—परमात्मा अपनी अनन्तशक्तिसे सर्वत्रविराजमान है, यद्यपि वह सर्वत्रविद्यमान है तथापि उसकी अभिव्यक्ति विद्वानोंके अन्तःकरणमें ही होती है। अन्यत्र नहीं ॥ ७ ॥

राजां समुद्रं नद्यो वि गाहते-

अपामूर्मिं सचते सिन्धुषु श्रितः ।

अध्यस्थात्सानु पवमानो अव्ययं

नाभां पृथिव्या धरुणो महो दिवः ॥ ८ ॥

राजां । समुद्रं । नद्यः । वि । गाहते । अपां । ऊर्मिं ।

सचते । सिन्धुषु । श्रितः । अधि । अस्थात् । सानु । पव-

मानः । अव्ययं । नाभां । पृथिव्याः । धरुणः । महः । दिवः ।

पदार्थः—यः परमात्मा (पृथिव्याः) पृथिवीलोकस्य अपि च (महोदिवः) अस्य महतो द्यूलोकस्य (धरुणः) आ-धारोऽस्ति । (पवमानः) सर्वपवित्रयन् परमात्मा (नद्यः) सर्वाः समृद्धिः अपि च (अव्ययम्, समुद्रम्) अविनाशिमन्त-रिक्षम् (विगाहते) विगाहनं करोति (अपामूर्मिम्) जलतर-ङ्गरूपनदीः (सिन्धुषु) महासागरेषु (सचते) सङ्गताः करोति (श्रितः) स सर्वस्याश्रयोभूत्वा (अध्यस्थात्) विराजते । अपि-च (सानुनाभा) अत्युच्चशिखराणामपि मध्ये विराजते ।

पदार्थ—जो परमात्मा (पृथिव्याः) पृथिवीलोक और (महो-

दिवः) इस बड़ेबुलोकका (धरुणः) आधार है । (पविमानः) सबको पवित्र करनेवाला परमात्मा (नद्यः) सब समुद्रियोंको और (अव्यय-समुद्रम्) इस अविनाशी अन्तरिक्षको (विगाहते) विगाहन करता है । (अपामूर्मिम) जलकीलहरैरूपनदियोंको (सिन्धुषु) महासागरोंमें (सचते) संगत करता है । (श्रितः) वह सबका आश्रयहोकर (अध्यस्थात्) विराजमान हो रहा है । और (सानुनाभा) उच्चसे उच्च शिखरोंके मध्यमें भी विराजमान है ।

भावार्थ—यद्यपि स्थूलदृष्टिसे यह पृथिव्यादिलोक अन्यपदार्थोंके अधिष्ठान प्रतीत होते हैं तथापि सर्वाधिकर्म एकमात्र परमात्मा ही है क्योंकि सब लोकलोकान्तरोंकी रचना करनेवाला और नदियोंको सागरोंके साथ संगत करनेवाला और ग्रह उपग्रहोंको सूर्यादि बड़ी २ ज्योतियोंमें संगत करनेवाला एकमात्र परमात्मा ही सबका अधिष्ठान है कोई अन्यवस्तु नहीं ॥८॥

दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदद्यौश्च

यस्य पृथिवी च धर्मऽभिः ।

इन्द्रस्य सख्यं पवते विवेवि-

दत्सोमः पुनानः कलशेषु सीदति ॥ ९ ॥

दिवः । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् । द्यौः । च ।

यस्य । । पृथिवी । च । धर्मऽभिः । इन्द्रस्य । सख्यं । पवते

विवेविदत् । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सीदति ॥

पदार्थः—यः परमात्मा (दिवः, सानु) द्युलोकस्योच्च-शिखराणि (स्तनयन्) विस्तारयन् (न) इव (अचिक्रदत्) गर्जति । (च) पुनः (यस्य धर्मभिः) यत्पुन्यैः (द्यौः) द्युलोकः,

अपिच (पृथिवी) पृथिवीलोकस्तिष्ठति । स परमात्मा (इन्द्रस्य)
कर्मयोगिनः (सख्यम्) मित्रताम् (पवते) पवित्रयति । तथा
(विवेविदत्) प्रसिद्ध्यति । सः (सोमः) परमात्मा (पुनानः)
मां पवित्रयन् (कलशेषु) मदन्तःकरणेषु (सीदति) विराजते ।

पदार्थ—जो परमात्मा (दिवःसानु) दुलोकके उच्चशिखर-
को (स्तनयन्) विस्तारकरनेकी (न) नाई (अचिक्कदत्) गर्जरश
है । (च) और (यस्य धर्मभिः) जिसके धर्मोंसे (द्यौः) दुलोक और
पृथ्वी पृथ्वीलोक स्थिर है, वह परमात्मा (इन्द्रस्य) कर्मयोगीके (सख्यं)
मैत्रीभावको (पवते) पवित्र करता है तथा (विवेविदत्) प्रसिद्ध करता-
है । वह (सोमः) परमात्मा (पुनानः) हमको पवित्र करता हुआ (कलशेषु)
हमारे अन्तःकरणों में (सीदति) विराजमान होता है ॥

भावार्थ—इस मन्त्रमें परमात्माने इस बातका निरूपण किया
है कि दुलोक औ पृथ्वी-लोक किसी चेतन वस्तु के सहारेसे स्थिर हैं ।
और उस चेतन में भी जगत्कर्तृत्वादि-धर्मोंसे इनको धारण किया है ।
वेदमें इतना स्पष्टईश्वरवाद होनेपर भी सायणादि-भाष्यकार इन मन्त्रों-
को जड़-सोमलतामें लगाते हैं और ऐसे मिथ्या अर्थ करना ब्राह्मण और
उपनिषदोंसे सर्वथा विरुद्ध है । देखो “साच प्रशासनात्” १।३।११ इस
सूत्र में महर्षिव्यासने “ शतपथ ” ब्राह्मण के आधार पर यह लिखा है,
कि एतस्य वा अक्षरस्य वा गार्गि ! द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः वृ. ३।
८।९। इस अक्षरकी आज्ञा में हे गार्गि ! दु-लोक और पृथ्वी लोक स्थिर-
है । इससे स्पष्टसिद्ध है यहां ईश्वरका वर्णन है जड़ सोमका नहीं ॥ ९ ॥

ज्योतिर्यज्ञस्य पवते मधु प्रियं

पिता देवानां जनिता विभूवसुः ।

दधाति रत्नं स्वधयोरपीच्यं मदिन्तमो

मत्सर इन्द्रियो रसः ॥ १० ॥ १३ ॥

ज्योतिः । यज्ञस्य । पवते । मधु । प्रियं । पिता देवानां ।
जनिता । विभुवसुः । दधाति । रत्नं । स्वधयोः अपीच्यं ।
मदिन्तमः । मत्सरः । इन्द्रियः । रसः ॥

पदार्थः—स परमात्मा (यज्ञस्य) अध्वरस्य (ज्योतिः)
तेजोऽस्ति । अपिच (मधु) आनन्दरूपोऽस्ति (प्रियं पवते)
यस्तस्य प्रियङ्करोति तं पवित्रयति । (देवानाम्) सर्वलोकलोकान्त-
राणाम् (पिता) रक्षकः । अपिच (जनिता) जनकः (विभु-
वसुः) अपिचात्यन्तैश्वर्यवान् अस्ति । (स्वधयोरपीच्यम्)
तथा द्यावापृथिव्योरन्तर्गतम् (रत्नम्) मणिम् (दधाति)
धारणङ्करोति । अपिच स परमात्मा (मदिन्तमः) आनन्दरूपोऽ-
स्ति । तथा (मत्सरः) सर्वानन्ददायकः । अपिच (इन्द्रियः)
ऐश्वर्यवान् तथा (रसः) आनन्दस्वरूपोऽस्ति ।

पदार्थ—इह परमात्मा (यज्ञस्य) यज्ञकी (ज्योतिः) ज्योति-
है । और (मधु) आनन्दरूप है । प्रियं पवते) जो उससे प्रेम करते हैं
सन्ने पवित्र करता है । (देवानां) सबलोक-लोकान्तरोंका (पिता) पालन
करनेवाला और (जनिता) उत्पन्न करनेवाला है । (विभुवसुः) और
अत्यन्त ऐश्वर्यवाला है । (स्वधयोरपीच्यं) तथा द्यावा-पृथिवी के अन्तर्गत
(रत्नं) रत्नोंको (दधाति) धारण करता है । और वह परमात्मा
(मदिन्तमः) आनन्दस्वरूप है । तथा (मत्सरः) सबको आनन्द देने
वाला है । और (इन्द्रियः) ऐश्वर्य युक्त है तथा (रसः) आनन्दस्वरूप है ।

भावार्थ—इस मन्त्र में परमात्मा को नानाविध रत्नों का धाता विधाता, और निर्माता, कथन किया है । अर्थात् वही सृष्टि का धारण करने वाला है, वही पालन करने वाला है और वही प्रलय करने वाला है । इस मन्त्र में “ मत्सर ” और मदादिक जो नाम आये हैं वे परमात्मा के गौरव-को कथन करते हैं आधुनिक संस्कृत में मद मत्सरादिनाम बुरे अर्थों में आने लगे हैं वेद में इनके ये अर्थ न थे । इससे स्पष्ट सिद्ध होता है, कि आधुनिकसंस्कृत और वैदिकसंस्कृत में बड़ा प्रभेद है ॥ १० ॥ १३ ॥

अभि॒क्रन्द॑न्क॒लशं॑ वा॒ज्य॒र्षति॑

पति॑र्दिवः श॒तधा॑रो विच॒क्षणः॑ ।

हरि॑र्मि॒त्रस्य॑ स॒दने॑षु सी॒दति॑

म॒र्मृ॒जानो॑ऽवि॒भिः सिन्धु॑भिर्वृ॒षा ॥ ११ ॥

अभि॒ऽक्रन्द॑न् । क॒लशं॑ । वा॒जी । अ॒र्षति॑ । पतिः॑ । दि॒वः ।
श॒तऽधा॑रः । वि॒ऽच॒क्षणः॑ । हरिः॑ । मि॒त्रस्य॑ । स॒दने॑षु । सी॒दति॑ ।
म॒र्मृ॒जानः॑ । अ॒वि॒भिः । सिन्धु॑भिः । वृ॒षा ।

पदार्थः—(अभि॒क्रन्दन्) स्वसत्तयागर्जन् (कलशम्)
अस्मै ब्रह्माडाय (वा॒ज्य॒र्षति) बलपूर्वकं गतिं ददाति । अन्यच्च
(दि॒वः) द्युलोकस्य (पतिः) रक्षकः तथा (श॒तधा॑रः)
अनेकानन्दानां स्रोतस्तथा (विच॒क्षणः) सर्वद्रष्टा अपिच (हरिः)
सर्वशक्तीनां स्वाधीनकारकोऽस्ति । अपरञ्च (मि॒त्रस्य) प्रेम-
पात्राणाम् (स॒दने॑षु) अन्तःकरणेषु (सी॒दति) विराजते ।
तथा (म॒र्मृ॒जानः) सर्वपीरिशोधयन् (अ॒वि॒भिः, सिन्धु॑भिः)
स कृपासागरः (वृ॒षा) निजकृपावृष्टिभिः सर्वं सिञ्चन्ति ।

पदार्थ—(अभिक्रन्दन्) स्वसत्ता से गर्जता हुआ (कलशं) इस ब्रह्माण्ड को (वाज्यर्षति) बलपूर्वक गति देनेवाला है । और (दिवः) दुलोकका (पतिः) स्वामी है । तथा (शतधारः) अनन्तप्रकार-के आनन्दोंका स्रोत है । तथा (विचक्षणः) सर्वद्रष्टा । और (हरिः) सब शक्तियोंको स्वाधीन रखनेवाला है । और (मित्रस्य) प्रेमपात्रलोगों-के (सद्नेषु) अन्तःकरणोंमें (सीदति) विराजमान होता है । तथा (मर्ष-जानः) सबको शुद्ध करता हुआ (अविभिः, सिन्धुभिः) वह कृपासिन्धु (वृषा) अपनी कृपारूप वृष्टिसे सबको सिञ्चित करता है ।

भावार्थ—उपासकोंको चाहिये कि अपने मनोरूप मन्दिरको इस प्रकारसे मार्जित करें जिससे परमात्माका निवास-स्थान बनकर मन उनकी उपासनाका मुख्य साधन बने ॥ ११ ॥

अग्ने सिन्धूनां पर्वमानो अर्षत्यग्ने

वाचो अग्रियो गोषु गच्छति ।

अग्ने वाजस्य भजते महाधनं

स्वायुधः सोतृभिः पूयते वृषा ॥ १२ ॥

अग्ने । सिन्धूनां । पर्वमानः । अर्षति । अग्ने । वाचः । अग्रि-
यः । गोषु । गच्छति । अग्ने । वाजस्य । भजते । महाधनं ।
सुआयुधः । सोतृभिः । पूयते । वृषा ॥

पदार्थः—यः परमात्मा (वाचोऽग्रियः) वेदवाणीनां प्रधानकारणमस्ति । अन्यच्च (गोषु) स्वसत्तया लोकलोकान्तरेषु (गच्छति) प्राप्नोति । (सिन्धूनाम्) प्रकृते वाष्परूपावस्थया (अग्ने) प्रथमम् (पर्वमानः) पवित्रयन् (अर्षति) सर्वत्र

प्राप्नोति । एवम्भूतस्य परयात्मन उपासकः (वाजस्याग्रे) धना-
 दैश्वर्यैः प्रथमम् (महाधनम्) महाधन परमात्मानम् (भजते)
 सेवते । एवम्भूतमुपासकम् (स्वायुधः) अनन्तशक्ति सम्पन्नः
 (सोतृभिः) स्वसंस्कारकशक्तिभिः (वृषा) बलस्वरूप पर-
 मात्मा (पूयते) पवित्रयति ।

पदार्थ—जो परमात्मा (वाचोऽग्निः) वेदरूपी वाणियोंका मुख्य-
 कारण है । और (गोषु) अपनी सत्तासे लोक-लोकान्तरोंमें (गच्छति)
 प्राप्त है । (सिन्धूनां) प्रकृतिकी वाष्परूपअवस्थासे (अग्रे) पहले (पवमानः)
 पवित्र करता हुआ (अर्षति) सर्वत्र प्राप्त है । ऐसे परमात्माको उपासक
 (वाजस्याग्रे) धनादि ऐश्वर्योंसे पहले (महाधनं) महाधनरूप उक्त पर-
 मात्माको (भजते) सेवन करता है । ऐसे उपासक को (स्वायुधः) अनन्त-
 प्रकारकी शक्तिवाला (सोतृभिः) अपनी संस्कृत करनेवाली शक्तियोंके-
 द्वारा (वृषा) बलस्वरूप परमात्मा (पूयते) पवित्र करता है ।

भावार्थ—परमात्मा शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध इन पञ्चतन्मात्राओं
 के आदिकारण अहङ्कार और महत्तत्त्व तथा प्रकृतिसे भी पहले विराजमान-
 था । उसीने इस शब्द स्पर्श, रूप, रस, गन्धादि गुण युक्त संसारका निर्माण-
 किया है । जिन विचित्रशक्तियोंसे परमात्मा इन सूक्ष्मसे सूक्ष्म तत्त्वोंका निर्माता
 है उनसे हमारे हृदयको शुद्ध करे ॥ १३ ॥

अयं मतवाञ्छकुनो यथा

हितोऽव्ये सप्ता पवमान ऊर्मिणां ।

तव क्त्वा रोदसी अन्तरा कवे

शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ १३ ॥

अयं । मतस्वान् । शकुनः । यथा । हितः । अव्ये । ससार ।
पवमानः । ऊर्मिणा । तव । कृत्वा । रोदसी इति । अन्तरा ।
कवे । शुचिः । धिया । पवते । सोमः । इन्द्र । ते ॥

पदार्थः—(इन्द्र) हे कर्मयोगिन् ! (ते) तुभ्यम्
(शुचिः) शुद्धस्वरूपः (सोमः) परमात्मा (पवते) पवित्रतां
ददाति । (कवे) हे व्याख्यातः ! (तवकृत्वाधिया) तव सुन्दर
कर्मभिः (रोदसी अन्तरा) अस्मिन् ब्रह्माण्डे तुभ्यम् शुभफलं ददाति ।
अपरञ्च (अयं, मतवान्) अयं सर्वज्ञः परमात्मा (शकुनो-
यथा) विद्युदिव (हितः) हितकरो भूत्वा (अव्ये) रक्षायुक्त-
पदार्थे (ससार) प्रविष्टोभवति । एवम् (पवमानः) पवित्रयन्
परमात्मा (ऊर्मिणा) स्वप्रेम्णः वेगरूपशक्तिभिः सर्वं पवित्रयति ।

पदार्थ—(इन्द्र) हे कर्मयोगिन् (ते) तुम्हारे लिये (शुचिः)
शुद्धस्वरूप (सोमः) परमात्मा (पवते) पवित्रता देनेवाला है । (कवे)
हे व्याख्यातः । (तवकृत्वाधिया) तुम्हारे सुन्दर कर्मों के द्वारा (रोदसी-
अन्तरा) इस ब्रह्माण्डमें तुम्हें शुभफल देता है । और (अयं, मतवान्) यह
सर्वज्ञ परमात्मा (शकुनो यथा) जिस प्रकार विद्युत (हितः) हितकर होकर
(अव्ये) रक्षायुक्त पदार्थ में (ससार) प्रविष्ट होजाता है । एवं (पवमानः)
सबको पवित्र करनेवाला परमात्मा (ऊर्मिणा) अपने प्रेमकी वेगरूपशक्तियों-
से सबको पवित्र करता है ।

भावार्थ—परमात्मा कर्मोंके द्वारा शुभफलोंका प्रदाता है । इस
लिये मनुष्योंको चाहिये कि वे उत्तम कर्म करें । ताकि उन्हें कर्मानुसार
उत्तम फल मिले ॥ १३ ॥

द्रापिं वसानो यजतो दिविस्पृश-
मन्तरिक्षप्रा भुवनेष्वर्पितः ।
स्वर्जज्ञानो नभसाभ्यक्रमीत्प्रतनमस्य
पितरमा विवासति ॥ १४ ॥

द्रापिं । वसानः । यजतः । दिविस्पृशं । अन्तरिक्षप्राः ।
भुवनेषु । अर्पितः । स्वः जज्ञानः । नभसा । अभि । अक्र-
मीत् । प्रतनं । अस्य । पितरं । आ । विवासति ॥ १४ ॥

पदार्थः—(द्रापिम्) यः स्वकवचकर्मभिः (वसानः)
शारीरिकीयात्रां करोति । (यजतः) अमुं कर्मशीलम्) (दिवि-
स्पृशम्) सत्कर्मभिरुच्चपुरुषम् (अन्तरिक्षप्राः) अन्तरिक्ष
पूरकः परमात्मा (भुवनेष्वर्पितः) यः सर्वत्र विद्यते (स्वर्ज-
ज्ञानः) स्वर्गादिलोकानामुत्पादकः (नभसा) सूक्ष्मसूत्रात्मभिः
(अक्रमीत्) चेष्टते (अस्य पितरम्) अस्य ब्रह्माण्डस्य पिता (प्रतनम्)
अपि च प्राचीनोऽस्ति । तमुपासकः (आविवासति) स्वलक्ष्यं
कृत्वा गृह्णाति ।

पदार्थ—(द्रापिम्) जो अपने कवचरूपी कर्मोंके द्वारा (वसानः)
शारीरिकयात्रा करता है । (यजतः) उस कर्मशील (दिविस्पृशम्) सत्कर्मों-
द्वारा उच्च पुरुषको (अन्तरिक्षप्रा) अन्तरिक्षकी पूर्ति करनेवाला परमात्मा
(भुवनेष्वर्पितः) जो सर्वत्र व्याप्त है । (स्वर्जज्ञानो) स्वर्गादि लोकोंको
उत्पन्न करनेवाला (नभसा) सूक्ष्मसूत्रात्मा द्वारा (अक्रमीत्) चेष्टा करता-
है । (अस्य पितरं) इस संपूर्ण ब्रह्माण्डका जो पिता है (प्रतनं) और-

जो कि प्राचीन है । उसको उपासक पुरुष (आविवासति) अपना लक्ष्य बनाकर ग्रहण करता है ।

भावार्थ—स्वर्गलोकके अर्थ यहां सुखकी अवस्था विशेषके हैं ॥१४॥

सो अस्य विशे महि शर्म यच्छति

यो अस्य धाम प्रथमं व्यानशे ।

पदं यदस्य परमे व्योमन्यतो विश्वा

अभि सं याति संयतः ॥ १५ ॥ १४ ॥

सः । अस्य । विशे । महि । शर्म । यच्छति । यः । अस्य ।
धाम । प्रथमं । विऽआनशे । पदं । यत् । अस्य । परमे ।
विऽओमनि । अतः । विश्वाः । अभि । सं । याति । संयतः ॥

पदार्थः—(सः) उक्तपरमात्मा (अस्य) जिज्ञासोः
(विशे) शरणागते सति (महि) महत् (शर्म) सुखं
तस्मै (यच्छति) ददाति । यो जिज्ञासुः (अस्य धाम) अस्य
स्वरूपम् (प्रथमम्) प्राक् (व्यानशे) प्रविश्य गृह्णाति ।
अपरञ्च (यत्, अस्य) परमात्मनः (पदम्) स्वरूपमस्ति ।
(परमे, व्योमनि) यः सूक्ष्मादपि सूक्ष्मे महदकाशे विस्तीर्णस्तं
गृह्णाति । (अतः) अस्मात्कारणात् (विश्वाः) सर्वथा
(संयतः) संयमी भूत्वा (सत्कर्माण्यभि) सत्कर्माणि
(संयाति) प्राप्नोति ।

पदार्थ—(सः) उक्त परमात्मा) (अस्य) जिज्ञासु के (विशे)-
शरणागत होनेपर (महि) बड़ा (शर्म) सुख (यच्छति) उसको देता-

है । (यः) जो जिज्ञासु) (अस्य धाम) इसके स्वरूपको (प्रथमं) पहले (व्यानशे) प्रवेश होकर ग्रहण करता है । और (यत्) जो (अस्य) इस परमात्माका (पदं) स्वरूप है । (परमे व्योमनि) जो सूक्ष्मसे सूक्ष्म महदकाशमें फैला हुआ है । उसको ग्रहण करता है । (अतः) इसलिये (विश्वाः) सब प्रकारसे (संयतः) संयमी जिज्ञासु कर (सत्कर्मण्यभि) सत्कर्मोंको (संयाति) प्राप्त होता है ।

भावार्थ—तद्विष्णोः परमं पदं सदापश्यन्ति सूरयः, इत्यादि विष्णु के स्वरूप निरूपण करनेवाले मंत्रोंमें जो विष्णुके स्वरूपका वर्णन है वही वर्णन यहां पद शब्दसे किया है । पदके अर्थ किसी अङ्ग विशेषके नहीं किन्तु स्वरूपके हैं ॥ १५ ॥

प्रो अयासीदिन्द्रस्य निष्कृतं सखा

सख्युर्न प्र मिनाति सङ्गिरम् ।

मर्य इव युवतिभिः समर्षति सोमः

कलशे शतयाम्ना पथा ॥ १६ ॥

प्रो इति । अयासीत् । इंदुः । इंद्रस्य । निःऽकृतं । सखा । सख्युः । न । प्र । मिनाति । संऽगिरं । मर्यःऽइव । युवतिभिः । सं । अर्षति । सोमः । कलशे । शतऽयाम्ना । पथा ॥

पदार्थः—(इन्दुः) सर्वप्रकाशः परमात्मा (इन्द्रस्य) कर्मयोगिनः (निष्कृतम्) संस्कृतमन्तःकरणम् (प्रो अयासीत्) सर्वप्रकारेण प्राप्नोति । अन्यच्च (सख्युः) मित्रस्य (न) इव (सखा) मित्रं भवति । अपरञ्च (संगिरम्) सर्वशक्तीः

(प्रमिनाति) प्रमाणयति (युवितिभिरिव) प्रौढस्त्रीभिर्यथा
 (मर्यः) मर्यादा स्थिरा भवति । (कलशे) आस्मिन् ब्रह्मा-
 ण्डकलशे (शतयाम्ना पथा) शतशक्तिमता मार्गेण परमात्मा
 (समर्षति) सर्वथा गच्छति ।

पदार्थ—(इन्दुः) सर्वप्रकाशक परमात्मा (इन्द्रस्य) कर्मयोगी
 के (निष्कृतं) संस्कृत अन्तःकरणको (प्रो अयासीव) भलिभाँति प्राप्त
 होता है । और (संख्युः) सखाके (न) समान (सखा) होता है । और
 (संगिरं) सम्पूर्ण शक्तियोंको (प्रमिनाति) प्रमाणित कर देता है । (युव-
 तिभिरिव) युवति स्त्रियोंके द्वारा जैसे (मर्यः) मर्यादा स्थिर कि जाती
 है । (कलश) इस ब्रह्माण्डरूपी कलशमें (शतयाम्ना पथा) सैकड़ों-
 शक्तियों वाले रास्तेसे परमात्मा (समर्षति) भलिभाँति गति कर रहा है ।

भावार्थ—जिस प्रकार स्त्रियें अपने सदाचारसे मर्यादाका बा-
 न्धती हैं, वा यों कहो कि मर्यादापुरुषोत्तम पुरुषोंको उत्पन्न करके मर्यादा
 बान्धती हैं इसी प्रकार परमात्मा वेद मर्यादारूप वैदिक पथसे महापुरुषोंका
 उत्पन्न करके मर्यादा बान्धते हैं ॥ १६ ॥

प्र वो धियो मन्द्रयुवो विपन्युवः

पनस्युवः संवसनंश्चक्रमुः ।

सोमं मनीषा अभ्यनूषत स्तुभोऽभि

धेनवः पर्यसेमशिश्रयुः ॥ १७ ॥

प्र । वः । धियः । मन्द्रयुवः । विपन्युवः । पनस्युवः । संवसनेषु ।

अक्रमुः । सोमं । मनीषाः । अभि । अनूषत । स्तुभः । अभि ।

धेनवः । पर्यसा । ई । अशिश्रयुः ॥ १७ ॥

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (प्रबोधियः) तव ध्यानपरा-
यणाः (मन्द्रयुवः) तवानन्दयाचकाः (विपन्युवः) उपासकाः
(पनस्युवः) स्तुतिं कामयमानाः (संवसनेषु) उपासनास्थानेषु
(अक्रमुः प्रविशन्ति । अपिच (सोमम्) सर्वोत्पादकं परमा-
त्मानम् (मनीषा) मनसः सूक्ष्मवृत्त्या (अभ्यनूषत) सर्वथा
भवति निवसन्ति । (स्तुभो) यथोपास्यस्य (अभि) अभिमुखम्
(धेनवः) इन्द्रियाणां वृत्तयः (पयसा) वेगेन (अशिश्नयुः)
तमाश्रयन्ति । एवमुपासकचित्तवृत्तय ईश्वरस्याभिमुखं गच्छन्ति ।

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (प्रबोधियः) तुम्हारा ध्यान करनेवाले
(मन्द्रयुवः) तुम्हारा आनन्द चाहनेवाले (विपन्युवः) उपासकलोग
(पनस्युवः) स्तुति की कामना करते हुए (संवसनेषु) उपासना स्थानोंमें
(अक्रमुः) प्रवेश करते हैं । और (सोमं) सर्वोत्पादक परमात्माको (मनीषा)
चित्त की सूक्ष्मवृत्ति द्वारा (अभ्यनूषत) सब प्रकारसे आपमें निवास करते
हैं (स्तुभो) जैसे उपास्यके (अभि) अभिमुख (धेनवः) इन्द्रियोंका
वृत्तियें (पयसा) वेगसे (अशिश्नयुः) उसको आश्रयण करती हैं । इसी
प्रकार उपासककी चित्तवृत्तियें ईश्वर की ओर झुक जाती हैं ।

भावार्थ—जो पुरुष समाहत चित्तसे ईश्वरका ध्यान करते हैं । उन
की चित्तवृत्तियें प्रबलप्रवाहसे ईश्वरकी ओर झुक जाती हैं ॥ १७ ॥

आ नः सोम संयन्तं पिप्युषी-

मिषमिन्दो पवस्व पवमानो असिधम् ।

या नो दोहते त्रिरहन्नसंशुषी

क्षुमद्वाजधन्मधुमत्सुवीर्यम् ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । संऽयतं । पि॒प्युषी॑ । इषं । इ॒न्दो इति॑ ।
 प॒वस्व प॒वमानः॑ । अ॒सिधं॑ । या । नः । दो॒हते॑ । त्रिः ।
 अ॒हन् । अ॒सश्चुषी॑ । क्षु॒मत् । वाज॑स्वत् । मधु॑मत् । सु॒वीर्यं॑ ॥ १८ ॥

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! (इन्द्रो) हे प्रकाश
 स्वरूप । (त्वम्) (नः) अस्माकम् (सञ्चतम्) सम्बन्धि
 अपि च (पिप्युषी) वृद्धियुक्तम् (इषम्) ऐश्वर्यम् (अस्मि-
 ग्धम्) अक्षयधनैः (आपवस्व) सर्वथा मां पवित्रयतु । (या)
 यतोहि (नः) अस्माकम् (त्रिरहन्) भूतादित्रिकालेषु (अस्-
 श्चुषी) अप्रतिबन्धम् (क्षुमत्) महदैश्वर्यवत् (वाजवत्)
 बलयुक्तम् (मधुमत्) मधुयुक्तम् (सुवीर्यम्) बलकारकमै-
 श्वर्यं भवान् (दोहते) परिपूरयतु ।

पदार्थ—(सोम) हे परमात्मन् ! (इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूप ।
 आप (नः) हमारे (संयतं) सम्बन्धी और (पिप्युषीम्) वृद्धियुक्त (इषं)
 ऐश्वर्यको (असिधं) जो अन्नय हो ऐसे धनमे (आपवस्व) सब ओर से
 हमको पवित्र करे । (या) जो कि (नः) हमारे सम्बन्धमें (त्रिरहन्)
 भूत, भविष्य, वर्तमान तीनों कालोंमें (अस्श्चुषी) प्रतिबन्ध रहित (क्षुमत्)
 बहुत ऐश्वर्य वाली (वाजवत्) बलवाली (मधुमत्) मधुर युक्त (सुवीर्यं)
 बल करने वाले ऐश्वर्यको आप (दोहते) परिपूर्ण करें ॥

भावार्थ—स्वनियमानुकूलचलनेवाले पुरुषोंके लिये परमात्मा
 अक्षय धनको प्रदान करते हैं ॥ १८ ॥

वृषा॑ म॒तीनां॑ प॒वते॑ वि॒चक्षणः॑ सोमो॑
 अ॒हन्ः॑ प्र॒तरी॒तोषसो॑ दि॒वः ।

क्राणा सिन्धूनां कलशां अवीवश-
दिन्द्रस्य हार्द्यावेशन्मनीषिभिः ॥ १९ ॥

वृषा । मतीनां । पवते । विचक्षणः । सोमः । अह्नः । प्रतरीता ।
उषसः । दिवः । क्राणा । सिन्धूनां । कलशान् ।
अवीवशत् । इन्द्रस्य । हार्दि । आविशन् । मनीषिभिः ॥

पदार्थः—परमात्मा (मनीषिभिः) सदुपदेशैरुपदिष्टस्य
(इन्द्रस्य) कर्मयोगिनः (हार्दि) हृदये (आविशन्) प्रवेशं
कुर्वन् (कलशान्) कर्मयोगिनोऽन्तःकरणानि (अवीवशत्)
कामयन्त । यः परमात्मा (दिवः) द्युलोकस्य (सिन्धूनां)
स्यन्दनशीलसूक्ष्मपदार्थानां (क्राणा) कर्ता अस्ति । अपि
च (अह्नः) दिवसस्य (उषसः) ज्योतिषां (प्रतरीता) वर्द्ध-
कोऽस्ति । (सोमः) सर्वोत्पादकपरमात्मा (विचक्षणः) सर्वज्ञः
परमेश्वरो (मतीनां) उपासकानां कामनानां (वृषा) पूरकः
पूर्वोक्तपरमात्मा अस्मान् (पवते) पवित्रयतु ।

पदार्थ—परमात्मा (मनीषिभिः) सदुपदेशकोंसे उपदेश किया
हुआ (इन्द्रस्य) कर्मयोगीके (हार्दि) हृदयमें (आविशन्) प्रवेश करता
हुआ (कलशान्) कर्मयोगियोंके अन्तःकरणोंकी (अवीवशन्) कामना
करता है । जो परमात्मा (दिवः) द्युलोकको (सिन्धूनां) स्यन्दनशील
सूक्ष्म तत्त्वोंका (क्राणा) कर्ता है और (अह्नः) दिनके (उषसः) ज्योति-
षोंका (प्रतरीता) वर्द्धक है । (सोमः) वह सर्वोत्पादक परमात्मा
(विचक्षणः) सर्वज्ञ परमेश्वर हमारी (मतीनां) उपासकोंको कामनाओंकी
(वृषा) पूर्ति करने वाला उक्त परमात्मा हम लोगोंको (पवते) पवित्रकरे ।

भावार्थ—जो लोग सदुपदेशकोंके सदुपदेशको श्रद्धापूर्वक ग्रहण करते हैं, उनके अन्तःकरणोंको परमात्मा अवश्यमेव पवित्र करता है ॥

मनीषिभिः पवते पूर्यः कविर्नृ-

भिर्यतः परिकोशाँ अचिक्रदत् ।

त्रितस्य नाम जनयन्मधु

क्षरिन्द्रस्य वायोः सख्याय कर्तवे ॥२०॥१५॥

मनीषिभिः । पवते । पूर्यः । कविः । नृभिः । यतः ।
परि । कोशान् । अचिक्रदत् । त्रितस्य । नाम । जनयन् ।
मधु । क्षरत् । इन्द्रस्य । वायोः । सख्याय । कर्तवे ॥

पदार्थः—(मनीषिभिः) विद्वद्भिरुपदिष्टः (पूर्यः)
अनादिसिद्धः परमात्मा (पवते) अस्मान् पवित्रयति । यः
परमात्मा (कविभिः) विद्वद्भिः (यतः) गृहीतोऽस्ति । सः
(कोशान्) प्रकृतेः कोशान् (अचिक्रदत्) शब्दादिभिः
प्रसिद्धयति । सः (मधु) सानन्दः परमात्मा (त्रितस्य)
सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थारूपप्रकृतिपुञ्जं (नामजनयन्) नामरूपे
विभजमानः (इन्द्रस्य) कर्मयोगिनः (वायोः) तथा ज्ञानयो-
गिनः (सख्याय) मैत्रीं (कर्तवे) कर्तुं (क्षरत्) निजानन्दं
प्रवाहयति ।

पदार्थ—(मनीषिभिः) विद्वानेते उपदेश किया हुआ (पूर्यः)
अनादिसिद्ध परमात्मा (पवते) इसको पवित्र करता है जो परमात्मा

(कविभिः) विद्वानों द्वारा (यतः) ग्रहण किया हुआ है, वह (कोशान्) प्रकृतिके कोशोंको (अचिक्रदत्) शब्दादि द्वारा प्रसिद्ध करता है । वह (मधु) आनन्दयुक्त परमात्मा (त्रितस्य) सत्त्व रज और तमो गुणकी साम्यावस्थारूप प्रकृतिपुञ्जको (नामजनयन्) नाम रूपमें विभक्त करता हुआ (इन्द्रस्य) कर्मयोगी के (वायोः) तथा ज्ञानयोगीके साथ (सख्याय) मैत्री (कर्तव्ये) करनेके लिये (क्षरत्) अपने आनन्दको प्रवाहित करता है ॥

भावार्थ—कर्मयोगी और ज्ञानयोगी लोग परमात्मगुणोंके धारण करनेसे परमात्माके साथ एक प्रकारकी मैत्री उत्पन्न करते हैं । अर्थात् “ अहंवात्वासिभगवो देवेतत्वंवा अहमस्मि ” कि-“ मैं, तू , ” और “ तू मैं ” इस प्रकारकी अहंग्रहउपासना द्वारा अर्थात् अभेदोपासना द्वारा परमात्माका ध्यान करते हैं ॥ २० ॥

अयं पुनान उषसो विरोचयदयं

सिन्धुभ्यो अभवदु लोककृत् ।

अयं त्रिः सप्त दुदुहान आशिरं

सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ २१ ॥

अयं । पुनानः । उषसः । वि । रोचयत् । अयं । सिन्धुभ्यः ।

अभवत् । ऊं इति । लोककृत् । अयं । त्रिः । सप्त । दुदु-

हानः । आशिरं । सोमः । हृदे । पवते । चारु । मत्सरः ।

पदार्थः—(अयं) पूर्वोक्तः परमात्मा स्वशक्तिभिः (पुनानः) पवित्रयन् अपिच (उषसः) प्रभातकालं (विरोचयत्) प्रकाशयन् (सिन्धुभ्यः) स्यन्दनशीलप्रकृतेः सूक्ष्मतत्त्वैः

(लोककृत्) जगत्कर्ता (अभवत्) भवतिस्म । (उ) अयं दृढताबोधकोऽस्ति (अयं, त्रिः, सप्त) अयं परमात्मा प्रकृतेरेक-
विंशतिसख्याकमहत्तत्त्वादिपदार्थान् (दुदुहानः) दुहन् (आशिरं)
ऐश्वर्यमुत्पाद्य (सोमः) अयं जगदुत्पादकपरमात्मा किम्भूतः,
(चारुमत्सरः) अतिशयाह्लादकः (हृदे) मम हृदये (पवन्त)
पवित्रयति ।

पदार्थ—(अयं) पूर्वोक्त परमात्मा अपनी शक्तियोंसे (पुनानः)
पवित्र करता हुआ और (उषसः) उपाकालका (विरोचयत्) प्रकाश
करता हुआ (सिन्धुभ्यः) स्यन्दनशीला प्रकृतिके सूक्ष्म तत्त्वोंसे (लोक-
कृत्) संसारका करनेवाला (अभवत्) हुआ (उ) यह दृढताबोधक
है । (अयं त्रिः सप्त) यह परमात्मा प्रकृतिके एकविंशति महत्तत्त्वादि तत्त्वों
को (दुदुहानः) दोहन करता हुआ (आशिरं) ऐश्वर्यको उत्पन्न करके (सोमः)
यह जगदुत्पादक परमात्मा (चारुमत्सरः) जो अत्यन्त आह्लादक है वह
(हृदये) हमारे हृदयमें (पवन्ते) पवित्रता प्रदान करता है ।

भावार्थ—परमात्माने प्रकृतिसे महत्तत्त्व उत्पन्न किया और मह-
त्तत्त्वसे जो अहंकारादि एकविंशति गण हैं उसीका यहां “ त्रिः सप्त ”
शब्दसे गणन है किसी अन्यका नहीं ॥ २१ ॥

पर्वस्व सोम दिव्येषु धामसु सृजान

इन्द्रो कलशे पवित्र आ ।

सीदन्निन्द्रस्य जठरे कनिकद्-

न्त्रभिर्भितः सूर्यमारोहयो दिवि ॥ २२ ॥

पर्वस्व । सोम । दिव्येषु । धामसु । सृजानः इन्द्रोऽस्ति ।

कलशे । पवित्रे । आ । सीदन् । इन्द्रस्य । जठरे । कनि-
क्रदत् । नृभिः । यतः । सूर्य । आ । अरोह्यः दिवि ॥

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! (दिव्येषु धामसु)
द्युलोकादिस्थानेषु (सृजानः) उक्तसृष्टिरचयिता त्वं (पवस्व)
पवित्रय । (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! (पवित्रे कलशे)
पूतान्तःकरणेषु (आसीदन्) तिष्ठन् (इन्द्रस्य) कर्मयोगिनः
(जठरे) सत्तास्फूर्तिदायके जठराग्नौ (कनिक्रदत्) गर्जन्
(नृभिर्यतः) मनुष्यस्थानविषये त्वं (दिवि) द्युलोके (सूर्य्य)
रवेः (आरोह्य) आश्रयणं कुरु ।

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! (दिव्येषु धामसु) द्युलोकादि
स्थानोंमें (सृजानः) उक्त सृष्टिको रचनेवाले आप (पवस्व) पवित्र
करें । (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप ! (पवित्रे कलशे) पवित्र अन्तःकरणों में
(आसीदन्) स्थिति करते हुए आप (इन्द्रस्य) कर्मयोगीकी (जठरे)
सत्तास्फूर्ति देनेवाली जठराग्निमें (कनिक्रदत्) गर्जते हुए (नृभिर्यतः)
मनुष्यों के स्थान के विषय आप (दिवि) द्युलोकमें (सूर्य्य) सूर्य को
(आरोह्यः) आश्रय करे ।

भावार्थः—परमात्मा सूर्य-चन्द्रमादिकोंका निर्माण करता हुआ इस
विविध प्रकारकी रचनाका निर्माण करके प्रजाको उद्योगी बनाने के
लिये कर्मयोगी की कर्माग्निको प्रदीप्त करता है ॥ २२ ॥

अद्रिभिः सुतः पवसे पवित्र आँ
इन्द्रविन्द्रस्य जठरेष्वाविशन् ।

त्वं नृचक्षा अभवो विचक्षण सोमं
गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरप ॥ २३ ॥

अद्रिभिः । सुतः । पवसे । पवित्रै । आ । इन्दो इति ।
इन्द्रस्य । जठरेषु । आविशन् । त्वं । नृचक्षाः । अभवः ।
विचक्षण । सोमं । गोत्रं । अङ्गिरैःभ्यः । अवृणोः । अप ॥

पदार्थः—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् । त्वं
(इन्द्रस्य) कर्मयोगिनः कर्मप्रदीप्ते (जठरेषु) अग्नौ
(आविशन्) प्रवेशं कुर्वन् (अद्रिभिः सुतः) वज्रेण संस्कृतं
कर्मयोगिनं (पवसे) पवित्रयसि । (आ) अपिच (पवित्रे)
अस्य पवित्रान्तःकरणे (अभवः) निवस (नृचक्षाः)
त्वं सर्वद्रष्टाऽसि (विचक्षणः) तथा सर्वज्ञोऽसि । (सोम)
हे जगदुत्पादक ! त्वं (अङ्गिरोभ्यः) प्राणायामादिभिः (गोत्रं)
कर्मयोगिशरीरं रक्ष । अन्यच्च तस्य विघ्नानि (अपावृणोः)
अपसारय ।

(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! आप (इन्द्रस्य) कर्मयोगी के
कर्मप्रदीप्त (जठरेषु) अग्नि में (आविशन्) प्रवेश करते हुए (अद्रिभिः
सुतः) वज्रसे संस्कार किये हुए कर्मयोगीको (पवसे) पवित्र करते
हैं । (आ) और (पवित्रे) उसके पवित्र अन्तःकरणमें (अभवः)
निवास करें । (नृचक्षाः) तुम सर्वद्रष्टा हो (विचक्षणः) तथा सर्वज्ञ हो ।
(सोम) हे जगदुत्पादक ! आप (अङ्गिरोभ्यः) प्राणायामादि द्वारा (गोत्रं)
कर्मयोगीके शरीरकी रक्षा करें और उसके विघ्नों को (अपावृणोः) दूर करें ॥

भावार्थ—“गौर्वाण्यृहीता अनेनेति गोत्रं शरीरम् ” जो बाणी को ग्रहण करे उसका नाम यहां गोत्र है इस प्रकार यहां शरीर और प्राणोंका वर्णन इस मन्त्रमें किया गया है । और सायणाचार्यने गोत्रके अर्थ यहां मेघके किये हैं और “अङ्गिरोभ्यः” के अर्थ कुछ नहीं किये हैं यदि सायणाचार्यके अर्थोंको उपयुक्त भी माना जाय तो अर्थ ये बनते हैं हे सोमलते ! तुम अङ्गिरादि ऋषियोंसे मेघोंको दूर करो इस प्रकार सर्वथा असंबद्ध प्रलाप हो जाता है । वास्तवमें यह प्रकरण कर्मयोगीका है और उसी को प्राणोंकी पुष्टिके द्वारा विघ्नोंको दूर करना लिखा है॥२३॥

त्वा सोम पवमानं स्वाध्योऽनु

विप्रासो अमदन्नवस्यवः ।

त्वां सुपर्ण आभरद्विस्परीन्दो

विश्वाभिर्मतिभिः परिष्कृतम् ॥ २४ ॥

त्वां । सोम । पवमानं । सुऽआध्यः । अनु । विप्रासः । अम-
दन् । अवस्यवः । त्वां । सुऽपर्णः । आ । अभरत् । दिवः ।
परि । इन्दो इति । विश्वाभिः । मतिभिः । परिऽकृतं ॥

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! (पवमानं, त्वां)
सर्वपूज्यं त्वां (स्वाध्यः) सुकर्म्मणः किम्भूताः (विप्रासः)
मेधाविनः पुनः किम्भूताः (अवस्यवः) त्वदुपासनपरायणाः
(अन्वमदन्) भवन्तस्तुवन्ति । (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप !
(त्वां) भवन्तं (सुपर्णः) सबोधोपासकः (आभरत्) उपा-
सनया गृह्णाति किम्भूतस्त्वं (दिवस्परि) द्युलोकस्य मर्यादा-

मुलङ्घ्यस्थितः । अपरञ्च (विश्वाभिर्मतिभिः) निखिलज्ञानैः
(परिष्कृतं) अलङ्कृतोऽसि ।

पदार्थ—(सोम) हे परमात्मन ! (पवमानं त्वां) सर्वपूज्य तुझको
(स्वाध्यः) सुकम्पीलोग (विप्रासः) जो मेधावी हैं । और (अवस्यवः)
आपकी उपासनाकी इच्छा करनेवाले हैं । वे (अन्वमदन्) आपकी
स्तुति करते हैं । (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप (त्वां) तुझको (सुपर्णः)
बोधयुक्त उपासक (आभरत्) उपासना द्वारा ग्रहण करता है । तुम कैसे
(दिवस्परि) कि दुलोककी भी मर्यादा को उलंघन करके वर्तमान हो ।
और (विश्वाभिर्मतिभिः) सम्पूर्ण ज्ञानोंसे (परिष्कृतम्) अलंकृत हो ।

भावार्थ—जो लोग विद्या द्वारा अपनी बुद्धिका परिष्कार करते
हैं । वेही परमात्माकी विभूतिको जान सकते हैं । अन्य नहीं ॥ २४ ॥

अव्ये पुनानं परि वारं ऊर्मिणा हरिं

नवन्ते अभि सप्त धेनवः ।

अपासुपस्थे अध्यायवः कविमृतस्य

योना महिषा अहेषत ॥ २५ ॥ १६ ॥

अव्ये । पुनानं । परि । वारं । ऊर्मिणां हरिः । नवन्ते । अभि ।
सप्त । धेनवः । अपां । उपस्थे । अधि । आयवः । कवि ।
मृतस्य । योना । महिषाः । अहेषत ॥

पदार्थः—(अव्ये, वारे) वरणीयपुरुषं (ऊर्मिणा) प्रीत्या
(पुनानं) पवित्रकर्तारं (हरिं) परमात्मानं (सप्तधेनवः)

इन्द्रियाणां सप्तवृत्तयः (अभिनवन्ते) प्राप्नुवन्ति (अपामुपस्थे)
 कर्म्मध्यक्षतायांयः (कविं) सर्वज्ञोऽस्ति तं (अध्यायवः) उपा-
 सकाः किम्भूताः (महिषाः) महाशयाः (ऋतस्ययोना) सत्य-
 स्थानेषु (अध्यहेषत) उपासनां कुर्वन्ति ।

पदार्थ—(अन्ये वारे) वरणीय पुरुषको (ऊर्मिणा) प्रेमसे
 (पुनानं) पवित्र करनेवाले (हरिम्) परमात्माको (सप्तधनेवः) इन्द्रियों-
 की सात वृत्तियों (अभिनवन्ते) प्राप्त होती हैं (अपामुपस्थे) कर्म्मोंकी
 अध्यक्षतामें जो (कविं) सर्वज्ञ है । उसको (अध्यायवः) उपासक लोग
 जो (महिषाः) महाशय हैं वे (ऋतुस्ययोना) सच्चाईके स्थानमें (अध्य-
 हेषत) उपासना करते हैं ।

भावार्थ—सदसद्विवेकी लोग अन्य उपास्य देवोंकी उपासनाको
 छोड़कर सब कर्म्मोंके अधिष्ठाता परमात्माकी ही एकमात्र उपासना करते
 हैं । किसी अन्य की नहीं ॥ २५ ॥

इन्दुः पुनानो अति गाहते मृधो
 विश्वानि कृण्वन्त्सुपथानि यज्यवे ।
 गाः कृण्वानो निर्णिजं हर्यतः कवि-
 रत्यो न क्रीळन्परि वारमर्षति ॥ २६ ॥

इन्दुः । पुनानः । अति । गाहते । मृधः । विश्वानि । कृण्वन् ।
 सुपथानि । यज्यवे । गाः । कृण्वानः । निःनिजं । हर्यतः ।
 कविः । अत्यः । न । क्रीळन् । परि । वारं । अर्षति ॥ २६ ॥

पदार्थः—(यज्वे) यज्ञकर्तृभ्यो यजमानेभ्यः परमात्मा
 (विश्वानिसुपथानि) सर्वान् मार्गान् (कृण्वन्) संशोधयन् (मृधः)
 तस्य विघ्नानि (अतिगाहते) मर्दनं करोति । अपिच (पुनानः)
 तं पवित्रयन्, अन्यच्च (निर्निजं) निजरूपम् (गाः कृण्वानः)
 सरलयन् (हर्यतः) सकान्तिमयः परमात्मा किम्भूतः (कविः)
 सर्वज्ञः (अत्योन) विद्युदिव (क्रीळन्) खेलन् (वारं) वरणीय
 पुरुषं (पर्यर्षति) प्राप्नोति ॥

पदार्थ—(यज्वे) यज्ञ करनेवाले यजमानोंके लिये परमात्मा
 (विश्वानि सुपथानि) सब रास्तोंको (कृण्वन्) सुगम करता हुआ (मृधः) उनके
 विघ्नोंको (अतिगाहते) मर्दन करता है । और (पुनानः) उनको पवित्र
 करता हुआ और (निर्निजं) अपने रूपको (गाः कृण्वानः) सरल करता
 हुआ (हर्यतः) वह कान्तिमय परमात्मा (कविः) सर्वज्ञ (अत्योन)
 विद्युत्के समान (क्रीळन्) क्रीड़ा करता हुआ (वारं) वरणीय पुरुषको
 (पर्यर्षति) प्राप्त होता है ।

भावार्थ—जो लोग परमात्माकी आज्ञाओं का पालन करते हैं ।
 परमात्मा उनके लिये सब रास्तों को सुगम करता है ॥ २६ ॥

अ॒स॒श्च॒तः श॒त॒धा॒रा अ॒भि॒श्रि॒यो
 ह॒रिं न॒व॒न्तेऽव॒ ता उ॒द॒न्यु॒वः ।
 क्षि॒पो मृ॒जन्ति॒ परि गो॒भिरा॒वृ॒तं
 तृ॒तीये॑ पृ॒ष्ठे अ॒धि रो॒चने॑ दि॒वः ॥ २७ ॥

अस॒श्च॒तः । श॒तऽधा॒राः । अ॒भिऽश्रि॒यः । हरि॑ । न॒व॒न्ते । अव॑ ।
ताः । उ॒द॒न्युवः॑ । क्षि॒पः । मृ॒ज॒न्ति॑ । परि॑ । गो॒भिः । आऽ-
वृ॒तं । तृ॒तीये॑ । पृ॒ष्ठे । अ॒धि॑ । रो॒च॒ने । दि॒वः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(उदन्युवः) प्रीतेः (ताः) पूर्वोक्ताः (शत-
धाराः) शतधाराः याः (असश्चतः) नानारूपेषु (अभिश्रियः)
स्थितिं लभन्ते । ताः (हरिं) परमात्मानं (अवनवन्ते) प्राप्नु-
वन्ति (गोभिरावृतं) प्रकाशपुञ्जं परमात्मानं (क्षिपः) बुद्धि-
वृत्तयः (मृजन्ति) विषयं कुर्वन्ति । यः परमात्मा (दिवः,
तृतीये, पृष्ठे) द्युलोकस्य तृतीयके पृष्ठे विराजते । अन्यच्च
(रोचने) प्रकाशस्वरूपोऽस्ति बुद्धिवृत्तयस्तं प्रकाशयन्ति ।

पदार्थ—(उदन्युवः) प्रेम की (ताः) वे (शतधाराः) सैकड़ों
धारायें (असश्चतः) जो नानारूपों में (अभिश्रियः) स्थिति को लाभ
कर रही हैं । वे (हरिं) परमात्माको (अवनवन्ते) प्राप्त होती हैं ।
(गोभिरावृतं) प्रकाशपुञ्ज परमात्माको (क्षिपः) बुद्धिवृत्तियें (मृजन्ति)
विषय करती हैं । जो परमात्मा (दिवस्तृतीये पृष्ठे) द्युलोकके तीसरे पृष्ठ
पर विराजमान है । और (रोचने) प्रकाशस्वरूप है । उस को बुद्धिवृत्तियें
प्रकाशित करती हैं ॥

भावार्थ—द्युलोकादिकोंके प्रकाशक परमात्माको मनुष्य ज्ञानकी
वृत्तियों से ही साक्षात्कार करता है । अन्यथा नहीं ॥ २७ ॥

तवे॒माः प्र॒जा दि॒व्यस्य॑ रे॒त॑स॒स्त्वं
वि॒श्वस्य॑ भु॒व॒नस्य॑ रा॒ज॒सि॑ ।

अथेदं विश्वं पवमान ते वशे त्व-

मिन्दो प्रथमो धामधा असि ॥ २८ ॥

तव । इमाः । प्रजाः । दिव्यस्य । रेतसः । त्वं । विश्वस्य ।
भुवनस्य । राजसि । अथ । इदं । विश्वं । पवमान । ते ।
वशे । त्वं । इन्दो इति । प्रथमः । धामधाः । असि ॥

पदार्थः—(तव, दिव्यस्य, रेतसः) ते दिव्यसामर्थ्यात्
(इमाः, प्रजाः) एते जना उत्पद्यन्तेस्म । (त्वं) पूर्वोक्तः
(विश्वस्य, भुवनस्य) सम्पूर्णसृष्टेः (राजसि) राजाभूत्वा वि-
राजसे । (पवमान) हे सर्वपावक परमात्मन् ! (इदं, विश्वं)
इदं सर्वं जगत् (ते, वशे) तवाधीनम् । (अथ) अपि च
(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! (त्वं, प्रथमं) त्वमेव प्रथमं
(धामधाः, असि) निवासस्थानमसि ।

पदार्थ—(तव दिव्यस्य, रेतसः) तुम्हारे दिव्य सामर्थ्यसे
(इमाः प्रजाः) ये सब प्रजा उत्पन्न हुई हैं । (त्वं) तुम (विश्वस्य)
भुवनस्य) सम्पूर्ण सृष्टिके (राजसि) राजा होकर विराजमान हो । (पव-
मान) हे सबको पवित्र करने वाले परमात्मन् ! (इदं विश्वं) ये सम्पूर्ण
संसार (ते वशे) तुम्हारे वशमें है । (अथ) और (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप पर-
मात्मन् ! (त्वं प्रथमं) तुमही पहले (धामधाः) सबके निवास स्थान
(असि) हो ।

भावार्थ—परमात्मा सबका अधिकरण है । इसलिये सब भूतोंका
निवास स्थान वही है ॥ २८ ॥

त्वं समुद्रो असि विश्वावित्कवे
 तवेमाः पञ्च प्रदिशो विधर्मणि ।
 त्वं द्यां च पृथिवीं चाति जम्बिषे
 तव ज्योतींषि पवमान सूर्यः ॥ २९ ॥

त्वं । समुद्रः । असि । विश्वावित् । कवे । तव । इमाः ।
 पञ्च । प्रदिशः । विधर्मणि । त्वं । द्यां । च । पृथिवीं । च ।
 अति । जम्बिषे । तव । ज्योतींषि । पवमान । सूर्यः ॥

पदार्थः—(विश्वावित्, कवे) हे सर्वविश्वज्ञ ! परमात्म-
 न् ! (त्वं) पूर्वोक्तस्त्वं (समुद्रोऽसि) समुद्रः “ सम्यग्द्र-
 वन्ति भूतानि यस्मात्समुद्रः, यस्मात्सर्वभूतान्युत्पद्यन्ते तस्येह
 नाम समुद्रः । (तव विधर्मणि) तव विशेषसत्तायां (इमाः,
 पञ्च, प्रदिशः) एषां पञ्चभूतानां सूक्ष्माणि पञ्च तन्मात्राणि विरा-
 जन्ते । अपि च (त्वं, द्याञ्च) त्वं द्युलोकस्य (पृथिवीञ्च)
 पृथिवीलोकस्य च (अति, जम्बिषे) भरणं पोषणञ्च करोषि । अन्यच्च
 हे परमात्मन् ! (सूर्यः) सूर्योऽपि (तव ज्योतींषि) तव तेजांस्यस्ति ।

पदार्थ—(विश्वावित्, कवे) हे सम्पूर्ण विश्व के ज्ञाता परमात्मन्
 (त्वं) तुम (समुद्रोऽसि) समुद्र हो “ सम्यग्द्रवन्ति भूतानि यस्मात् स समुद्रः,
 जिसमें सब भूत उत्पत्ति स्थिति प्रलय को प्राप्त हों उसका नाम यहां समुद्र
 है । (तव विधर्मणि) तुम्हारी विशेषसत्ता में (इमाः पञ्च प्रदिशः । इन पांचों
 भूतों के सूक्ष्म पञ्च तन्मात्र विराजमान हैं । और (त्वं द्याञ्च) आप द्युलोक

को (पृथिवीञ्च) और पृथिवी लोक को अति (जन्निषे) भरणपोषण करते हैं । और हे पवमान परमात्मन् ! (सूर्यः) सूर्य भी (तव ज्योतीषि) तुम्हारी ज्योति है ।

भावार्थ—सम्पूर्ण भूतों की उत्पत्ति स्थिति और प्रलय का हेतु होने से परमात्माका नाम समुद्र है । उसी सर्वाधार सर्वनिधि महासागर से यह सम्पूर्ण संसार की उत्पत्ति स्थिति प्रलय होता है । किसी अन्य से नहीं ॥ २९ ॥

त्वं पवित्रे रजसो विधर्मणि देवे-

भ्यः सोम पवमान पूयसे ।

त्वामुशिजः प्रथमा अगृभ्णत तुभ्येमा

विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३० ॥ १७ ॥

त्वं । पवित्रे । रजसः । विधर्मणि । देवेभ्यः । सोम । पवमान ।
पूयसे । त्वां । उशिजः । प्रथमाः । अगृभ्णत । तुभ्यं । इमा ।
विश्वा । भुवनानि । येमिरे ।

पदार्थ—(त्वं) पूर्वोक्तस्त्वं (पवित्रे, विधर्मणि)
स्वपूतस्वरूपे (देवेभ्योरजसः) दिव्यगुणयुक्तरजोगुणस्य परमाणु
भिरिदंजगदुत्पादयसि । (सोम) हे परमात्मन् (पवमान) निखिल
पवित्रकर्तः त्वं (पूयसे) पवित्रयसि । (त्वामुशिजः) पूर्वोक्तं
त्वां विज्ञानिनः प्रथमं (अगृभ्णत) अग्रहीषुः । (तुभ्यं, इमाः)
तुभ्यमिमानी (विश्वा, भुवनानि) निखिललोकलोकान्तराणि
(येमिरे) आत्मानं समर्पयन्ति ।

पदार्थ—(त्वं) तुम (पवित्रेविधर्मणि) अपने पवित्र स्वरूप में (देवेभ्यो रजसः) विव्यगुणयुक्त रजोगुणके परमाणुओं से इस संसार को उत्पन्न करते हो । (सोम) हे परमात्मन् (पवमानः) सबको पवित्र करने-वाले (पूयसे) तुम पवित्र करते हो । (त्वामुशिजः) तुमको विज्ञानी लोगों ने (प्रथमाः) पहले (अगृभ्णत) ग्रहण किया । (तुभ्यइमाः) तुम्हारे लिये ये (विश्वाभुवनानि) सम्पूर्णलोकलोकान्तर (येभिरे) अपने आपको समर्पित करते हैं ।

भावार्थ—परमात्माही सम्पूर्ण लोक लोकान्तरों की उत्पत्ति का कर्ता है । और उसीकी विभूतिको सबलोकलोकान्तर प्रदीप्त कर रहे हैं ।

प्र रेभ ए॒त्याति॑ वार॑म॒व्ययं॑ वृ॒षा

वने॑ष्व॒व च॒क्रद॒द्धरिः॑ ।

सं धी॒तयो॑ वाव॒शाना॑ अ॒नूष॒त शि॒शुं

रि॒हन्ति॑ म॒तयः॑ प॒निप्र॑तम् ॥ ३१ ॥

प्र । रे॒भः । ए॒ति॒ । अ॒ति॒ । वा॒र॑ । अ॒व्ययं॑ । वृ॒षा । वने॑षु ।

अ॒व । च॒क्र॒दत् । ह॒रिः । सं । धी॒तयः॑ । वा॒व॒शा॒नाः ।

अ॒नूष॒त । शि॒शुं । रि॒ह॒न्ति॒ । म॒तयः॑ । प॒नि॒प्र॒तं ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(रेभः) शब्दब्रह्माश्रयः परमात्मा (वारमव्ययम्) वरणीयमुपासकं (प्र, अत्येति) सर्वप्रकारेण संगच्छति । यः परमात्मा (वृषा) बलानि ददाति । (सः, हरिः) स सर्वस्य सत्तायां लीनः परमात्मा (वनेषु) उपासनासु (अव, चक्रदत्)

शब्दायमानोभवति (धीतयः) उपासकाः (वावशानाः)
तस्योपासनासु मग्नाः सन्तः (समनषत) सर्वप्रकारैः, तं स्तुवन्ति ।
(पनिप्लतं) शब्दब्रह्मणा निदानं ब्रह्म यत् (शिशुम्) सर्वस्य लक्ष्यस्थान-
मस्ति तत् (मतयः) बुद्धिमन्तः (रिहन्ति) साक्षात्कारं कुर्वन्ति ।

पदार्थ—(रेभः) शब्दब्रह्मका आधार परमात्मा (वारमव्ययं)
वरणीय उपासकको (प्र, अत्येति भलीभांति प्राप्त होता है । जो परमात्मा
(वृषा) बलोंका दाता है (स हरिः) वह सबको स्वसत्ता में लीन करने
वाला परमात्मा (वनेषु) उपासनाओंमें (अवचक्रदत्) शब्दायमान होता
है (धीतयः) उपासक लोग (वावशानाः) उसकी उपासनामें मग्न हुए हुये
(समनूषत) भलीभाँति उसकी स्तुति करते हैं । (पनिप्लतम्) उस शब्द
ब्रह्मके आदि कारण ब्रह्मको जो (शिशुं) सबका लक्ष्य स्थान है । उसको
(मतयः) सुमति लोग (रिहन्ति) साक्षात्कार करते हैं ।

भावार्थ—जो लोग चित्तवृत्तिको अन्य प्रवाहोंसे हटाकर एक
मात्र परमात्माका ध्यान करते हैं । वही परमात्माको भलीभाँति साक्षात्कार
करते हैं । अन्य नहीं ॥ ३१ ॥

स सूर्यस्य रश्मिभिः परि व्यत
तन्तुं तन्वानस्त्रिवृतं यथा विदे ।
नयन्नृतस्य प्रशिषो नवीयसीः
पतिर्जनीनामुप याति निष्कृतम् ॥ ३२ ॥

सः । सूर्यस्य । रश्मिभिः । परि । व्यत । तन्तुं । तन्वानः ।
त्रिवृतं । यथा । विदे । नयन् । नृतस्य । प्रशिषः । नवी-
यसीः । पतिः । जनीनां । उप । याति । निष्कृतं ॥

पदार्थः—स परमात्मा (यथाविदे) सत्यज्ञानिने (त्रिवृतं) त्रिधा ब्रह्मचर्य्य (तन्वानः) विस्तारयन् (तन्तुं परिच्यत) सन्ततिरूपतन्तुं विस्तारयति (सः) अपि च सपरमात्मा (सूर्य्यस्य रश्मिभिः) सूर्य्यकिरणैः प्रकाशयन् (ऋतस्य प्राशिषः) सत्यस्य प्रशंसा (नवीयसीः) यानित्यनूतनाऽस्ति तां (नयन्) प्राप्नुवन् (जनीनां) मानवानां (निष्कृतं) संस्कृतमन्तःकरणं (उपयाति) प्राप्नोति । (पतिः) स एव परमात्मा अस्य निखिलब्रह्माण्डस्येश्वरोऽस्ति ।

पदार्थ—वह परमात्मा (यथाविदे) यथार्थज्ञानीके लिये (त्रिवृतं) ३-प्रकार के ब्रह्मचर्य्य को (तन्वानः) विस्तार करता हुआ (तन्तुं परिच्यत) सन्ततिरूप तन्तुका विस्तार करता है । (सः) और वह परमात्मा (सूर्य्यस्य रश्मिभिः) सूर्य्यकी किरणों द्वारा प्रकाश करता हुआ (ऋतस्य प्राशिषः) सच्चाई की प्रशंसा (नवीयसीः) जो कि नित्य नूतन है । उसको (नयन्) प्राप्त कराता हुआ (जनीनां) मनुष्यों के (निष्कृतं) संस्कृत अन्तःकरणको (उपयाति) प्राप्त होता है । (पतिः) वही परमात्मा इस सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड का पति है ।

भावार्थः—परमात्मा इस संसार में प्रथम मध्यम उत्तम ३-प्रकारके ब्रह्मचर्य्य की मर्यादा को निर्माण करता है । उन कृतब्रह्मचर्य्य पुरुषों से शुभसन्ततिका प्रवाह संसार में प्रचलित होता है ॥ ३२ ॥

राजा सिन्धूनां पवते पतिर्दिव ऋतस्य

याति पथिभिः कनिक्रदत् ।

सहस्रधारः परिं पिच्यते हरिः

पुनानो वाचं जनयन्नुपावसुः ॥ ३३ ॥

राजां । सिन्धूनां । पवते । पतिः । दिवः । ऋतस्य । याति ।
पथिभिः । कनिक्रदत् । सहस्रधारः । परि । सिच्यते ।
हरिः । पुनानः । वाचं । जनयन् । उपवसुः ॥

पदार्थः—(हरिः) परमात्मा (पुनानः) सर्व पवित्रयन्
(वाचं जनयन्) वेदवाणीमुत्पादयन् किम्भूतः (उपावसुः)
सर्वधनानामाधारः (परिषिच्यते) विद्वद्भिरुपास्यते (सहस्रधारः)
सोऽनन्तशक्तिमान् अस्ति । अन्यच्च (सिन्धूनां राजा) स्य-
न्दनशीलनिखिलपदार्थानां राजाऽस्ति । अपिच (दिवःपतिः)
द्युलोकस्य पतिः (ऋतस्य, पथिभिः) सत्यमार्गैः (कनिक्रदत्)
शब्दायमानः परमात्मा (याति) निजभक्तान् गच्छति । तथा
(पवते) तान् पवित्रयति ।

पदार्थ—(हरिः) परमात्मा (पुनानः) सब को पवित्र करता हुआ
(वाचं जनयन्) वेदरूपी वाणी को उत्पन्न करता हुआ (उपावसुः) सब
धनों का आधार (परिषिच्यते) विद्वानों द्वारा उपासना किया जाता है ।
(सहस्रधारः) वह अनन्तशक्तिमान् है । (सिन्धूनां राजा) और स्यन्दन-
शील सब पदार्थों का राजा है और (दिवः) द्युलोक का (पतिः) पति है ।
(ऋतस्य पथिभिः) सच्चाई की रास्तों से (कनिक्रदत्) वह शब्दायमान
ब्रह्म (याति) अपने भक्तों की गति करता है । तथा (पवते) उनको
पवित्र करता है ।

भावार्थ—परमात्मा अपनी वेदरूपी वाणी को उत्पन्न करके सदा
उपदेश करता है । परमात्मानुयायी पुरुषों को चाहिये कि उसकी आज्ञा-
नुसार अपना जीवन बनावें ॥ ३३ ॥

पवमान् मह्यर्णो वि धावासि सूरौ न
चित्रो अव्ययानि पव्यया ।

गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो महे
वाजाय धन्याय धन्वासि ॥ ३४ ॥

पवमान । महि । अर्णः । वि । धावासि । सूरः । न । चित्रः ।
अव्ययानि । पव्यया । गभस्तिपूतः । नृभिः । अद्रिभिः ।
सुतः । महे । वाजाय । धन्याय । धन्वासि ॥

पदार्थः—(पवमान) हे सर्वपावकपरमात्मन् ! त्वं
(मह्यर्णः) गतिस्वरूपोऽसि अपिच (विधावासि) स्वगत्या
सर्वं गमयसि । (सूरः, न) सूर्यो यथा (चित्रः) अनेकवर्ण-
विशिष्टान् (अव्ययानि) रक्षायुक्तपदार्थान् (पव्यया)
स्वशक्त्या पवित्रयति एवं (गभस्तिपूतः) भवत्तेजाभिः पव-
मानाः भवदुपासका भवत उपासनां कुर्वन्ति । (अद्रिभिर्नृभिः)
भवत्साक्षात्कारिकाभिश्चत्तवृत्तिभिः (सुतः) साक्षात्कृत-
स्त्वं (महे, वाजाय) महैश्वर्याय अन्यच्च (धन्याय) धनाय
(धन्वासि) ऐश्वर्य्यप्रदो भवसि ।

पदार्थः—(पवमान) हे सबको पवित्र करनेवाले परमात्मन् !
आप (मह्यर्णः) गतिस्वरूपहो (विधावासि) अपनी गतिसे सबको
गमन कराते हैं । (सूरः, न) जैसे सूर्य (चित्रः) नानावर्णविशिष्ट
(अव्ययानि) रक्षायुक्तपदार्थोंको (पव्यया) अपनी शक्तिसे पवित्र

करते हैं । इसी प्रकार (गमस्तिपूतः) आपकी रोशनीसे पवित्र हुए आपके उपासक (अद्रिभिर्नृभिः) आपको साक्षात्कार करनेवाली चित्तवृत्तियों द्वारा (सुतः) आपकी उपासना करते हैं (महे-वाजाय) तब आप बड़े ऐश्वर्यके लिये और (धन्याय) धनके लिये (धन्वासि) ऐश्वर्यप्रद होते हैं ।

भावार्थ—जिस प्रकार सूर्य अपनी किरणों द्वारा स्वाश्रित पदार्थों को प्रकाशित करता है । इसी प्रकार परमात्मा अपनी ज्ञानशक्तिसे अपने भक्तोंका प्रकाशक है ॥ ३४ ॥

इष॒मूर्जं॑ पव॒माना॒भ्यर्ष॑सि श्ये॒नो

न वंसु॑ कलशेषु॑ सी॒दासि॑ ।

इन्द्रा॑य॒ मद्वा॑ मद्यो॒ मदः॑ सु॒तो दि॒वो

विष्ट॑म्भ उ॒पमो॑ विचक्ष॑णः ॥ ३५ ॥ १८ ॥

इषं । उर्जं । प॒व॒मान । अ॒भि । अ॒र्ष॑सि । श्ये॒नः । न । वंसु॑ ।

क॒ल॒शेषु॑ । सी॒दा॒सि । इन्द्रा॑य । मद्वा॑ । मद्यः॑ । मदः॑ । सु॒तः ।

दि॒वः । विष्ट॑म्भः । उ॒प॒मः । वि॒चक्ष॑णः ॥

पदार्थः—(पवमान) हे सर्वपावकपरमात्मन् ! त्वं (इषं) ऐश्वर्यमपिच (उर्जं) बलं (अभ्यर्षसि) ददासि श्येनो, (न) यथा विद्युत् (वंसु, कलशेषु) निवासयोग्यस्थानेषु स्थिता भवति, तथैव (सीदासि) त्वं पवित्रेऽन्तःकरणे स्थिरो भवासि । (इन्द्राय) कर्मयोगिने (मद्वा) आनन्दकर्ता

(मद्यः) आनन्दहेतुः (मदः) अपिचानन्दस्वरूपोऽसि
 (सुतः) स्वयंसिद्धः (दिवो, विष्टम्भः) द्युलोकस्याश्रयः
 अपरञ्च (उपमः) द्युलोकस्योपमायोग्यः किञ्च (विचक्षणः)
 सर्वोपरिप्रवक्ता असि ।

पदार्थ—(पवमान) हे सबको पवित्र करनेवाले परमात्मन
 आप (इषं) ऐश्वर्य्य और (ऊर्जं) बलको (अभ्यर्षसि) देते हैं ।
 (ज्येनो न) जिस प्रकार बिजली (वंसुकलशेषु) निवास योग्य स्थानोंमें
 स्थिर होती है । इसी प्रकार (सीदासि) आप पवित्र अन्तःकरणोंमें स्थिर
 होते हैं । (इन्द्राय) आप कर्मयोगीके लिये (मद्रा) आनन्द करनेवाले
 (मद्यः) और आनन्दके हेतु हैं । (मदः) स्वयं आनन्दस्वरूप हैं ।
 (सुतः) स्वयं सिद्ध हैं । (दिवो विष्टम्भः) द्युलोकके आधार हैं । (उपमः)
 और द्युलोककी उपमावाले हैं । (विचक्षणः) सर्वोपरिप्रवक्ता हैं ।

भावार्थ—परमात्मा द्युभ्वादि लोकोंका आधार है । और उसी
 के आधार में चराचर सृष्टिकी स्थिति है । और वेदादि विद्याओंका प्रवक्ता
 होनेसे वह सर्वोपरि विचक्षण है ॥ ३५ ॥

सप्त स्वसारो अभि मातरः शिशुं
 नवं जज्ञानं जेन्यं विपश्चितम् ।
 अपाङ्गन्धर्वं दिव्यं नृचक्षुसं
 सोमं विश्वस्य भुवनस्य राजसे ॥ ३६ ॥

सप्त । स्वसारः । अभि । मातरः । शिशुं । नवं । जज्ञानं ।

जेन्यं । विपश्चितं । अपां । गन्धर्व । दिव्यं । नृचक्षसं ।
सोमं । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसे ॥

पदार्थः—(सप्तस्वसारः) ज्ञानेन्द्रियाणां सप्तच्छिद्रैः गामिन्य इन्द्रियाणां सप्तवृत्तयः (अभिमातरः) याः ज्ञानयोग्यपदार्थप्रमाणितं कुर्वन्ति ताः (शिशुं) सर्वोपास्यपरमात्मानं (नवं) नित्यनूतनं पुनः किम्भूतं (यज्ञानं) स्फुटं किञ्च । (जेन्यं) सर्वजेतारं पुनः (विपश्चितं) सर्वोपरि विज्ञानिनमेवम्भूतं तं विषयं कुर्वन्ति । अपिच परमात्मा (अपां) जलानां अपिच (गन्धर्व) पृथिव्या धारणकर्ता अस्ति । (दिव्यं) प्रकाशमानः अपिच (नृचक्षसं) सर्वान्तर्याम्यस्ति । (सोमं) सर्वोत्पादकश्चास्ति । तं (विश्वस्य, भुवनस्य राजसे) अखिलभुवनानां ज्ञानाय विद्वांस उपसेवन्ते ।

पदार्थः—(सप्त स्वसारः) ज्ञानेन्द्रियोंके सप्त छिद्रोंसे गति करनेवाली इन्द्रियोंकी ७ वृत्तियें (अभिमातरः) जो ज्ञान योग्य पदार्थको प्रमाणित करती हैं । वे (शिशुं) सर्वोपास्यपरमात्माको (नवं) जो नित्य नूतन है । (यज्ञानं) और स्फुट है (जेन्यं) सबका जेता (विपश्चितं) और सबसे बड़ा विज्ञानी है । उसको विषय करती हैं । जो परमात्मा (अपां) जलोंका (गन्धर्व) और पृथिवीका धारण करनेवाला है । (दिव्यं) दिव्य है । (नृचक्षसं) सर्वान्तर्यामी है (सोमं) सर्वोत्पादक है । उसकी (विश्वस्य भुवनस्य राजसे) सम्पूर्ण भुवनोंके ज्ञानके लिये विद्वान लोग उपासना करते हैं ।

भावार्थः—परमात्माका ध्यान इसलिये किया जाता है कि परमात्मा अपहृतपाप्मादि गुणोंको देकर उपासकको भी दिव्य दृष्टि दे । ताकि

उपासक लोकलोकान्तरोंके ज्ञानको उपलब्ध कर सके। इसी अभिप्रायसे योग-
में लिखा है कि 'भुवनज्ञानं सूर्ये सयमात्' परमात्मामें चित्तवृत्तिका निरोध
करनेसे लोकलोकान्तरोंका ज्ञान होता है ॥ ३६ ॥

ई॒शा॒न इ॒मा भुव॑नानि वी॒र्य॑से

यु॒जा॒न इ॒न्दो ह॒रितः॑ सु॒प॒र्ण्यः॑ ।

तास्ते॑ क्ष॒रन्तु॑ मधु॒मद॑घृतं प॒य-

स्तव॑ ब्र॒ते सो॒म तिष्ठ॑न्तु कृ॒ष्टयः॑ ॥ ३७ ॥

ई॒शा॒नः । इ॒मा । भुव॑नानि । वि । ई॒र्य॑से । यु॒जा॒नः । इ॒न्दो-
इति । ह॒रितः॑ । सु॒प॒र्ण्यः॑ । ताः । ते । क्ष॒रन्तु॑ । मधु॒मत् ।
घृ॒तं । प॒यः । तव॑ । ब्र॒ते । सो॒म । तिष्ठ॑न्तु । कृ॒ष्टयः॑ ।

पदार्थः—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् !
(ईशानः) त्वमीश्वरोऽसि । (इमा, भुवनानि) इमान्यखिला-
नि भुवनानि (वीर्यसे) चालयसि । (हरितः) हरणशीलशक्तयः
(सुपर्ण्यः) याश्चेतनास्सन्ति ताः योजयसि । (ताः) पूर्वोक्ताः
(ते) तव शक्तयः (मधुमदघृतं) मधुरप्रेम मह्यं (क्षरन्तु)
परिवाहयन्तु । अपिच (पयः) दुग्धादिस्निग्धपदार्थान् ददतु ।
(सोम) हे परमात्मन् ! (तव ब्रते) तव नियमे (कृष्टयः) सर्वे
मानवाः (तिष्ठन्तु) स्थिता भवन्तु ।

पदार्थः—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! (ईशानः) आप
ईश्वर हैं । (इमा भुवनानि) इन सब भुवनोंको (वीर्यसे) चलाते हैं ।

(हरितः) हरणशीलशक्तियें (सुपर्ण्यः) जो चेतन हैं । उनको (युजानः) नियुक्त करते हैं । (ताः) वे (ते) तुम्हारी शक्तियें (मधुमदघृतं) मीठा प्रेम हमारे लिये (क्षरन्तु) बहायें । (पयः) और दुग्धादि स्निग्ध पदार्थों का प्रदान करें । (सोम) हे परमात्मन् ! (तव व्रते) तुम्हारे नियममें (कृष्टयः) सब मनुष्य (तिष्ठन्तु) स्थिर रहें ।

भावार्थ—इस मन्त्रमें परमात्माके नियममें स्थिर रहनेका वर्णन है जैसा कि (अग्ने व्रतपते व्रतं चारिष्यामि) इत्यादि मन्त्रोंमें व्रतकी प्रार्थना है यहां भी परमात्माके नियमरूपव्रतके परिपालनकी प्रार्थना है ।

त्वं नृचक्षा असि सोम विश्वतः
पर्वमान वृषभ ता वि धावसि ।
स नः पवस्व वसुमद्विरण्यवद्वयं
स्याम भुवनेषु जीवसे ॥ ३८ ॥

त्वं । नृचक्षाः । असि । सोम । विश्वतः । पर्वमान । वृषभ ।
ता । वि । धावसि । सः । नः । पवस्व । वसुमत् । हिरण्य
वत् । वयं । स्याम । भुवनेषु । जीवसे ॥

पदार्थः—(सोम) हेपरमात्मन् ! (त्वं) पूर्वोक्तस्त्वं
(नृचक्षाः, असि) मानवेभ्यः कर्मणां पृथक् २ फलं ददासि ।
अपिच (पर्वमान) हेपरमात्मन् (विश्वतः) सर्वतः (वृषभ)
अनन्तशक्तियुक्तोऽसि । (ता, विधावसि) ताभिः शक्तिभि-
स्त्वंमां परिशोधय (सः) तच्छक्तियुक्तस्त्वं [नः] अस्मान्

(पवस्व) पवित्रय (वसुमत) ऐश्वर्यवान् (हिरण्यवत्) स-
प्रकाशोऽसि । (वयं) वयं (भुवनेषु) अस्मिन् संसारं (जीवसे)
जीवनाय (स्याम) उक्तैश्वर्ययुक्ता भवाम ।

पदार्थ—(सोम) हे परमात्मन् । (त्वं) तुम (नृचक्षाः असि)
मनुष्योंके कर्मोंके भिन्न २ फल देनेवाले हो और (पवमान) हे पवित्र
करनेवाले (विश्वतः) सब प्रकारसे (वृषभ) हे अनल्लक्षकियुक्त परमात्मन्
(ता विधावसि) उन शक्तियोंसे आप हमको शुद्ध करें (सः) उक्तशक्ति-
युक्त आप (नः) हमको (पवस्व) पवित्र करें । आप (वसुमत)
ऐश्वर्यवाले और । (हिरण्यवत्) प्रकाशवाले हैं । (वयं) हम (भुवनेषु)
इस संसारमें (जीवसे) जीनेके लिये (स्याम) उक्त ऐश्वर्ययुक्त हों ।

भावार्थ—इस मन्त्रमें परमात्माको कर्मोंके साक्षीरूपसे वर्णन
किया है ।

गो॒वि॒त्प॒व॒स्व व॒सु॒वि॒द्धि॒र॒ण्य-

वि॒द्रे॒तो॒धा॒इ॒न्दो भुव॑ने॒ष्वर्पि॑तः ।

त्वं सु॒वी॒रौ॑ अ॒सि सोम॑ विश्व॒वित्तं॑

त्वा॒ वि॒प्रा उ॒प गि॒रेम आ॑स॒ते ॥ ३९ ॥

गो॒ऽवि॒त् । प॒व॒स्व । व॒सु॒ऽवि॒त् । हि॒र॒ण्य॒ऽवि॒त् । र॒ते॒ऽधाः । इ॒न्दो इति॑ ।

भुव॑नेषु । अ॒र्पि॑तः । त्वं । सु॒ऽवी॒रः । अ॒सि । सोम॑ । वि॒श्व॒ऽ-

वि॒त् । तं । त्वा॒ । वि॒प्राः । उ॒प । गि॒रा । इ॒मे । आ॑स॒ते

पदार्थः—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! [गोवित्]
त्वं विज्ञान्यसि । ज्ञानेन मां (पवस्व) पवित्रय । (वसुवित्)

ऐश्वर्य्यसम्पन्नोऽसि । ऐश्वर्य्येण मां पवित्रय । (हिरण्यवित्)
 प्रकाशस्वरूपोऽसि प्रकाशेन मां पवित्रय । (रेतोधाः) त्वं
 प्रजाया बीजरूपसामर्थ्य्यं दधासि । अन्यच्च (भुवनेषु,
 अर्पितः) निखिलजगति व्याप्तोऽसि । (त्वं) पूर्वोक्तस्त्वं
 (सुवीरोऽसि) सर्वोपरि बलयुक्तोऽसि । (सोम) हे सर्वोत्पादक !
 (विश्ववित्) सर्वज्ञाताचासि । (तं त्वां) पूर्वोक्तं त्वां (विप्राः)
 विद्वांसः (उपगिरेम) उपासीनाः (आसते) तिष्ठन्ति ।

पदार्थः—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन ! (गोवित्) आप
 विज्ञानी हैं । ज्ञान से (पवस्व) हमको पवित्र करें ! (वसुवित्) ऐश्वर्य्यसे
 सम्पन्न हैं ऐश्वर्य्यसे हमको पवित्र करें । (हिरण्यवित्) प्रकाशस्वरूप हैं
 प्रकाशसे हमको पवित्र करें । (रेतोधाः) आप प्रजाके बीजस्वरूप सामर्थ्य्य-
 को धारण करनेवाले हैं । (भुवनेषु अर्पितः) और सब संसारमें व्याप्त
 हैं । (त्वं) तुम (सुवीरोऽसि) सर्वोपरि बलयुक्त हो । (सोम) सर्वोत्पादक
 हो (विश्ववित्) सर्वज्ञाता हो । (तं त्वां) उक्तगुणयुक्त आपको (विप्राः)
 विद्वान् लोग (उपगिरेम) उपासना करते हुए (आसते) स्थित होते हैं ।

भावार्थः—इस मन्त्रमें परमात्माको ज्ञान, प्रकाश और क्रिया
 इत्यादि अनन्तगुणोंके आधाररूपसे वर्णन किया है, कि इसी आशयको
 लेकर (स्वाभाविकी ज्ञान बल क्रिया) इत्यादि उपनिषद्वाक्योंमें परमात्माको
 ज्ञान बल क्रिया का आधार वर्णन किया है ।

उन्मध्व ऊर्मिर्वनना अतिष्ठिपदपो

वसानो महिषो वि गाहते ।

राजा पवित्ररथो वाजमारु-

हत्सहस्रभृष्टिर्जयति श्रवो बृहत् ॥ ४० ॥ १९

उत् । मध्वः । ऊर्मिः । वननाः । अतिस्थिपत् । अपः । वसानः ।
महिषः । वि । गाहते । राजा । पवित्ररथः । वाजं । आ ।
अरुहत् । सहस्रभृष्टिः । जयति । श्रवंः । बृहत् ।

पदार्थ — (मध्वः) मधुरां (ऊर्मिर्वननाः) तरङ्गवर्ती
वेदवाणीं (उदतिष्ठिपत्) त्वमाश्रयसि । तथा (राजा) त्वं
सर्वप्रकाशकः (पवित्ररथः) पवित्रगतिमाँश्वासि । तथा (वाजमारुहत्)
ऐश्वर्य्यशक्तिमाश्रयसि । अपिच (सहस्रभृष्टिः) अनन्तशक्तिभि-
रस्य संसारस्य पालनं करोषि । तथा (बृहच्छ्रवः) महाशक्तिमानसि ।
अपरञ्च (जयति) सर्वोत्कृष्टत्वेन वर्तसे ! उक्तगुणसम्पन्नस्त्वा
(अपो वसानः) कर्मयोगी (महिषः) महापुरुष (विगाहते)
साक्षात्करोति ।

पदार्थ—(मध्वः) मीठी (ऊर्मिर्वननाः) लहरोंवाली वेदवाणी
(उदतिष्ठिपत्) तुम आश्रय किये हो । तथा (राजा) तुम सबको प्रकाश
देनेवाले हो । और (पवित्ररथः) आप पवित्रगतिवाले हैं । तथा (वाजमा-
रुहत्) ऐश्वर्य्यरूपीशक्तिको आश्रय किये हुए हो । और (सहस्रभृष्टिः)
अनन्तशक्तियोंसे इस संसारको पालन करनेवाले हो । तथा (बृहच्छ्रवः)
बड़ेयशवाले हो । और (जयति) सर्वोत्कृष्टतासे वर्तमान हो । उक्तगुणसम्पन्न
आपको (अपोवसानः) कर्मयोगी (महिषः) महापुरुष (विगाहते)
साक्षात्कार करता है ।

भावार्थ—महिषशब्दके अर्थ यहां महापुरुषके हैं । महिष इति
महन्नामस्य पठितम् । नि० अ० । ३ । खं० १३ ॥ महिष यह निरुक्तमें
महत्त्वका वाचक है महापुरुष यहां कर्मयोगी और ज्ञानयोगीको माना है उक्त

पुरुषोंमें महत्व परमात्माके सद्गुणोंके धारण करनेसे आता है इसीलिये इनको महापुरुष कहा है ।

स भन्दना उदियर्ति प्रजावती
विश्वायुर्विश्वाः सुभरा अहर्दिवि ।
ब्रह्म प्रजावद्रयिमश्वपस्त्यं पीत
इन्द्रविन्द्रमस्मभ्यं याचतात् ॥ ४१ ॥

सः । भन्दनाः । उत् । इयर्ति । प्रजावतीः । विश्वआयुः ।
विश्वाः । सुभराः । अहःदिवि । ब्रह्म । प्रजावत् । रयिं ।
अश्वपस्त्यं । पीतः । इन्द्रो इति । इन्द्र । अस्मभ्यं । याचतात् ॥

पदार्थ—(सः) पूर्वोक्तः कर्मयोगी (भन्दनाः)
वन्दनां (उदियर्ति) करोति । या वन्दना (अहर्दिवि) सन्ततं
(प्रजावतीः) शुभप्रजादायिका तथा (विश्वायुः) आखिलायु-
दायिका । अपरञ्च (विश्वाः) सर्वप्रकारायाः (सुभराः)
पूर्तेःकारिका चास्ति । (ब्रह्म) वेदः (प्रजावत्) यः सद्गुणैः
शुभप्रजाः अपिच (रयिं) धनं (अश्व, पस्त्यं) अन्यगति-
शीलपदार्थाश्च ददाति । (पीतः) सतततृप्तस्त्वं (इन्द्रो) हे
प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! (इन्द्रं) कर्मयोगिनं तथा (अ-
स्मभ्यं) मह्यं उक्तैश्वर्य्यं (याचतात्) देहि ।

पदार्थ—(सः) पूर्वोक्तकर्मयोगी (भन्दनाः) वन्दना
(उदियर्ति) करता है जो वन्दना (अहर्दिवि) सर्वदा (प्रजावतीः) शुभ-

प्रजाको देनेवाली है तथा (विश्वायुः) सम्पूर्णआयुको देनेवाली है ।
और (विश्वाः) सब प्रकारकी (सुभराः) पूर्तियोंकी करनेवाली है ।
(ब्रह्म) वेद (प्रजावत्) जो सदुपदेशद्वारा शुभप्रजाओंको देने वाला
है और (रयिं) धन और (अश्वपस्त्यं) अन्य गतिशीलपदार्थोंको
देनेवाला है । (पीतः) नित्यतृप्त (इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ।
आप (इन्द्रं) कर्मयोगीको तथा (अस्मभ्यं) हमारे लिये उक्तऐश्वर्य
(याचताव) दें ।

भावार्थ—इस मन्त्र में ऐश्वर्य की प्रार्थना करते हुए वेदोंके
सदुपदेशरूपी महत्त्व का वर्णन किया है ।

सो अग्रे अह्नां हरिह्यतो मदः

प्र चेतसा चेतयते अनुद्युभिः ।

द्वा जना यातयन्नन्तरीयते नरा

च शंसं दैव्यं च धर्तरि ॥ ४२ ॥

सः । अग्रे । अह्नां । हरिः । हर्यतो । मदः । प्र । चेतसा
चेतयते । अनु । द्युभिः । द्वा । जना । यातयन् । अंतः ।
ईयते । नराशंसं । च । दैव्यं । च । धर्तरि ॥

पदार्थः—(सः सोमः) उक्तगुणसम्पन्नपरमात्मा (अह्ना-
मग्रे) अस्मादहर्दिवात्प्राक् (हर्यतो हरिः) हारकशक्तीना
हरणकारकः । (मदः) आनन्दस्वरूपः (अनुद्युभिः) द्युभ्यादि
लोकानां (चेतसा) निज चैतन्यरूपशक्त्या (प्रचेतयते) गति-
शीलकारकश्चासीत् । (द्वाजना) कर्मयोगिनां ज्ञानयोगिनाञ्च

(यातयन्) वेदविधिना प्रेरणां कृत्वा (अन्तरीयते) अस्य
द्युलोकस्यापिच । पृथिवीलोकस्य मध्ये गतिशीलोऽस्ति । (च)
पुनः (नरा) उक्तपुरुषद्वयं (शंसं) प्रशंसनीयं (दैव्यं)
दिव्यं च (धर्तरि) धारणाविषये सर्वोपरि निर्ममे ।

पदार्थ—(सः सोमः) उक्तगुणसम्पन्नपरमात्मा (अहामग्रे)
इस दिनरातसे पहले (हर्यतोहरिः) हरण करनेवाली शक्तियोंका हरण
करनेवाला था । (मदः) आनन्दस्वरूप था । और (अनुद्युभिः)
द्युभ्वादिद्वयोको (चेतसा) अपनी चैतन्यरूपशक्तिसे (प्रचेतयते)
गतिशील करनेवाला था (द्वाजना) कर्मयोगी और ज्ञानयोगी दोनों
पुरुषोंको (यातयन्) वेदविधिसे प्रेरणा करके (अन्तरीयते) इस
द्युलोक और पृथिवीलोकके मध्यमें गतिशील है (च) और (नरा)
उक्त दोनों पुरुषोंको (शंसं) प्रशंसनीय (दैव्यं) दिव्य (च) और
(धर्तरि) धारणाविषयमें सर्वोपरि बनाता है ॥

भावार्थ—वह परमात्मा इस प्रकृतिकी नानाविधशक्तियोंको
संयोजन करता हुआ कर्मयोगी और ज्ञानयोगी दोनों प्रकारके पुरुषोंको
प्रशंसनीय बनाता है ॥

अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते

ऋतुं रिहन्ति मधुनाभ्यञ्जते ।

सिन्धोरुञ्चसे पतयन्तमुक्षणं

हिरण्यपावाः पशुमांसु गृभ्णते ॥ ४३ ॥

अञ्जते । वि । अञ्जते । सं । अञ्जते । ऋतुं । रिहन्ति ।

मधुना । अ॒भि । अ॒ञ्ज॒ते । सि॒न्धोः । उ॒त्स्र॒वा॒से । प॒तय॑न्तं ।
उ॒क्ष॒णं । हि॒र॒ण्य॒पा॒वाः । प॒शुं । आ॒सु । गृ॒भ्ण॒ते ॥

पदार्थः—(अञ्जते) उक्तपरमात्मा निजज्ञानेन गतिहेतुरपिच (व्यञ्जते) पूर्वकृतकर्मभिः जीवानां विविध-जन्मना कारणं तथा (समञ्जते) स्वयं न्यायशीलो भूत्वा गमनहेतुश्चास्ति । अतः सम्यग्गतिकारकः (क्रतुं) यज्ञरूपञ्च परमात्मानं (रिहन्ति) उपासका गृह्णन्ति । यः परमात्मा (मधुना) निजानन्देन (अभ्यञ्जते) सर्वत्र प्रकटोऽस्ति । अन्यच्च (सिन्धोरुच्छ्वासे) यः सिन्धोरुच्चतरङ्गेषु (पतयन्तं) पतितः (उक्षणं) अपिच बलस्वरूपः (हिरण्यपावाः) सदसद्विवेकी (पशुं) अन्यच्च यो ज्ञानदृष्ट्या पश्यति, तमुक्तपुरुषं परमात्मा (आसु) निजार्द्रभावेन अर्थात् कृपादृष्ट्या (गृभ्णते) गृह्णाति ।

पदार्थः—(अञ्जते) उक्त परमात्मा अपने ज्ञान द्वारा गतिका हेतु है । और (व्यञ्जते) पूर्वकृत कर्मोंके द्वारा जीवोंके विविध प्रकारके जन्मोंका हेतु है । तथा (समञ्जते) स्वयं न्यायशील होकर गतिका हेतु है - इस-लिये सम्यग्गति करानेवाला कथन किया गया । और (क्रतुं) यज्ञरूप-परमात्माको (रिहन्ति) उपासकलोग ग्रहण करते हैं । जो परमात्मा (मधुना) अपने आनन्दसे (अभ्यञ्जते) सर्वत्र प्रगट है । और (सिन्धोरुच्छ्वासे) जो सिन्धुकी उच्च लहरोंमें (पतयन्तं) गिरा हुआ मनुष्य है (उक्षणं) और बलस्वरूप है (हिरण्यपावाः) और सदसद्विवेकी है और (पशुं) जो ज्ञानदृष्टिसे देखता है “पशुः पश्यतेरिति निरुक्तम्” ३ । १६

उक्त पुरुषको परमात्मा (आसु) अपने आर्द्रभावसे अर्थात् कृपादृष्टिसे (गृह्णते) ग्रहण करता है ।

भावार्थ—परमात्मा पतितोद्धारक है जो पुरुष अपने मन्दकर्मासे गिरकर भी उद्योगी बना रहता है, परमात्मा उसका अवश्यमेव उद्धार करता है ।

विपश्चिते पवमानाय गायत

मही न धारात्यन्धो अर्षति ।

अहिर्नजूर्णामति सर्पति त्वच-

मत्यो न क्रीळन्नसरदृषा हरिः ॥ ४४ ॥

विपःश्चिते । पवमानाय । गायत । मही । न । धारा । अति ।
अंधः । अर्षति । अहिः । न । जूर्णा । अति । सर्पति ।
त्वच । अत्यः । न । क्रीळन् । असरत् । दृषा । हरिः ॥

पदार्थः—हे ज्ञानिपुरुषाः ! (विपश्चिते) सर्वज्ञपरमात्मने (पवमानाय) यः सर्वपावकोस्ति । तस्मै त्वं (गायत) गानंकुरुत यः (धारा, न) धारेव (मही) महत् (अत्यन्धः) ऐश्वर्य (अर्षति) ददाति । यदभिज्ञाय पुरुषः (अहिः) सर्पस्य (जूर्णा, त्वचं, न) जीर्णत्वचइव (अतिसर्पति) परित्यज्य गच्छति । (अत्यो न) विद्युदिव (क्रीळन्) क्रीडन् (असरत्) सर्वत्र गतिशीलो भवति । अपि च (दृषा) सर्वान् कामान् वर्षति (हरिः) तथा सर्वाविपत्तीर्हरति ।

पदार्थ—हे ज्ञानीपुरुषो ! (विपश्चिते) सर्वज्ञपरमात्माके (पवमानाय) जो सबको पवित्र करनेवाला है, उसके लिये आप (गायत) गान करें जो (धारा न) धाराके समान (मही) बड़े (अत्यन्धः) ऐश्वर्यको (अर्षति) देनेवाला है । जिसको जानकर पुरुष (अहिः) सांपकी (जूणीं त्वचं न) जीर्णत्वचाके समान (अतिसर्पति) त्याग कर गमन करता है (अत्योन) विद्युत्के समान (क्रीलन्) क्रीड़ा करता हुआ (असरत्) सर्वत्र गतिशील होता है । और (वृषा) सब कामनाओंकी वृष्टि करता है (हरिः) तथा सब विपत्तियोंको हरलेता है ।

भावार्थ—इस मन्त्रमें परमात्माकी उपासना का कथन किया गया है कि, हे उपासकलोगो तुम उस सर्वज्ञपुरुषकी उपासना करो जो सर्वोपरि विज्ञानी और पतितोद्धारक है इस मन्त्रमें विपश्चित्, शब्द परमात्माके लिये आया है और पहिलेपहिल (विपश्चित्) शब्द मेधावीके लिये वेदमें ही आया है इसीका अनुकरण आधुनिक कोषोंमें भी किया गया है ।

अग्नेगो राजाप्यस्तविष्यते

विमानो अहां भुवनेष्वर्पितः ।

हरिर्घृतस्नुः सुदृशीको अर्णवो

ज्योतीरथः पवते राय ओक्थः ॥ ४५ ॥ २०

अग्नेऽगः । राजा । अप्यः । तविष्यते । विमानः । अन्हि ।

भुवनेषु । अर्पितः । हरिः । घृतस्नुः । सुदृशीकः ।

अर्णवः । ज्योतिःरथः । पवते । राये । ओक्थः ॥

पदार्थः—यः परमात्मा [अग्नेगः] सर्वाग्रगामी तथा [राजा]

सर्वस्य पतिः (अप्यः) सर्वगतश्चास्ति । (तविष्यते) स स्तूयते
 (अहोविमानः) अपिच सूर्यचन्द्रादीनां निर्माता, (भुवनेषु,
 अर्पितः) सर्वलोकेषु स्थिरः (हरिः) हरणशीलः, तथा (घृत-
 स्तु :) प्रेमाभिलाषी, तथा (सुदृशीकः) सुन्दरः, अपिच (अर्णवः)
 सुखसमुद्रः, (अपरञ्च (ज्योतीरथः) (ज्योतिस्स्वरूपः (ओक्वः)
 सर्वस्य निवासस्थानञ्चास्ति । स परमात्मा (राये) ऐश्वर्याय
 (पवते) मां पवित्रयतु ॥

पदार्थ—जो परमात्मा (अप्रेगः) सबसे पहले गति करनेवाला
 है, तथा (राजा) सबका स्वामी है और (अप्यः) सर्वगत है (तविष्यते)
 वह स्तुति किया जाता है । (अहोविमानः) सूर्यचन्द्रमादिकोंका निर्माता है
 (भुवनेष्वर्पितः) सबलोकोंमें स्थिर है और (हरिः) हरणशील है तथा
 (घृतस्तुः) प्रेमको चाहनेवाला है, तथा (सुदृशीकः) सुन्दर है । (अर्णवः)
 सुखोंका समुद्र हैं (ज्योतीरथः) ज्योतिःस्वरूप है । और (ओक्वः) सब-
 का निवासस्थान है वह परमात्मा (राये) ऐश्वर्यके लिये (पवते) हमें
 पवित्र करे ।

भावार्थ—इस मन्त्रमें परमात्माको सर्वाधिकरणरूपसे वर्णन किया
 है, जैसा कि (यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुः) ऋ०।१०।१२।६। में यही
 वर्णन किया है कि सर्व लोकालोकान्तर उसीमें निवास करते हैं ।

असर्जिं स्क्रम्भो दिव उद्यतो

मदः परिं त्रिधातुर्भुवनान्यर्शति ।

अंशुं रिहन्ति मतयः पतिपतं गिरा

यदि निर्णिजमृगिणो ययुः ॥ ४६ ॥

असर्जि । स्कंभः । दिवः । उत्स्यतः । मदः । परि । त्रिधातुः । भुवनानि । अर्षति । अंशुं । रिहन्ति । मतयः । पनि-
प्लतं । गिरा । यदि । निःनिजं । ऋग्मिणः । ययुः ।

पदार्थः—यः परमात्मा (दिवस्कम्भः) द्युलोकस्याधारः
अपि च (त्रिधातुर्भुवनानि) प्रकृतेस्त्रयाणां गुणानां कार्यभूतो
यो लोकस्तं (पर्यर्षति) चालयति अपरञ्च (मदः) आनन्द-
स्वरूपस्तथा (उद्यतः) स्वसत्तया सदैव जीवितः जागरितश्चास्ति ।
(असर्जि) तेनेमानि लोकलोकान्तराणि विरचितानि ।
(अंशुं) तं गतिशीलं परमात्मानं (मतयः) बुद्धिमन्तः
(गिरा) वेदवाण्या (रिहन्ति) साक्षात्कुर्वन्ति । कदा ?
(यदि) यदा (पनिप्लतं) शब्दायमानं (निर्निजं) अमुं शुद्ध-
स्वरूपं (ऋग्मिणः) स्तोतारस्तुत्या (ययुः) प्राप्नुवन्ति ।

पदार्थ—जो परमात्मा (दिवःस्कम्भः) द्युलोकका आधार है
और (त्रिधातुर्भुवनानि) प्रकृतिके तीनों गुणोंके कार्य जो लोक हैं उनको
(पर्यर्षति) चलानेवाला है । और (मदः) आनन्दस्वरूप है तथा
(उद्यतः) अपनी सत्तासे सदैव जीवित जाग्रत है (असर्जि) उसने इन
लोकलोकान्तरोंको रचा । (अंशुं) उस गतिशील (पनिप्लतं) शब्दा-
यमान परमात्माको (मतयः) बुद्धिमान् (गिरा) वेदवाणी द्वारा (रिहन्ति)
साक्षात्कार करते हैं । कब ? (यदि) जब ? (निर्निजं) उस शुद्ध-
स्वरूपको (ऋग्मिणः) स्तोता लोग स्तुति द्वारा (ययुः) प्राप्त होते हैं ।

भावार्थ—जब उपासक शुद्धभावसे उसका स्तवन करता है तो
उसकी प्राप्ति अवश्यमेव होती है ।

प्र ते धारा अत्यण्वानि मेष्यः

पुनानस्य संयतो यन्ति रंहयः ।

यद्गोभिरिन्दो चम्बोः समज्यसे आ

सुवानः सोम कलशेषु सीदसि ॥४७॥

प्र । ते । धाराः । अति । अण्वानि । मेष्यः । पुनानस्य ।
संयतः । यन्ति । रंहयः । यत् । गोभिः । इन्दो इति । चम्बोः ।
संज्यसे । आ । सुवानः । सोम । कलशेषु । सीदसि ॥

पदार्थः—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! (यद्)
यदा त्वं (गोभिः) ज्ञानिभिः (चम्बोः) सेनासम्बन्धे (समज्यसे)
उपसेव्यसे तदा त्वं (आसुवानः) सर्वव्यापकः (सोम) हे
शान्तस्वभावपरमात्मन् ! (कलशेषु) उपासकानामन्तःकरणेषु
(सीदसि) विराजसे अपिच (ते धाराः) तव प्रेमधाराः
(अत्यण्वानि) याः सूक्ष्माः सन्ति । (संयतः) संयमिनं पुरुषं
(पुनानस्य) यः सदुपदेशैः सर्वपावकोऽस्ति । तं (यन्ति)
प्राप्नुवन्ति । याः प्रेमधाराः (रंहयः) गतिशिलास्सन्ति ।

पदार्थ—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! (यद्) जब
आप (गोभिः) ज्ञानीपुरुषोंद्वारा (चम्बोः) आध्यात्मिकवृत्तियोंकी सेना-
के सम्बन्धमें (समज्यसे) उपासना कियेजाते हो तब आप (आसुवानः) ।
सर्वव्यापक (सोम) हे शान्तिस्वरूप परमात्मन् ! (कलशेषु) उपासकोंके अन्तः-
करणोंमें (सीदसि) विराजमान होते हो । और (ते धाराः) तुम्हारी प्रेम
की धारायें (अत्यण्वानि) जो सूक्ष्म हैं (संयतः) संयमीपुरुषको (पुनानस्य)

जो सदुपदेशद्वारा सबको पवित्र करनेवाला है उसको (यन्ति) प्राप्त होती हैं जो प्रेमधारार्थे (रंहयः) गतिशील हैं ॥

भावार्थ—जब उपासक बाह्यवृत्तियोंका निरोध करके अन्तर्मुख होकर परमात्माका ध्यान करता है तो वह परमात्माके साक्षात्कारको अवश्य-मेव प्राप्त होता है ।

पवस्व सोम क्रतुविन्न उक्थ्योऽव्यो

वारे परि धाव मधु प्रियम् ।

जहि विश्वान्रक्षस इन्दो अत्रिणो

बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ ४८ ॥ २१ ॥

पवस्व । सोम । क्रतुऽवित् । नः । उक्थ्यः । अव्यः । वारे ।
परि । मधु । प्रियं । जहि । विश्वान् । रक्षसः । इन्दोऽइति ।
अत्रिणः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! त्वं (क्रतुवित्) कर्मणा वेत्ताऽसि । (नः) अस्मान् (पवस्व) पवित्रय । (उक्थ्यः) त्वं सर्वासामुपासनानामाधारोऽसि । अपिच (अव्यः) रक्षकः । तथा (वारे) वरणीये पुरुषे (प्रियं, मधु) प्रियानन्दं (परिधाव) परिदेहि । (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! त्वं (अत्रिणो, विश्वान् रक्षसः) सर्वाणि हिंसकरक्षांसि (जहि) हिंसय । (सुवीराः) सुसन्ततिमन्तो वयम् (विदथे) महत्सु यज्ञेषु (बृहद्देम) भवतः स्तुतिं कुर्याम ॥

पदार्थ—(सोम) हे परमात्मन् ! आप (ऋतुविद्) कर्मोंके वेत्ता हैं (नः) हमको आप (पवस्व) पवित्र करें । (उक्थ्यः) आप सर्वोपासनाओंके आधार हैं । और (अव्यः) रक्षक हैं । तथा (वारे) वरणीय-पुरुषमें (प्रियं मधु) प्यारे आनन्दको (परिधाव) दें । (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप ! (अत्रिणो विश्वान् रक्षसः) सम्पूर्ण हिंसक राक्षसोंको आप (जहि) मारें (सुवीराः) सुन्दरसन्तानवाले हम (विदथे) बड़े बड़े यज्ञों में (बृहद्वदेम) आपकी अत्यन्त स्तुति करें ॥

भावार्थ—इस मन्त्रमें राक्षसोंसे तात्पर्य यज्ञविघ्नकारी दुष्टाचारियोंसे है क्योंकि (रक्षन्ति येभ्यस्ते राक्षसाः) जिनसे रक्षा कीजाय उनका नाम यहां राक्षस है, तात्पर्य यह कि सब विघ्नोंसे बचाकर परमात्मा हमारे यज्ञोंकी पूर्ति करें ॥

इति षडशीतितमं सूक्तमेकविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

यह ८६ वाँ सूक्त और २१ वाँ वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ नवर्चस्य सप्ताशीतितमस्य सूक्तस्य—

१-९ उशाना ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥ छन्दः—१,

२ निवृत्तिष्टुप् । ३ पादनिवृत्तिष्टुप् । ४, ८ विराट् त्रिष्टुप् ।

५-७, ९ त्रिष्टुप् ॥ धैवतः स्वरः ॥

अस्मिन् सूक्ते ऋषिविप्रादिनामभिः परमात्मैववर्ण्यते—

इस सूक्तमें ऋषिविप्रादिनामोंसे परमात्माकाही वर्णन है—

प्र तु द्रव परि कोशं नि षीद
 नृभिः पुनानो अभि वाजं वर्ष ।
 अश्वं न त्वा वाजिनं मर्जयन्तोऽ-
 च्छा बर्हि रशनाभिर्नयन्ति ॥ १ ॥

प्र । तु । द्रव । परि । कोशं । नि । षीद । नृभिः । पुनानः ।
 अभि । वाजं । वर्ष । अश्वं । न । त्वा । वाजिनं । मर्जयन्तः ।
 अच्छ । बर्हिः । रशनाभिः । नयन्ति ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! (तु) शीघ्रं (प्रद्रव)
 गच्छ । गत्वाच (कोशं) कर्मयोगिनोऽन्तःकरणं (परिनि-
 षीद) गृहाण । (नृभिः) अपिच नरैः (पुनानः) पूज्य-
 मानस्त्वं (वाजं) बलं (अभ्यर्ष) वर्ष । अश्वं) विद्युतः (न)
 तुल्यं (त्वा, वाजिनं) बलस्वरूपं त्वां (मर्जयन्तः) उपासकाः
 (अच्छाबर्हिः) यज्ञं प्रति (रशनाभिः) उपासनाभिः (नयन्ति)
 प्राप्नुवन्ति ।

पदार्थ— हे परमात्मन् ! (तु) शीघ्र (प्रद्रव) गमन करो और
 गमन करके (कोशं) कर्मयोगीके अन्तःकरणको (परिनिषीद) ग्रहण
 करो (नृभिः) और मनुष्योंसे (पुनानः) पूज्यमान आप (वाजं) बलकी
 (अभ्यर्ष) दृष्टि करो (अश्वं) विजली के (न) समान (त्वा वाजिनं)
 बलस्वरूप आपकी (मर्जयन्तः) उपासना करते हुए उपासक लोग (अच्छाबर्हिः)
 यज्ञके प्रति आपकी (रशनाभिः) उपासना द्वारा (नयन्ति) आपका
 साक्षात्कार करते हैं ।

भावार्थ—यहां (वाजी) नाम बलवान् का है, बलस्वरूपपरमात्मासे यहां हृदयकी शुद्धिकी प्रार्थना की गई है, जो लोग 'वाजी' के अर्थ घोड़ा करके वेदों के अर्थोंको उच्चभावसे गिराकर निन्दित बनादेते हैं वे अत्यन्त भूल करते हैं 'वाज' शब्दके अर्थ (अन्न, ऐश्वर्य, और बल) ही हैं इसलिये (ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्कम्) इत्यादिमन्त्रोंमें ऐश्वर्यके परिपक्व करनेका अर्थ है घोड़ा मारनेका नहीं ।

स्वायुधः पवते देव इन्दुः-

रशस्तिहा वृजनं रक्षमाणः ।

पिता देवानां जनिता सुदक्षो

विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः ॥ २ ॥

सुऽआयुधः । पवते । देवः । इन्दुः । अशस्तिऽ हा । वृजनं ।
रक्षमाणः । पिता । देवानां । जनिता । सुऽदक्षः विष्टम्भः ।
दिवः । धरुणः । पृथिव्याः ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! त्वं (दिवः) द्युलोकस्य (विष्टम्भः)
आधारस्तथा (पृथिव्याः) (धरण्याः) धरुणः) धारकः (सुदक्षः)
चतुरस्तथा (देवानां जनिता) सूर्यादिदिव्यज्योतिषामुत्पादकः ।
वृजनं) व्यसनेभ्यः (रक्षमाणः) रक्षांकुर्वाणः (पिता) पितृतुल्यः
(अशस्तिहा) रक्षसां हननकर्ता । (इन्दुः) सर्वप्रकाशकः (देवः)
दिव्यरूपश्चासि । (स्वायुधः) सर्वशक्तिसम्पन्नः परमात्मा
(पवते) मां पवित्रयतु ।

पदार्थ—हे परमात्मन् ! आप (दिवः) द्युलोकके (विष्टम्भः) आधार हैं तथा (पृथिव्याः) पृथिवीके (धरुणः) धारण करनेवाले हैं । (सुदक्षः) चतुर तथा (देवानां जनिता) सूर्यादिदिव्यज्योतियोंके उत्पादक हैं ! (वृजिनं) व्यसनोसे (रक्षमाणः) रक्षा करते हुए (पिता) पिताके समान (अशस्तिहा) राक्षसोंको हनन करनेवाले हैं और (इन्दुः) सर्व-प्रकाशक हैं । (देवः) दिव्यरूप हैं (स्वायुधः) सर्वशक्तिसम्पन्न हैं उक्त गुणोंवाले आप (पवते) हमको पवित्र करें ॥

भावार्थ—यहां सुदक्षादिनामोंसे उक्त परमात्माका प्रकारान्तरसे वर्णन किया है ॥

ऋषिर्विप्रः पुरएता जनानामृ-
 भूर्धिर उशना काव्येन ।
 स चिद्विवेद निहितं यदासाम-
 पीच्यं गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

ऋषिः । विप्रः । पुरःएता । जनानां । ऋभुः । धीरः । उशना ।
 काव्येन । सः । चित् । विवेद । निःहितं । यत् । आसां ।
 अपीच्यं । गुह्यं । नाम । गोनां ॥

पदार्थः—(ऋषिः) ऋषति जानात्यतीन्द्रियार्थमिति ऋषिः, योऽतीन्द्रियार्थस्य ज्ञाता तस्येह नाम ऋषिः । तथा (विप्रः) यो मेधावी । (पुर, एता, जनानां) अपि च यो नराणां हृदये पूर्वमेव प्राप्तः । अपरञ्च (ऋभुः) अनन्तशक्तिसम्पन्नस्तथा

(धीरः) धीरः (काव्येन) अन्यच्च स्वसर्वज्ञतया (उशना) सर्वत्र देदीप्यमानोऽस्ति । (सः चित्) स एव परमात्मा (यदासां) याः प्रकृतेः शक्तयः दीप्तिमत्यः तासां (अपीच्यं) अभ्यन्तरे (गुह्यं नाम) सर्वथा गुप्तरहस्यं (निहितं) न्यदधात् । तं परमात्मैव जानाति ।

पदार्थ—(ऋषिः) ऋषति जानात्यतीन्द्रियार्थमिति ऋषिः, जो अतीन्द्रियार्थको जाने उसका नाम यहां ऋषि है तथा (विप्रः) जो मेधावी है (पुर एता जनानां) और जो मनुष्योंके हृदयमें पहिलेही प्राप्त है और (ऋभुः) अनन्तशक्तिसम्पन्न तथा (धीरः) धीर है और (काव्येन) अपनी सर्वज्ञतासे (उशना) सर्वत्र देदीप्यमान है । (सश्चित्) वही परमात्मा । (यदासां) जो प्रकृतिकी शक्तियोंके (गोनां) जो दीप्तिवाली हैं उनके (अपीच्यं) भीतर (गुह्यं नाम) सर्वोपरि गुह्य रहस्य (निहितं) रक्खा है उसको परमात्माही (विवेद) जानता है ।

भावार्थ—‘ ऋषति सर्वत्र गच्छति व्यापकत्वेन सर्वं व्याप्नोति ’ इति, ऋषिः परमात्मा जो सर्वत्र व्यापक है उसका नाम यहां ऋषि है, यहां ऋषि, विप्र, इत्यादि नामोंसे परमात्माका वर्णन किया है । किसी जड़ वस्तुका नहीं ।

एष स्य ते मधुमाँ इन्द्र सोमो

वृषा वृष्णे परि पवित्रे अक्षाः ।

सहस्रसाः शतसा भूरिदावा

शश्वत्तमं बर्हिषा वाज्यस्थात् ॥ ४॥

एषः । स्यः । ते । मधुमान् । इन्द्र । सोमः । वृषा । वृष्णे ।

परि । पवित्रे । अक्षारिति । सहस्रसाः । शतसाः भूरिदावा ।
शश्वत्सुतम् । बर्हिः । आ । वाजी । अस्थात् ॥

पदार्थः—(इन्द्र) हे जगदीश्वर ! (सोमः) सोम-
स्वभावः । अपिच (वृषा) सर्वकामनानां दाताऽसिं (वृष्णे)
हे व्यापकपरमात्मन् ! (एषः, स्य) अयंसः (ते) तव
(मधुमान्) मधुरतादिगुणानां दाता (शतसाः, सहस्रसाः)
शतसहस्रशक्तीनां निधाता (भूरिदावा) अनेककामपूरकः
(शश्वत्तमम्) सन्ततफलोत्पादकः (बर्हिः) यो यज्ञस्तथा
(वाजी) बलयुक्तोऽस्ति, तं त्वं (अस्थात्) निजसत्तया सुशोभ-
यसि । तथा (पवित्रे) पवित्रान्तःकरणेषु त्वं (पर्यक्षाः)
आनन्दवर्षुकोस्ति ।

पदार्थ—(इन्द्र) हे जगदीश्वर ! (सोमः) आप सोमस्वभाव
हैं । और (वृषा) सब कामनाओंके देनेवाले हैं तथा (पवित्रे) पवित्र
अन्तःकरणोंमें आप (पर्यक्षाः) आनन्दकी दृष्टि करनेवाले हैं (वृष्णे)
हे व्यापकपरमात्मन् ! (एषः स्यः) वो ये (ते) तुम्हारा (मधुमान्)
मधुरतादिगुणोंको देनेवाला (शतसाः, सहस्रसाः) सैकड़ों और हजारों
शक्तियोंको रखनेवाला (भूरिदावा) जो अनन्तप्रकारकी कामनाओंको
देनेवाला है (शश्वत्तमम्) निरन्तर फल उत्पन्न करनेवाला (बर्हिः) जो यज्ञ
है तथा (वाजी) बलयुक्त है उसको आप (अस्थात्) अपनी सत्तासे
सुशोभित करते हैं ।

भावार्थ—बर्हिः, इति 'अन्तरिक्षनामसुपठितम्' नि० अ० १२ । खं०
१ । बर्हिः शब्दके मुख्यार्थ अन्तरिक्षके हैं जिसप्रकार अन्तरिक्ष नाना-
प्रकारकी ज्योतियोंका आधार और अनन्तप्रकार कामनारूपदृष्टियोंका

आधार इसीप्रकार यज्ञ भी अन्तरिक्षके समान विस्तृत है यहाँ रूपकालङ्कारसे यज्ञको बर्हिःरूपसे वर्णन किया है।

ए॒ते सोमा॑ अ॒भि ग॒व्या सह॒स्रा॑
म॒हे वाजा॑या॒मृता॑य॒ श्रवा॑ंसि ।
प॒वित्रे॑भिः प॒र्वमा॑ना अ॒सृग्र॑ञ्छ्व॒स्यवो॑
न पृ॒तना॑जो अ॒त्याः ॥ ५ ॥ २२

ए॒ते । सोमाः॑ । अ॒भि । ग॒व्या । सह॒स्रा । म॒हे । वाजा॑य ।
अ॒मृता॑य । श्रवा॑ंसि । प॒वित्रे॑भिः । प॒र्वमा॑नाः । अ॒सृग्र॑न् ।
श्रव॒स्यवः॑ । न । पृ॒तना॑जः । अ॒त्याः ॥

पदार्थः—(एते) पूर्वोक्ताः (सोमाः) परमात्मनःसौम्य-
स्वभावाः (गव्या) गतिशीलाय (सहस्रा) सहस्रशक्तिमते
(महे) महते (वाजाय, अमृताय) यज्ञाय (श्रवांसि) ये
ऐश्वर्यरूपाः (पवित्रेभिः) पूतान्तःकरणैः ये (पर्वमानाः)
पावकाश्च सन्ति, उक्तस्वभावानां (श्रवस्यवः) यश इच्छवः उपा-
सकाः (पृतनाजः) ये युद्धेषु जयमिच्छन्ति ते (अत्याः न)
शीघ्रगामिन्या विद्युतः शक्तय इव (अभ्यसृग्रन्) दधतु ।

पदार्थ—(एते) पूर्वोक्त (सोमाः) परमात्माके सौम्यस्वभाव
(गव्या) गतिशील (सहस्रा) सहस्रशक्तियोंवाले (महे) बड़े (वाजाय
अमृताय) यज्ञके लिये जो (श्रवांसि) ऐश्वर्यरूप हैं (पवित्रेभिः) पवित्र
अन्तर्करणोंसे जा (पर्वमानाः) पवित्रतावाले हैं वे उक्तस्वभावोंको (श्रव-
स्यवः) यशकी इच्छा करनेवाले उपासकलोग (पृतनाजः) जो युद्धोंमें

जता बननेकी इच्छा करते हैं, वे (अत्या न) शीघ्रगामिनी विद्युत्की शक्तियोंके समान (अभ्यसृग्रन) धारण करें ।

भावार्थ—जो लोग संसारमें विजेता बनना चाहें वे परमात्माके विचित्रभावोंको धारण करें जिसप्रकार सत्पुरुषके भावोंको धारण करनेसे पुरुष सत्पुरुष बन सकता है इसीप्रकार उस आदिपुरुषपरमात्माके गुणोंके धारण करनेसे उपासक सत्पुरुष महापुरुष बन सकता है इसका नाम परमात्मयोग है ॥

परि हि ष्मा पुरुहूतो जनानां
विश्वासरद्वोजना पूयमानः ।
अथाभर श्येन भृत प्रयांसि रयिं
तुञ्जानो अभि वाजमर्ष ॥ ६ ॥

परि । हि । स्म । पुरुहूतः । जनानां । विश्वा । असरत् ।
भोजना । पूयमानः । अथ । आ । भर । श्येनभृत । प्रयांसि ।
रयिं । तुञ्जानः । अभि । वाजं । अर्ष ॥

पदार्थः—(हि) यतः परमात्मा (पुरुहूतः) सर्वस्योपास्य-
देवोऽस्ति । (जनानां) मानवानां (विश्वा) सर्वेषां (भोजना)
भोग्यपदार्थानां (पूयमानः) पावकः (पर्यसरत्) उपास-
कानां हृदये समागत्य विराजते । (श्येनभृतः) विद्युच्छक्ति-
धारकः परमात्मा (प्रयांसि) सर्वाण्यैश्वर्याणि पूरयताम् ।
अपिच त्वं (रयिं) धनं (तुञ्जानः) ददासि अपरञ्च त्वं मह्यं
(वाजं), बलं (अभ्यर्ष) सर्वथा देहि ।

पदार्थ—(हि) क्योंकि परमात्मा (पुरुहूतः) सबका उपास्य-
देव है । (जनानां) मनुष्योंके (विश्वा) सब (भोजना) भोग्यपदार्थों-
को (पूयमानः) पवित्र करनेवाला (पर्यसरत्) उपासकोंके हृदयमें आकर
विराजमान होता है । (अथ) और (ज्येनभृतः) विद्युत्की शक्तियोंको
धारणकरनेवाला परमात्मा (प्रयांसि) सब ऐश्वर्योंको (आभर) पूर्ण करें
और आप (रयिं) धनको (तुज्जानः) देनेवाले हैं और आप हमको (वाजं)
बल (अभ्यर्ध) सब प्रकारसे दें ।

भावार्थ—इस मन्त्रमें परमात्माको सर्वैश्वर्य्यप्रदातारूपसे वर्णन
किया है ।

ए॒ष सु॒वानः॑ परि॒ सोमः॑ प॒वित्रे॑
सर्गो॑ न सृष्टो अ॒दधा॒वर्वा॑ ।
ति॒ग्मे शि॒शा॑नो म॒हिषो॑ न शृ॒ङ्गे
गा ग॒व्यन्न॒भि शू॒रो न स॒त्वा ॥ ७ ॥

ए॒षः । सु॒वानः॑ । परि॑ । सोमः॑ । प॒वित्रे॑ । सर्गः॑ । न । सृष्टः॑ ।
अ॒दधा॒वत् । अ॒र्वा । ति॒ग्मे॒इति॑ । शि॒शा॑नः । म॒हिषः॑ । न ।
शृ॒ङ्गे॒इति॑ । गाः । ग॒व्यन् । अ॒भि । शू॒रः । न । स॒त्वा ॥

पदार्थः—(एषः) उक्तपरमात्मा (सुवानः) सर्वत्रावि-
र्भूतः (सोमः) यः सौम्यस्वभावयुक्तः सः (पवित्रे) पवित्रान्तः-
करणे (सृष्टः) विरचितानां (सर्गः) सृष्टीनां (न) तुल्यः (अर्वा)
गतिशीलो यः परमात्मा सः (पर्यदधावत्) उपासकानामभि-
मुखं निजज्ञानदृष्ट्या समागच्छति । अपिच (न) यथा (तिग्मे)

तीक्ष्णे (शृङ्गे) अज्ञानविदारणे (शिशानः) निमग्नः (महिषः)
महापुरुषो भवति । अथवा (शूरः) वीरः (न) यथा (सत्त्वा)
स्थितिमान् भूत्वा (गव्यन्, गाः) महदैश्वर्यमिच्छन् स्वलक्ष्याभि-
मुखं गच्छति तथैव परमात्मा उपासकान् ज्ञानदृष्ट्या लक्ष्यं निर्माति ।

पदार्थ—(एषः) उक्तपरमात्मा (सुवानः) सर्वत्र आविर्भूत
(सोमः) जो सौम्यस्वभावयुक्त है वह (पवित्रे) पवित्र अन्तःकरणमें (सृष्टः)
रचेहुए (सर्गः) सृष्टियोंके (न) समान (अर्वा) गतिशील जो परमात्मा है
वह (पर्यदधावत्) उपासकोंकी ओर अपनी ज्ञानदृष्टिसे आता है । (न)
जिसप्रकार (तिग्मे) तीक्ष्ण (शृङ्गे) अज्ञानके विदारणमें (शिशानः) मग्न
हुआ (महिषः) महापुरुष होता है अथवा (शूरः) शूरवीर (न) जैसे
(सत्त्वा) स्थितिवाला होकर (गव्यन् गाः) बड़े ऐश्वर्यकी इच्छा करता
हुआ अपने लक्ष्यकी ओर (अभि) जाता है इसीप्रकार परमात्मा उपासकोंको
ज्ञान-दृष्टिसे लक्ष्य बनाता है ।

भावार्थ—जो लोग श्रवणमननादि साधनोंके द्वारा अपने अन्तः-
करणको ज्ञानका पात्र बनाते हैं परमात्मा उनके अन्तःकरणको अवश्यमेव
ज्ञानसे भरपूर करता है ।

एषा ययौ परमादन्तरद्रेः

कूचित्सतीरूर्वे गा विवेद ।

दिवो न विद्युस्तनयन्त्यभ्रैः

सोमस्य ते पवत इन्द्रधारा ॥ ८ ॥

ए॒षा । आ । य॒यौ । प॒र॒मा॒त् । अ॒न्तः । अ॒द्रैः । कू॒चि॒त् । स॒तीः ।

ऊर्वे । गाः । विवेद । दिवः । न । विद्युत् । स्तनयन्ती ।
अभ्रैः । सोमस्य । ते । पवते । इन्द्र । धारा ॥

पदार्थः—(इन्द्र) हे कर्मयोगिन् ! (सोमस्य) सौम्य-
गुणसम्पन्नस्य परमात्मनः (धारा) ज्ञानस्य धारा (ते) त्वा
(पवते) पवित्रयतु । (न) यथा (दिवः) द्युलोकात् (अभ्रैः)
मेघैः (विद्युत्) तडित् (स्तनयन्ती) शब्दायमाना विस्तारं
प्राप्नोति तथैव परमात्मनो ज्ञानज्योतिस्त्वयि विस्तारं प्राप्नोतु ।
(एषा) उक्तधारा (परमादद्रेः) सर्वविदारको यः परमात्मा
अस्ति तस्य (अन्तः) स्वरूपे (कूचित्) कस्मिन्नप्येकस्थाने
गुप्तासती (ऊर्वे) गुप्तदेशे या (गाः) निजसत्तां (विवेद)
लभते सा (आययौ) उपासकस्यान्तःकरणे स्थिरा भवति ।

पदार्थ—(इन्द्र) हे कर्मयोगिन् ! (सोमस्य) सौम्यगुणविशिष्ट-
परमात्माकी (धारा) ज्ञानकी धारा (ते) तुमको (पवते) पवित्र करे (न)
जिसप्रकार (दिवः) द्युलोकासे (अभ्रैः) अभ्रोंके द्वारा (विद्युत्)
विजली (स्तनयन्ती) शब्द करतीहुई विस्तार पाती है इसी प्रकार
परमात्माकी ज्ञानज्योति तुममें विस्तारको प्राप्त हो । (एषा) उक्तधारा
(परमादद्रेः) सबको विदीर्ण करनेवाला जो परमात्मा है उसके (अन्तः)
स्वरूपमें (कूचित्सती) किसी एक स्थानमें गूढ़ हुई (ऊर्वे) गूढ़देशमें जो
(गाः) अपनी सत्ताको (विवेद) लाभ कर रही है वह (आययौ) उपा-
सकके अन्तःकरणमें स्थिर होती है ॥

भावार्थ—परमात्मा अपने भक्तके हृदयमें अपने भावोंको
प्रकाश करता है ।

उत स्म राशिं प्रीरि यासि

गोनामिन्द्रेण सोम सरथं पुनानः ।

पूर्वीरिषो बृहतीजीरदानो शिक्षा

शचीवस्तव ता उपष्टुत् ॥ ९ ॥ २३ ॥

उ॒त । स्म । रा॒शिं । परि॑ । या॒सि । गो॒नां । इ॒न्द्रेण॑ । सो॒म ।
स॒रथं॑ । पु॒ना॒नः । पूर्वीः॑ । इषः॑ । बृ॒हतीः॑ । जी॒रदा॒नो इति॑
जी॒रदा॒नो । शिक्ष॑ । श॒चीवः॑ । तव॑ । ताः । उ॒प॒स्तुत् ॥

पदार्थ—(सोम) हे परमात्मन् ! (इन्द्रेण) कर्मयोगिना सह (सरथं) मित्रतां (पुनानः) पवित्रयन् त्वं (गोनां राशिं) ज्ञानशक्तीनां समूहं (परियासि) प्राप्नोषि (उतस्म) तथा च (पूर्वीः) पुरातनानि (बृहतीः इषः) यानिमहैश्वर्याणि तेषां (जीरदानो) दायकोऽसि (शचीवः) हे ऐश्वर्यसम्पन्न परमात्मन् ! (उपष्टुत्) स्तुतियोग्योऽसि (ताः) तासामैश्वर्यादिशक्तीनां त्वं मह्यं शिक्षां देहि ।

पदार्थ—(सोम) हे परमात्मन् ! (इन्द्रेण) कर्मयोगीके साथ (सरथं) मैत्रीभावको (पुनानः) पवित्र करते हुए आप (गोनां राशिं) ज्ञानरूपीशक्तियोंके भण्डारको (परियासि) प्राप्त होते हैं । (उतस्म) अपिच (पूर्वीः) अनादिकालके जो (बृहतीः) बड़े (इषः) ऐश्वर्य हैं उनके (जीरदानो) आप देनेवाले हैं । (शचीवः) हे ऐश्वर्यसम्पन्न परमात्मन् (उपष्टुत्) आप स्तुतियोग्य हैं (ताः) उन ऐश्वर्यादि शक्तियोंकी आप हमें शिक्षा प्रदान करें ॥

भावार्थ—इस मन्त्रमें परमात्मा शुभ शिक्षाओंका उपदेश करता है और ऐश्वर्य प्रदानके भावोंका प्रकाश करता है ।

इति सप्ताशीतितमं सूक्तं त्रयोविंशो वर्गश्च समाप्तः ।

यह ८७ वां सूक्त और २३ वां वर्ग समाप्त हुआ ।

अथाष्टर्चस्याष्टाशीतितमस्य सूक्तस्य—

१-८ उशना ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥ छन्दः—१

पंक्तिः । २, ४, ८ विराट् त्रिष्टुप् । ३, ६, ७

निचृत्त्रिष्टुप् । ५ त्रिष्टुप् ॥ स्वरः—१ पञ्चमः

२-८ धैवतः ॥

अयं सोमं इन्द्र तुभ्यं सुन्वे
 तुभ्यं पवते त्वमस्य पाहि त्वं ।
 ह यं चकृषे त्वं ववृषे इन्दुं
 मदाय युज्याय सोमम् ॥ १ ॥

अयं । सोमः । इन्द्र । तुभ्यं । सुन्वे । तुभ्यं । पवते । त्वं ।
 अस्य । पाहि । त्वं । ह । यं । चकृषे । त्वं । ववृषे । इन्दुं ।
 मदाय । युज्याय । सोमम् ॥

पदार्थः—(इन्द्र) हे कर्मयोगिन् (तुभ्यं, सुन्वे) तव
 संस्काराय (अयं, सोमः) अयं सोमः परमात्मा (तुभ्यं, पवते)
 त्वा पवित्रयति । (त्वं) पूर्वोक्तस्त्वं (अस्य) अमुष्याशा
 (पाहि) रक्ष । (त्वं) पूर्वोक्तस्त्वं (यं) यस्व (इन्दुं) प्रकाश-
 स्वरूपस्य (सोमं) परमात्मन (चकृषे) उपासना करोषि, -सः
 (त्वं) तव (ववृषे) वरणाय (मदाय) आनन्ददानाय च

स्वीकरोति त्वाम् अतस्त्वं (युज्याय) स्वसाहाय्याय (सोमं)
सोमस्वरूपपरमात्मन उपासनां कुरु ।

पदार्थ—(इन्द्र) हे कर्मयोगिन ! (तुभ्यं सुन्वे) तुम्हारे संस्कार
के लिये (अयं सोमः) यह सोमपरमात्मा (तुभ्यं पवते) तुमको पवित्र
करता है । (त्वं) तुम (अस्य) इसकी आज्ञाको (पाहि) पालन करो ।
(त्वं) तुम (यं) जिस (इन्दुं) प्रकाशरूप (सोमं) परमात्माकी (चक्षुषे)
उपासना करते हो । वह (त्वं) तुम्हारे (वक्षुषे) वरण करनेके लिये
और (प्रदाय) आनन्द देनेके लिये स्वीकार करता है । इसलिये तुम
(युज्याय) अपनी सहायताके लिये (सोमं) सोमरूपपरमात्माकी
उपासना करो ।

भावार्थ—जोलोग परमात्माको शुद्धभावसे वर्णन करते हैं परमात्मा
उनको अवश्यमेव शुद्धि प्रदान करता है ।

स ई रथो न भुरिषालयोजि महः

पुरुणि सातये वसूनि ।

आदीं विश्वा नहुष्याणि जाता

स्वर्षाता वने ऊर्ध्वा नवन्त ॥ २ ॥

सः । ई । रथः । न । भुरिषाट् । अयोजि । महः । पुरुणि । सातये ।
वसूनि । आत् । ई । विश्वा । नहुष्याणि । जाता । स्वः ।
साता । वने । ऊर्ध्वा । नवन्त ॥

पदार्थः—(सः, इ) सोऽयं सोमः (रथो, न) गति-
शील विद्युदादि पदार्थो इव (भुरिषाट्) सर्वगतिकारकोऽस्ति

अपिच सर्वपदार्थानुत्पत्तिसमये (अयोजि) संमिश्रयति ।
 (पुरूणि, वसूनि) बहूनि धनानि (सातये) सुखं दातुं (आदीं)
 निश्चयेनयः (नहुष्याणि) मनुष्ययोग्योऽस्ति तस्मैददाति ।
 (वने, स्वर्षाता) संग्रामे (विश्वा) बहवः (जाताः) येऽस्य
 उत्पन्नाः (ऊर्ध्वा, नवन्त) ते ऊर्ध्वपदात् नीचैर्भवन्तु ।

पदार्थ—(सः इ) यह सोम (रथो न) गतिशील विद्युदादि-
 पदार्थोंके समान (भुरिषाद्) सबको गति करानेवाला है । और सब पदार्थों-
 को उत्पत्तिसमयमें (अयोजि) मिलाता है । (पुरूणि वसूनि) बहुतसे धनों-
 को (सातये) सुख देनेके लिये (आदीं) निश्चय जो (नहुष्याणि) मनुष्यत्व
 के योग्य हैं उनको देता है (वनेस्वर्षाता) संग्राममें (विश्वा) जो बहुतसे
 (जाताः) शत्रु उत्पन्न हो गये हैं वे (ऊर्ध्वानवन्त) नीचे हों ।

भावार्थ—परमात्मा हमको अनन्त प्रकारके ऐश्वर्य्य प्रदान करे
 और हमारे अन्यायकारी प्रतिपक्षियोंको दूर करे-

वा॒युर्न॑ यो॒ न॒यु॒त्वाँ इ॒ष्ट्या॑मा॒

ना॑स॒त्ये॒व ह॒व आ॑ श॒म्भ॑विष्टः ।

वि॒श्व॒वा॒रो द्रा॒वि॒णो॒दा इ॒व त्म॑न्पू॒षेव॑

धी॒ज॒व॒नो॒ऽसि॑ सोम ॥ ३ ॥

वा॒युः । न । यः । न॒यु॒त्वा॒न् । इ॒ष्ट्या॑मा । ना॑स॒त्याऽइ॒व ।

ह॒वै । आ । श॒म्भ॑विष्टः । वि॒श्व॒वा॒रः । द्रा॒वि॒णो॒दाऽइ॒व । त्मन् ।

पू॒षाऽइ॒व । धी॒ऽज॒व॒नः । अ॒सि॒ । सो॒म ॥

पदार्थः—(यः) यः सोमः (वायुर्न) पवन इव
(नियुत्वान्) वेगवान्, (इष्टयामा) स्वेच्छया गमनशीलः,
नासत्येव विद्युदिव (सम्भविष्टः) अतिशयसुखदायकः, (विश्ववारः)
निखिलवरणीयः, (पूषेव) पूषेव पोषकः, (सवितेव, धीजवनः,
असि) सूर्यसमानो मनोवेगवाँश्चासि । हे उक्तगुणसम्पन्न सोम !
त्वं मा पाहि ।

पदार्थ—(यः) जो सोम (वायुर्न) वायुके समान (नियुत्वान्)
वेगवाला है । (इष्टयामा) स्वेच्छाचारी गमनवाला है । और (नासत्येव)
विद्युत्के समान (सम्भविष्टः) अत्यन्त सुखके देनेवाला है । (विश्ववारः)
सबके वरण करने योग्य है । (पूषेव) पूषाके समान पोषक है । (सवितेव,
धीजानः, असि) सूर्यके समान मनोरूपवेगवाला है । उक्तगुणसम्पन्न
हैं सोम ! आप हमारी रक्षा करें ।

भावार्थ—इस मन्त्रमें पूर्वोक्तगुणसम्पन्न परमात्मासे यह प्रार्थना
है कि, हे परमात्मन् ! आप हमारे अन्तःकरणको शुद्ध करें ।

इन्द्रो न यो महा कर्माणि चक्रि-

हन्ता वृत्राणामसि सोम पूभित् ।

पैदो न हि त्वमहिनाम्नां हन्ता

विश्वस्यासि सोम दस्योः ॥ ४ ॥

इन्द्रः । न । यः । महा । कर्माणि । चक्रिः । हन्ता । वृत्राणां ।

असि । सोम । पूऽभित् । पैदः । न । हि । त्वं । अहिऽ-

नाम्नां । हन्ता । विश्वस्य । असि । सोम । दस्योः ॥

पदार्थः—(यः) योऽयं सोमः (इन्द्रो, न) इन्द्रतुल्यः
 (महाकर्मणि) महतां कर्मणां कारकोऽस्ति । (सोम) हे
 परमात्मन् ! (वृत्राणां, हन्ता, असि) त्वमज्ञानानां नाशकोसि ।
 (पूर्भिन्) अज्ञानग्रन्थिभेदकोऽसि । (पैद्वो, न) विद्युदिव
 (अहिनाम्नां) तमसां (हन्ता) घातकश्चासि । (विश्वस्य,
 दस्योः) त्वं निखिलदस्यूनां (हन्ता, असि) हननकर्ताऽसि ।

पदार्थ—(यः) जो सोम (इन्द्रो) इन्द्रके समान (महा-
 कर्मणि) बड़े २ कर्मोंको (चक्रिः) करता है । (वृत्राणां हन्ता असि)
 अज्ञानोंके तुम हनन करनेवाले हो । (सोम) हे सोम । (पूर्भिन्) अज्ञान-
 रूपीग्रन्थिओंको भेदन करनेवाले हो (पैद्वो) और विद्युत् के समान
 (अहिनाम्नां) अन्धकारोंके (हन्ता) हनन करनेवाले हो । (विश्वस्य दस्योः)
 सम्पूर्ण दस्युओंके आप (हन्ता, असि) हनन करने वाले हैं ।

भावार्थ—परमात्मा सबप्रकारके अज्ञानोंका नाश करनेवाला है
 उसकी कृपासे उपासकमें ऐसा प्रभाव उत्पन्न होता है जिससे वह विद्युत्के
 समान तेजस्वी बनकर विरोधी शक्तियोंका दलन करता है ॥

अग्निर्नयो वन आ सृज्यमानो
 वृथा पाजाँसि कृणुते नदीषु ।
 जनो न युध्वा महत उपब्दिरियतिं
 सोमः पवमान ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

अग्निः । न । यः । वने । आ । सृज्यमानः । वृथा । पाजाँसि ।

कृणुते । नदीषु । जनः । न । युध्वा । महतः । उपब्धिः ।
इयर्ति । सोमः । पवमानः । ऊर्मिम् ॥

पदार्थः—(यः) यः सोमः (सृज्यमानोऽग्निर्न)
उत्पन्नाग्निरिव (वने) अरण्ये (पाजासि) बलानि (वृथा
कृणुते) व्यर्थयति । (नदीषु) अन्तरिक्षेषु (पाजांसि) जल-
बलानि (वृथाकृणुते) व्यर्थयति । (जनोन) यथा नरः
(युध्वा) युद्धं कृत्वा (महत, उपब्धिः) महाशब्दं कुर्वन् (इयर्ति)
प्रेरयति । एवमेव (पवमानः) सर्वपावकः (सोमः) परमा-
त्मा (ऊर्मि) आनन्दतरंगान् वाहयति ।

पदार्थ—(यः) जो सोम (सृज्यमानः अग्निर्न) उत्पन्न की
हुई अग्निके समान (वने) वनमें (पाजांसि) बलोंको (वृथा कृणुते)
व्यर्थ कर देता है । (नदीषु) अन्तरिक्षोंमें (पाजांसि) जलके बलोंको
वृथा कृणुते) व्यर्थ कर देता है । (जनोन) जिसप्रकार मनुष्य (युध्वा)
युद्ध करके (महत उपब्धिः) बड़ा शब्द करता हुआ (इयर्ति) प्रेरणा
करता है । इसी प्रकार (पवमानः) सबको पवित्र करनेवाला (सोमः)
सोम (ऊर्मिम्) आनन्दकी लहरोंको बहाता है ।

भावार्थ—अग्नि जिस प्रकार सब तेजोंको तिरस्कृत करके अपने
में मिलालेता है अर्थात् विद्युदादितेज, जैसे अन्य तुच्छ तेजोंको तिरस्कृत
करदेता है इसी प्रकार परमात्माके समक्ष सब तेज तुच्छ हैं अर्थात् पर-
मात्मा ही सब ज्योतियोंकी ज्योति होनेसे स्वयंज्योति है ।

ए॒ते सोमा॒ अति॒ वारा॒ण्य॒न्या॑
दि॒व्या न॒ क्रोशा॑सो अ॒भ्रव॑र्षाः ।

वृथा समुद्रं सिन्धवो न नीचीः

सुतासो अभि कलशाँ असृग्रन् ॥ ६ ॥

ए॒ते । सो॒माः । अ॒तिः । वा॒रा॒णि । अ॒व्या । दि॒व्याः । न ।
को॒शा॒नः । अ॒भ्र॒व॒र्षाः । वृ॒था । स॒मु॒द्रं । सि॒न्ध॒वः । न ।
नी॒चीः । सु॒ता॒सः । अ॒भि । क॒ल॒शाँ । अ॒सृ॒ग्रन् ॥

पदार्थः—(एते, सोमाः) उक्तपरमात्मनः सोमादिगुणाः
(वाराण्यव्या) वरणीयान् रक्षणीयाञ्च सर्वदिव्यपदार्थान्
(कोशासः) पात्राणिच (अभ्रवर्षाः, न) मेघस्य वर्षा
इव परिपूर्णयन्ति । अपिच (वृथा) यथाऽनायासेनैव (समुद्रं)
अन्तरिक्षं (सिन्धवः) स्यन्दनशीलप्रकृतेः सत्त्वादिगुणाः प्राप्नु-
वन्ति, तथैव (नीची, न) निम्नाभिमुखं (सुतासः) आविर्भावं
प्राप्नुवन्तो गुणाः (कलशाँ) शुद्धान्तः करणान्यभि (अभि, असृ-
ग्रन्) सर्वथा गच्छन्ति ।

पदार्थ—(एते सोमाः) उक्त परमात्माके सोमादिगुण (वाराण्यव्या)
वरणीय और रक्षणीय दिव्यादिव्य पदार्थोंको (कोशासः) पात्रोंको (अभ्र-
वर्षाः, न) मेघकी वर्षाके समान परिपूर्णकर देते हैं । और (वृथा) जैसे
अनायाससे ही (समुद्रं) अन्तरिक्षको (सिन्धवः) स्यन्दनशील प्रकृतिके
सत्त्वादिक गुण प्राप्त होते हैं इसी प्रकार (नीचर्न) नीचाईकी ओर (सुतासः)
आविर्भावको प्राप्त हुए हुए गुण (कलशाँ) शुद्ध अन्तःकरणोंकी (अभि,
असृग्रन्) ओर भलीभाँति गमन करते हैं ।

भावार्थ—जिन पुरुषोंका अन्तःकरण पवित्र है ' अर्थात् जिन्होंने

श्रवण मनन तथा निदिध्यासन द्वारा अपने अन्तःकरणोंको शुद्ध किया है ,
परमात्माके ज्ञानका प्रवाह उनके अन्तःकरणोंकी ओर स्वतः ही प्रवाहित
होता है ।

शुष्मी शर्धो न मारुतं पवस्वा-

नभिशस्ता दिव्या यथा विट् ।

आपो न मक्षू सुमतिर्भवा नः

सहस्राप्साः पृतनाषाणन यज्ञः ॥ ७ ॥

शुष्मी । शर्धः । न । मारुतं । पवस्व । अनभिशस्ता । दिव्या ।
यथा । विट् । आपः । न । मक्षु । सुमतिः । भव । नः ।
सहस्राप्साः । पृतनाषाट् । न । यज्ञः ॥

पदार्थः—(शुष्मी) “सर्वशोषणात्परमात्मनोनाम शुष्मी ” हे
बलस्वरूप परमात्मन् ! (मारुतं) विदुषागणान् (शर्धो, न)
बलवत् (पवस्व) त्वं पवित्रय (यथा) येन प्रकारेण (दिव्या
विट्) दिव्यप्रजाना (अनभिशस्ता) सुखप्रदोराजा पृतो
भवति । तथैव (आपो, न) सत्कर्मतुल्यः (मक्षू) शीघ्रं
(सुमतिः, भव) मह्यं सुमतिमुत्पादय । (सहस्राप्साः) अनन्त-
शक्तिसम्पन्नस्त्वं (पृतनाषाट्) संग्रामेषु दुराचारिणान्नाशकर्त्तः
परमात्मन् ! त्वं (यज्ञो, न) मह्यं यज्ञतुल्यो भव ।

पदार्थ—(शुष्मी) सबको शोषण करनेके कारण परमात्माका
नाम शुष्मी है । हे बलस्वरूपपरमात्मन् ! (मारुतं) विद्वानोंके गणको

ऋग्वेदः मं० ९ । अ० १ । सू० ८८ ॥

७५३

(शर्धो न) बलके समान (पवस्व) आप पवित्र करें । (यथा) जैसे (दिव्या, विद्) दिव्यप्रजाओंका (अनभिशास्ता) सुख देनेवाला राजा पवित्र होता है इसीप्रकार (आपोन) सत्कर्मों के समान (मधु) शीघ्र (सुमतिः भव) हमारे लिये सुमति उत्पन्न करें (सहस्राप्ताः) अनन्तशक्तियोंवाले आप (पृतनाषाद्) अनाचारियोंको युद्धमें नाश करनेवाले परमात्मन् ! (यज्ञोन) आप हमारे लिये यज्ञके समान हों ।

भावार्थ—परमात्माका बल सब बलोंमेंसे मुख्य है इसीलिये (य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते । ऋ० । मं० । १० । २१ । २ इत्यादि मन्त्रोंमें जिसको सर्वोपरि बलस्वरूप कथन किया गया है वह हमको बल प्रदान करे ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि

बृहद्भीरं तव सोम धाम ।

शुचिष्टमसि प्रियो न मित्रो

दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ८ ॥ २४ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरं । तव ।
सोम । धाम । शुचिः । त्वं । असि । प्रियः । न । मित्रः ।
दक्षाय्यः । अर्यमाऽइव । असि । सोम ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! (ते, वरुणस्य, राज्ञः) यस्त्वं निजशक्त्यां सर्वेषां वस्तूनाम् स्थापको राजाऽसि (ते) तव (नु) निश्चयेन (व्रतानि) अहम् आराधनानि दधानि । (सोम) हे परमात्मन् ! (तव धाम) तव स्वरूपाणि (बृहद्भीरं) अतिगभीराणि सन्ति । अपिच (शुचिस्त्वमसि) त्वं नित्य शुद्धादि-

स्वभावोऽसि । (प्रियो, न) प्रियतुल्योऽसि । (मित्रो, न) सखे-
वासि । (दक्षाय्यः) मान्योऽसि । (अर्यमा, इवासि, सोम)
हेपरमात्मन् ! न्यायकारीभवान् ।

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (ते वरुणस्य राज्ञः) तुम सब वस्तुओंको
अपनी शक्तिमें रखनेवाले श्रेष्ठतम राजा हो । (ते) तुमारे (नु) निश्चय
करके (व्रतानि) व्रतोंको हम धारण करें । (सोम) हे परमात्मन् ! (तव-
धाम) तुम्हारा स्वरूप (बृहद्गभीरं) बहुत गम्भीर है । और (शुचिस्त्वमसि)
तुम नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव हो । (प्रियो, न) प्रियके समान हो ।
(मित्रो न) मित्रके समान हो । (दक्षाय्यः) मान्य हो । (अर्यमा इवासि,
सोम) हे सोम परमात्मन् ! आप न्यायकारी हो ।

भावार्थः—इस मन्त्रमें परमात्माने व्रतपालनका उपदेश किया
जो पुरुष व्रती होकर परमात्माके नियमका पालन करता है वह परमात्माकी
आज्ञाओंका पालन करता है ।

इत्यष्टाशीतितमं सूक्तं चतुर्विंशोवर्गश्च समाप्तः ॥

यह मन्त्र वाँ सूक्त और २४ वाँ वर्ग समाप्त हुआ ।

अथ सप्तर्चस्य नवाशीतितमस्य सूक्तस्य—

१-७ उशाना ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥ छन्दः—१
पादनिचृत्त्रिष्टुप् । २, ५, ६, त्रिष्टुप् । ३, ७ विराट्
त्रिष्टुप् । ४ निचृत्त्रिष्टुप् ॥ धैवतः स्वरः ॥

अर्थ परमात्मनि तद्धर्मताप्राप्तियोगो निरूप्यते ।

अब परमात्माके गुण धारण करने रूपी योगका वर्णन करते हैं ।

प्रो स्य वह्निः पथ्याभिरस्यान्दिवो
न वृष्टिः पवमानो अक्षाः ।

सहस्रधारो असदन्न्यस्मे मातु-
रुपस्थे वन आ च सोमः ॥ १ ॥

प्रो इति । स्यः । वह्निः । पथ्याभिः । अस्यान् । दिवः । न ।
वृष्टिः । पवमानः । अक्षारिति । सहस्रधारः । असदत् । नि ।
अस्मे इति । मातुः । उपस्थे । वने । आ । च । सोमः ॥

पदार्थः—(वह्निः) वहति प्रापयतीति वह्निः, य उत्तम-
गुणानां प्रापकस्तस्येह नाम वह्निरस्ति परमात्मा (पथ्याभिः)
शुभमार्गैः (अस्यान्) शुभस्थानानि प्रापयति । (प्रोस्यः) स
परमात्मा (दिवः) द्युलोकस्य (वृष्टिः) वर्षणं (न) इव
(पवमानः) पावकोऽस्ति । (अक्षीः) स सर्वान् पश्यति ।
परमात्मा (सहस्रधारः) अनन्तशक्तियुक्तोऽस्ति । (अस्मे)
मह्यं (न्यसदत्) विराजते । (मातुरुपस्थे) मातृक्रोडे (च)
पुनः (वने) अरण्ये (सोमः) स परमात्मा (आ)
सर्वत्रागत्य मां रक्षति ।

पदार्थ—(वह्निः) वहति प्रापयतीति वह्निः जो उत्तम गुणोंको
प्राप्त कराये उसका नाम यहां वह्नि है परमात्मा (पथ्याभिः) शुभ मार्गों द्वारा
(अस्यान्) शुभस्थानोंको प्राप्त कराता है । (प्रोस्यः) वह परमात्मा
(दिवः) द्युलोककी (वृष्टिः) वृष्टिके (न) समान (पवमानः) पवित्र
करनेवाला है (अक्षीः) वह सर्वद्रष्टा परमात्मा है (सहस्रधारः) अनन्त-
शक्तियोंसे युक्त है (अस्मे) हमारेलिये (न्यसदत्) विराजमान होता है ।
(मातुरुपस्थे) माताकी गोदमें (च) और (वने) वनमें (सोमः) वह
परमात्मा (आ) सब जगहपर आकर हमारी रक्षा करता है ॥

भावार्थ—जिसप्रकार माताकी गोदमें पुत्र सानन्द विराजमान होता है इसीप्रकार उपासकलोग उसके अङ्गमें विराजमान हैं ।

तात्पर्य यह है कि ईश्वर विश्वासी भक्तोंको ईश्वरपर इतनाविश्वास होता है कि वे माताके समान उसकी गोदमें विराजमान होकर किसी दुःखका अनुभव नहीं करते ।

राजा सिन्धूनामवसिष्ट वास

ऋतस्य नावमारुहद्रजिष्ठाम् ।

अप्सु द्रप्सो वावृधे श्येनजूतो

दुह ईं पिता दुह ईं पितुर्जाम् ॥ २ ॥

राजा । सिन्धूनां । अवसिष्ट । वासः । ऋतस्य । नावं । आ ।
अरुहत् । रजिष्ठां । अप्सु । द्रप्सः । ववृधे । श्येनजूतः ।
दुहे । ईं । पिता । दुहे । ईं । पितुः । जां ॥

पदार्थः—स परमात्मा (सिन्धूना) प्रकृत्यादिपदार्थानां (राजा) पतिरस्ति । अपिच (वासः) सर्वस्थानानि (अवसिष्ट) आच्छादयति (रजिष्ठां, ऋतस्य, नावं) यः सर्वेभ्यः सुखकारिणी कर्मरूपानौरस्ति; तस्यां (आरुहत्) आरोह्य (अप्सु) कर्मसमुद्रात् पारयति । (द्रप्सः) स आनन्दस्वरूपः परमात्मा (ववृधे) सदैव वृद्धिं प्राप्नोति । (श्येनजूतः) विद्युदिव दीप्तिमद्वृत्त्या गृहीतः परमात्मा ध्यानविषयो भवति । (ईं) अमुं (पिता) सत्कर्मभिः यज्ञपालको यजमानः (दुहे) परिपूर्णरूपेण दोग्धि । अर्थान्निजहृदयगतङ्करोति । (पितुर्जाम्)

सदुपदेशकेनाविर्भावं प्राप्नुवन्तममुं परमात्मानं (दुहे) अहं
प्राप्नोमि ।

पदार्थ—वह परमात्मा (सिन्धूनां) प्रकृत्यादि पदार्थोंका (राजा) स्वामी है। और (वासः) सर्वनिवासस्थानोंका (अवासिष्ठ) आच्छादन करता है। (रजिष्ठा ऋतस्य नावं) सबसे सुखाली जो कर्मोंकी नौका है। उसमें (आरुहव) चढ़ाकर (अप्सु) कर्मोंके सागरसे पार करता है। (द्रप्सः) वह आनन्दस्वरूप परमात्मा (ववृधे) सदैव वृद्धिको प्राप्त है। (श्येनज्ञतः) विद्युतके समान दीप्तिपतीवृत्तिसे ग्रहण कियाहुआ परमात्मा ध्यानका विषय होता है। (इं) इसको (पिता) सत्कर्मों द्वारा यज्ञका पालन करनेवाला यजमान (दुहे) परिपूर्णरूपसे दुहता है। अर्थात् अपने हृदयज्ञत करता है। (पितुर्जाम्) सदुपदेशकसे आविर्भावको प्राप्तहुए इस परमात्माको (दुहे) मैं प्राप्त करता हूँ।

भावार्थ—जो पुरुष कर्मयोगी बनकर परमात्माकी आज्ञाके अनुसार परमात्माके नियमोंको पालन करता है वह परमात्माके साक्षात्कारको अवश्यमेव प्राप्त होता है।

सिंहं नसन्त मध्वो अयासं

हरिभरुषं दिवो अस्य पतिम् ।

शूरो युत्सु प्रथमः पृच्छते

गा अस्य चक्षसा परि पात्युक्षा ॥ ३ ॥

सिंहं । नसन्त । मध्वः । अयासं । हरिं । अरुषं । दिवः । अस्य ।

पतिम् । शूरः । युत्सु । प्रथमः । पृच्छते । गाः । अस्य ।

चक्षसा । परि । पाति । उक्षा ॥

पदार्थः—(सिंह) यः सिंहतुल्यः, (मध्वः)
 आनन्दस्वरूपः, (अयासं) योऽनायासेनैव सृष्टेरुत्पत्तिस्थितिप्रलय-
 कारकः, (अरुषं) दीप्तिमान् (दिवः) यो द्युलोकस्येश्वरश्चास्ति
 (अस्य) पूर्वोक्तस्य परमात्मनो ज्ञानं (युत्सु, शूरः) ज्ञानयज्ञादौ
 यो वीरः (प्रथमः) सर्वाग्रगण्यः स प्राप्नोति । (अस्य, पृच्छते)
 अपिचास्य ज्ञानं यः पृच्छति, तस्मै जिज्ञासवे (अस्य, चक्षसा)
 तस्य कथायिता (गाः) तज्ज्ञानमुपदिशति । अपरञ्च (उक्षा)
 निखिलकामनापूरकः परमात्मा (परि, पाति) तं रक्षति ।

पदार्थ—(सिंह) जो सिंहके समान है (मध्वः) आनन्दस्वरूप
 है । (अयासं) जो अनायाससे ही सृष्टिकी उत्पत्ति, स्थिति, प्रलय करने-
 वाला है (अरुषं) दीप्तिवाला (दिवः) जो द्युलोकका (पाति) है (अस्य)
 उस परमात्माके ज्ञानको (युत्सु शूरः) जो ज्ञानयज्ञादिरूप युद्धमें शूरवीर
 (प्रथमः) जो सबसे अग्रगण्य है । वह पाता है । (अस्य पृच्छते) और जो
 इसके ज्ञानको पूँछता है । उस जिज्ञासुकेलिये (अस्य चक्षसा) इसका कथन करने-
 वाला, गाः) उस ज्ञानका उपदेश करता है । और (उक्षा) सब काम
 नाओंको परिपूर्ण करनेवाला परमात्मा (परिपाति) उसकी रक्षा करता है ।

भावार्थ—जो पुरुष परमात्मपरायण होते हैं परमात्मा उनकी
 अपने ज्ञानके द्वारा रक्षा करता है ।

मधुपृष्ठं घोरमयासमश्वं

रथे युजन्त्युरुचक्रं ऋष्वम् ।

स्वसारं ईं जामयों मर्जयन्ति

सनाभयोवाजिनं मूर्जयन्ति ॥ ४ ॥

मधुपृष्ठं । घोरं । अयासं । अश्वं । रथं । युञ्जन्ति । उरुचक्रे । ऋष्वं ।
स्वसारः । ई । जामयः । मर्जयन्ति । सनाभयः । वाजिनं ।
ऊर्जयन्ति ।

पदार्थः—(मधुपृष्ठं) यः सैन्धवघनवत्सर्वत आनन्दमयः
(घोरमयासं) यस्य प्रयत्नः घोरः अर्थाद्भयानकः (अश्वं)
योगतिस्वरूपश्चास्ति । (उरुचक्रे, रथः) योद्गतगतौ (युञ्जन्ति)
विनियुङ्क्ते । (स्वसारः) स्वयं सरन्तीति स्वसारः इन्द्रियवृत्तयः
(जामयः) या मनस उत्पन्नत्वात् परस्परं बन्धुतायाः सम्बन्धं
विदधति । (सनाभयः) चित्तादुत्पन्नत्वात्सनाभिसम्बन्धवत्यः ।
चित्तवृत्तः (मर्जयन्ति) उक्तपरमात्मानं विषयीकुर्वन्ति । अपिच
(वाजिनं) तंबलस्वरूपं विषयीकृत्योपासकस्यात्याध्यात्मिकबलं
प्रददति ।

पदार्थ—(मधुपृष्ठं) जो सैन्धवघनवत् सर्व ओरसे आनन्दमय
है (घोरमयासं) जिसका प्रयत्न घोर है । अर्थात् भयानक है और (अश्वं)
जो गतिरूप है (उरुचक्रे रथे) अत्यन्त वेगवाली द्रुतगति में (युञ्जन्ति)
जिसने नियुक्त किया है । (स्वसारः) “स्वयं सरन्तीति स्वसारः इन्द्रिय-
वृत्तयः” स्वाभाविकगतिशीलइन्द्रियोंकी वृत्तियें (जामयः) जो मनसे
उत्पन्न होनेके कारण परस्पर बन्धुपनका सम्बन्ध रखती हैं (सनाभयः)
चित्तसे उत्पन्न होनेके कारण सनाभि सम्बन्ध रखनेवाली चित्तवृत्तियें
(मर्जयन्ति) उक्तपरमात्माको विषय करती हैं । और (वाजिनं) उस
बलस्वरूपको (ऊर्जयन्ति) विषय करके उपासकको अत्यन्त आध्यात्मिकबल
प्रदान करती हैं ।

भावार्थ—इस मन्त्रमें जामीनाम चित्तवृत्तिका क्योंकि वृत्ति मनसे

उत्पन्न होती है और मनसे उत्पन्न होनेके कारण अन्यवृत्तियों भी उसके साथ सम्बन्ध रखनेके कारण जामी कहलाती हैं ।

उक्त वृत्तियों जब परमात्माका साक्षात्कार करती हैं तो उपासकमें आत्मिकवल उत्पन्न होता है अर्थात् शारीरिक आत्मिक सामाजिक तीनों प्रकारके बलकी उत्पत्तिका कारण एकमात्र परमात्मा है कोई अन्य नहीं ।

चतस्र ई घृतदुहः सचन्ते

समाने अन्तर्धरुणे निषत्ताः ।

ता ईमर्षन्ति नमसा पुनानास्ता

ई विश्वतः परि षन्ति पूर्वीः ॥ ५ ॥

चतस्रः । ई । घृतदुहः । सचन्ते । समाने । अन्तः । धरुणे ।
निषत्ताः । ताः । ई । अर्षन्ति । नमसा । पुनानाः । ताः ।
ई । विश्वतः । परि । सन्ति । पूर्वीः ॥

पदार्थः—(चतस्रः) पृथिव्यप्तेजोवायूना चतस्रः शक्तयः
(ई) अमुं परमात्मानं (घृतदुहः) याः स्नेहदोह्यः सन्ति,
ताः (सचन्ते) संगच्छन्ति (समाने, धरुणे,) एकस्मिन्नाधिकरणे
(अन्तः, निषत्ताः) व्याप्यव्यापकतायाः सम्बन्धं स्वीकृत्य
(ताः) पूर्वोक्ताः शक्तयः (पूर्वीः) यां अनन्ताः सन्ति, ताः
(ई) अमुं परमात्मानं (परिषन्ति) सर्वतो विभूषयन्ति ।

पदार्थ—(चतस्रः) पृथिवी जल तेज और वायुकी चारो शक्तियों
(ई) इस परमात्माको जो (घृतदुहः) स्नेहके दोहन करनेवाली हैं । वे
(सचन्ते) संगत होती हैं । (समाने धरुणे) एक अधिकरणमें (अन्तः

निष्पत्ताः) व्याप्यव्यापकताका सम्बन्ध रखकर (ताः) वे शक्तियें (ई) इस परमात्माको (अर्षन्ति) प्राप्त होती हैं । (नमसा) ऐश्वर्यसे (पुनानाः) पवित्र करती हुई (ताः) वे शक्तियें (पूर्वीः) जो अनन्त हैं वे (ई) इस परमात्माको (परिषन्ति) सर्व ओरसे विभूषित करती हैं ।

भावार्थ—प्रकृतिकी परमाणुरूपशक्तियोंसे ईश्वरका ऐश्वर्य विभूषित होरहा है इन सब शक्तियोंका केन्द्र ऐकमात्र परमात्माही है उसी एकमात्र परब्रह्ममें ये उत्पत्ति स्थिति प्रलय करती हैं अर्थात् आविर्भावका नाम उत्पत्ति और सूक्ष्मरूपसे विराजमानहोने कानाम प्रलय है ।

विष्टम्भो दिवोधरुणः पृथिव्या

विश्वा उत क्षितयो हस्ते अस्य ।

असत् उत्सो गृणते नियुत्वान्मध्वो

अंशुः पवत इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

विष्टम्भः । दिवः । धरुणाः । पृथिव्याः । विश्वाः । उत ।

क्षितयः । हस्ते । अस्य । असत् । ते । उत्सः । गृणते ।

नियुत्वान् । मध्वः । अंशुः । पवते । इन्द्रियाय ॥

पदार्थः— (दिवोविष्टम्भः) यो द्युलोकस्याधिकरणं (धरुणः, पृथिव्याः) पृथिव्यधिकरणञ्चास्ति । (उत) अपिच (विश्वाः, क्षितयः) सर्वाणि लोकान्तराणि (अस्य, हस्ते) तस्य परमात्मनो हस्तगतानि सन्ति । (उत्सः) सर्वलोकानामुत्पत्तिस्थानम् । (गृणते, ते) स्तोत्रे उपासकाय (नियुत्वान्, असत्) ज्ञानप्रदः स्यात् (मध्वः) आनन्दस्वरूप (अंशुः) सर्वव्या-

पक्श्वासि । (इन्द्रियाय) कर्मयोगिने (पवते) पवित्रतां प्रददातु ।

पदार्थ—(दिवोविष्टम्भः) जो द्युलोकका सहारा है (धरुणः पृथिव्याः) और पृथिवीका आधार है (उत) और (विश्वाः, क्षितयः) सब लोकलोकान्तर (अस्य, हस्ते) उस परमात्मा के हस्तगत हैं । (उत्सः) वह सब लोगोंका उत्पत्तिस्थान है परमात्मा (गृणते ते) स्तुति करनेवाले उपासकके लिये (नियुत्वान्, असत्) ज्ञानप्रद हो (मध्वः) जो परमात्मा आनन्दस्वरूप है (अंशुः) सर्वव्यापक है । (इन्द्रियाय) कर्मयोगीके लिये (पवते) पवित्रता दे ।

भावार्थ—द्युभवादिलोकोंका अधिकरण एकमात्र वही परमात्मा है अर्थात् उसी परमात्माके सहारे सब ब्रह्माण्डोंकी स्थिति है इस प्रकार यहां परमात्माको अधिकरणरूपसे वर्णन किया है ।

व॒न्व॒न्न॒वा॒तो॒ अ॒भि॒ दे॒व॒वी॒ति॒

मि॒न्द्राय॑ सोम वृ॒त्र॒हा प॒व॒स्व ।

श॒ग्धि॑ म॒हः पु॒रु॒श्च॒न्द्रस्य॑ रा॒यः

सु॒वीर्य॑स्य प॒त॒यः स्याम ॥ ७ ॥ २५ ॥

व॒न्व॒न् । अ॒वा॒तः । अ॒भि॒ । दे॒व॒वी॒ति॒ । इं॒द्राय॑ । सो॒म॒ । वृ॒त्र॒हा ।

प॒व॒स्व॒ । श॒ग्धि॑ । म॒हः । पु॒रु॒श्च॒न्द्रस्य॑ । रा॒यः । सु॒वीर्य॑स्य ।

प॒त॒यः । स्या॒म ॥

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! त्वं (वृत्रहा) अज्ञान-विनाशकः (इन्द्राय) कर्मयोगिनं (देववीति) यो देवानायज्ञं

प्राप्नोति । (वन्वन्नवातः) अपिच योऽगाधोऽस्ति तं (अभि, पवस्व)
 सर्वतः पवित्रय । (शग्धि) सर्वयाचनापूरकः (महः) सर्वम-
 हान् अपिच (पुरुश्चन्द्रस्य, रायः) सर्वेषामाह्लादकानामा-
 ह्लादको य आनन्दस्वरूपस्त्वमसि । तवानुकम्पया (सुवीर्यस्य)
 सर्वबलानामहं (पतयः) स्वामी भवेयम् ।

पदार्थ— (सोम) हे परमात्मन् । (वृत्रहा) अज्ञानके नाश
 करनेवाले (इन्द्राय) कर्मयोगीको जो (देववीतिं) जो देवताओंके यज्ञको
 प्राप्त है (वन्वन्नवातः) और जो गम्भीर है उसको (अभि पवस्व) सब
 ओरसे आप पवित्र करिये । (शग्धि) सबकी याचनाको पूर्ण करनेवाले
 (महः) सबसे बड़े और (पुरुश्चन्द्रस्य रायः) सब आह्लादको के आह्लाद-
 क जो आनन्दस्वरूप आप हैं आपकी कृपा से (सुवीर्यस्य) सब बलोंके
 हमलोग (पतयः) स्वामी (स्याम) हों ।

भावार्थ—हे परमात्मन् आपकी कृपासे हम सबलोकलोकान्तरोंके
 पति हों ।

इत्येकोननवतितमंसूक्तं पञ्चविंशोवर्गश्च समाप्तः ।

यह ८९ सूक्त २५ वां वर्ग समाप्त हुआ ।

अथ षड्ऋचस्य नवतितमस्य सूक्तस्य

॥ ९० ॥ १—६ वसिष्ठ ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥

॥ छन्दः—१, ३, ४, त्रिष्टुप् । २, ६, निचृत्त्रिष्टुप् ।

५ भुरिक् त्रिष्टुप् ॥ धैवतः स्वरः ॥

प्रहिन्वानो जनिता रोदस्यो

स्थो न वाजं सनिष्यन्नयासीत् ॥

इन्द्रं गच्छन्नायुधासंशिशानो

विश्वा वसु हस्तयोरादधानः ॥ १ ॥

प्र । हिन्वानः । जनिता । रोदस्योः । रथः । न । वाजं ।
सनिष्यन् । अयासीत् । इन्द्रं । गच्छन् । आयुधा । संशिशानः ।
विश्वा । वसु । हस्तयोः । आदधानः ॥

पदार्थः—(हिन्वानः)शुभकर्मणि प्रेरयन् (रोदस्योर्जनिता)
द्युलोकं पृथिवीलोकश्चोत्पादयन् (रथेन) गतिशील विद्युदादि
पदार्थाइव (वाजं) बलं (सनिष्यत्) ददत् (अयासीत्)
आगत्य त्वं मम हृदये विराजस्व । हे परमात्मन् ! त्वं (आयुधा)
बलप्रदशस्त्राणि (संशिशानः) संधुक्षयन् (इन्द्रं, गच्छन्)
कर्मयोगिनं प्राप्नुवन् (विश्वावसु) सर्वप्रकाराण्यैश्वर्याणि
(हस्तयोः) करयोः (आदधानः) धारयन् (प्रायासीत्)
मत्सामुख्यमागच्छ ।

पदार्थ—(हिन्वानः) शुभ कर्मोंमें प्रेरणा करते हुए (रोदस्यो-
र्जनिता) द्युलोक और पृथिवीलोकको उत्पन्न करते हुए (रथेन) गतिशील
विद्युदादिपदार्थोंके समान (वाजं) बलको (सनिष्यन्) देतेहुए (अयासीत्)
आकर आप हमारे हृदयमें विराजमान हों, हे परमात्मन् ! आप (आयुधा)
बलप्रद शस्त्रोंको (संशिशानः) तीक्ष्ण करते हुए (इन्द्रं गच्छन्) कर्मयोगीको
प्राप्त होते हुए (विश्वावसु) सब प्रकारके ऐश्वर्योंको (हस्तयोः) हाथोंमें
(आदधानः) धारण करते हुए (प्रायासीत्) हमारी ओर आयें ।

भावार्थ—जो जो विभूतिवाली वस्तु हैं उनसबमें परमात्माका तेज

विराजमान है इसलिये यहां परमात्माके आयुधोंका वर्णन किया है वास्तव-
में परमात्मा किसी आयुधको धारण नहीं करता क्योंकि वह निराकार है ।

अभि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधामाङ्गू-

षाणामवावशन्त वाणीः ।

वना वसानो वरुणो न सिन्धून्वि

रत्नधा दयते वार्याणि ॥ २ ॥

अभि । त्रिपृष्ठं । वृषणं । वयः॑धां । आङ्गूषाणीं । अवावशन्त ।
वाणीः । वना । वसानः । वरुणः । न । सिन्धून् । वि ।
रत्नधाः । दयते । वार्याणि ॥

पदार्थः—(त्रिपृष्ठं) त्रियज्ञवदब्रह्मचर्य्य सम्पादयन् (वृषणं)
बलशीलकर्मयोगिन उपदेशाय त्वं (वयोधां) बलधारकः
(आङ्गूषाणां) बलप्रदवाण्याः प्रयोजकश्चास्ति । एवं स्तोतृवाण्यां
(अवावशन्) निवसन् त्वं (वना, वसानः) सर्वप्रकाराः सूक्ष्म
शक्तीर्धारयन् (वरुणः) सर्वान् स्वशक्त्याऽऽच्छादयन् (सिन्धून्, न)
समुद्रतुल्यः (विरत्नधाः) अनेकविधरत्नानि धारयन् त्वं
(वार्याणि) उत्तमधनानि (दयते) कर्मयोगिभ्यो ददासि ।

पदार्थ—(त्रिपृष्ठं) तीनों सवनोंवाले ब्रह्मचर्यको करते हुए
(वृषणं) बलशील कर्मयोगीके उपदेशके लिये आप (वयोधां) बलको
धारण करानेवाले (आङ्गूषाणां) बलदायक वाणी के प्रयोग करने वाले हैं
ऐसेस्तोता लोगोंकी वाणीमें (अवावशन्) निवास करते हुए (वनावसानः)

सब प्रकारकी सूक्ष्मशक्तियोंको धारण करते हुए (वरुणः) सबको स्वशक्तिसे आच्छादन करते हुए और (सिंघून न) समुद्रके समान (धिरत्नधाः) नानाप्रकारके रत्नोंको धारण करते हुए आप (वार्याणि) उत्तमधनोंको (दयते) कर्मयोगियोंके लिये देते हैं ।

भावार्थ—यहां तीनों प्रकारके ब्रह्मचर्यका वर्णन अर्थात् ब्रह्मचर्य प्रथम २४ वै वरसत्क दूसरा ३६ और तीसरा ४० इनको प्रथम मध्यम उत्तम कहते हैं जो पुरुष उक्तप्रकारके ब्रह्मचर्योंको धारण करते हैं उनको परमात्मा सबप्रकारके ऐश्वर्य प्रदान करता है ॥

शूरग्रामः सर्ववीरः सहावाञ्जेता
पवस्व सनिता धनानि । तिग्मायुधः
क्षिप्रधन्वा समत्स्वषाळहः
साब्धान्पृतनासु शत्रून् ॥ ३ ॥

शूरग्रामः । सर्ववीरः । सहावान् । जेता । पवस्व । सनिता ।
धनानि । तिग्मऽआयुधः । क्षिप्रधन्वा । समत्स्व । अषाळहः ।
सब्धान् । पृतनासु । शत्रून् ॥

पदार्थः—(शूरग्रामः) यः शूरवीराणा स्वामी
(सर्ववीरः) स्वयमपि सर्वप्रकारेण वीरश्चास्ति अपिच (सहावान्)
धैर्यवान् (जेता) तथा सर्वजेता अस्ति (सनिता) यश्चैश्वर्यो-
पार्जने लग्नः तम् (पवस्व) त्वं रक्ष । त्वं (तिग्मायुधः)
तीक्ष्णशस्त्रवान् (क्षिप्रधन्वा) शीघ्रगतिश्चासि । अन्यच्च
(समत्सु) संग्रामे [अषाळहः] परशक्त्यसहनशीलः,

[पृतनासु] प्रधानसेनायां [सव्हान्] धुरन्धराणां [शत्रूणाम्]
रिपूणाञ्जेताचासि ।

पदार्थ— (शूरग्रामः) जो शूरवीरोंके समुदायवाले हैं
(सर्ववीरः) और स्वयं भी सब प्रकारसे वीर हैं और (सहावान्) धैर्यवान्
हैं । तथा (जेता) सबको जीतनेवाले हैं (धनानि सानिता) और जो ऐश्व-
र्योपार्जनमें लगे हुए हैं उनको आप (पवस्व) पवित्र करें । आप
(तिग्मायुधः) तीक्ष्ण शस्त्रोंवाले हैं और (क्षिप्रधन्वा) शीघ्रगतिशस्त्रोंवाले
हैं । और (समत्सु) संग्राममें (अषाह्वः) परशक्ति को न सहनेवाले हैं ।
और (पृतनासु) परसेनामें (सव्हान्) धुरन्धर (शत्रून्) शत्रुओंके (जेता)
जीतनेवाले हैं ॥

भावार्थ—यहां परमात्माका रुद्रधर्मका निरूपण किया रुद्रधर्मको
धारण करनेवाला परमात्मावीरोंके अनन्त, सङ्घों में शक्ति उत्पन्न करके
संसारसे पापकी निवृत्ति करता है । उस अनन्त शक्तियुक्त परमात्माके
अतितीक्ष्ण शस्त्र हैं जिससे वह अन्यायकारियोंकी सेनाको विदीर्ण करता है॥

उरुगव्यूतिरभयानि

कृण्वन्त्समीचीने आ पवस्वा पुरंधी ।

अपः सिषासन्नुषसः स्वर्गाः

सं चिक्रदो महो अस्मभ्यं वाजान् ॥ ४ ॥

उरुगव्यूतिः । अभयानि । कृण्वन् । समीचीने इति । सं
ईचीने । आ । पवस्व । पुरंधी इति पुरंधी । अपः । सिषा-
सन् । उषसः । स्वः । गाः । सं । चिक्रदः । महः ।
अस्मभ्यं । वाजान् ॥

पदार्थः—(ऊरु गव्यूतिः) विस्तृतमार्गवांस्त्वं (समीचीने) धर्ममार्गे (अभयानि कृण्वन्) अभयं प्रददत् (आपवस्व) मां पवित्रय । त्वं (पुरंधी) सर्वजगद्धारकोऽसि । अपिच (अपः) शुभकर्मणि (सिषासन्) शिक्षयन् (उषसः) प्रातःकालस्य (स्वर्गाः) किरणान् (संचिक्रदः) निजवैदिकशब्दैर्विस्तारयसि । (महः) हे सर्वपूज्यपरमात्मन् ! (अस्मभ्यं) अस्माकं (वाजान्) बलानि देहि ।

पदार्थ—(ऊरुगव्यूतिः) विस्तृत मार्गवाले आप (समीचीने) धर्मकी राहमें (अभयानि कृण्वन्) अभय प्रदान करते हुए (आपवस्व) हमको पवित्र करें । आप (पुरंधी) सम्पूर्ण संसारके धारण करनेवाले हैं । और (अपः) शुभ कर्मोंकी (सिषासन्) शिक्षा करते हुए (उषसः) उषाकालकी (स्वर्गाः) रश्मियोंको (संचिक्रदः) अपने वैदिक शब्दोंसे विस्तृत करते हैं (महः) हे सर्वपूज्यपरमात्मन् ! अस्मभ्यं) हमको (वाजान्) बलोंको दें ।

भावार्थ—जो लोग परमात्माके उपदेश किये हुये शुभमार्गों पर चलते हैं परमात्मा उनको शुभमार्गोंकी प्राप्ति कराता है ।

मत्सि॑ सोम॒ वरु॑णं॒ मत्सि॑ मि॒त्रं

मत्सीन्द्रमिन्द्रो॒ पव॑मान विष्णु॑म् ।

मत्सि॑ श॒धो॒ मा॒रु॑तं॒ मत्सि॑

दे॒वान्मत्सि॑ म॒हामिन्द्रमिन्द्रो॒ मदा॑य ॥ ५ ॥

मत्सि॑ । सो॒म । वरु॑ण । मत्सि॑ । इं॒द्रं । इ॒न्द्रो॒ इति॑ । प॒व॒मा॒न ।

विष्णुं । मत्सि । शर्धः । मरुतं । मत्सि । देवान् । मत्सि ।
महां । इन्द्रं । इन्द्रो इति । मदाय ॥

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! (वरुणम्) सर्वा-
च्छादनशक्तिधारिणं विद्वांसम् त्वम् (मत्सि) तर्पय
आपिच (मित्रम्) स्नेहशक्तिमन्तं विद्वांसम् (मत्सि) तर्पय,
(इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! (विष्णुम्) सर्वासु
विद्यासु व्याप्तिशीलं विद्वांसम्, किञ्च (इन्द्रम्) कर्मयोगिनम्,
पवित्रय, (पवमान) हे सर्वपावनपरमात्मन् ! (मरुतम्)
पूर्वोक्तानां विदुषां समुदायम्, (मत्सि) तर्पय (शर्धः)
रुद्ररूपो योविदुषां गणस्तम्, (मत्सि) तर्पय, (देवान्)
शान्त्यादिदिव्यगुणवतोविदुषः (मत्सि) तर्पय, (इन्द्रो)
हे प्रकाशस्वरूपपरमेश्वर ! (इन्द्रम्) कर्मयोगिनम्, नित्यार्चनी-
यस्त्वम् (मदाय) आनन्दाय (मत्सि) तर्पय, ।

पदार्थ—(सोम) हे परमात्मन् ! (वरुणं) सबको आच्छादन
करनेकी शक्ति रखनेवाले विद्वानको आप (मत्सि) तृप्त करें । (मित्रं)
और स्नेहकी शक्ति रखनेवाले विद्वानको (मत्सि) तृप्त करें । (इन्द्रो)
हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् (पवमान) सबको पवित्र करनेवाले ! परमा-
त्मन् ! (विष्णुं) सब विद्याओंमें व्याप्तिशील विद्वानको और (इन्द्रं)
कर्मयोगीको (मत्सि) तुम तृप्त करो । (शर्धः) रुद्ररूप जो विद्वानोंका गण
है उसे (मत्सि) तृप्त करें (देवान्) शान्त्यादि दिव्यगुणयुक्त विद्वानोंको
(मत्सि) तृप्त करें (इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूपपरमेश्वर ! (महां) सर्व
पूज्य आप (मदाय) आनन्दके लिये (इन्द्रं) कर्मयोगी को (मत्सि)
तृप्त करें ।

भावार्थ—इस मन्त्रमें कर्मयोगीके क्रिया कौशल्यकी पूर्तिके लिये परमात्मासे प्रार्थनाकी गई है कि हे परमात्मन् ! आप कर्मयोगीको सब प्रकारसे निपुण करिये ।

ए॒वा राजे॑व॒ क्रतु॑माँ॒ अमे॑न॒
विश्वा॒ घनि॑घ्नदु॒रिता॒ पव॑स्व ।
इ॒न्दो॑ सू॒क्ताय॒ वच॑से वयो॑धा
यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ६ ॥ २६ ॥

ए॒व । राजा॑ऽइ॒व । क्रतु॑ऽमा॒न । अमे॑न । विश्वा॑ । घनि॑घ्नत् ।
दुः॑ऽइ॒ता । प॒व॒स्व । इ॒न्दो॑इति॑ । सु॒ऽउ॒क्ताय॑ । वच॑से । वयः॑ ।
धाः॑ । यू॒यं । पा॒त । स्व॒स्तिभिः॑ । सदा॑ । नः॑ ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! त्वम् (राजेव) सर्वप्रकाशकः सर्वस्वामीचासि (क्रतुमान्) कर्मणामधिष्ठाताऽसि (विश्वा, अमेन) सम्पूर्णं बलेन (दुरिता, घनिघ्नत्) सर्वाण्यपि पापानि दूरीकुर्वन्, त्वम् (पवस्व) अस्मान् पवित्रय (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! (सूक्ताय, वचसे) शोभनानां वाणीनामभिधानाय (वयोधाः) ऐश्वर्यं धेहि (यूयम्) त्वम्, (स्वस्तिभिः) कल्याणकारिभिर्भावैः ! (सदा) सदैव (नः) अस्मान् (पात) रक्ष ।

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (राजेव) आप सबको प्रदीप्त करनेवाले और सर्वस्वामी हैं । (क्रतुमान्) कर्मोंके अधिष्ठाता हैं (विश्वा, अमेन) सम्पूर्ण

ऋग्वेदः मं० ९ । अ० १ । सू० ९१ ॥

७७१

बलसे (दुरिता, घनिघ्नत्) समस्त पापोंका दूर करतेहुए (पवस्व) हमको पवित्र करें (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! (सूक्ताय वचसे) सुन्दरवाणियों के कथन करनेको (वयोधाः) ऐश्वर्य देनेवाले (यूयं) आप (स्वस्तिभिः) कल्याणकारी भावोंसे (सदा) सदैव (नः) हमको (पात,) पवित्र करें ।

भावार्थ—इसमें परमात्मासे कल्याणकी प्रार्थना की गई ।

इति नवतितमं सूक्तं षड्विंशोवर्गश्च समाप्तः ।

यह ६० वां सूक्त और २६ वां वर्ग समाप्त हुआ ॥

इति श्रीमदार्यमुनिनोपनिबद्धे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

अथैकनवतितमस्य षड्ऋचस्य सूक्तस्य—

१—६ कश्यप ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥

छन्दः—१, २, ६ पादनिचृत्त्रिष्टुप् । ३ त्रिष्टुप् ।

४, ५ निचृत्त्रिष्टुप् ॥ धैवतः स्वरः ॥

अब चिरजीवी होनेका कथन करते हैं—

असर्जि वक्त्रा रथ्ये यथाजौ

धिया मनोतां प्रथमो मनीषी ।

दश स्वसारो अधि सानौ अव्येऽ

जन्ति वह्निं सदनान्यच्छे ॥ १ ॥

असर्जि । वक्त्रा । रथ्ये । यथा । आजौ । धिया । मनोता ।

प्रथमः । मनीषी । दश । स्वसारः । अधि । सानौ । अव्ये ।
अजन्ति । वह्नि । सदनानि अच्छ ॥

पदार्थः—(मनीषी) योहि मनुष्यः परमात्मपरायणः
किञ्च गुणेषु प्रशस्ततया (प्रथमः) मुख्योस्ति, (मनोता)
यश्च सर्वप्रियः सः (धिया) स्वकीयया बुद्ध्या (आजौ)
आध्यात्मिके यज्ञे ज्ञानाहुतिं प्रदद्यात् (यथा) यथा कर्मरूपे
यज्ञे (वक्ता) वक्ता पुरुषोबाणीरूपकर्म (असर्जि) विद-
धाति, (अव्ये, अधिसानौ) सर्वरक्षकपरमात्मरूपे यज्ञकुण्डे
(दश स्वसारः) दश प्राणाः प्राणायामरूपयज्ञं कुर्वन्ति ।

पदार्थ—(मनीषी) जो परमात्मपरायण पुरुष है । और
(प्रथमः) गुणोंमें श्रेष्ठ होनेसे मुख्य है । (मनोता) जो सर्वप्रिय है ।
वह (धिया) अपनी बुद्धिसे (आजौ) आध्यात्मिकयज्ञमें ज्ञानकी
आहुति प्रदान करे । (यथा) जैसे (रथ्ये) कर्मरूपीयज्ञमें
(वक्ता) वक्ता पुरुष वाणीरूपी कर्मको (असर्जि) करता है । (अव्येऽ
(धिसानौ) सर्वरक्षकपरमात्मरूप यज्ञकुण्डमें (दश स्वसारः) दश
प्राणों को (अधि) उक्त यज्ञके विषयमें (अजन्ति) डालते हैं । जिस
प्रकार (सदनानि) सुन्दरवेदिओंके (अच्छ) प्राति (वह्नि) वाहिनको
लक्ष्य बनाकर हवन कियाजाता है । इस प्रकार आध्यात्मिकयज्ञमें
परमात्माको वाहिस्थानीय बनाकर हवन कियाजाता है ।

भावार्थ—इस मन्त्रमें प्राणायामका वर्णन किया है जो लोग
भलीभांति प्राणायाम करते हैं वे आध्यात्मिकयज्ञ करते हैं ।

वीती जनस्य दिव्यस्य कव्यैरधि
सुवानो नहुष्यैभिरिन्दुः ।

प्र यो नृभिर्मृतो मर्त्येभिर्म—

मृजानोऽविभिर्गोभिरद्भिः ॥ २ ॥

वीती । जनस्य । दिव्यस्य । कव्यैः । अधि । सुवानः । नहुष्ये-
भिः । इन्दुः । प्र । यः । नृभिः । अमृतः । मर्त्येभिः ।
मृजानः । अविभिः । गोभिः । अतृभिः ॥

पदार्थः—(अद्भिः) कर्मभिः ‘ अपइति कर्मनामसु
पठितम् ’ नि०—२—१—(गोभिः) ज्ञानद्वारा (अविभिः) रक्षया
(मृजानः) संशोध्यमानः एवम्भूतः (मर्त्येभिर्नृभिः) मनुष्यैः
क्रियमाणः (अमृतः) अमृतरूपो भवति, योयज्ञः (दिव्यस्य जन
स्य) ज्ञानिनः पुरुषस्य (कव्यैः) हवनैः (अधिसुवानः)
प्रादुर्भूतः सन् (इन्दुः) दीप्तिशाली भवति, किञ्च (वीती)
देवमार्गाय भवति, यश्चोक्तयज्ञः सः (नहुष्येभिः) मानवैर्विधी
यमानः शोभनफलवान् भवति ।

पदार्थ—(अद्भिः) कर्मोंके द्वारा “अपइति कर्मनामसु” पठितम्—
निघण्टौ—२—१ (गोभिः) ज्ञानके द्वारा (अविभिः) रक्षासे (मृजानः)
जिसका संशोधन किया गया है । ऐसा यज्ञ (मर्त्येभिर्नृभिः) मनुष्यों से
किया हुआ (अमृतः) अमृत होता है । जो यज्ञ (दिव्यस्यजनस्य)
ज्ञानी पुरुष के (कव्यैः) हवनोंके द्वारा (अधिसुवानः) उत्पन्न हुआ
(इन्दुः) दीप्तिवाला होता है । और (वीती) देवमार्गके लिये होता है
और यह उक्त यज्ञ (नहुष्येभिः) मनुष्योंके द्वारा किया हुआ उत्तम
फलवाला होता है ।

भावार्थ—जो लोग सत्कर्मोंके द्वारा कर्मयज्ञका सम्पादन करते हैं वे उत्तम सुखके भागी होते हैं ।

वृषा वृष्णे रोरुवदंशुरस्मै
पवमानो रुशदीर्ते पयोगोः ।
सहस्रमृक्वा पथिभिर्वचोविदध्व-
स्मभिः सूरः अण्वं वि याति ॥ ३ ॥

वृषा । वृष्णे । रोरुवत् । अंशुः । अस्मै । पवमानः । रुशत् ।
ईर्ते । पयः । गोः । सहस्रं । ऋक्वा । पथिभिः । वचः । वित् ।
अध्वस्मभिः । सूरः । अण्वं । वि । याति ॥

पदार्थः—(वृषा) कामनां वर्षुकः परमात्मा (वृष्णे)
कर्मयोगिने (रोरुवत्) अतितरां शब्दायमानः (अस्मै)
अस्मै कर्मयोगिने (अंशुः) सर्वव्यापकः, अपिच (पवमानः)
सर्वपावकः परमात्मा (रुशत्) दीर्ति ददत् (गोः) इन्द्रिया-
णाम् (पयः) सारभूतज्ञानम् (ईर्ते) प्राप्नोति येन (सहस्रं-
ऋक्वा) बहुविधाना वाणीना वक्ता (वचोवित्) वाणीनाञ्ज्ञाता
(पथिभिः) वाणीनां मार्गैः, ये खलु (अध्वस्मभिः) हिंसार-
हितास्तैः (सूरः) विज्ञानी (अण्वम्) सूक्ष्मपदार्थानां तत्त्वम्
(वियाति) प्राप्नोति ।

पदार्थ—(वृषा) कामनाओंकी दृष्टि करनेवाला परमात्मा
(वृष्णे) कर्मयोगीके लिये (रोरुवद्) अत्यन्त शब्द करता हुआ

(अस्मै) इस कर्मयोगीके लिये (अशुः) सर्वव्यापक और (पवमानः) सर्वको पवित्र करनेके लिये परमात्मा (रुशद्) दीप्ति देता हुआ (गोः) इन्द्रियोंके (पयः) सारभूत ज्ञानको (ईर्ते) प्राप्त होता है । जिस से (सहस्रं ऋक्वा) अनन्त प्रकारकी वाणियोंका वक्ता (वचोवित्) वाणियोंका ज्ञाता (पथिभिः) वाणियोंकी रास्तेसे जो (अध्वस्माभिः) हिंसारहित हैं । (सूरः) विज्ञानी (अण्वं) सूक्ष्म पदार्थोंके तत्त्वको (वियाति) प्राप्त होता है ।

भावार्थ—जो लोग वेदवाणियोंका अभ्यास करते हैं वे सूक्ष्मसे सूक्ष्म पदार्थोंको प्राप्त होते हैं ।

रुजा दृळ्हा चिद्रक्षसः सदांसि
पुनान इन्द्र ऊर्णुहि वि वाजान् ।
वृश्चोपरिष्ठात्तुजता वधेन ये
अन्ति दूरादुपनायमेषाम् ॥ ४ ॥

रुज । दृळ्हा । चित् । रक्षसः । सदांसि । पुनानः । इन्द्रो
इति । ऊर्णुहि । वि । वाजान् । वृश्च । उपरिष्ठात् । तुजता ।
वधेन । ये । अन्ति । दूरात् । उपनायम् । एषाम् ॥

पदार्थः—अपिच स कर्मयोगी (रक्षसः) राक्षसानाम्
(दृळ्हासदांसि) दृढसमितीः (चित्) अपि (रुजा) आ-
त्मीयनाशकशक्त्या विनाशयति, अपिच (विवाजान्) न्याय-
कारिणाम् बलशालिनां पुरुषाणां शक्तीः (इन्द्रो) हे प्रकाश
स्वरूपपरमात्मन् ! त्वम् (ऊर्णुहि) आच्छादय, किञ्च

(उपरिष्ठात्) उपरिष्ठात् (ये दूरात्) दूरदेशाद्वाऽऽच्छन्ति
(एषाम्) एषां राक्षसानाम् (उपनार्यम्) स्वामिनम् (तुजताव-
धेन) तीक्ष्णेन शस्त्रेण विनाशय ।

पदार्थ—और वह कर्मयोगी (रक्षसः) राक्षसोंकी (दृढहासदां-
सि) दृढसभाओंको (चिद्) भी (रुजा ; अपनी नाशकशक्तिसेनष्ट
करदेता है । और (विवाजान्) न्यायकारी बलयुक्त पुरुषोंकी शक्तियोंको
(इन्दो) हे प्रकाशमान परमात्मन् ! तुम (ऊर्णुहि) आच्छादन करो ।
और (उपरिष्ठात्) जो ऊपरकी ओरसे आते हैं । अथवा (दूरात्) दूरदेशसे
जो आते हैं । (एषां) इन राक्षसोंके (उपनार्यं) स्वामीको (तुजता वधेन)
तीक्ष्णवधसे नाश करो ।

भावार्थ—जो पुरुष शमदमादि साधनसम्पन्न होकर परमात्मपरा-
यण होते हैं परमात्मा उनके सब विघ्नोंको दूर करता है और उनके विघ्न-
कारी राक्षसोंको दमन करके उनके मार्गको सुगम करता है ।

स प्र॒त्न॒वन्न॒व्य॒से॒ विश्व॒वार

सू॒क्ताय॑ प॒थः कृ॒णु॒हि प्रा॒चः ।

ये दुः॒षहा॑सो व॒नुषा॑ वृ॒हन्त॒स्तांस्ते॑

अ॒श्याम॑ पू॒रु॒कृ॒त् पू॒रु॒क्षो ॥ ५ ॥

सः । प्र॒त्न॒ऽवत् ! न॒व्य॒से॒ । वि॒श्व॒ऽवा॒र । सु॒ऽउ॒क्ताय॑ । प॒थः ।
कृ॒णु॒हि । प्रा॒चः । ये । दुः॒ऽस॒हा॑सः । व॒नुषा॑ । वृ॒हन्तः॑ । ता॒न् ।
ते । अ॒श्या॒म । पू॒रु॒ऽकृ॒त् । पू॒रु॒क्षो॒ इति॑ । पू॒रु॒ऽक्षो॑ ।

पदार्थः—(विश्ववार !) हे विश्ववरणीय परमात्मन् !

(सप्रत्नवत्) पुरातनस्त्वम् (नव्यसे) अस्मन्नवीनजन्मने
 (प्राचः पथः) प्राचीनान्मार्गान् (सूक्ताय, कृणुहि) सरलान्विधेहि, किञ्च (पुरुकृत्) हे बहुकर्मकारिन् ! (पुरुक्षाः) हे
 शब्दब्रह्मजनकपरमात्मन् ! ये तव स्वभावाः (ये, दुःसहासः)
 राक्षसैरसोढव्याः पुनश्च (वनुषा) हिंसास्वरूपाः पुनः कीदृशाः !
 (बृहन्तः) महान्तः तान् (ते) पूर्वोक्तास्ते स्वभावान् वयं
 (अश्याम) प्राप्नुयाम ।

पदार्थ—(विश्ववार) हे विश्ववरणीयपरमात्मन् ! (सप्रत्नवत्)
 आप प्राचीन हैं । (नव्यसे) हमको नूतन जन्म देनेके लिये हमारेलिये
 (प्राचः, पथः) प्राचीन रास्तोंको (सूक्ताय कृणुहि) सरल कीजिये ।
 (पुरुकृत्) हे बहुत कर्म करनेवाले (पुरुक्षाः) हे शब्दब्रह्मके उत्पादक-
 परमात्मन् ! (ये दुःसहासः) जो राक्षसोंके सहने योग्य नहीं (वनुषा)
 और जो हिंसारूप हैं (बृहन्तः) बड़े हैं । (तान्) उन (ते) तुम्हारे
 भावोंको यज्ञमें (अश्याम) हम प्राप्त हों ।

भावार्थ—परमात्माके स्वभाव अर्थात् परमात्माके सत्यादि धर्मोंको
 राक्षसलोक धारण नहीं करसकते उनको केवल दैवीसम्पत्तिवाले ही धारण
 करसकते हैं अन्य नहीं इस मन्त्रमें देवभावके दिव्यगुणोंका और राक्षसोंके
 दुर्गुणोंका वर्णन है ।

ए॒वा पु॒ना॒नो अ॒पः स्व॒र्गा
 अ॒स्मभ्यं॑ तो॒का तन॑यानि भूरि॑ ।
 शं नः॑ क्षेत्र॒मुख॑ ज्योती॒षि सो॒म
 ज्यो॒ङ्गः सूर्यं॑ दृ॒शये॑ रिरिहि ॥ ६ ॥ १ ॥

ए॒व । पु॒नानः । अ॒पः । स्वं । गाः । अ॒स्मभ्यं । तो॒का ।
तन॑यानि । भू॒रि । शं । नः । क्षे॒त्रं । उ॒रु । ज्योती॑षि ।
सो॒म । ज्योक् । नः । सूर्यं । दृ॒शये । रि॒रीहि ॥

पदार्थः—हैं परमात्मन् ! (एवपुनानः) अनेन प्रकारेण पवित्रयैस्त्वम् (अपः) अन्तरिक्षम् (स्वः) स्वर्गलोकम् (गाः) पृथिवीलोकञ्च (अस्मभ्यम्) अस्मभ्यम्, देहि (तोका) पुत्रान् (भूरि) प्रचुरान् (तनयानि) पौत्रांश्च वितर, किञ्च (नः) अस्मभ्यम् (शम्) कल्याणं भवेत् (उरुक्षेत्रम्) विस्तृतानि क्षेत्राणि च स्युः (सोम) हे परमात्मन् ! (उरु, ज्योतीषि) भूयांसि तेजांसि (नः) अस्मदर्थं सन्तु, किञ्च हे परमात्मन्, (ज्योक्) चिरकालपर्यन्तम् (सूर्यं दृशये) तेजोमयमिमं सूर्यमाभिविलोकयितुम् (रिरीहि) अस्मान् सामर्थ्यशालिनः कुरु ।

पदार्थ—हे परमात्मन् । (एवपुनानः) इस प्रकार पवित्र करते हुए आप (अपः) अन्तरिक्षलोक (स्वर) स्वर्गलोक और (गाः) पृथिवीलोक (अस्मभ्यं) हमारे लिये दें । (तोका) पुत्र और (तनयानि) पौत्र (भूरि) बहुतसे प्रदान करें । और (नः) हमारे लिये (शं) कल्याण हों । (उरुक्षेत्रं) और विस्तृत क्षेत्र हों । (सोम) हे परमात्मन् ! (उरु, ज्योतीषि) बहुतसी ज्योतियें (नः) हमारे लिये हों । और (ज्योक्) चिरकालतक (सूर्यं दृशये) इस तेजोमय सूर्यके देखनेके लिये (रिरीहि) सामर्थ्ययुक्त बनायें ।

भावार्थ—जो लोग ईश्वरकी आज्ञाको पालन करते हैं परमात्मा उनके लिये सबप्रकारके ऐश्वर्य प्रदान करता है ।

इत्येकनवतितमं सूक्तं प्रथमो वर्गश्च समाप्तः ॥

अथषड्ऋचस्य द्विनवतितमस्य सूक्तस्य —

॥ १२ ॥ १—६ कश्यप ऋषिः ॥ पवमानः सोमो
देवता ॥ छन्दः—१ भुरिक् त्रिष्टुप् । २, ४, ५
निचृत्त्रिष्टुप् । ३ विराट्त्रिष्टुप् । ६ त्रिष्टुप्
धैवतः स्वरः ॥

परि' सुवानो हरिंशुः पवित्रे
रथो न सार्जि सनये हियानः ।
आपच्छ्लोकमिन्द्रियं पूयमानः प्रति
देवाँ अजुषत प्रयोभिः ॥ १ ॥

परि । सुवानः । हरिः । अंशुः । पवित्रे । रथः । न । सार्जि ।
सनये । हियानः । आपत् । श्लोकं । इन्द्रियं । पूयमानः ।
प्रति । देवान् । अजुषत । प्रयोभिः ॥

पदार्थः—(सुवानः) सर्वव्यापकः (हरिः) हरणशीलः
(अंशुः) अश्नुते सर्वत्रेत्यंशुः । सूत्रात्मा परमात्मा (पवित्रे)
विशुद्धान्तःकरणे (रथोन) गतिशीलपदार्थाइव (परिसर्जि)
साक्षात्क्रियते, यः परमात्मा (सनये) उपासनार्थम् (हियानः)
प्रेरयति जनानिति शेषः यः परमात्मा (इन्द्रियम्) कर्म-
योगिनं (श्लोकम्) शब्दसमुदायम् (आपत्) जनयति पुनश्च
कीदृशः सः परमात्मा (पूयमानः) सर्वपावकः (प्रयोभिः)

निजैराशीर्वादैः (देवान्, प्रति) देवेभ्यः विद्वद्भ्य इत्यर्थः—
(अजुषत) स्नेहमुत्पादयति ॥

पदार्थ—(सुवानः) सर्वव्यापकः (हरिः) हरणशील (अंगुः) सूत्रात्मा परमात्मा (पवित्रे) पवित्रअन्तःकरणमें (रथोन) गतिशील-पदार्थोंके समान (परिसर्जि) साक्षात्कार किया जाता है (सनये) जो परमात्मा उपासनाके लिये (हियानः) प्रेरणा करता है । और (इन्द्रियम्) कर्मयोगीको (श्लोकं) शब्द संघातको (आपत्) उत्पन्न करता है (पूयमानः) सबको पवित्र करनेवाला परमात्मा (प्रयोभिः) अपने आशीर्वादोंसे (देवान्, प्रति) देवताओंके लिये (अजुषत) प्रेमको उत्पन्न करता है ।

भावार्थ—जो लोग शुद्ध अन्तःकरणसे परमात्माकी उपासना करते हैं परमात्मा उनके अन्तःकरणमें पवित्रज्ञान प्रादुर्भूत करता है ॥

अच्छा नृचक्षा असरत्पवित्रे
नाम दधानः कविरस्य योनौ ।
सीदन्होतेव सदेने चमूषू-
पैमरमन्नृषयः सप्तविप्राः ॥ २ ॥

अच्छा । नृचक्षाः । अचरत् । पवित्रे । नाम । दधानः ।
कविः । अस्य । योनौ । सीदन् । होताऽइव । सदेने ।
चमूषु । उप । ई । अगमन् । ऋषयः । सप्त । विप्राः ।

पदार्थः—(नृचक्षाः) सर्वद्रष्टा (कविः) सर्वज्ञश्च

(नामदधानः) इत्यादि नामानि धारयन् परमात्मा (अस्ययोनौ) कर्मयोगिनोऽन्तःकरणे (पवित्रे) बहुभिः साधनैः पवित्रतां प्राप्तं तस्मिन् (अच्छा, सरत्) सम्यक् प्राप्नोति (होतेव) यथा होता (सदने) यज्ञे (सीदन्) आगच्छन् (चमूषु) बहुषु समुदायेषु स्थिरो भवति एवमेव (उपेम्) अस्य समीपे (सप्तर्षयः) मनोबुद्धी पञ्च प्राणाश्च ये (विप्राः) मानवान्पवित्रयन्तिते समागत्य प्राप्नुवन्ति ।

पदार्थ—(नृचक्षाः) सब काद्रष्टा (कविः) और सर्वज्ञ (नाम-
दधानः) इत्यादिनामोंको धारणकरनेवाला परमात्मा (अस्य, योनौ) कर्मयोगीके अन्तःकरणमें (पवित्रे) जो साधनों द्वारा पवित्रताको प्राप्त है । उसमें (अच्छासरत्) भलीभाँति प्राप्त होता है । (होतेव) जिसप्रकार होता (सदने) यज्ञमें (सीदन्) प्राप्त होता हुआ (चमूषु) बहुतसे समुदायोंमें स्थिर होता है । इसीप्रकार (उपेम्) इसके समीपे (सप्तर्षयः) पाँचप्राण, मन, और बुद्धि (विप्राः) जो मनुष्यको पवित्रकरनेवाले हैं वह आकर प्राप्तहोते हैं ।

भावार्थ—जो पुरुष कर्मयोगी है उसके पाचों प्राण मन तथा बुद्धि वशीकृत होती है । उक्तसाधनों द्वारा परमात्माका अपने अन्तःकरणमें साक्षात्कार करता है ।

प्र सुमेधा गातुविद्विश्चदेवः

सोमः पुनानः सद एति नित्यम् ।

भुवद्विश्चेषु काव्येषु रन्तानु

जनान्यतते पञ्च धीरः ॥ ३ ॥

प्र । सु॒मे॒धाः । गा॒तुऽवि॒त् । वि॒श्वे॒दे॒वः । सोमः । पु॒ना॒नः ।
सदः । ए॒ति । नि॒त्यं । भुव॑त् । वि॒श्वेषु॑ । का॒व्येषु॑ । र॒न्ता ।
अनु॑ । जना॑न् । य॒त॒ते । पञ्च॑धीरः ॥

पदार्थः—(सुमेधाः) शोभनप्रज्ञावान्, अपिच (गातु-
वित्) मार्गज्ञः (विश्वदेवः) यस्य ज्ञानं सर्वत्र विद्यते (सोमः)
सर्वोत्पादकः परमात्मा (पुनानः) सर्वाञ्जनान्पवित्रयन् (नित्यम्)
सदैव (सदः) तस्मिन् स्थाने (एति) प्राप्नोति यस्मिन् स्थाने (विश्वेषु
काव्येषु) सर्वप्रकारास्वपि रचनासु (रन्ता) रमणकर्त्ता योगी
(पञ्चधीरः) पञ्चविधान् (जनान्) प्राणान् (अनुयतते) युनक्ति
योजयित्वा च प्राणायामं विधाय (भुवत्) रमणशीलो भवति ।

पदार्थ—(सुमेधाः) शोभन प्रज्ञावाला और (गातुवित्) मार्गके
जाननेवाला (विश्वदेवः) जिसका ज्ञान सर्वत्र विद्यमान है । (सोमः)
सर्वोत्पादक परमात्मा (पुनानः) सबको पवित्र करता हुआ परमात्मा
(नित्यं) सदैव (सदः) उस स्थानको (एति) प्राप्त होता है । जिस स्थानमें
(विश्वेषुकाव्येषु) सम्पूर्ण प्रकारकी रचनाओंमें (रन्ता) रमण करनेवाला
योगी (पञ्चधीरः) पांचप्रकारके (जनान्) प्राणोंको (अनुयतते)
लगाता है । और लगाकर अर्थात् प्राणायाम करके (भुवत्) रमणशील
होता है ।

भावार्थ—योगीपुरुष प्राणायामद्वारा परमात्माका साक्षात्कार
करता है इसी अभिप्रायसे यह कथन किया है कि योगीको परमात्मा प्राप्त
होता है वास्तवमें परमात्मा सर्वव्यापक है उसका जाना आना कहीं
नहीं होता ।

तव॒ त्ये सो॒म पव॑मान॒ नि॒ण्ये
वि॒श्वे दे॒वास्त्रय॑ ए॒काद॑शासः ।
दश॑ स्व॒धाभि॑राधि॒ सानौ॑ अव्ये
मृ॒जन्ति॑ त्वा नद्यः॑ स॒प्त य॒ह्वीः ॥ ४ ॥

तव॑ । त्ये । सो॒म । पव॑मान॒ । नि॒ण्ये । वि॒श्वे । दे॒वाः ।
त्रयः॑ । ए॒काद॑शासः । दश॑ । स्व॒धाभिः॑ । अधि॑ । सानौ॑ ।
अव्ये॑ । मृज॑न्ति । त्वा । नद्यः॑ । स॒प्त । य॒ह्वीः ॥

पदार्थः— (विश्वेदेवाः) सर्वे देवाः (त्रयएकादशासः)
त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः सन्ति ते (निण्ये) अन्तरिक्षे विद्यन्ते
(सोम) हे सर्वोत्पादकपरमात्मन् ! (त्ये) ते (तव) तुभ्यम्
(दशस्वधाभिः) पञ्चानांसूक्ष्मभूतानां पञ्चानांस्थूलभूतानाञ्च
(स्वधामिः) सूक्ष्माभिः शक्तिभिः (अधिसानौ) त्वदीये सर्वश्रेष्ठे
स्वरूपे (अव्ये) यत्खलु सर्वपालकं विद्यते तस्मिन् (मृजन्ति)
संशोधयन्ति अपि च (त्वाम्) त्वां (सप्त यह्वीः, नद्यः)
याः किल बृहत्तराः सप्त नाड्यः सन्ति ताभिः, प्राप्नुवन्ति ।

पदार्थ— (विश्वेदेवाः) सम्पूर्ण देव जो (त्रय एकादशासः) ३३
हैं । वे (निण्ये) अन्तरिक्षमें वर्तमान हैं । (सोम) हे सर्वोत्पादकपरमा-
त्मन् ! (त्ये) वे (तव) तुम्हारेलिये (दशस्वधाभिः) पाँचसूक्ष्मभूत और
पाँचस्थूलभूतोंका (स्वधाभिः) सूक्ष्मशक्तियों द्वारा (अधिसानौ)
तुम्हारे सर्वोपरि उच्चस्वरूपमें (अव्ये) जो सर्वरक्षक है । उसमें (मृजन्ति)
संशोधन करनेवाले हैं । और (त्वां) तुझको (सप्तयह्वीः नद्यः) जो

बड़ी सातनाड़ियां हैं उनकेद्वारा प्राप्त होते हैं ।

भावार्थ—इसमन्त्रमें योगविद्याका वर्णन किया है और सप्तनद्यः से तात्पर्य सातप्रकारकी नाड़ियोंका है जिनको इड़ापिङ्गलादि नाड़ियोंके सुष्मणानामोंसे कथन किया है तात्पर्य यह है कि योगीपुरुष उक्तनाड़ियोंके द्वारा संयम करके परमात्मयोगी बने अर्थात् परमात्मा में युक्त हो ।

तन्न सत्यं पवमानस्यास्तु यत्र
विश्वे कारवः सन्नसन्त ।
ज्योतिर्यदह्ने अकृणोदु लोकं
प्रावन्मनुं दस्यवे कर्भीकम् ॥ ५ ॥

तत् । नु । सत्यं । पवमानस्य । अस्तु । यत्र । विश्वे । कारवः ।
सन्नसन्त । ज्योतिः । यत् । अह्ने । अकृणोत् । ऊ । इति ।
लोकं । प्र । आवत् । मनुं । दस्यवे । कः । अभीकं ॥

पदार्थः—(पवमानस्य) यः सर्वेषां पवित्रयिता परमात्माऽस्ति तस्य (सत्यम्) सत्यस्थानं (नु) निश्चयम् (तत्) तदस्ति (यत्र) यस्मिन् (विश्वे) सर्वे (कारवः), उपासकाः (सन्नसन्त) संगताभवन्ति (अह्ने) प्रकाशकाय (यत्) यत् ज्योतिरस्ति (ऊ) तथाच (लोकम्, अकृणोत्) यज्ज्योतिः प्रकाशमुत्पादयति (मनुम् -) विज्ञानिपुरुषंच (प्रावत्) रक्षति । तस्माज्ज्योतिषः (दस्यवे) अज्ञानिनम्, असंस्कारिणम्,

ऋग्वेदः मं० ९ । अ० १ । सू० १२ ॥

७८९

अवैदिकम् वा पुरुषं (अभीकं) भयरहितम् (कः) कः
कर्तुं शक्नोति ।

पदार्थ—(पवमानस्य) जो सबको पवित्रकरनेवाला परमात्मा है
उसका (सत्यं) सत्यका स्थान (नु) निश्चयकरके (तत्) वह है (यत्र)
जिसमें (विश्वे) सब (कारवः) उपासक (सन्नसन्त) संगत होते हैं ।
(अह्ने) प्रकाशकके लिये (यत्) जो ज्योति है । (उ) और (लोकम-
कृणोत्) जो ज्योतिं ज्ञानरूप प्रकाशको उत्पन्न करती है । और (मनुं)
विज्ञानी पुरुषकी (प्रावत्) रक्षा करती है । उसज्योतिसे (दस्यवे) अज्ञानी,
असंस्कारी, वा अवैदिक, पुरुषकेलिये (अभीकं) निर्भयता (कः) कौन
करसकता है ।

भावार्थ—इस मंत्रमें परमात्माके सद्रूपका वर्णन किया और उक्त-
परमात्माको सब ज्योतिर्योंका प्रकाशक माना है ।

परि सञ्ज्ञैव पशुमन्ति होता

राजा न सत्यः समितीरियानः ।

सोमः पुनानः कलशाँ अयासी-

त्सीदन्मृगो न महिषो वनेषु ॥ ६ ॥ २ ॥

परि । सद्रूपं सञ्ज्ञैव । पशुमन्ति । होता । राजा । न । सत्यः ।

संज्ञैतिः । इयानः । सोमः । पुनानः । कलशान् ।

अयासीत् । सीदन् । मृगः । न । महिषः । वनेषु ।

पदार्थ—(होता) उक्तपरमात्मोपासकः (पशुमन्ति,

सद्येव) ज्ञानागारमिव तं (परियाति) प्राप्नोति (राजा, न)
 यथा राजा (सत्यः) सत्यानुयायी (समितीः) सभाः (इयानः)
 प्राप्नुवन् प्रसीदति तथैव विद्वान् ज्ञानागारं प्राप्य प्रसीदति (सोमः)
 सर्वोत्पादकः परमात्मा (पुनानः) सर्वान् पावयन् [कलशान्]
 अन्तःकरणानि [अयासीत्] प्राप्नोति (न) यथा [महिषः,
 मृगः) महाबली (वनेषु) वनेषु प्राप्नोति ।

पदार्थ—(होता) उक्तपरमात्माका उपासक (पशुमान्तिसद्येव)
 ज्ञानागारके समान (परियाति) उसको प्राप्त होता है (राजान) जैसेकि
 राजा (सत्यः) सत्यका अनुयायी (समितीः) सभाको (इयानः) प्राप्त-
 होता हुआ प्रसन्न होता है इसीप्रकार विद्वान् ज्ञानागारको प्राप्त होकर
 प्रसन्न होता है । (सोमः) सर्वोत्पादकपरमात्मा (पुनानः) सबको पवित्र
 करता हुआ (कलशां) अन्तःकरणोंको (अयासीत्) प्राप्त होता है ।
 (न) जैसेकि (महिषो मृगः) बलवाला (वनेषु) वनोंमें) प्राप्त होता है ।

भांवार्थ—इस मंत्रमें राजधर्मका वर्णन है कि जिसप्रकार राजा-
 लोग सत्यासत्यकी निर्णयकरनेवाली सभाको प्राप्त होते हैं इसीप्रकार,
 विद्वानलोगभी न्यायके निर्णय करनेवाली सभावोंको प्राप्त होकर संसारका
 उद्धार करते हैं—

तात्पर्य यह है कि जिस प्रकार राजालोग अपने न्यायरूपी सत्य
 से संसारका उद्धार करते हैं इसी प्रकार विद्वानलोग अपने सदुपदेशों
 द्वारा संसारका उद्धार करते हैं ।

इति द्विनवतितमं सूक्तं द्वितीयो वर्गश्च समाप्तः ।

अथ त्रिनवातितमस्य पञ्चर्चस्य सूक्तस्य ।

१—५ नोधा ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥ छन्दः—

१, ३, ४ विराट् त्रिष्टुप् । २ त्रिष्टुप् । ५ पादनिचृत्ति-

ष्टुप् ॥ धैवतः स्वरः ॥

साकमुक्षो मर्जयन्त स्वसारो

दश धीरस्य धीतयो धनुत्रीः ।

हरिः पर्यद्रवज्जाः सूर्यस्य द्रोणं

ननक्षे अत्यो न वाजी ॥ १ ॥

साकमुक्षः । मर्जयन्त । स्वसारः । दश । धीरस्य । धीतयः ।

धनुत्रीः । हरिः । परि । अद्रवत् । जाः । सूर्यस्य । द्रोणं ।

ननक्षे । अत्यः । न । वाजी ॥

पदार्थः—[अत्योवाजी] विद्युदादयो महाबलाः पदार्थाः

[न] यथा [ननक्षे] व्याप्नुवन्ति तथैव [सूर्यस्य, द्रोणं]

सूर्यमण्डलस्य यः प्रभाकलशोऽस्ति तथा [जाः] तदीया या

दिशः उपदिशश्च सन्ति तासु [हरिः] हरणशीलः परमात्मा

[पर्यद्रवत्] सर्वत्र परिपूरितः तं पूर्णपरमात्मानं [साकमुक्षः]

युगपत् [मर्जयन्त] विषयं कुर्वत्यः (स्वसारः) स्वयं सरण-

शीलाः (दश, धीः) दशधा इन्द्रियवृत्तयः [धीतयः] या

ध्यानेन परमात्मानं विषयीकुर्वन्ति तथा [धनुत्रीः] मनः प्रेरिकाश्च सन्ति ता एव परमात्मस्वरूपं विषयीकुर्वन्ति ।

पदार्थ—(अत्योवाजी) बलवाले विद्युदादि पदार्थ (न) जैसे (ननक्षे) व्याप्त होजाते हैं । इसीप्रकार (सूर्यस्य द्रोणं) सूर्य भण्डलका जो प्रभाकलश है । तथा (जाः) उसकी जाँ दिशा उपदिशायें हैं । उनमें (हरिः) हरणशीलपरमात्मा (पर्यद्रवत्) सर्वत्र परिपूर्ण है । उस पूर्णपरमात्माको (साकमुक्षः) एक समयमें (मर्जयन्त) विषय करती हुई (स्वसारः) स्वयं सरणशील (दश धीः) १० प्रकारकी इन्द्रियवृत्तियों (धीतयः) जो ध्यानद्वारा परमात्माको विषय करनेवाली हैं । और (धनुत्रीः) और मनकी प्रेरक हैं वे परमात्माके स्वरूपको विषय करती हैं ।

भावार्थ—योगी पुरुष जब अपने मनका निरोध करता है तो उसकी इन्द्रियरूप वृत्तियों परमात्माका साक्षात्कार करती हैं ।

सं मातृभिर्न शिशुर्वावशानो
वृषा दधन्वे पुरुवारो अद्भिः ।
मर्यो न योषामभि निष्कृतं
यन्त्सं गच्छते कलशं उस्त्रियाभिः ॥२॥

सं । मातृभिः । न । शिशुः । वावशानः । वृषा । दधन्वे ।
पुरुवारः । अद्भिः । मर्यः । न । योषा । अभि । निः
कृतं । यन्त्सं । गच्छते । कलशं । उस्त्रियाभिः ॥

पदार्थः—[वृषा] कर्मयोगी यः [पुरुवारः] अनेक-

जैनैः वरणीयः सः आद्भिः] सत्कर्मभिः [दधन्वे] धार्यते ।
 यः कर्मयोगी [वावशानः] परमात्मविषयककामनावान् तथा
 [मातृभिः] स्वेन्द्रियवृत्तिभिः [शिशुः न] सूक्ष्मकर्तेव (संदधन्वे)
 धारयति (न) यथा [योषां] स्त्रियम् [मर्यः] मनुष्यः धार-
 यति तथैव [उस्त्रियाभिः] ज्ञानशक्तिद्वारा कर्मयोगी परमात्म-
 विभूतीर्धारयति । तथा यः परमात्मा (निष्कृतम्] ज्ञानविषयो
 भवन् (कलशे) तस्य कर्मयोगिनोन्तःकरणे संगच्छते प्राप्नोति ॥

पदार्थ—(वृषा) कर्मयोगी जो (पुरुवारः) बहुतलोगों को
 वरणीय है । वह (आद्भिः) सत्कर्मों द्वारा (दधन्वे) धारण किया जाता
 है । जो कर्मयोगी (वावशानः) परमात्माकी कामनावाला है और (मातृभिः)
 अपनी इन्द्रियवृत्तियोंसे (शिशुः) सूक्ष्म करनेवालेके (न) समान
 (संदधन्वे) धारण करता है (न) जिस प्रकार (योषां) स्त्रीको (मर्यः)
 मनुष्य धारण करता है इस प्रकार (उस्त्रियाभिः) ज्ञान की शक्तियोंके
 द्वारा कर्मयोगी परमात्माकी विभूतियोंको धारण करता है । और जो पर-
 मात्मा (निष्कृतं) ज्ञानका विषय हुआ हुआ (कलशे) उस कर्मयोगीके
 अन्तःकरण में (संगच्छते) प्राप्त होता है ।

भावार्थ—जिस प्रकार ऐश्वर्यप्रद प्रकृतिरूपी विभूतिको उद्योगी
 पुरुष धारण करता है इसी प्रकार प्रकृतिकी नानाशक्तिरूपविभूतिको
 कर्मयोगी पुरुष धारण करता है ।

उत प्र पिप्य ऊधरध्न्याया

इन्दुर्धाराभिः सचते सुमेधाः ।

मूर्धानं गावः पर्यसा चमूष्वभि

श्रीणन्ति वसुभिर्न नित्तैः ॥ ३ ॥

उ॒त । प्र । पि॒प्ये । ऊ॒धः । अ॒घ्न्या॒याः इ॒न्दुः । धा॒राभिः । स॒च॒ते ।
सु॒ऽमे॒धाः । मूर्धा॒नं । गा॒वः । प॒यसा । च॒मूषु । अ॒भि ।
श्री॒णन्ति । वसु॒ऽभिः । न । नि॒क्तैः ॥

पदार्थः—[सुमेधाः] सर्वोपरि विज्ञानवान् (इन्दुः) प्रकाशस्वरूपपरमात्मा (धाराभिः) स्वानन्तशक्त्यामैश्वर्येण (सचते) सर्वत्र संगच्छते (उत) तथा (अघ्न्यायाः, ऊधः) गवां दुग्धाधारं स्तनमण्डलं (प्रपिये) नितान्तं वर्धयति तथा (गावश्चमूषु) गवां संघेषु (पयसा) दुग्धेन (अभिश्रीणन्ति) परिपूरणं करोति, तथा (निक्तैर्वसुभिर्न) शुभ्रधनानीव (मूर्धानम्) तस्य परमात्मनः मुख्यस्थानीयैश्वर्यं वयं प्राप्नवाम ॥

पदार्थ—(सुमेधाः) सर्वोपरि विज्ञानवाला (इन्दुः) प्रकाश-स्वरूपपरमात्मा (धाराभिः) अपनी अनन्तशक्तियोंके ऐश्वर्यसे (सचते) सर्वत्र संगत होता है । (उत) और (अघ्न्याया ऊधः) गौवोंके दुग्धा-धार स्तनमण्डलको (प्रपिये) अत्यन्त वृद्धियुक्त करता है । और (गावश्चमूषु) गौवोंकी सेनामें (पयसा) दुग्धसे (अभिश्रीणन्ति) संयुक्त करता है । और (निक्तैर्वसुभिर्न) शुभ्रधनोंके समान (मूर्धानं) उस परमात्माके मुख्य स्थानीय ऐश्वर्यको हमलोग प्राप्त हों ।

भावार्थ—इस मन्त्रमें इस बातकी प्रार्थना है कि परमात्मा गौ, अश्वदि उत्तम धनोंका हमको प्रदान करे ।

स नो दे॒वेभिः प॒वमान

र॒दे॒न्दो र॒यिम॒श्विनं वाव॒शानः ।

रथिरायतामुशती पुरन्धिरस्मद्युक्ता
दानवे वसूनाम् ॥ ४ ॥

सः । नः । देवेभिः । पवमान । रद । इंदो इति । रयिं अश्विनं ।
वावशानः । रथिरायतां । उशती । पुरन्धिः । अस्मद्युक् । आ
दानवे वसूनां ॥

पदार्थः—(इंदो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! (अश्विनं)
कर्मयोगिने ज्ञानयोगिने च (रयिम्) धनं (वावशानः) धारयन्
भवान् (रद) तेभ्यः संप्रददातु (पवमान) हे सर्वपावक !
(देवेभिः) दिव्यशक्तिद्वारा (न) अस्मभ्यम् (वसूनाम्) धनानां
(रथिरायताम्, उशती) अत्यन्त बलयुक्तशक्तीः (पुरन्धिः) या
उत्कृष्टपदार्थधारिकाः ताः (अस्मद्युक्) मदधीनाः कुरु ॥

पदार्थ—(इंदो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! (रयिं) धन
(अश्विनं) कर्मयोगियों और ज्ञानयोगियोंके लिये (वावशानः) धारण
किये हुए आप (रद) प्रदान करो (पवमान) हे सबको पवित्र
करनेवाले परमात्मन् ! (देवेभिः) दिव्यशक्तियोंके द्वारा (नः) हमको
(वसूनां) धनोंकी (रथिरायतामुशती) अत्यन्त बलवती शक्ति (पुरन्धिः)
जो बड़े बड़े पदार्थोंके धारण करनेवाली है वह (अस्मद्युक्) हमारे लिये
आप दें ।

भावार्थ—जिन पुरुषोंपर परमात्मा अत्यन्त प्रसन्न होता है उनको
धनादि ऐश्वर्यकी हेतु सर्व शक्तियों से परिपूर्ण करता है ।

नूनो रयिमुप मास्व नृवन्तं
 पुनानो वाताप्यं विश्वचन्द्रम् ।
 प्र वन्दितुरिन्दो तार्यायुः प्रातर्मक्षु
 धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥ ३ ॥

नु । नः । रयिं । उप । मास्व । नृवन्तं । पुनानः । वाताप्यं ।
 विश्वचन्द्रं । प्र । वन्दितुः । इन्दो इति । तारि । आयुः ।
 प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥

पदार्थः—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! (नु)
 निश्चयं (नः) अस्मभ्यम् (रयिं) ऐश्वर्यं (उपमास्व) देहि
 तथा (नृवन्तम्) लोकसंग्रहवन्तं मां (पुनानः) पावयन्
 (वाताप्यम्) प्रेमरूपम् (विश्वचन्द्रम्) विश्वप्रसादकमैश्वर्यं
 मह्यं देहि, तथा (वन्दितुः) अस्योपासकस्य भवद्वारा (प्रतारि)
 वृद्धिर्भवतु (आयुः) आयुश्चभवतु (धियावसुः) अखिलज्ञान-
 निधिर्भवान् (प्रातः) उपासनाकाले (मक्षु) शीघ्रं (जग-
 म्यात्) आगत्य महुद्धौ रूढो भवतु ॥

पदार्थ—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! (नु) निश्चय करके
 (नः) हमारे लिये (रयिं) ऐश्वर्यं (उपमास्व) आप दें और (नृवन्तं)
 लोकसंग्रह वाले मुझको (पुनानः) पावित्र्य करते हुए आप (वाताप्यं)
 प्रेमरूप (विश्वचन्द्रं) जो विश्वको प्रसन्न करनेवाला ऐश्वर्य्य है । वह मुझे
 दें । और (वन्दितुः) इस उपासककी आपके द्वारा (प्रतारि) वृद्धि हों ।

और (आयुः) आयु हो) (धियावसु) सम्पूर्ण ज्ञानों के निधि जो आप हैं (प्रातः) उपासनाकालमें (मधु) शीघ्र (जगम्यात्) आकर हमारी बुद्धिमें आरूढ़ हों ।

भावार्थ—इस मंत्रमें प्रकाशस्वरूपपरमात्मासे ऐश्वर्यकी प्रार्थना की गई है ।

इति त्रिनवतितमं सूक्तं तृतीयो वर्गश्च समाप्तः ।

अथ पञ्चर्चस्य चतुर्नवतितमस्य सूक्तस्य

॥ ९४ ॥ १—५ कण्व ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥

छन्दः—१ निचृत्त्रिष्टुप् । २, ३, ५ विराट्त्रिष्टुप् ।

४ त्रिष्टुप् ॥ धैवतः स्वरः ॥

अथ परमात्मनः श्रेयोधामत्वं निरूप्यते ।

अब परमात्माको सर्वैश्वर्यका धाम निरूपण करते हैं ।

अधि यदस्मिन्वाजिनीव शुभः

स्पर्धन्ते धियः सूर्ये न विशः ।

अपो वृणानः पवते कवीयन्त्रजं

न पशुवर्धनाय मन्म ॥ १ ॥

अधि । यत् । अस्मिन् । वाजिनिऽइव । शुभः । स्पर्धन्ते ।

धियः । सूर्ये । न । विशः । अपः । वृणानः । पवते । कविऽ-

यत् । व्रजं । न । पशुऽवर्धनाय । मन्म ॥

पदार्थः—(सूर्ये) सूर्यविषये (न) यथा (विशः) रश्मयः प्रकाशयन्ति तथैव (धियः) मनुष्यबुद्ध्यः (स्पर्धन्ते) स्वोत्कटशक्त्या विषयं कुर्वन्ति (अस्मिन्, अधि) यस्मिन् परमात्मानि (वाजिनीव) सर्वोपरिबलानीव (शुभः) शुभ-बलमस्ति स परमात्मा (अपोवृणानः) कर्माध्यक्षोभवन् (पवते) सर्वान्पावयति (कवीयन्) कविरिवाचरन् (पशुव-र्धनाय) सर्वद्रष्टृत्वपदाय (व्रजं, न) इन्द्रियाधिकरणमन इव (मन्म) यः अधिकरणरूपोऽस्ति स एव श्रेयोधामास्ति ॥

पदार्थ—(सूर्ये) सूर्यके विषयमें (न) जैसे (विशः) रश्मियें प्रकाशित करती हैं । उसी प्रकार (धियः) मनुष्योंकी बुद्धियें (स्पर्धन्ते) अपनी २ उत्कट शक्तिसे विषय करती हैं । (अस्मिन् अधि) जिस परमात्मामें (वाजनीव) सर्वोपरि बलोंके समान (शुभः) शुभ बल है । वह परमात्मा (अपोवृणानः) कर्मोंका अध्यक्ष होता हुआ (पवते) सबको पांवेत्र करता है । (कवीयन्) कवियोंकी तरह आचरण करता हुआ (पशुवर्धनाय) सर्वद्रष्टृत्वपदके लिये (व्रजं, न) इन्द्रियोंके अधिकरण मनके समान ' व्रजन्ति इन्द्रियाणि यस्मिन् तद्रूजम् ' (मन्म) जो अधिकरणरूप है । वही श्रेयका धाम है ।

भावार्थ—परमात्मा सर्वत्र परिपूर्ण है जो लोग उसके साक्षात् करनेके लिये, अपनी चित्तवृत्तियोंका निरोध करते हैं परमात्मा उनके ज्ञानका विषय अवश्यमेव होता है ।

द्वि॒ता व्यू॒र्ध्वन्न॒मृत॑स्य॒ धाम॑
स्व॒र्विदे॒ भुव॑नानि प्रथन्त ।

धियः पिन्वानाः स्वसरे न गावः
ऋतायन्तीरभि वावश्च इन्दुम् ॥ २ ॥

द्विता । विऽऊर्ष्वन् । अमृतस्य । धाम । स्वऽविदे ।
भुवनानि । प्रथन्त । धियः । पिन्वानाः । स्वसरे । न । गावः ।
ऋतयन्तीः । अभि । वावश्च । इन्दुम् ॥

पदार्थः—स परमात्मा (द्विता) जीवप्रकृतिरूपद्वैतम्
(व्यूर्ष्वन्) आच्छादयन् (अमृतस्य, धाम) अमृताधारोऽस्ति
तस्मै (स्वर्विदे) सर्वज्ञाय (भुवनानि) सम्पूर्णलोकलोकारान्त-
राणि (प्रथन्त) विस्तीर्यन्ते । सपरमात्मा (धियः, पिन्वानाः)
विज्ञानेन परिपूर्णः (स्वसरे) स्वरूपे (न) यथा (गावः)
इन्द्रियाणि (ऋतयन्तीः) यज्ञेच्छां कुर्वाणानि सर्वतः (अभि-
वावश्च) शब्दं कुर्वन्ति अथवा (इन्दुम्) प्रकाशस्वरूपपरमा-
त्मानम् कामयन्ते । एवंहि जिज्ञासवः उक्तपरमात्मानं कामयन्ताम् ॥

पदार्थ—वह परमात्मा (द्विता) जीव और प्रकृतिरूपद्वैतको
(व्यूर्ष्वन्) आच्छादन करताहुआ (अमृतस्य धाम) अमृतके धाम है ।
उस (स्वर्विदे) सर्वज्ञके लिये (भुवनानि) सम्पूर्णलोकलोकरान्तर
(प्रथन्त) विस्तीर्ण होते हैं । वह परमात्मा (धियः पिन्वानाः) विज्ञानोंसे
भराहुआ (स्वसरे) अपने स्वरूपमें (न) जैसे कि (गावः) इन्द्रियें (ऋत-
यन्तीः) यज्ञ की इच्छा करतीहुई सब ओरसे (अभिवावश्च) शब्द करती
है । अथवा (इन्दुं) प्रकाशरूपपरमात्माकी कामना करती हैं । इसी प्रकार
जिज्ञासुलोग उस परमात्माकी कामना करें ।

भावार्थ— इस मंत्रमें परमात्माके द्वैतवादका वर्णन किया है ।

परि यत्कविः काव्या भरते शूरो
न रथो भुवनानि विश्वा ।
देवेषु यशो मर्ताय भूषन्दक्षाय
रायः पुरुभूषु नव्यः ॥ ३ ॥

परि । यत् । कविः । काव्या । भरते । शूरः । न । रथः ।
भुवनानि । विश्वा । देवेषु । यशः । मर्ताय । भूषन् । दक्षाय ।
रायः । पुरुभूषु । नव्यः ॥

पदार्थः—(यत्) यः परमात्मा (कविः) सर्वज्ञः (काव्या,
भरते) कविभावस्य पूरकः, यत्र (शूरो न) शूरस्येव (रथः) क्रिया-
शक्तिः (विश्वा, भुवनानि) सर्वे लोका यत्र स्थिराः (देवेषु)
सर्वविद्वत्सु (यशः) यस्य कीर्तिः (मर्ताय, भूषन्) सर्वजनान्
भूषयन् (दक्षाय, रायः) यश्चातुर्यस्य धनस्य च (पुरु, भूषु)
स्वाम्यस्ति (नव्यः) नित्यनूतनश्च ।

पदार्थ—(यत्) जो परमात्मा (कविः) सर्वज्ञ है (काव्या
भरते) कवियोंके भावको पूर्ण करनेवाला है । जिसमें (शूरो न) शूरवीर-
के समान (रथः) क्रियाशक्ति हैं (विश्वाभुवनानि) सम्पूर्ण भुवन जिसमें
स्थिर हैं । (देवेषु) सब विद्वानोंमें (यशः) जिसका यश है । (मर्ताय
भूषन्) सब मनुष्योंको विभूषित करता हुआ (दक्षायरायः) जो चातुर्य-
का और धनका (पुरुभूषु) स्वामी है । और (नव्यः) नित्यनूतन है ।

भावार्थ—परमात्मा सर्वज्ञ है और अपनी सर्वज्ञतासे सबके ज्ञान-
में प्रवेश करता है ।

श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय
श्रियं वयो जर्तृभ्यो दधाति ।
श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्भवन्ति
सत्या समिथा मितद्रौ ॥ ४ ॥

श्रिये । जातः । श्रिये । आ । निः । इयाय । श्रिये । वयः ।
जर्तृभ्यः । दधाति । श्रियं । वसानाः । अमृतत्वं ।
आयन् । भवन्ति । सत्या । समिथा । मितद्रौ ॥

पदार्थ—स परमात्मा (श्रिये, जातः) ऐश्वर्याय सर्वत्र
प्रकाश्यते (श्रियं, निरियाय) श्रिये हि सर्वत्र गतिशीलोस्ति
(श्रियम्) ऐश्वर्यं तथा (वयः) आयुश्च (जर्तृभ्यः)
उपासकेभ्यः (दधाति) धारयति (श्रियं, वसानाः) श्रियं
धारयन् (अमृतत्वम्, आयन्) अमृतत्वं विस्तारयन् (सत्या,
समिथा) सत्यरूप यज्ञानां कर्ता भवति (मितद्रौ) सर्वत्र
गतिशीले परमात्मानि (सत्या, भवन्ति) ब्रह्मयज्ञाः चित्तस्थैर्य
हेतवो भवन्ति ॥

पदार्थ—वह परमात्मा (श्रियेजातः) ऐश्वर्यके लिये सर्वत्र
प्रगट है । और (श्रियंनिरियाय) श्रीके लिये ही सर्वत्र गतिशील है ।

और (श्रियं) ऐश्वर्यको और (वयः) आयुको (जरितृभ्यः) उपासकोंके लिये (दधाति) धारण करता है । (श्रियं वसानाः) श्रीको धारण करता हुआ (अमृतत्वमायन्) अमृतत्वको विस्तार करता हुआ (सत्या समिथा) सत्यरूपी यज्ञोंके करनेवाला होता है । (मितद्रौ) सर्वत्र गतिशील परमात्मा-में (सत्या भवन्ति) ब्रह्मयज्ञ चित्तकी स्थिरताके हेतु होते हैं ।

भावार्थ—जो परमात्मोपासक हैं उनको परमात्मा सब प्रकारका ऐश्वर्य देता है ।

इषमूर्जमभ्यर्षाश्वं गामुरुज्योतिः

कृणुहि मत्सि देवान् । विश्वानि

हि सुषहा तानि तुभ्यं पवमान

बाधसे सोम शत्रून् ॥ ५ ॥ ४ ॥

इषं ऊर्जं । अभि । अर्षं । अश्वं । गां । उरु । ज्योतिः ।
कृणुहि । मत्सि । देवान् । विश्वानि । हि । सुषहा । तानि ।
तुभ्यं । पवमान । बाधसे । सोम । शत्रून् ॥

पदार्थः—(इषम्) ऐश्वर्य (ऊर्जम्) बलं च (अभ्यर्ष) भवान्ददातु (अश्वम्) क्रियाशक्तिम् (गाम्) ज्ञानशक्तिं च इमे द्वे अपि (उरुज्योतिः) विस्तृतज्योतिषौ (कृणुहि) करोतु (देवान्) विदुषः (मत्सि) तर्पयतु (विश्वानि, हि, सुषहा) सर्वसहनशीलशक्तयो भवत्सु विद्यन्ते (तानि) ताः शक्तयः त्वा भूषयन्ति (पवमान) हे सर्वपावक ! (तुभ्यम्) त्वत्तः

इदं प्रार्थये यत्त्वं (शत्रून्) अन्यायकारिणां [बाधसे] निवृत्तौ
समर्थः [सोम] हे परमात्मन् ! भवान् अस्मास्वपि एवंविध-
बलं ददातु ॥

पदार्थ—(इषम्) ऐश्वर्य्य और (उर्जम्) बल (अभ्यर्ष) हे
परमात्मन् आप दें । और (अश्वम्) क्रियाशक्ति और (गाम्) ज्ञानरूपी
शक्ति इन दोनों को आप (उरुज्योतिः) विस्तृतज्योति (कृणुहि) करें
और (देवान्) विद्वान् लोगोंको (मत्सि) तृप्त करें । (विश्वानि हि
सुषहा) सम्पूर्ण सहनशीलशक्तियें निश्चय करके आपमें हैं । (तानि) वे
शक्तियें तुमको विभूषित करती हैं । (पवमान) हे सबको पवित्र करनेवाले
परमात्मन् ! (तुभ्यम्) तुमसे मैं यह प्रार्थना करता हूं कि तुम (शत्रून्)
अन्यायकारीदुष्टोंको (बाधसे) निवृत्त करनेके लिये समर्थ हो । (सोम)
हे परमात्मन् । आप हममें भी इसप्रकारका बल दीजिये ।

भावार्थ—परमात्मा अनन्तशक्तिरूप है जब वह अपने भक्तोंको
पात्र समझता है तो सब प्रकारके अन्यायकारियोंको दमन करके सुनीति
और धर्मका प्रचार संसारमें फैलादेता है । तात्पर्य्य यह है कि जो लोग
परमात्माकी दयाका पात्र बनते हैं उन्हींके शत्रुभूत दुष्टदस्युवोंका परमात्मा
दमनकरता है अन्यो के नहीं ।

इति चतुर्नवतितमसूक्तं चतुर्थोवर्गश्च समाप्तः ।

अथ पञ्चर्चस्य पञ्चनवतितमस्य सूक्तस्य —

॥ ९५ ॥ १—५ प्रस्कण्व ऋषिः ॥ पवमानः सोमो
देवता ॥ छन्दः—१ त्रिष्टुप् । २ संस्तारपंक्तिः ।
३ विराट् त्रिष्टुप् । ४ निचृत्त्रिष्टुप् । ५ पादानि-

चृत्त्रिष्टुप् ! स्वरः—१, ३—५ धैवतः । २ पंचमः ॥

कनिक्रान्ति हरिसृज्यमानः

सीदन्वनस्य जठरे पुनानः ।

नृभिर्यतः कृणुते निर्णिजं गा

अतो मतीर्जनयत स्वधाभिः ॥ १ ॥

कनिक्रान्ति । हरिः । आ । सृज्यमानः । सीदन् । वनस्य । जठरे ।
पुनानः । नृभिः । यतः । कृणुते । निः । निर्णिजं । गाः । अतः ।
मतीः । जनयत । स्वधाभिः ॥

पदार्थः—(हरिः) हरणशीलशक्तिमान् परमात्मा
(सृज्यमानः) साक्षात्कारं प्राप्नोति तदा (वनस्य) भक्तस्य
(जठरे) अन्तःकरणे [सीदन्] स्थितिं कुर्वन् (पुनानः)
तं पावयंश्च विराजते (यतः) यस्मात् [नृभिः] मनुष्यैः [निर्णिजं
कृणुते] साक्षात्क्रियते तदा [गाः] इन्द्रियाणि शोधयन् [मतीः
जनयत] सुमतिमुत्पादयति [स्वधाभिः] स्वशक्तिभिः [कनिक्रान्ति]
पुनः पुनः शब्दायमान इव साक्षात्कारं लभते ।

पदार्थ—(हरिः) हरणशील शक्तियोंवाला परमात्मा (सृज्यमानः) साक्षात्कारको प्राप्त होता है । तब (वनस्य) भक्तके (जठरे) अन्तःकरण-में (सीदन्) ठहरताहुआ और (पुनानः) उसको पवित्र करताहुआ विराजमान होता है । (यतः) जिसलिये (नृभिः) मनुष्यों द्वारा (निर्णजं कृणुते) साक्षात्कार कियाजाता है । तब (गाः) इन्द्रियोंको शुद्ध करके (मतिर्जनयत) अच्छेप्रकारकी बुद्धि उत्पन्न करता है (स्वधाभिः) स्वशक्तियोंके द्वारा और (कनिक्रान्ति) पुनः शब्दायमानके समान साक्षात्कारको प्राप्त होता है ।

भावार्थ—वास्तवमें परमात्मा सर्वव्यापक है उसके लिये विराजमान होना और न विराजमान होना कथन नहीं किया जासकता, विराजमान होना यहाँ साक्षात्कारके अभिप्रायसे कथन कियागया है ।

हरिः सृजानः पथ्यामृतस्ये-

यतिं वाचमरितेव नावम् ।

देवो देवानां गुह्यानि नामावि-

ष्कृणोति बर्हिषि प्रवाचे ॥ २ ॥

हरिः । सृजानः । पथ्यां । ऋतस्य । इयतिं । वाचं । अरि-

ताइव । नावम् । देवः । देवानां । गुह्यानि । नाम । आविः ।

कृणोति । बर्हिषि । प्रवाचे ॥

पदार्थः—(हरिः) स पूर्वोक्तः परमात्मा (सृजानः) साक्षात्क्रियमाणः (ऋतस्य, पथ्यां) वाग्द्वारा मुक्तिमार्ग (इयतिं) प्रेरयति (अरिता, इव, नावम्) यथा नावस्तरणकाले नाविकः

प्रेरणां करोति स परमात्मा (देवानां देवः) सर्वदेवानामधिष्ठाता
(गुह्यानि) गुप्ताः (नाम, आविष्कृणोति) संज्ञाः प्रकटयति
(बहिर्षि, प्रवाचे) वाग्यज्ञार्थम् ।

पदार्थ—(हरिः) वह पूर्वोक्त परमात्मा (सृजानः) साक्षात्कारको प्राप्त हुआ (ऋतस्य, पथ्यां) वाक्द्वारा मुक्तिमार्गकी (इयर्ति) प्रेरणा करता है । (अरितेवनावम) जैसा कि नौकाके पार लगानेके समयमें नाविक प्रेरणा करता है । और (देवानां देवः) सब देवोंका देव (गुह्यानि) गुप्त (नामाविष्कृणोति) संज्ञायोंको प्रकट करता है (बहिर्षि प्रवाचे) वाणीरूपी यज्ञके लिये ।

भावार्थ—परमात्माने ब्रह्मयज्ञके लिये बहुतसी संज्ञाओंको निर्माण किया, अर्थात्—शब्दब्रह्म जो वेद है उसका निर्माण अर्थात्—आविर्भाव संज्ञा संज्ञिभाव पर निर्भर करता है । इसीलिये संज्ञासंज्ञिभावको रहस्यरूपसे कथन किया गया है ।

अपामिवेदूर्मयस्तर्तुराणाः

प्रं मनीषा ईरते सोममच्छ ।

नमस्यन्तीरुपं च यन्ति सं चा

च विशन्त्युशतीरुशन्तम् ॥ ३ ॥

अपांऽइव । इत् । ऊर्मयः । तर्तुराणाः । प्र । मनीषा । ईरते ।
सोमं । अच्छ । नमस्यन्तीः । उपं । च । यन्ति । सं । च ।
आ । च । विशन्ति । उशतीः । उशन्तम् ॥

पदार्थः—(उशतीः) शोभिमानस्तुतयः (उशन्तम्)

शोभमानं (संविशन्ति) प्राप्नुवन्ति यथा (तर्तुराणाः) शीघ्र-
कारिणां (मनीषा) बुद्ध्यः (प्रेरते) प्रेरयन्ति एवं हि (सोमम्)
परमात्मानम् (अच्छ) सम्यक् प्राप्नुवन्ति (च) तथा (अपाम्,
इव, ऊर्मयः) यथा जलवीचयः जलं भूषयन्ति एवं हि परमात्म
विभूतयः परमात्मानं मण्डयन्ति (च) तथा (नमस्यन्ति) ताः
परमात्मविभूतयः सत्कुर्वन्ति (च) तथा (उपयन्ति) तं
लभन्ते ।

पदार्थ—(उशतीः) शोभावाली स्तुतियें (उशन्तम्) शोभावाले-
को (संविशन्ति) प्राप्त होती हैं जैसे कि (तर्तुराणाः) शीघ्र करनेवाले
लोगोंकी (मनीषा) बुद्धियें (प्रेरते) प्रेरणा करती हैं । इसी प्रकार
(सोमम्) परमात्माको (अच्छ) भलीभांति प्राप्त होती हैं । (च) और
(अपामिवोर्मयः) जैसे कि जलोंकी लहरें जलोंको सुशोभित करती हैं ।
इसी प्रकार परमात्माकी विभूतियें परमात्माको सुशोभित करती हैं । (च)
और (नमस्यन्ति) परमात्माकी विभूतियें सत्कार करती हैं । और (उप-
यन्ति) उसको प्राप्त होती हैं ।

भावार्थ—इसमें परमात्माकी विभूतिओंका वर्णन है कि पर-
मात्माकी विभूतियें परमात्माके भावोंको प्रतिक्षण द्योतन करती हैं जिनसे
परमात्मापरायण पुरुष परमात्माका साक्षात्कार करते हैं ।

तं म॒र्म॒जानं॑ म॒हिषं॑ न
साना॑वि॒शुं दु॒हन्त्यु॒क्ष्णं॑ गि॒रि॒ष्ठाम् ।
तं वा॑व॒शानं॑ म॒तयः॑ सचन्ते
त्रि॒तो वि॒भर्ति॑ ब॒रुणं॑ स॒मु॒द्रे ॥ ४ ॥

तं । म॒र्म॒जान॒म् । म॒हिषं । न । सानौ । अ॒ंशुं । दु॒हन्ति ।
 उ॒क्ष॒णं । गि॒रिऽस्थां । तं । वा॒व॒शा॒नं । म॒तयः । स॒च॒न्ते । त्रि॒तः ।
 वि॒भ॒र्ति । वरु॒णं । स॒मु॒द्रे ।

पदार्थः—(तं, मर्मजानम्) तं भक्तैरुपास्यमानं परमात्मानं
 (सानौ) सर्वोपरि शिखरे (माहिषं, न) महापुरुषमिव विराज-
 मानं (अंशुम्) सूक्ष्मादपि सूक्ष्मम् (उक्षणम्) सर्वाधिकबलदम्
 (गिरिष्ठाम्) वेदवागाधिष्ठातारं (तं, वावशानम्) सर्वोपरि कम-
 नीयम् (मतयः, सचन्ते) सुमतयः सेवन्ते यश्च (समुद्रे)
 अन्तरिक्षे (वरुणम्) वरणीयपदार्थान् (विभर्ति) पोषयति
 (त्रितः) जीवप्रकृतिमहत्तत्त्वरूपसूक्ष्मजगत्कारणानामधिष्ठा-
 ताऽस्ति अथवा (त्रितः) कालत्रयाधिष्ठातास्ति ॥

पदार्थ—(तं मर्मजानम्) उस भक्तों द्वारा उपासित परमात्माको
 (सानौ) सर्वोपरि शिखरपर (माहिषं) महापुरुषके समान विराजमान-
 को (अंशुम्) जो सूक्ष्मसे सूक्ष्म है । (उक्षणम्) जो सर्वोपरि बलप्रद है ।
 (गिरिष्ठाम्) जो वेदरूपी वाणीका अधिष्ठाता है । (तं वावशानम्) उस
 सर्वोपरि कमनीय परमात्माको (मतयः) सुमातिलोग (सचन्ते) संगत
 होते हैं । और जो परमात्मा (समुद्रे) अन्तरिक्षमें (वरुणम्) वरणीय-
 पदार्थोंको (विभर्ति) धारण करता है । और (त्रितः) प्रकृति, जीव, और
 महत्तत्त्वं रूप सूक्ष्म जगत्कारणोंका अधिष्ठाता है । अथवा (त्रितः) भूत,
 भविष्यत्, वर्तमान तीनों कालोंका अधिष्ठाता है ।

भावार्थ— इस मन्त्रमें परमात्माके स्वरूपका वर्णन है कि वह
 अत्यन्त सूक्ष्म और दुर्विज्ञेय है उसको संयमी पुरुष साक्षात्कार कर
 सकते हैं ।

इ॒ष्यन्वा॒चमु॒पव॒क्तेव॒ होतुः

पु॒नान॒ इ॒न्दो वि॒ ष्या॑ म॒नीषा॒म् ।

इ॒न्द्रश्च॒ यत्क्षय॑थः सौ॒भगा॑य

सु॒वीर्य॑स्य॒ पत॑यः स्याम ॥ ५ ॥ ५ ॥

इ॒ष्यन् । वा॒चं । उ॒प॒व॒क्ताऽइ॒व । होतुः । पु॒नानः । इ॒न्दो इति॑ ।
वि । स्य॒ । म॒नीषां॑ । इ॒न्द्रः । च॒ । यत् । क्षय॑थः । सौ॒भगा॑य ।
सु॒वीर्य॑स्य । पत॑यः । स्या॒म ॥

पदार्थः—(इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! भवान्
(मनीषां) अस्मभ्यं बुद्धिं (विष्य) प्रयच्छतु तथा (वाचमि-
च्छन्) वाणीं कामयमानः (उपवक्ता, इव) वक्ता इव तथा (होतुः)
उपासकं सदैवोपदिशतु (च) तथा (यत्) यद्धि (इन्द्रः)
कर्मयोगी भवांश्च (क्षयथः) उभावपि अद्वैतभावं प्राप्तौ
(सौभगाय) अस्मै सौभाग्याय धन्यं मन्ये भवन्तम् प्रार्थयेच
(सुवीर्यस्य) सर्वोपरि बलस्य (पतयः, स्याम) पतयो भवेम ॥

पदार्थ—(इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! आप (मनीषाम्)
बुद्धिको हमारे लिये (विष्य) प्रदान कीजिये । और (वाचमिष्यन्) वाणी-
की इच्छा करतेहुए (उपवक्तेव) वक्ताके समान (होतुः) उपासकको
सदुपदेश करें । (च) और (यत्) जो (इन्द्रः) कर्मयोगी और आप
(क्षयथः) दोनों अद्वैतभावको प्राप्त हैं । (सौभगाय) इस सौभाग्य के
लिये हम आपका धन्यवाद करते हैं । और आपसे प्रार्थना करते हैं कि
(सुवीर्यस्य पतयः स्याम) सर्वोपरि बलके पाति हों ।

भावार्थ—इस मन्त्रमें उक्त परमात्मासे बलकी प्रार्थना की गयी है ।

इति पञ्चनवतितमं सूक्तं पञ्चमोवर्गश्च समाप्तः ।

अथ चतुर्विंशत्यृचस्य षण्णवतितमस्य सूक्तस्य—

१—२४ प्रतर्दनो दैवो दासिर्ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता
॥ छन्दः—१, ३, ११, १२, १४, १९, २३, त्रिष्टुप् । २,
१७ विराट् त्रिष्टुप् । ४—१०, १३, १५, १८, २१,
२४ निचृत्त्रिष्टुप् । १६ आर्ची भुरिक्त्रिष्टुप् २०,
२२ पादनिचृत्त्रिष्टुप् ॥ धैवतः स्वरः ॥

प्र सैनानीः शूरो अग्रे स्थानां
गव्यन्नैति हर्षते अस्य सेना ।
भद्रान्कृण्वन्निन्द्रह्वान्तसखिभ्य आ
सोमो वस्त्रा रभसानि दत्ते ॥ १ ॥

प्र । सैनानीः । शूरः । अग्रे । स्थानां । गव्यन् । एति ।
हर्षते । अस्य । सेना । भद्रान् । कृण्वन् । इन्द्रह्वान् । सखिः
भ्यः । आ । सोमः । वस्त्रा । रभसानि । दत्ते ॥

पदार्थः—(सोमः) सोमरूपः परमात्मा (रभसानि)
अतिवेगेन (वस्त्रा) आच्छादकास्त्राणि (आदत्ते) गृह्णाति

(सखिभ्यः) अनुयायिभ्यः (इन्द्रहवान्) कर्मयोगिभ्यः
 (भद्राणि, कृष्वन्) कल्याणान्युत्पादयन् आस्ते यथा (शूरः)
 भटः (सेनानीः) सेनानायकः (रथानाम्) संग्रामानाम्
 (अग्रे) समक्षं (गव्यन्) यजमानानामैश्वर्यमिच्छन् (एति)
 प्राप्नोति एवं हि परमात्मा न्यायिनामैश्वर्यमिच्छन् तान्संरक्षति ।
 (अस्य, सेना) अस्य शूरस्य सेना (हर्षते) यथा हृष्टा भवति
 एवं हि परमात्मानुयायिनामपि सेना हर्षं लभते ॥

पदार्थ—(सोमः) सोमरूपपरमात्मा (सखिभ्यः) अपने
 अनुयायी (इन्द्रहवान्) जो कर्मयोगी हैं उनके लिये (भद्राणि कृष्वन्)
 भलाई करता हुआ (वस्त्रारभसानि) अत्यन्त वेगवाले शस्त्रोंको (आदत्ते)
 ग्रहण करता है । जैसेकि (शूरः) शूरवीर (सेनानीः) जो सेनाओंका
 नेता है । वह (रथानाम्) सन्नाओंके (अग्रे) समक्ष (गव्यन्) यजमानोंके
 ऐश्वर्यकी इच्छा करता हुआ (एति) प्राप्त होता है । इसप्रकार परमात्मा
 न्यायकारियोंके ऐश्वर्यको चाहता हुआ अपने रूपसे न्यायकारियोंकी
 रक्षा करता है । (अस्य) उस शूरवीरकी (सेना) फौज (हर्षते) जैसे
 प्रसन्न होती है । इसी प्रकार परमात्माके अनुयायियोंकी सेना भी हर्षको
 प्राप्त होती है ।

भावार्थ—इस मन्त्रमें राजधर्मका वर्णन है कि परमात्मपरायण-
 पुरुष राजधर्म द्वारा अनन्तप्रकारके ऐश्वर्योंको प्राप्त होते हैं ।

समस्य हरिं हरयो मृजन्त्य-

श्वहयैरनिशितं नमोभिः ।

आ तिष्ठति रथमिन्द्रस्य सखा

विद्वाँ एना सुमतिं यात्यच्छ ॥ २ ॥

सं । अस्य । हरिं । हरयः । मृजन्ति । अश्वहयैः । अनिशितम् ।
 नमोऽभिः । आ । तिष्ठति । रथम् । इन्द्रस्य । सखा । विद्वान् ।
 एन । सुमतिम् । याति । अच्छ ॥

पदार्थः—(अस्य, हरिम्) अस्य परमात्मनो हरणशीलशक्तीः
 (हरयः) ज्ञानकिरणाः (मृजन्ति) प्रदीपयन्ति तथा (अश्व-
 (हयैः) विद्युदादिशक्तय इव (अनिशितम्) असंस्कृतमपि
 (नमोभिः) सत्कारद्वारेण संस्कृतं कुर्वन् (आतिष्ठति) आगत्य
 विराजते (रथम्) उक्तगतिशीलपरमात्मानम् (इन्द्रस्य)
 कर्मयोगिनः (सखा) मित्रम् (विद्वान्) मेधावी जनः (एन)
 उक्तमार्गेण (सुमतिम्) सुमार्गम् (अच्छ, याति) सम्यक् प्राप्नोति

पदार्थ—' अस्य हरिम्) उस परमात्माकी हरणशीलशक्तिको
 (हरयः) ज्ञानकी किरणें (मृजन्ति) प्रदीप्त करती हैं । और (अश्वहयैः)
 विद्युदादि शक्तियोंके समान (अनिशितम्) असंस्कृतको भी (नमोभिः)
 सत्कारद्वारा संस्कृत करता हुआ (आतिष्ठति) आकर विराजमान होता है ।
 (रथम्) उक्तगतिस्वरूपपरमात्माको (इन्द्रस्य) कर्मयोगीका (सखा)
 मित्र (विद्वान्) मेधावीपुरुष (एना) उक्त रास्तेसे (सुमतिम्) सुन्दर-
 मार्गको (अच्छ याति) भलीभांति प्राप्त होता है ।

भावार्थ—जो लोग नम्रभावसे परमात्माकी उपासना करते हैं वे
 असंस्कृत होकर भी शुद्ध होजाते हैं, अर्थात्—उनकी शुद्धिका कारण
 एकमात्र परमात्मोपासनरूपी संस्कार ही संस्कार है कोई अन्य संस्कार नहीं ।

स नो देव देवताते पवस्व

महे सोम प्सरस इन्द्रपानः ।

कृ॒ण्वन् न॒पो व॒र्षय॑न् द्या॒मु॒ते मा॒मु॒रोरा
नो॑ वरि॒वस्य॑ पु॒नानः ॥ ३ ॥

सः । नः । दे॒व । दे॒व॒स्ता॒ते । प॒व॒स्व । म॒हे । सो॒म । प्स॑र॒से ।
इ॒न्द्र॒पा॒नः । कृ॒ण्वन् । अ॒पः । व॒र्षय॑न् । द्यां । उ॒त । इ॒मां ।
उ॒रो । आ । नः । वरि॒वस्य॑ । पु॒नानः ॥

पदार्थः—(देव, सोम) हे दिव्यगुणयुक्तपरमात्मन् !
(देवताते) विद्वद्भिः विस्तृते (महे) महति (प्सरसे) सुन्दर
यज्ञे भवान् (पवस्व) पवित्रयतु (इन्द्रपानः) भवान् कर्मयो-
गिनां तृप्तिरूपोऽस्ति (अपः, कृण्वन्) शुभकर्माणि कुर्वन् (उत)
अथवा (इमां द्याम्) इमं द्युलोकमुत्पादयन् (उरः) अस्य कर्म-
योगस्य विस्तृतमार्गेण (आ) आगच्छन् (नः) अस्मान्
(वरिवस्य) धनाद्यैश्वर्यद्वारेण (पुनानः) पावयन् एत्य
अस्मद्बृहदये विराजताम् ।

पदार्थ—(देव सोम) हे दिव्यगुणयुक्तपरमात्मन् ! (देवताते)
विद्वानोंसे विस्तृत कियेहुए (महे) बड़े (प्सरसे) सुन्दरयज्ञमें आप
(पवस्व) पवित्र करें (इन्द्रपानः) आप कर्मयोगियोंके तृप्तिरूप हैं । और
(अपः कृण्वन्) शुभकर्मोंको करते हुए (उत) अथवा (इमां द्याम्) इस
द्युलोकको उत्पन्न करते हुए आप (उरः) इस कर्मयोगके विस्तृतमार्गसे
(आ) आतेहुए (नः) हमको (वरिवस्य) धनादि ऐश्वर्यके द्वारा
(पुनानः) पवित्र करतेहुए आप आकर हमारे हृदयमें विराजमान हों ।

भावार्थ—इस मन्त्रमें कर्मयोगका वर्णन है कि कर्मयोगी अपने योगजकर्म द्वारा परमात्माका साक्षात्कार करता है ।

अजीतयेऽहतये पवस्व
स्वस्तये सर्वतातये बृहते ।
तदुशन्ति विश्वे इमे सखायस्तदहं
वशिम पवमान सोम ॥ ४ ॥

अजीतये । अहतये । पवस्व । स्वस्तये । सर्वतातये ।
बृहते । तत् । उशन्ति । विश्वे । इमे । सखायः । तत् ।
अहं । वशिम । पवमान । सोम ॥

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पादक ! (पवमान) सर्व-
पावक ! (अजीतये) अहं न केनापि पराजितः स्याम् (अहतये)
अहतो भवेयम् (पवस्व) एतदर्थं मां पवित्रय (स्वस्तये)
मङ्गलाय (बृहते, सर्वतातये) बृहद्यज्ञाय च (तदुशन्ति)
एतद्विषयिकां कामनां (इमे, विश्वे) इमे सर्वे (सखायः)
मित्राणि कुर्वन्ति (तत्) तस्मात् (अहं, वशिम), अहमेतत्का-
मये अतः हे परमात्मन् ! भवान् मह्यमुक्तैश्वर्यं ददातु यतो भवा-
नस्य ब्रह्माण्डस्योत्पादकः ।

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक ! (पवमान) हे सबको पवित्र
करनेवाले परमात्मन् ! (अजीतये) हम किसीसे जीतेन जायें । (अहतये) किसीसे
मारे न जायें (पवस्व) इस बातके लिये आप हमको पवित्र बनायें और

(स्वस्त्यं) मङ्गलके लिये (दृहते सर्वतातये) सर्वोपरि बृहत् यज्ञके लिये (तदुशन्ति) इसी पदकी कामना (इमे विश्वे) ये सब (सखायः) मित्रगण करते हैं । (तत्) इसलिये (अहम्) मैं (वश्मि) यही कामना करता हूँ । इसलिये हे परमात्मन् ! आप हमको उक्त प्रकारका ऐश्वर्य्य दें । क्योंकि आप इस ब्रह्माण्डके उत्पत्तिकर्ता हैं ।

भावार्थ—जो लोग परमात्माकी आज्ञाओंका पालन करते हैं वे किसीसे दवाये व दीन नहीं किये जा सकते ।

सोमः पवते जनिता मतीनां
जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनि-
तेन्द्रस्य जनिता उत विष्णोः ॥ ५ ॥ ६ ॥

सोमः । पवते । जनिता । मतीनां । जनिता । दिवः । जनिता ।
पृथिव्याः । जनिता । अग्नेः । जनिता । सूर्यस्य । जनिता ।
इन्द्रस्य । जनिता । उत । विष्णोः ॥

पदार्थः—(सोमः) सर्वोत्पादकः परमात्मा (पवते) सर्वान्पुनाति (जनिता, मतीनाम्) ज्ञानानामुत्पादकः (दिवो जनिता) द्युलोकस्योत्पादकः (पृथिव्या जनिता) पृथिव्या उत्पादकः (सूर्यस्य, जनिता) सूर्यस्योत्पादकः (अग्नेः, जनिता) अग्नेरुत्पादकः (उत) अथच (विष्णोः जनिता) ज्ञानयोग्युत्पादकः (इन्द्रस्य, जनिता) कर्मयोग्युत्पादकः ।

पदार्थ—(सोमः) उक्तसर्वोत्पादक परमात्मा (पवते) सबको पवित्र करता है (जनिता मतीनाम्) और ज्ञानोंको उत्पन्न करनेवाला है (दिवो जनिता) द्युलोकको उत्पन्न करनेवाला है । (पृथिव्या जनिता) पृथिवीलोकको उत्पन्न करनेवाला है (अग्नेर्जनिता) अग्निको उत्पन्न करनेवाला है । और (सूर्यस्य जनिता) सूर्यको उत्पन्न करनेवाला है । (उत) और (विष्णोः जनिता) ज्ञानयोगीको उत्पन्न करनेवाला है । (इन्द्रस्य जनिता) कर्मयोगीको उत्पन्न करनेवाला है ।

भावार्थ—इस मन्त्रमें परमात्माके सर्वकर्तृत्वका वर्णन किया है ।

ब्रह्मा देवानां पदवी कवीना-
मृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।
श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां
सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ ६ ॥

ब्रह्मा । देवानां । पदवी । कवीनां । ऋषिः । विप्राणां ।
महिषः । मृगाणां । श्येनः । गृध्राणां । स्वधितिः । वनानां ।
सोमः । पवित्रं । अति । एति । रेभन् ॥

पदार्थः—(सोमः) सर्वोत्पादकः परमात्मा (पवित्रम्) वज्रिणमपि (रेभन्) शब्दायमानः (अत्येति) अतिक्रामति, यथा (गृध्राणाम्) शस्त्राणां मध्ये (स्वधितिः) वज्रनामशस्त्रं सर्वाण्यतिक्रामति (मृगाणां, श्येनः) यथाच शीघ्रगतिकपक्षिणा मध्ये श्येनः (विप्राणाम्, कवीनाम्, ऋषिः) विप्राणां कवीना मध्ये ऋषि

(देवानां, ब्रह्मा) विदुषां मध्ये चतुर्णामपि वेदानामध्येता सर्वान-
तिक्रामति एवं हि (पदवी) सर्वोच्चपदरूपः सोमः सर्वेषु वस्तुषु मुख्यः ॥

पदार्थ—(सोमः) सर्वोत्पादकपरमात्मा (पवित्रम्) वज्रवालेको भी
(रेभन्) शब्द करता हुआ अतिक्रमण कर जाता है । जिसप्रकार
(गृध्राणाम्) “ गृध्याति शश्वच्छेत्तुमभिकांसति इति गृध्रः शस्त्रम् ” । शस्त्रोंके
मध्यमें (स्वधितिः) वज्र सबको अतिक्रमणकर जाता है और (मृगाणां ज्येनः)
शीघ्रगतिवाले पक्षियोंमें बाज और (विप्राणाम्, कवीनां, ऋषिः) विप्र
और कविओंके मध्यमें ऋषि सबको अतिक्रमण कर जाता है । (देवानाम्)
और विद्वानों के मध्यमें (ब्रह्मा) ४ वेदोंका वक्ता सबको अतिक्रमण कर
जाता है । इसीप्रकार (पदवी) सर्वोपरि उच्चपदरूपपरमात्मा सब वस्तुओं
में मुख्य है ।

भावार्थः—इस मंत्रमें कवि, विप्र, ब्रह्मादि मुख्य २ शक्तियोंवाले
पुरुषोंका दृष्टान्त देकर परमात्माकी मुख्यता वर्णन की है ।

प्रावीविपद्वाच ऊर्मि न सिन्धुर्गिरः

सोमः पवमानो मनीषाः ।

अन्तः पश्यन्वृजनेमावराण्या

तिष्ठति वृषभो गोषु जानन् ॥७॥

प्र । अ॒वी॒वि॒प॒त् । वा॒चः । ऊ॒र्मि । न । सि॒न्धुः । गि॒रः । सो॒मः ।

प॒व॒मा॒नः । म॒नी॒षाः । अ॒न्त॒रि॒ति । प॒श्य॒न् । वृ॒ज॒ना । इ॒मा ।

अ॒व॒रा॒णि । आ । ति॒ष्ठ॒ति । वृ॒ष॒भः । गो॒षु । जा॒न॒न् ॥

पदार्थः—स परमात्मा (वाच ऊर्मिम्) वाण्या तरङ्गान् (सिन्धुर्न) यथा सिन्धुः स्ववीचीः तथा (अवीविपत्) कम्पयति (सोमः) स एव (पवमानः) सर्वपावकः (मनीषाः) मन-सोऽपिप्रेरकः (अन्तः, पश्यन्) सर्वान्तर्यामी भवन् (वृजना) अस्मिन्संसाररूपयज्ञे (इमां, अवराणि, आतिष्ठति) इमानि प्रकृति कार्याणि आश्रयते यथा (वृषभः) सर्वबलप्रदः जीवात्मा (जानन्) चेतनरूपेण अधिष्ठातृत्वं सम्पाद्य (गोषु) इन्द्रियेषु विराजते ।

पदार्थ—वह परमात्मा (वाच ऊर्मिम्) वाणीकी लहरों को (सिन्धुर्न) जैसे कि सिन्धु (प्रावीविपत्) कैपाता है, इसीप्रकारसे कैपाता है । (सोमः) वह सोमरूपपरमात्मा (पवमानः) सबको पवित्र करता है । (मनीषाः) मनका भी प्रेरक है । (अन्तः पश्यन्) सबका अन्तर्यामी होकर (वृजना) इस संसाररूपी यज्ञमें (इमां अवराणि आतिष्ठति) इन प्रकृतिके कार्य्योंको आश्रयण करता है । जिस प्रकार (वृषभः) सब बलको देने वाला जीवात्मा (जानन्) चेतनरूपसे अधिष्ठाता बनकर (गोषु) इन्द्रियों में विराजमान होता है ।

भावार्थ—परमात्मा सबका अन्तर्यामी है वह सर्वान्तर्यामी होकर सर्वप्रेरक है “ यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्यामन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवीशरीरम् यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ” इत्यादि वाक्य उक्त वेदके आधारपर निर्माण कियेगये हैं ।

स मत्सरः पृत्सु वन्वन्नवातः

सहस्रेता अभि वाजमर्ष ।

इन्द्रायेन्दो पवमानो मनीष्यं ।

शोरुर्मिमीरय गा इषण्यन् ॥ ८ ॥

सः । मत्सरः । पृत्सु । वन्वन् । अवातः । सहस्ररेताः ।
अभि । वाजं । अर्ष । इन्द्राय । इन्दो इति । पवमानः । मनीषी ।
अंशो । ऊर्मिम् । ईरय । गाः । इषण्यन् ॥

पदार्थः—(सः) स परमात्मा (मत्सरः) आनन्दस्वरूपः
(पृत्सु) यज्ञेषु (वन्वन्) सर्वविघ्नानि अपसारयन् (अवातः)
स्थिरीभय विराजते (सहस्ररेताः) अनेकधा बलयुक्तोऽस्ति
(वाजम्) सर्वबलेभ्यः (अभि) आश्रयं दत्वा (अर्ष)
व्याप्नोति (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप । (पवमानः) भवान्
सर्वपावकः ! (मनीषी) मनःप्रेरकश्च (गाः, अंशोः, इषण्यन्)
इन्द्रियप्रसारं प्रेरयन् (ऊर्मि, ईरय) आनन्दतरङ्गान् मामभि-
प्रेरयतु ॥

पदार्थ—(सः) वह परमात्मा (मत्सरः) आनन्दस्वरूप है ।
(पृत्सु) यज्ञोंमें (वन्वन्) सब विघ्नोंको नाश करताहुआ (अवातः)
निश्चल होकर विराजमान है । (सहस्ररेताः) अनन्त प्रकार के बलोंसेयुक्त है ।
(वाजम्) सब बलोंको (अभि) आश्रय देकर (अर्ष) व्याप्त हो रहा है
(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् (पवमानः) आप सबको पवित्र करने-
वाले हैं । (मनीषी) मनके प्रेरक हैं । (अंशोः इषण्यन्) इन्द्रियोंकी प्रेरणा
करते हुए (ऊर्मिमीरय) आनन्दकी लहरोंको हमारे ओर प्रेरित करें ।

भावार्थ—जो पुरुष अनन्यभक्तिसे अर्थात्—एकमात्र ईश्वर-

परायण होकर ईश्वरकी उपासना करते हैं, परमात्मा उन्हें अवश्यमेव आनन्द-का प्रदान करता है ।

परि' प्रियः कलशे देववात
इन्द्राय सोमो रण्यो मदाय ।
सहस्रधारः शतवाज इन्दुर्वाजी
न सप्तिः समना जिगाति ॥ ९ ॥

परि' । प्रियः । कलशे । देववातः । इन्द्राय । सोमः । रण्यः ।
मदाय । सहस्रधारः । शतवाजः । इन्दुः । वाजी । न ।
सप्तिः । समना । जिगाति ॥

पदार्थः—(प्रियः) सर्वप्रियः परमात्मा (देववातः)
विदुषां सुगमः (सोमः) सर्वोत्पादकः (रण्यः) रम्यः (इन्द्राय,
मदाय) कर्मयोग्याह्लादाय (सहस्रधारः) अनन्तशक्तिसम्पन्नः
(शतवाजः) बहुविधबलसम्पन्नः (इन्दुः) परमैश्वर्यसम्पन्नः
सः (सप्तिर्न) विद्युच्छक्तिरिव (वाजी) बलरूपः (समना, परि-
जिगाति) आध्यात्मिकयज्ञेषु (कलशे) विद्वज्जनान्तःकरणे
विराजते ॥

पदार्थ—(प्रियः) सर्वप्रियपरमात्मा (देववातः) जो विद्वानोंसे
सुगम है वह (सोमः) सर्वोत्पादक (रण्यः) रमणीक (इन्द्राय मदाय)
कर्मयोगीके आह्लादके लिये (सहस्रधारः) जो अनन्तप्रकारकी शक्तिसे
सम्पन्न और (शतवाजः) अनन्तप्रकारके बलसे सम्पन्न है वह (इन्दुः)

परमैश्वर्यशाली (सप्तिर्न) विद्युत्की शक्तिके समान (वाजी) बलरूप-
परमात्मा (समना, परिजिगाति) आध्यात्मिकयज्ञोंमें (कलशे) “ कलाः
शेरते अस्मिन् इति कलशम् ” निः-१-१२ अन्तःकरणम् । जिसमें परमात्मा
अपनी कलावोंके द्वारा विराजमान हो उसका नाम यहां कलश है । विद्वानोंके
अन्तःकरणमें आकर उपस्थित होता है ।

भावार्थ—जो लोग ब्रह्मविद्याद्वारा परमात्माके तत्त्वका चिन्तन
करते हैं, परमात्मा अवश्यमेव उनके ज्ञानका विषय होता है ।

स पू॒र्व्यो व॒सुवि॒ज्जाय॑मानो

मृ॒जानो अ॒प्सु दु॒दुहानो अ॒द्रौ ।

अ॒भि॒श॒स्ति॒पा भुव॑नस्य राजा

वि॒द॒द्वातुं ब्र॑ह्मणे पू॒यमा॑नः ॥ १० ॥ ७ ॥

सः। पू॒र्व्यः। व॒सुऽवि॒त् । जा॒य॑मा॒नः। मृ॒जा॒नः। अ॒प्सु । दु॒दुहा॒नः ।
अ॒द्रौ । अ॒भि॒श॒स्ति॒पाः । भुव॑नस्य । राजा । वि॒द॒त् । गा॒तुं ।
ब्र॑ह्मणे । पू॒यमा॑नः ॥

पदार्थः—(सः) स एव (पू॒र्व्यः) अनादिसिद्धः परमात्मा
(वसुवित्) सर्वधनानां नेता (जायमानः) यः सर्वत्र व्याप्नोति
(मृजानः) शुद्धः (अप्सु) कर्मसु (दुदुहानः) पूरितो भवति
(अद्रौ) सर्वसंकटेषु (अभिशस्तिपाः) शत्रुतोरक्षकः (भुव-
नस्य, राजा) सर्वलोकानां शासकः (ब्रह्मणे, पूयमानः)
कर्मसु पवित्रतां प्रददत् (गातुम्) उपासकाय (विदत्)
पवित्रता प्रददाति ॥

पदार्थ—(सः) वह (पूर्व्यः) अनादिसिद्धपरमात्मा (वसुवित्) सबधनोंका नेता (जायमानः) जो सब जगहपर व्यापक है । (मृजानः) शुद्ध है (अप्सु) कर्मोंमें (दुदुहानः) पूर्ण कियाजाता है । और (अद्रौ) सबप्रकारके संकटोंमें (अभिशस्तिपाः) शत्रुओंसे रक्षा करनेवाला है । (भुवनस्य राजा) सबभुवनोंका राजा है । (ब्रह्मणे पूयमानः) कर्मोंमें पवित्रता प्रदान करता हुआ (गातुम्) उपासकोंके लिये (विदत्) पवित्रता प्रदान करता है ।

भावार्थ—शुद्धभावसे उपासना करनेवाले लोगोंको परमात्मा सर्वप्रकारके ऐश्वर्य्य और पवित्रताओंका प्रदान करता है ।

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे
कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।
वन्वन्नवातः । परिधीर्पोर्णुवी
रोभिश्चैर्मघवा भवा नः ॥ ११ ॥

त्वया । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्वे । कर्माणि चक्रुः ।
पवमान । धीराः । वन्वन् । अवातः । परिधीन् । अप ।
ऊर्णु । वीरेभिः । अश्वैः । मघवा । भव । नः ॥

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! (पूर्वे, पितरः) पूर्वकालिकाः पितृपितामहादयः (धीराः) ये धीरास्ते (त्वया) त्वत्प्रेरणयैव (कर्माणि, चक्रुः) कर्माणि अकार्षुः (पवमान) हे सर्वपावक ! (वन्वन्) भवन्तं सेवमानः (अवातः) निश्चलः सन् (परिधीन्) राक्षसान् (अपोर्णु) अपसारयाणि (वीरेभिः) वीर-

पुरुषैः (अश्वैः) शक्तिसम्पन्नैश्च अस्मान् (मघवा, भव)
ऐश्वर्यसम्पन्नं कुर्याः ॥

पदार्थ—(सोम) हे परमात्मन् ! (पूर्वे, पितरः) पूर्वकालके पिता
पितामह (धीराः) जो धीर हैं (त्वया) तुम्हारी प्रेरणासे (कर्माणि, चक्रुः)
कर्म्मोंको करते थे । (पवमान) हे सबको पवित्र करनेवाले परमात्मन् !
(वन्वन्) आपका भजन करतेहुए (अवातः) निश्चल होकर (परिधीन्)
राक्षसोंको (अपोर्णु) दूर करें (वीरेभिः) वीरपुरुषोंसे (अश्वैः)
और जो शक्तिसम्पन्न हैं उनसे (नः) हमको (मघवा, भव) ऐश्वर्यसम्पन्न करें ।

भावार्थ—परमात्माकी आज्ञा पालन करनेसे देशमें ज्ञानी तथा
विज्ञानीपुरुषोंकी उत्पत्ति होती है और देश ऐश्वर्यसम्पन्न होता है इसप्रकार
राक्षसभावनिवृत्त होकर सभ्यताके भावका प्रचार होता है ।

यथापवथा मनवे वयोधा

अमित्रहा वरिवोविद्धविष्मान् ।

एवा पवस्व द्रविणं दधान् इन्द्रे

सं तिष्ठ जनयारुंधानि ॥ १२ ॥

यथा । अपवथाः । मनवे । वयःधाः । अमित्रहा ।

वरिवःवित् । हविष्मान् । एव । पवस्व । द्रविणं । दधानः ।

इन्द्रे । सं । तिष्ठ । जनय । आरुंधानि ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! (यथा, मतवे) यथा विज्ञानिने
(अपवथाः) धनादिदानाय भवान् तं पवित्रयति (वयोधाः)

अन्नादिदाता (अमित्रः) दुष्टशासकः (वरिवो वित्) ऐश्वर्यदाता
 (हविष्मान्) हव्ययुक्तोभक्तः भवत्प्रियोभवति तथैव (एव)
 निश्चयेन (पवस्व) मां पुनीहि (इन्द्रे) कर्मयोगिनि च
 (द्रविणं, दधानः) ऐश्वर्यं धारयन् (सन्तिष्ठ) आगत्य विराज-
 ताम् ((जनय, आयुधानि) कर्मयोगिभ्यः विविधान्यायुधानि
 निष्पादयतु ॥

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (यथा) जिसप्रकार (मनेव) विज्ञानी-
 पुरुषके लिये (अपवथाः) धनादिक देनेके लिये आप पवित्र करते हैं
 अन्नादिकों के देनेवाला (अमित्रः) दुष्टोंको दण्ड देनेवाला (वरिवोवित्)
 और धनादि ऐश्वर्यको देनेवाला (हविष्मान्) हविवाला भक्तपुरुष आप-
 को प्रिय होता है । इसप्रकार हे परमात्मन् ! (एव) निश्चय करके (पवस्व)
 आप हमको पवित्र करें । और (इन्द्रे) कर्मयोगीमें (द्रविणं, दधानः)
 ऐश्वर्यको धारण करते हुए आप (सन्तिष्ठ) आकर विराजमान हों । तथा
 (जनय, आयुधानि) कर्मयोगीके लिये अनन्तप्रकारके आयुधोंको उत्पन्न करें ।

भावार्थ—परमात्मपरायणपुरुष परमात्मामें चित्तवृत्तिनिरोधद्वारा
 अनन्त प्रकारके ऐश्वर्य और आयुधोंको उत्पन्न करके देशको अभ्युदय-
 शाली बनाते हैं ।

पवस्व सोम मधुमाँ ऋतावापो

वसानौ अधि सानो अव्ये ।

अव द्रोणानि घृतवन्ति सीद

मदिन्तमो मत्सर इन्द्रपानः ॥ १३ ॥

पवस्व । सोम । मधुऽमान् । ऋतऽवा । अपः । वसानः ।

अधि॑ । सानौ॑ । अव्ये॑ । अव॑ । द्रोणा॑नि । घृत॑ऽवैति । सीद॑ ।
मदि॑न्ऽतमः । मत्सरः॑ । इन्द्र॑ऽपानः ॥

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! भवान् (मधुमान्)
आनन्दमयोऽस्ति (ऋतावापः) कर्मरूपयज्ञानामधिष्ठाता च
(अव्ये) रक्षणीये (अधिसानौ) सर्वोपर्युच्चपदे (वसानः)
विराजते च (पवस्व) मामपिरक्षतु (द्रोणानि) अन्तःकरण-
रूपकलशाः (घृतवन्ति) येहि सस्नेहास्तेषु (अवसीद)
विराजताम् (मत्सरः) भवान् सकलजनतृप्तिकारकः (मदिन्तमः)
आह्लादकतमश्च (इन्द्रपानः) कर्मयोगितृप्तिकारणं च ॥

पदार्थ—(सोम) हे परमात्मन् ! आप (मधुमान्) आनन्दमय हैं
(ऋतावापः) कर्मरूपीयज्ञके अधिष्ठाता हैं । (अव्ये) रक्षायुक्त (अधि-
सानौ) सर्वोपरि उच्च पदमें (वसानः) विराजमान हैं । (पवस्व) आप
हमारी रक्षा करें । और (द्रोणानि) अन्तःकरणरूपी कलश (घृतवन्ति)
जोस्नेहवाले हैं । (अवसीद) उनमें आकर स्थिर हों । आप (मत्सरः)
सबके तृप्तिकारक हैं । और (मदिन्तमः) अत्यन्त ह्लादक हैं । और आप
(इन्द्रपानः) कर्मयोगीकी तृप्ति के कारण हैं ।

भावार्थ—जिन पुरुषोंके अन्तःकरण प्रेमरूप वारिसे नम्रभावको
ग्रहण किये हुए हैं उनमें परमात्माके भाव आविर्भावको प्राप्त होते हैं ।

वृष्टि॑ दि॒वः शत॑धा॒रः पव॑स्व

सहस्र॑सा वा॒जयु॑र्दे॒ववी॑तौ ।

सं सिन्धु॑भिः क॒लशै॑ वाव॒शानः॑

समु॑स्त्रिया॒भिः प्राति॑र॒न्न आ॒युः ॥ १४ ॥

वृष्टिं । दिवः । शतधारः । पवस्व । सहस्रसाः । वाजयुः ।
 देववीतौ । सं । सिन्धुभिः । कलशे । वावसानः । सं ।
 उस्त्रियाभिः । प्रतिरन् । नः । आयुः ॥

पदार्थः—(शतधारः) भवाननन्तशक्तियुक्तः (दिवः,
 वृष्टिम्) द्युलोकाद्वृष्ट्या (सं, पवस्व) सम्यक् तर्पयतु
 (देववीतौ) यज्ञेषु (वाजयुः) विविधबलानां धारकोऽस्ति
 (सिन्धुभिः) प्रेमभावैः (कलशे) ममान्तःकरणे (वावसानः)
 वासं कुर्वन् (उस्त्रियाभिः) ज्ञानरूपशक्तिभिः (नः) मम
 (आयुः) वयः (प्रतिरन्) द्राघयतु ॥

पदार्थ—(शतधारः) आप अनन्तशक्तियुक्त हैं । और (दिवः)
 द्युलोकासे (वृष्टिम्) वृष्टि (संपवस्व) से पावित्र करें । (देववीतौ)
 यज्ञोंमें (वाजयुः) अनेक प्रकारके बलोंको प्राप्त हैं । और (सिन्धुभिः)
 प्रेमके भावोंसे (कलशे) हमारे अन्तःकरणमें (वावसानः) वास करते हुए
 (उस्त्रियाभिः) ज्ञानरूपशक्तियोंसे (नः) हमारी (आयुः) उमरको
 (प्रतिरन्) बढ़ायें ।

भावार्थ—जो पुरुष परमात्माके ज्ञानविज्ञानादिभावोंको धारण
 करके अपनेको योग्य बनाते हैं परमात्मा उनके ऐश्वर्यको अवश्यमेव
 बढ़ाता है ।

एष स्य सोमो मतिभिः पुना-
 नोऽस्यो न वाजी तरती दरातीः ।

पयो न दुग्धमर्दितेरिषिरमुर्विव

गातुः सुयमो न वोळ्हा ॥ १५ ॥ ८ ॥

एषः । स्यः । सोमः । मातिभिः । पुनानः । अत्यः । न ।
वाजी । तरति । इत् । अरातीः । पयः । न । दुग्धं । अर्दितेः ।
इषिरं । उरुइव । गातुः । सुयमः । न । वोल्हा ॥

पदार्थः—(एषः, स्यः, सोमः) असौ प्रासिद्धः परमात्मा
(मातिभिः) ज्ञानविज्ञान द्वारेण (पुनानः) पावयन् (अत्योन)
विद्युदिव (वाजी) बलवान् (अरातीः) शत्रून् (इत्, तरति)
अवश्यमभिभवति सच (अर्दितेः) गोः (दुग्धम्, पयः, न)
दोहनिष्पन्नदुग्धमिव (इषिरम्) सर्वाप्रियोऽस्ति (उरु, गातुः, इव)
विस्तीर्णमार्गइव सर्वाश्रयणीयोऽस्ति । (वोल्हा, न) तथाच
सम्यङ्नियन्तेवास्ति ॥

पदार्थ—(एषः स्यः सोमः) यह उक्तपरमात्मा (मातिभिः)
ज्ञानविज्ञानोंद्वारा (पुनानः) पवित्र करता हुआ (अत्योन) । विद्युत्के
समान (वाजी) बलरूप परमात्मा (अरातीः शत्रुओंको (इत्) अवश्य
(तरति) उल्लङ्घन करता है वह परमात्मा (अर्दितेः) गौके (दुग्धम्) दुहेहुए
(पयः) दुग्ध के (न) समान (इषिरम्) सर्वाप्रिय हैं (उरु) विस्तीर्ण
गातुरिव मार्गके समान सबका आश्रयणीय हैं । तथा (वोल्हा) सम्यक्
नियन्ताके (न) समान है ।

भावार्थ—परमात्माके सदृश इस संसारमें कोई नियन्ता नहीं
उसी के नियममें सबलोकलोकान्तर भ्रमण करते हैं ।

स्वा॒यु॒धः सो॒तृभिः पू॒यमां
 नोऽभ्य॑र्ष॒ गुह्यं॑ चा॒रु॒ नामं॑ ।
 अ॒भि वा॒जं स॒प्तिरिव॑ श्रव॒-
 स्या॒भि वा॒युम॒भि गा दे॒व सोम॑ ॥ १६ ॥

सु॒ऽआ॒यु॒धः । सो॒तृभिः॑ । पू॒यमा॑नः । अ॒भि । अ॒र्ष । गु॒ह्यं ।
 चा॒रु॒ । ना॒मं । अ॒भि । वा॒जं । स॒प्तिः॒इव॑ । श्रव॒स्या । अ॒भि ।
 वा॒युं । अ॒भि । गाः । दे॒व । सोम॑ ।

पदार्थः—हे परमात्मन् ! (गुह्यम्) सर्वोपरिरहस्यं
 (चारु) रम्या (नाम) या संज्ञा भवतः (अभ्यर्ष) तज्ज्ञानं कारयतु ।
 भवान् (सोतृभिः, पूयमानः) उपासकैः स्तूयमानः (स्वायुधः)
 स्वाभाविकशक्तिसम्पन्नश्चास्ति । (सप्तिरिव) विद्युदिव
 (श्रवस्या, अभि) ऐश्वर्याभिमुखं करोतु (वायुमभि) प्राण-
 विद्यावेत्तारं च मां करोतु (देव) हे दिव्यशक्तिसम्पन्न ! (गाः)
 इन्द्रियाणाम् (अभिगमय) नियमनज्ञातारं च करोतु ।

पदार्थः—हे परमात्मन् ! (गुह्यम्) सर्वोपरिरहस्य (चारु) श्रेष्ठ
 (नाम) जो तुम्हारी संज्ञा है । (अभ्यर्ष) उसका ज्ञान करायें आप
 (सोतृभिः, पूयमानः) उपासकलोगों से स्तूयमान हैं । (स्वायुधः)
 स्वाभाविकशक्तिसे युक्त हैं । और (सप्तिरिव) विद्युत्के समान
 (श्रवस्याभि) ऐश्वर्यके सम्मुख प्राप्त कराइये और (वायुमभि)
 हमको प्राणोंकी विद्याका वेत्ता बनाइये । (देव) हे सर्वशक्तिसम्पन्न-
 परमेश्वर ! हमको (गाः) इन्द्रियोंके (अभिगमय) नियमनका
 ज्ञाता बनाइये ।

भावार्थ—जो लोग परमात्मा पर विश्वास रखते हैं वे अवश्यमेव संयमी बनकर इन्द्रियोंके स्वामी बनते हैं ।

शिशुं जज्ञानं हर्यतं मृजन्ति
शुभन्ति वह्निं मरुतो गणेन ।
कविर्गीर्भिः काव्येना कविः
सन्तसोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ १७ ॥

शिशुं । जज्ञानं । हर्यतः । मृजन्ति । शुभन्ति । वह्निं । मरुतः ।
गणेन । कविः । गीःभिः । काव्येन । कविः । सन् । सोमः ।
पवित्रं । अति । एति । रेभन् ॥

पदार्थः—(जज्ञानम्) शश्वत्प्रकाशमानं (शिशुम्)
परमात्मानम् (हर्यतः) योहि नितान्तकमनीयस्तम् (मृजन्ति)
उपासका बुद्धिविषयं कुर्वन्ति (शुभन्ति) स्तुतिभिर्गुणांश्च
वर्णयन्ति । (मरुतः) विद्वांसः (वह्निम्) तं परमात्मानं
(गणेन) गुणसमूहेन वर्णयन्ति (कविः) कवयश्च (गीर्भिः)
वाग्भिः (काव्येन) कवितयाच तं स्तुवन्ति (सोमः) परमात्मा
(पवित्रम्) पवित्रगुणः (रेभन्, सन्) शब्दं कुर्वन्सन् कारणा-
वस्थायामतिसूक्ष्मप्रकृतिम् (अत्येति) अतिक्रामति ॥

पदार्थ—(शिशुम्) “ इयति सूक्ष्मं करोति प्रलयकाले जगदिति
शिशुः परमात्मा ” उस परमात्माको (जज्ञानम्) जो सदा प्रगट है ।
(हर्यतः) जो अन्यन्त कमनीय है । उसको उपासकलोग (मृजन्ति)

बुद्धिविषय करते हैं । और (शुभन्ति) उसकी स्तुतिद्वारा उसके गुणोंका वर्णन करते हैं । और (मरुतः) विद्वान्लोग (वह्निम्) उस गतिशील परमात्माका (गणेन) गुणोंके गणों द्वारा वर्णन करते हैं । और (कविः) कविलोग (गीर्भिः) वाणीद्वारा और (काव्येन) कवित्वसे उसकी स्तुति करते हैं । (सोमः) सोमस्वरूप (पवित्रम्) पवित्र ब्रह्म परमात्मा कारणावस्थामें अतिमृक्ष्म प्रकृतिको (रेभन्, सन्) गर्जता हुआ (अत्येति) अतिक्रमण करता है ।

भावार्थ—परमात्माके अनन्त सामर्थ्यसे यह ब्रह्माण्ड सूक्ष्मसे स्थूलावस्थाको प्राप्त होता है और उसीसे प्रलयावस्थाको प्राप्त होजाता है ।

ऋषि॑म॒ना य ऋषि॑कृ॒त्स्वर्षाः

स॒हस्र॑णी॒थः प॒द॒वीः क॒वी॒नाम् ।

तृ॒तीयं॑ धाम॑ म॒हिषः॑ सि॒षा-

स॒न्त्सो॑मो वि॒राज॑म॒नु राज॑ति॒ शुप् ॥ १८ ॥

ऋषि॑म॒नाः । यः । ऋषि॑कृ॒त् । स्वः॑साः । स॒हस्र॑नी॒थः ।
प॒द॒वीः । क॒वी॒नां । तृ॒तीयं॑ । धाम॑ । म॒हिषः॑ । सि॒सा॑सन् ।
सोमः॑ । वि॒राज॑ । अनु॑ । राज॑ति॒ । स्तुप् ॥

पदार्थः—(सोमः) सोमस्वरूपः परमात्मा (सिसासन्) पालनेच्छां कुर्वन् (महिषः) सर्वपूज्यः (तृतीयं, धाम) देवयानांप्रित्यानाभ्यापृथक् तृतीये मुक्तिधाम्नि (विराजम्) विराजन्तं ज्ञानयोगिनम् (अनु, राजति) प्रकाशयति (स्तुप्) स्तूयमानश्चास्ति (कवीना, पदवीः) कान्तदार्शिनां कवीनां मुख्यस्थानं

चास्ति (सहस्रनीथः) सहस्रधा स्तवनीयः (ऋषिमनाः) सर्व-
ज्ञानसाधनमनोयुक्तः सः (ऋषिकृत्) ज्ञानप्रदः (स्वर्षाः)
सूर्यादिकानामपि प्रकाशकः । स एव जिज्ञासुभिः उपास्यः ।

पदार्थ—(सोमः) सोमस्वरूपपरमात्मा (सिसासन्) पालनकी
इच्छा करता हुआ (महिषः) जो महान् है वह परमात्मा (तृतीयं, धाम)
देवयान और पितृयान इन दोनोंसे पृथक् तीसरा जो मुक्तिधाम है । उसमें
(विराजम्) विराजमान जो ज्ञानयोगी है उसको (अनुराजति) प्रकाश
करनेवाला है । और (स्तुप्) स्तूयमान है । (कवीनाम्, पदवीः) जो
क्रान्तदर्शियोंकी पदवी अर्थात् मुख्य स्थान है । और (सहस्रनीथः)
अनन्तप्रकारसे स्तवनीय है । (ऋषिमनाः) सर्वज्ञानके साधनरूप मनवाला
वह परमात्मा (यः) जो (ऋषिकृत्) सब ज्ञानोंका प्रदाता (स्वर्षाः)
सूर्यादिकोंको प्रकाशक है । वह जिज्ञासुके लिये उपासनीय है ।

भावार्थ—परमात्मा सबलोकलोकान्तरोंका नियन्ता है तथा मुक्त
धाममें विराजमान पुरुषोंका भी नियन्ता है ।

च॒मृष॑च्छ॒येनः श॑कु॒नो वि॒भृत्वा॑
गो॒विन्दु॑र्द्र॒प्स आ॒यु॒धानि॑ वि॒भ्रत् ।
अ॒पामू॒र्मिं स॑च॒मानः स॒मु॒द्रं
तु॒रीयं॑ धाम॑ म॒हिषो॑ वि॒वक्ति॑ ॥ १९ ॥

च॒मृ॒ऽसत् । श्ये॒नः । श॒कु॒नः । वि॒ऽभृ॒त्वा । गो॒ऽवि॒न्दुः । द्र॒प्सः ।
आ॒यु॒धानि॑ । वि॒भ्रत् । अ॒पां । ऊ॒र्मिं । स॑च॒मानः । स॒मु॒द्रं ।
तु॒रीयं॑ । धाम॑ । म॒हि॒षः । वि॒व॒क्ति॑ ॥

पदार्थः—(अपामूर्मिम्) प्रकृतेः सूक्ष्मतमशक्तिभिः (सचमानः) सङ्गतः (समुद्रम्) उत्पत्तिस्थितिप्रलयाश्रयः (तुरीयं, धाम) स चतुर्थधाम परमपदं परमात्माऽस्ति (महिषः) महान् पुरुषः उक्ततुरीयपरमात्मानं (विवक्ति) वर्णयतिसएव (चमूसत्) प्रत्येकबले सीदति (श्येनः) सर्वाधिकप्रशंसनीयः (शकुनः) सर्वशक्तिमान् (गोविन्दुः) उपास्यतर्पकः (द्रप्सः) द्रुतगतिः (आयुधानि, विभ्रत्) अनन्तशक्तिं दधत् संसार-स्योत्पादकः ।

पदार्थ—(अपामूर्मिम्) प्रकृतिकी सूक्ष्मसे सूक्ष्मशक्तियोंके साथ (सचमानः) जो सङ्गत है और (समुद्रम्) “सम्यक् द्रवन्ति भूतानि यस्मात् स समुद्रः,” जिससे सब भूतोंका उत्पत्ति स्थिति और प्रलय होता है । वह (तुरीयम्) चौथा (धाम) परमपद परमात्मा है । उसको (महिषः) मर्हते इतिमहिषः महिषइति महन्नामसु नि० ३-१३-पठितम् । महापुरुष उक्त तुरीयपरमात्माका (विवक्ति) वर्णन करता है । वह परमात्मा (चमूसत्) जो प्रत्येक बलमें स्थित है (श्येनः) सर्वोपरि प्रशंसनीय है और (शकुनः) सर्वशक्तिमान् है । (गोविन्दुः) यजमानोंको तृप्त करके जो (द्रप्सः) शीघ्र गतिवाला है (आयुधानि, विभ्रत्) अनन्तशक्तियोंको धारण करता हुआ इस संपूर्णसंसारका उत्पादक है ।

भावार्थ—परमात्मा इस विविध रचनाका नियन्ता है उसने अन्तरिक्षलोकको सम्पूर्णभूतोंके इतस्ततः भ्रमणका स्थान बनाया है ।

मयि न शुभ्रस्तन्वै मृजानोऽत्यो
न मृत्वा सनये धनानास् ।

वृषेव यूथा परि कोशमर्ष

निक्रदच्चम्बोऽरा विवेश ॥ २० ॥

मर्यः । न । शुभ्रः । तन्वं । मृजानः । अत्यः । न । सृत्वा ।
सनये । धनानां । वृषा इव । यूथा । परि । कोशं । अर्षन् ।
कनिक्रदत् । चम्बोः । आ । विवेश ॥

पदार्थः—(यूथा, वृषेव) सपरमात्मा यथा सेनापतिः
संघं प्राप्नोति तथा (कोशम्, अर्षन्) ब्रह्माण्डरूपकोशं प्राप्नु-
वन् (कनिक्रदत्) उच्चस्वरेण गर्जन् (चम्बोः, पर्याविवेश)
अस्मिन्ब्रह्माण्डरूपविस्तृतप्रकृतिखण्डे सम्यक् प्रविशति ।
(न) यथाच (मर्यः) मनुष्यः (शुभ्रस्तन्वं मृजानः) शुभ्रश-
रीरं दधत् (अत्योन) अत्यन्तगतिशीलपदार्था इव (धनानां,
सनये) धनप्राप्तये (सृत्वा) गमनशीलो भूत्वा कटिबद्धो भवति
तथैव प्रकृतिरूपैश्वर्यं धारयितुं परमात्मा सदैवोद्यतः ॥

पदार्थ—वह परमात्मा (यूथा, वृषेव) जिसप्रकार एक संघको
उसका सेनापति प्राप्त होता है । इसीप्रकार (कोशम्) इस ब्रह्माण्डरूपी कोश-
को (अर्षन्) प्राप्त होकर (कनिक्रदत्) उच्चस्वरसे गर्जताहुआ (पर्या-
विवेश) भलीभाँति (चम्बोः) इस ब्रह्माण्डरूपी विस्तृत प्रकृतिखण्डमें प्रविष्ट
होता है । और (न) जैसे कि (मर्यः) मनुष्य (शुभ्रस्तन्वं, मृजानः,)
शुभ्रशरीरको धारण करता हुआ (अत्योन) अत्यन्त गतिशीलपदार्थोंके
समान (सनये) प्राप्तिके लिये (सृत्वा) गतिशील होताहुआ (धनानाम्)
धनोंकेलिये कटिबद्ध होता है इसीप्रकार प्रकृतिरूपी ऐश्वर्यको धारण करनेके
लिये परमात्मा सदैव उद्यत है ।

भावार्थ—जिसप्रकार मनुष्य इस स्थूलशरीरको चलाता है अर्थात् जीवरूपसे इसका अधिष्ठाता है एवं परमात्मा इस प्रकृति रूपशरीरका अधिष्ठाता है ।

पवस्वेन्दो पवमानो महोभिः

कनिक्रदत्परि वाराण्यर्ष ।

क्रीळन् चम्बोऽश विश पूयमान

इन्द्रं ते रसो मदिरा ममत्तु ॥ २१ ॥

पवस्व । इन्दोऽशति । पवमानः । महःऽभिः । कनिक्रदत् ।
परि । वाराणि । अर्ष । क्रीळन् । चम्बोः । आ । विश ।
पूयमानः । इन्द्रं । ते । रसः । मदिरः । ममत्तु ॥

पदार्थः—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् !
(महोभिः, पवमानः) श्रेष्ठजनैरुपास्यमानो भवान् (पवस्व)
मां पावयतु (कनिक्रदत्) वेदवाग्भिः शब्दायमानो भवान्
(वाराणि, पर्यर्ष) श्रेष्ठपुरुषान् लभताम् (चम्बोः, क्रीळन्)
ब्रह्माण्डे क्रीडां कुर्वन् (पूयमानः) सर्वान् पावयन् (आविश)
मदन्तःकरणे निवसतु हे परमात्मन् ! (ते, रसः) भवत
आनन्दः (मदिरः) यः सर्वाह्लादकः सः (इन्द्रं, ममत्तु)
कर्मयोगिनं तर्पयतु ।

पदार्थ—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप (महोभिः) महापुरुषोंसे (पव-
मानः) उपास्यमात्र आप (पवस्व) हमको पावित्र करें । और

(कनिकदत्) वैदिकवाणियोंके द्वारा शब्दायमान होते हुए आप (वाराणि) श्रेष्ठपुरुषोंके प्रति (पर्यर्ष) प्राप्त हों । और (चम्बोः, - क्रीळन्) इस ब्रह्माण्डमें क्रीडा करते हुए । और (पृथमानः) सबको पवित्र करते हुए ! (आविश) हमारे अन्तःकरणमें आकर प्रविष्ट हों । हे परमात्मन् ! (ते) तुम्हारा (रसः) आनन्द (मदिरः) जो ह्लादित करनेवाला है । वह (इन्द्रम्) कर्मयोगीको (ममत्तु) प्रसन्न करें ।

भावार्थ—परमात्माके आनन्दाम्बुधिके रसको केवल कर्मयोगीही पान कर सकता है आलसी निरुद्यमीलोग उक्त आनन्दके अधिकारी कदापि नहीं होसकते ।

प्रास्य॒ धारा॑ बृह॒तीर॑सृ॒ग्रन्॒क्तो
गोभिः॑ क॒लशाँ॑ आ विवेश ।
साम॑ कृ॒ण्वन्त्साम॑न्यो विप॒श्चि
त्क्रन्द॑न्नेत्य॒भि सख्यु॑र्न जा॒मिम् ॥ २२ ॥

प्र । अ॒स्य । धाराः॑ । बृह॒तीः । अ॒सृ॒ग्रन् । अ॒क्तः । गोभिः॑ ।
क॒लशा॑न् । आ । वि॒वेश॑ । साम॑ । कृ॒ण्वन् । साम॑न्यः । वि॒पः
चित् । क्रन्द॑न् । ए॒ति । अ॒भि । सख्युः॑ । न । जा॒मिम् ॥

पदार्थः—(अस्य) अस्य परमात्मनः (बृहतीः, धाराः) आनन्दस्य महत्यो धाराः (प्रासृग्रन्) याः परमात्मप्रेरणया रचिताः (अक्तः) सर्वव्यापकः परमात्मा (गोभिः) स्वज्ञान-ज्योतिर्भिः (कलशान्) उपासकान्तःकरणानि (आविवेश) प्रविशति (साम, कृण्वन्) अखिलजगति शान्तिं तन्वन्

(सामन्यः) शान्तितत्परः (विपश्चित्) सर्वज्ञः सः (सख्युः) मित्रस्य (जामिं, न) हस्तं गृहीत्वेव (क्रन्दन्, अभ्येति) शुभशब्दान्कुर्वन् मां प्राप्नोतु ॥

पदार्थ—(अस्य) इस परमात्माके आनन्दकी (बृहतीः, धाराः) बड़ी धारायें (प्रासृग्नन्) जो परमात्माकी ओरसे रची गई हैं । (अक्तः) सर्वव्यापकपरमात्मा (गोभिः) अपने ज्ञानकी ज्योतिद्वारा (कलशान्) उपासकोंके अन्तःकरणोंको (आविवेश) प्रवेश करता है । और (साम-कृष्वन्) सम्पूर्णसंसार में शान्ति फैलाताहुआ (सामन्यः) शान्तिरसमें तत्पर परमात्मा (विपश्चितः) जो सर्वोपरि बुद्धिमान् है । वह (सख्युः) मित्रके (न, जामिम्) हाथको पकड़नेके समान (क्रन्दन्, अभ्येति) मंगल-मयशब्द करताहुआ हमको प्राप्त हो ।

भावार्थ—परमात्मा अपने भक्तोंको सदैव सुरक्षित रखता है जिस प्रकार मित्र अपने मित्र पर सदैव रक्षाके लिये हाथ प्रसारित करता है एवं स्वमर्यादानुयायीलोगों पर ईश्वर सदैव कृपादाष्टि करता है ॥

अप॒घ्नन्ने॒षि प॒व॒मान॒ शत्रू॑न्प्रि॒यां

न॒ जा॒रो अ॒भिर्गी॑ति इ॒न्दुः ।

सी॒द॒न्वने॑षु श॒कु॒नो न॒ प॒त्वा सोमः॑

पु॒ना॒नः क॒ल॒शेषु॑ स॒त्ता ॥ २३ ॥

अप॒घ्नन् । ए॒षि । प॒व॒मान॒ । श॒त्रून् । प्रि॒यां । न । जा॒रः ।

अ॒भिर्गी॑तः । इ॒न्दुः । सी॒द॒न् । वने॑षु । श॒कु॒नः । न । प॒त्वा ।

सोमः॑ । पु॒ना॒नः । क॒ल॒शेषु॑ । स॒त्ता ॥

पदार्थः—(पवमान) हे सर्वपाचक ! (शत्रून्, अपघ्नन्) अन्यायकारिशत्रून्नाशयन् (एषि) सत्कर्मिणं प्राप्नोति भवान् (जारः) अग्निः (प्रियां, न) यथा कमनीयकन्यां प्राप्तः तां संस्करोति यथा च (अभिगीतः, इन्दुः) सत्क्रियाभिराहूतः ज्ञानयोगी (वनेषु, सीदन्) भक्तेषु वर्तमानस्तेषु शमं वितनोति (शकुनः, न) यथा वा विद्युत् (पत्वा) स्वप्रभावेण पदार्थानुत्तेजयति एवं हि (सोमः) परमात्मा (पुनानः) सर्वान् पावयन् (कलशेषु) भक्तान्तःकरणेषु (सत्ता) स्थिरो भवति ॥

पदार्थ—(पवमान) हे सबको पवित्र करनेवाले परमात्मन ! (शत्रून्, अपघ्नन्) अन्यायकारी शत्रुओंको नाश करते हुए (एषि) आप सत्पुरुषोंको प्राप्त होते हैं । (जारः, न) जारयतीति जारोऽग्निः, जैसे अग्नि (प्रियाम्) कमनीयकन्याको प्राप्त होकर उसे संस्कृत करता है जिसप्रकार (अभिगीतः, इन्दुः) सत्कार द्वारा ज्ञान किया हुआ ज्ञानयोगी (वनेषु, सीदन्) भक्तोंमें स्थिर होता हुआ उनको शान्तिप्रदान करता है । और (शकुनः) विद्युत्शक्ति (न) जैसे (पत्वा) अपने प्रभावको डालकर उन्हें उत्तेजित करती है । इसीप्रकार (सोमः) सर्वोत्पादक परमात्मा (पुनानः) सबको पवित्र करता हुआ (कलशेषु) भक्त पुरुषोंके अन्तःकरणमें (सत्ता) स्थिर होता है ।

भावार्थ—अन्यपदार्थ जीवात्माका ऐसा संस्कार नहीं कर सकते जैसा कि परमात्मा करता है अर्थात् परमात्मज्ञानके संस्कार द्वारा जीवात्मा सर्वथा शुद्ध होजाता है ॥

आ ते रुचः पवमानस्य सोमः ।

योषेव यन्ति सुदुर्घाः सुधाराः ।

हरिर्नीतः पुरुवारो अप्सवः ।

चिक्रदत्कलशे देवयूनाम् ॥ २४ ॥ १० ॥ ५ ॥

आ । ते । रुचः । पवमानस्य । सोम । योषांऽइव । यन्ति ।
 सुदुघाः । सुधाराः । हरिः । आनीतः । पुरुवारः । अप्सु ।
 सु । अचिक्रदत् । कलशे । देवयूनां ॥

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! (पवमानस्य, ते, रुचः) सर्वपावकस्य तव दीप्तयः (सुदुघाः) याः सम्यक् सर्वेषां परिपूरयिष्यः (सुधाराः) शोभनधारायुक्ताश्च सन्ति ता भक्तजनानाभि (योषेव, यन्ति) अति प्रेमकर्त्री मातेव प्राप्नुवन्ति (हरिः) दुःखनाशकः परमात्मा (आनीतः) उपासितः (अप्सु, पुरुवारः) प्रकृतिरूपब्रह्माण्डे अत्यन्तवरणीयः सच (देवयूनाम्) परमात्मदिव्यशक्तिमिच्छूनामुपासकानां (कलशे) हृदये (अचिक्रदत्) सर्वदैव शब्दायते ।

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! (पवमानस्य, ते, रुचः) सबको पवित्र करनेवाले आपकी दीप्तिमें (सुदुघाः) जो भलीभांति सबको परिपूर्ण करने वाली हैं (सुधाराः) और सुन्दरधाराओं वाली हैं । वे भक्त पुरुषके प्रति (योषेव, यन्ति) परमप्रेम करनेवाली माताके समान प्राप्त होती हैं । (हरिः) जो सब दुःखोंको हरण करनेवाला परमात्मा है । वह (आनीतः) सबओरसे भलीभांति उपासनाकिआहुआ (अप्सु, पुरुवारः) प्रकृतिरूपीब्रह्माण्डमें अत्यन्त वरणीय हैं । वह (देवयूनाम्) परमात्माकी दिव्यशक्तिचाहनेवाले उपासकों के (कलशे) हृदयमें (अचिक्रदत्) सर्वदैव शब्दायमान है ।

भावार्थ—यों तो परमात्मा चराचर ब्रह्माण्डमें सर्वत्रैव देदीप्यमान है पर भक्तपुरुषोंके स्वच्छ अन्तःकरणोंमें परमात्माकी अभिव्यक्ति सबसे अधिक दीप्तिमती होती है ॥

॥ इति षण्णवतितमं सूक्तं दशमो वर्गश्च समाप्तः ॥

अथाष्टपञ्चाशद्वचस्य सप्तनवतितमस्य सूक्तस्य—

ऋषिः—१-३ वसिष्ठः । ४-६ इन्द्रप्रमतिर्वासिष्ठः । ७-९
 वृषगणो वासिष्ठः । १०-१२ मन्युर्वासिष्ठः । १३-१५ उप-
 मन्युर्वासिष्ठः । १६-१८ व्याघ्रपाद्वासिष्ठः । १९-२१ शक्ति
 र्वासिष्ठः । २२-२४ कर्णश्रुद्वासिष्ठः । २५-२७ मृली
 को वासिष्ठः । २८-३० वसुक्रोवासिष्ठः । ३१-४४
 पराशरः । ४५-५८ कुत्सः ॥ पवमानः सोमो
 देवता छन्दः-१, ६, १०, १२, १४, १५, १९,
 २१, २५, २६, ३२, ३६, ३८, ३९, ४५, ४६,
 ५२, ५४, ५६, निचृत्त्रिष्टुप् । २-४,
 ७, ८, ११, १६, १७, २०, २३, २४,
 ३३, ४८, ५३ विराट्त्रिष्टुप् । ५, ९,
 १३, २२, २७-३०, ३४, ३५,
 ३७, ४२-४४, ४७, ५७,
 ५८ त्रिष्टुप् । १८, ४१, ५०,
 ५१, ५५ आर्ची स्वराट्
 त्रिष्टुप् । ३१, ४९ पां-
 दनिचृत्त्रिष्टुप् । ४०
 भुरिक्त्रिष्टुप् ॥
 धैवतः स्वरः ॥

अथविदुषांगुणाः वर्ण्यन्ते ।

अब विद्वानोंके गुण वर्णन किये जाते हैं ।

अस्य प्रेषा हेमनां पूयमानो

देवो देवेभिः सम्पृक्तरसम् ।

सुतः पवित्रं पर्येतिरेभन्मिमेव

सद्मं पशुमान्ति होता ॥ १ ॥

अस्य । प्रेषा । हेमनां । पूयमानः । देवः । देवेभिः । सम् ।
अपृक्त् । रसं । सुतः । पवित्रं । परिं । एति । रेभन् । मितः-
इव । सद्मं । पशुमन्ति । होता ॥

पदार्थः—(सुतः) विद्यया संस्कृतो विद्वान् (रेभन्)
शब्दं कुर्वन् (पवित्रं, पर्येति) पवित्रतां लभते यथा (पशु-
मन्ति) यज्ञगृहम् (मिता, इव, सद्म) ज्ञानस्थानं नियमीपुरुष
इव (होता) यज्ञकर्ता प्राप्नोति (अस्य, प्रेषा) उक्तविदुषो
जिज्ञासुः पुरुषः (हेमना, पूयमानः) सुवर्णादिभूषणेन पवित्रः
सन् (देवेभिः, सम्पृक्तः) विद्वद्भिः संगतः (देवः) दिव्य
भाववान् सन् (रसं,) ब्रह्मानन्दं प्राप्नोति ।

पदार्थः—(सुतः) विद्याद्वारा संस्कृत हुआ हुआ विद्वान् (रेभन्)
शब्दायमान होता हुआ (पवित्रं, पर्येति) पवित्रताको प्राप्त होता है ।
जिसप्रकार (पशुमन्ति) ज्ञानवाले स्थानको (मिता, इव) नियमी
पुरुषके समान (होता) यज्ञकर्ता पुरुष प्राप्त होता है । (अस्य, प्रेषा)
उक्त विद्वान्की जिज्ञासा करनेवाला पुरुष (हेमना, पूयमानः) सुवर्णादि
भूषणोंसे पवित्र होता हुआ (देवेभिः, सम्पृक्तः) विद्वानोंसे संगतिको लाभ

करता हुआ (देवः) दिव्यभाववाला (रसम्) ब्रह्मानन्दको प्राप्त होता है ।

भावार्थ—विद्वान्पुरुषोंके शिष्य अर्थात् जो पुरुष वेदवेत्ता विद्वानोंसे शिक्षा पाकर विभूषित होते हैं वे सदैव ऐश्वर्यसे विभूषित रहते हैं ॥

भद्रा वस्त्रा समन्या वसानो
महान्कविर्निवचनानि शंसन् ।
आ वच्यस्व चम्बोः पूयमानो
विचक्षणो जागृविर्देववीतौ ॥ २ ॥

भद्रा । वस्त्रा । समन्या । वसानः । महान् । कविः । निवचनानि । शंसन् । आ । वच्यस्व । चम्बोः । पूयमानः । विचक्षणः । जागृविः । देववीतौ ॥

पदार्थः—(विचक्षणः) उत्कटबुद्धिर्विद्वान् (जागृविः) जागरणशीलः (चम्बोः, पूयमानः) महतः समाजान् स्वज्ञानशक्त्या पावयन् (समन्या, वस्त्रा) शान्तिरक्षकान् (भद्राः) शोभनभावान् (वसानः) दधत् (निवचनानि, शंसन्) सुवक्तव्यानि जानन् (महान्, कविः) महाविद्वान् सम्पद्यते (देववीतौ) यज्ञे उक्तविद्वांसं (आ, वच्यस्व) इत्थं सुवाचा सत्कुर्यात् ।

पदार्थ—उक्तविद्वान् (विचक्षणः) विलक्षण बुद्धिवाला (जागृविः)

जागरणशील (चम्बोः, पूयमानः) बड़े २ समाजोंको अपने ज्ञानद्वारा पवित्र करता हुआ (समन्या) शान्तिकी (वस्त्रा) रक्षा करनेवाले (भद्राः) सुन्दर भावोंको (वसानः) धारण करता हुआ (निवचनानि) शंसन जो सुन्दर वक्तव्य हैं उनका जानता हुआ (महान्, काविः) महा विद्वान् होता है । (देववीतौ) यज्ञके विषयमें उक्त विद्वानको (आवच्यस्व) ऐसा वचन कहकर सत्कृत करें ।

भावार्थ—जो पुरुष अपने आध्यात्मिकादियज्ञोंमें उक्त विद्वानोंकी प्रशंसा तथा सत्कार करते हैं वे अभ्युदयशील होते हैं ।

समु॑ प्रि॒यो मृ॒ज्यते॑ सा॒नौ अव्ये॑
य॒शस्त॑रो य॒शसां॑ क्षै॒तौ अ॒स्मे ।
अ॒भि स्वर॑ धन्वां पू॒यमा॑नो यू॒यं
पा॒त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥ ३ ॥

सं॑ । उ॒इति॑ । प्रि॒यः । मृ॒ज्यते॑ । सा॒नौ । अव्ये॑ । य॒शःस्त॑रः ।
य॒शसां॑ । क्षै॒तः अ॒स्मेइति॑ । अ॒भि । स्वर॑ । धन्व॑ । पू॒यमा॑नः ।
यू॒यं । पा॒त । स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ । नः॑ ॥

पदार्थः—यशस्विमध्ये यः (यशस्तरः) अतिविद्वानस्ति (क्षैतः) पृथिव्यादि लोकेषु (यशसां, प्रियः) यशः कामयमानः (अव्ये, सानौ) रक्षाया उच्चशिखरे (समुमृज्यते) साधु शोधितः एवंभूतो विद्वान् (अस्मे) अस्मभ्यम् (धन्वा) अन्तरिक्षे (अभिस्वर) सदुपदेशं कुर्यात् (पूयमानः) सर्वेषा पावयिता विद्वान् शश्वत्सत्कर्त्तव्यः । हे मनुष्याः ! यूयं पूर्वोक्त

विदुषः प्रति एवं ब्रूयात् (स्वस्तिभिः) कल्याणवाग्भिः (यूयम्)
भवन्तः (सदा) सर्वदा (नः) अस्मान् (पात) रक्षन्तु ।

पदार्थ—यशस्वियों के मध्यमें जो (यशस्तरः) अत्यन्त विद्वान् हैं
और (क्षैतः) पृथिव्यादि लोकोंमें (यशसां, प्रियः) यशोंको चाहनेवाला
है (सानौ, अव्ये) रक्षाके उच्चशिखरमें जो (समु, मृज्यते) भलीभाँति
मार्जन किया गया है उक्तगुणोंवाला विद्वान् (अस्मे) हमारे लिये (धन्वा)
अन्तरिक्षमें (अभि, स्वर) हमारे लिये सदुपदेश करे (पूयमानः) सबको
पवित्र करनेवाला विद्वान् सदा सत्कारयोग्य होता है हे मनुष्यो ! तुमलोग
उक्तविद्वानोंके प्रति इसप्रकारका स्वस्तिवाचन कहो कि (स्वस्तिभिः)
कल्याणरूपवाणियोंके द्वारा (यूयं) आपलोग (सदा) सदैव (नः)
हमारी (पात) रक्षा करें ।

भावार्थ—स्वस्तिवाचनद्वारा मङ्गलको करनेवाले पुरुष सदैव
उन्नतिशील होते हैं ॥

प्रगायताभ्यर्चाम देवान्त्सोमं

हिनोत महते धनाय ।

स्वादुः पवाते अति वारमव्यमा

सीदाति कलशं देवयुर्नः ॥ ४ ॥

प्र । गा॒य॒त॒ । अ॒भि । अ॒र्चाम् । दे॒वान् । सोमं ।
हि॒नो॒त॒ । म॒ह॒ते । ध॒नाय॑ । स्वा॒दुः । प॒वा॒ते॒ । अ॒ति॒ । वा॒रं ।
अ॒व्यं । आ । सी॒दा॒ति॒ । क॒ल॒शं । दे॒व॒युः । नः ।

पदार्थः—हे मनुष्याः ! यूयं (महते, धनाय) महैश्वर्य

प्राप्तये (देवान्) विदुषः (प्रगायत) स्तुत (अभ्यर्चाम)
 तानेव सत्कुरुत (सोमं) तत्रच सौम्यस्वभावं विद्वांसं (हिनोतु)
 प्रेरयत, यतः युष्मान्सः समुपदिशतु (स्वादुः) आनन्दप्रदपदार्थाय
 च (पवाते) पावयतु (वारम्, अव्यम्) वरणीयः रक्षकश्च
 स विद्वान् (नः) अस्माकम् (कलशं) हृदये (आसीदति)
 स्थिरो भवतु ।

पदार्थ—हे मनुष्यो ! तुमलोग (महते, धनाय) बड़े ऐश्वर्यकी
 प्राप्तिके लिये (देवान्) विद्वान् लोगोंका (प्र, गायत) स्तवनकरो (अभ्य-
 र्चामः) और उन्हीका सत्कारकरो और (सोमं) उनमे जो सौम्यगुण
 सम्पन्न विद्वान् है उसको (हिनोत) प्रेरणाकरो कि वह तुमको सदुपदेशकरे
 और (स्वादुः) आनन्ददायक पदार्थोंके लिये (पवाते) पवित्रकरे (देवयुः)
 दिव्यगुण और (वारं) वरणीय (अव्यं) रक्षक उक्त विद्वान् (नः)
 हमारे (कलशं) अन्तः करणमे (आसीदति) स्थिरहो ॥

भावार्थ—परमात्मा उपदेशकरता है कि हेपुरुषो तुमकल्याणकी
 प्राप्ति केलिये विद्वानों का सत्कारकरो ॥

इ॒न्दुर्दे॒वाना॒मुप॑ स॒ख्यमा॒यन्त्स-

ह॒स्र॒धारः प॒वते॑ म॒दाय॑ ।

नृ॒भिः स्त॒वा॒नो अनु॑ धाम॒

पूर्व॑मग॒न्निन्द्रं॑ मह॒ते सौ॒भगा॑य ॥ ५ ॥

इ॒न्दुः । दे॒वानां॑ । उप॑ । स॒ख्यं । आ॒यत् । स॒ह॒स्र॒धारः ।

प॒वते॑ । म॒दाय॑ । नृ॒भिः । स्त॒वा॒नः । अनु॑ । धाम॒ । पूर्वं॑ ।

अ॒गन् । इ॒न्द्रं । म॒हते॑ । सौ॒भगा॑य ॥

पदार्थः—(इन्दुः) कर्मयोगी (देवानाम्) विदुषाम्
 (उपसख्यम्) मैत्रीभावम् (आयत्) प्राप्नुवन् (मदाय)
 आनन्दाय (पवते) सर्वान्पावयति, सकर्मयोगी (सहस्रधारः)
 अनन्तशक्तिधारकः (महते, सौभगाय) महासौभाग्याय (इन्द्रम्)
 ऐश्वर्य्य (अगन्) प्राप्नुवन् (नृभिः, स्तवानः) जनैः स्तूयमानः
 (पूर्वं, धाम) सर्वोच्चं धाम निर्माति ॥

पदार्थ—(इन्दुः) कर्मयोगी विद्वान् (देवानाम्) विद्वानोंके
 (उपसख्यं) मैत्रीभावको (उपायत्) प्राप्त होता हुआ (मदाय) आनन्दके
 लिये (पवते) सबको पवित्र करता है । वह कर्मयोगी (सहस्रधारः)
 अनन्त प्रकारकी शक्तियें रखता हुआ (महतेसौभगाय) बड़े सौभाग्यके
 लिये (इन्द्रं) ऐश्वर्य्यको (अगन्) प्राप्त होता हुआ (पूर्वं धाम) सर्वोपरि
 धाम बनाता है ।

भावार्थ—जिन पुरुषोंके मध्यमें एक भी कर्मयोगी होता है वह
 सबको उद्योगी बनाकर पवित्र बनादेता है ।

स्तोत्रे राये हरि॑रर्षा पु॒नान
 इन्द्र॑म॒दो गच्छ॑तु ते भ॒राय॑ ।
 दे॒वैर्या॑हि स॒रथं॑ राधो अ॒च्छा
 यूयं॑ पा॒त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥ ६ ॥

स्तो॒त्रे । रा॒ये । हरि॑ः । अ॒र्षा । पु॒ना॒नः । इ॒न्द्रैः । म॒दः । ग॒च्छ॒तु ।
 ते । भ॒राय॑ । दे॒वैः । या॒हि । स॒रथं॑ । राधः॑ । अ॒च्छ । यूयं॑ ।
 पा॒त । स्व॒स्तिभिः॑ । सदा॑ । नः ।

पदार्थः—(हरिः) प्रलयकाले सर्ववस्तूनामात्मानि संह-
 रणात् हरिः परमात्मा (इन्द्रम्) कर्मयोगिनम् (पुनानः)
 पावयन् (अर्ष) आयाति (राये) ऐश्वर्याय (स्तोत्रे)
 याज्ञिकस्तुतौ समायाति । हे हरे ! (ते, मदः) तवानन्दः
 (भराय) संग्रामाय (गच्छतु) प्राप्यताम् (देवैः) विद्वान्निः
 (याहि) प्राप्नोतु माम् (राधः, अच्छ) शुभैश्वर्यं च ददातु
 (यूयम्) भवान् (स्वास्तिभिः) शुभवाग्भिः (सदा) शश्वत्
 (नः, पात) अस्मान् रक्षतु ।

पदार्थः—(हरिः) “हरतीति हरिः” जो प्रलयकालमें सब कार्य्योंको
 अपनेमें लय कर लेता है उसका नाम यहां हरि है । वह हरि (इन्द्रम्)
 कर्मयोगीको (पुनानः) पवित्र करता हुआ (अर्ष) आता है और (राये)
 ऐश्वर्यके लिये (स्तोत्रे) यज्ञ सम्बन्धी स्तोत्रोंमें आकर प्राप्त होता है, हे
 हरि ! (ते) तुम्हारा (मदः) आनन्द (भराय) संग्रामके लिये (गच्छतु)
 प्राप्त हो और (देवैः) विद्वानोंके साथ (याहि) आकर आप हमको
 प्राप्त हो (राधः) ऐश्वर्य (अच्छ) हमको दें और (यूयम्) आप
 (स्वास्तिभिः) स्वस्तिवाचनोंसे (नः) हमारी सदाके लिये (पात)
 रक्षा करें ।

भावार्थ—जो परमात्मा प्रलयकालमें सब वस्तुओंका एकमात्र
 आधार होता हुआ विराजमान है वह परमात्मा हमको आनन्द प्रदान करे ।

प्र काव्यं मुशनेव ब्रवाणो देवो

देवानां निर्मा विवक्ति ।

महिर्ब्रतः शुचिबन्धुः पावकः

पदा वराहो अभ्येति रेभन् ॥ ७ ॥

प्र । काव्यं । उसनाऽइव । ब्रुवाणः । देवः । देवानां ।
जनिम । विवक्ति । महिऽव्रतः । शुचिऽबन्धुः । पावकः । पदा ।
वराहः । अभि । एति । रेभन् ॥

पदार्थः—(देवानाम्) विदुषां मध्ये (देवः) यो मुख्य-
विद्वान् सः (उशना, इव, काव्यं, ब्रुवाणः) कान्तिशीलविद्वा-
निव सन्दर्भरचनां कुर्वन् (जनिम, विवक्ति) अनेकजन्मवृत्तं
वर्णयति (महिऽव्रतः) महाव्रतशीलः (शुचिबन्धुः) पवित्रता-
प्रियः (पावकः) सर्वेषां पावयिता (वराहः) सुतेजस्वी विद्वान्
(रेभन्) साधूपदिशन् (पदा, अभ्येति) सन्मार्गेणागत्योपदिशति ॥

पदार्थ—(देवानाम्) विद्वानोंके मध्यमें (देवः) जो मुख्य
विद्वान् है वह (उशनेव काव्यं ब्रुवाणः) कान्तिशील विद्वान्के समान संदर्भ-
रचनाको करनेवाला विद्वान् (जनिम विवक्ति) अनेक जन्मजन्मान्तरोंका वर्णन
करता है । (महिऽव्रतः) बड़ेव्रतको धारण करनेवाला (शुचिबन्धुः) पवि-
त्रताका बन्धु (पावकः) सबको पवित्र करनेवाला है (वराहः) (वरश्च-
तदहश्चेतिवराहः वराहो विद्यतेयस्यस वराहः) जिसका श्रेष्ठ तेज हो
उसका नाम यहां वराह है । उक्तप्रकारका विद्वान् (रेभन्) सुन्दरोपदेश
करता हुआ (पदाऽभ्येति) सन्मार्गद्वारा आकर उपदेश करता है ।

भावार्थ—जो उत्तम विद्वान् हैं वे अपनी रचना द्वारा पुनर्जन्मादि
सिद्धान्तोंका वर्णन करते हैं वराह शब्द यहां सर्वोपरि तेजस्वी विद्वान्के
लिये आया है, सायणाचार्य कहते हैं कि पाँव से भूमिको खोदता हुआ वराह
जिसप्रकार शब्द करता है इसीप्रकार सोम भी शब्द करता हुआ आता है ।
कई एक नवीन लोग इसको वराहावतारमें भी लगाते हैं अस्तु वराहावतार
वा सोम के पक्षमें काव्यका बनाना और उपदेश करना कदापि सङ्गत
नहीं होसकता इसलिये वराह के अर्थ यहां विद्वान्के ही हैं ।

प्र हंसासस्तृपलं मन्युमच्छा-

मादस्तं वृषगणा अयासुः ।

आङ्गूष्यं पवमानं सखायो ।

दुर्मर्षं साकं प्रवदन्ति वाणम् ॥ ८ ॥

प्र । हंसासः । तृपलं । मन्युं । अच्छं । अमात् । अस्तं ।
वृषगणाः । अयासुः । आङ्गूष्यं । पवमानं । सखायः । दुः-
मर्षं । साकं । प्र । वदन्ति । वाणं ॥

पदार्थः—(वृषगणाः) विद्वत्संघाः (हंसासः) हंसा इव
विचरन्तः (तृपलम्) द्रुतम् (मन्युम्, अच्छ, अमात्, अस्तम्)
दुष्टानां सम्यग् दमनकर्तारं परमात्मानम् (आङ्गूष्यम्) सर्वलक्ष्यम्
(पवमानम्) पावयितारम् (प्रायासुः) प्राप्नुवन्ति, ततः
(सखायः) मिथो मैत्रीभावं वर्द्धयन्तः (वाणम्) भजनीयम्
(दुर्मर्षम्) दुःखलभ्यम् तं (साकम्) सहैव (प्रवदन्ति) वर्णयन्ति ॥

पदार्थ—(वृषगणाः) विद्वानोंके गण (हंसासः) हंसोंके समान
विचरते हुए (तृपलम्) शीघ्रही (मन्युमच्छ अमात् अस्तम्) दुष्टोंके
दमन करनेवाले उक्तपरमात्माको (आङ्गूष्यम्) जो सबका लक्ष्य है और
(पवमानम्) सबको पवित्र करनेवाला है उसको (प्रायासुः) प्राप्त होते
हैं तदनन्तर (सखायः) परस्पर मैत्रीभावसे सङ्गत होते हुए (वाणम्)
भजनीय (दुर्मर्षम्) जो दुःखसे प्राप्त होने योग्य लक्ष्य है उस लक्ष्यके
(साकम्) साथ २ (प्रवदन्ति) वर्णन करते हैं ।

भावार्थ—जो पुरुष परमात्माके सद्गुणोंको परमप्रेमसे धारण करते हैं वे मानो परमात्माके साथ मैत्री करते हैं वास्तवमें परमात्मा किसी का शत्रु वा मित्र नहीं कहा जा सकता ।

स रंहत उरुगायस्य जूतिं वृथा
 क्रीलन्तं मिमते न गावः ।
 परीणसं कृणुते तिग्मशृङ्गो
 दिवा हरिर्ददृशे नक्तमृजः ॥ ९ ॥

सः । रंहते । उरुगायस्य । जूतिं । वृथा । क्रीलन्तं । मिमते ।
 न । गावः । परीणसं । कृणुते । तिग्मशृङ्गः । दिवा । हरिः ।
 ददृशे । नक्तं । मृजः ॥

पदार्थः—(सः) सपरमात्मा (रंहते) गतिशीलः (उरु-
 गायस्य) तस्य सर्वोपास्यस्य (जूतिम्) गतिम् स्मरन्ति अपि
 (गावः) इन्द्रियाणि (न, मिमते) तत्तत्त्वं न लभन्ते (वृथा,
 क्रीलन्तम्) अनायासेनैव यः क्रीडति (तिग्मशृङ्गः) अज्ञान-
 भर्जकः परमात्मा (परीणसम्) विविधज्ञानप्रकाशम् (कृणुते)
 करोति (हरिः) यश्चपरमात्मा (दिवा, नक्तम्) नक्तं दिवम्
 ज्ञानदृष्ट्या (मृजः) एकरसः (ददृशे) दृश्यते ।

पदार्थः—(सः) उक्तपरमात्मा (रंहते) गतिशील है (उरुगा-
 यस्य) सर्वोपासनीय परमात्माकी (जूतिम्) गतिको स्मरण करते हुए
 (गावः) इन्द्रियें (न मिमते) उसके तत्त्वको नहीं पासकर्ती जो (वृथा)

८४६

ऋग्वेदः अ० ७ । अ० ३ । व० १२ ॥

अनायाससे (क्रीळन्तम्) क्रीडा कर रहा है (तिग्मशृङ्गः) अज्ञानोंको नाश करनेवाला परमात्मा (परीणसम्) अनन्त प्रकारके ज्ञानका प्रकाश (कृणुते) करता है और (हरिः) जो परमात्मा (दिवानक्तम्) दिनरात ज्ञानदृष्टिसे (ऋजः) एकरस (ददृशे) देखा जाता है ।

भावार्थ—यद्यपि परमात्मा समय समय पर उत्पत्तिस्थिति और संहारका कारण है तथापि उसके स्वरूपमें कोई विकार न उत्पन्न होनेसे वह सदैव एकरस है ॥

इन्दुर्वाजी पवते गोन्योधा

इन्द्रे सोमः सह इन्वन्मदाय ।

हन्ति रक्षो बाधते पर्यरातीर्वरिवः

कृण्वन्वृजनस्य राजा ॥ १० ॥ ॥ १२ ॥

इन्दुः । वाजी । पवते । गोन्योधाः । इन्द्रे । सोमः । सहः ।
इन्वन् । मदाय । हन्ति । रक्षः । बाधते । परि । अरातीः ।
वरिवः । कृण्वन् । वृजनस्य । राजा ॥

पदार्थः—(वृजनस्य) बलस्य (राजा) दीपयिता परमात्मा (वरिवः) ऐश्वर्य्य (कृण्वन्) उत्पादयन् (रक्षः, अरातीः) शत्रून् राक्षसान् (परिबाधते) नाशयति (इन्दुः) प्रकाशमयः सः (वाजी) बलवान् (गोन्योधाः) गतिशीलः (पवते) मांपुनाति च (सोमः) सौम्यस्वभावः (सहः) सहनशीलः परमात्मा (इन्द्रे) कर्मयोगिनि (मदाय) आनन्दाय (हन्ति) विघ्नानि नाशयति (इन्वन्) तं प्रेरयति च ।

पदार्थ—(वृजनस्य) बलका (राजा) प्रदीप्त करनेवाला पर-
मात्मा (वरिधः) ऐश्वर्यको (कृण्वन्) करता हुआ (अरातीः) शत्रुरूप
राक्षसों को (परिबाधते) नाश करता है और (इन्दुः) वह प्रकाशस्वरूप
(बाजी) बलस्वरूप (गोन्योघाः) गतिशील (पवते) हमको पवित्र
करता है और (इन्द्रे) कर्मयोगोपप्रेषक (सोमः) सामस्वभाव (सहः)
शीलस्वभावकी (इन्वन्) प्रेरणा करता हुआ (मदाय) आनन्दके लिये
उक्त गुणोंका प्रदान करता है ।

भावार्थ—कर्मयोगी उद्योगी पुरुषोंके सब विघ्नोंकी निवृत्ति करके
परमात्मा कर्मयोगीके लिये आत्मभावोंका प्रकाश करता है ।

अध॑ धार॑या मध्वा॑ पृ॒चान-

स्ति॒रो रोमं॑ पव॒ते अ॒द्रि॒दुग्धः॑ ।

इ॒न्दुरिन्द्र॑स्य स॒ख्यं जु॒षा॒णो

दे॒वो दे॒वस्य॑ मत्स॒रो मदा॑य ॥ ११ ॥

अध॑ । धार॑या । मध्वा॑ । पृ॒चानः । ति॒रः । रोमं॑ । पव॒ते ।
अ॒द्रि॒दुग्धः॑ । इ॒न्दुः । इन्द्र॑स्य । स॒ख्यं । जु॒षा॒णः । दे॒वः । दे॒वस्य॑ ।
मत्स॒रः । मदा॑य ॥

पदार्थः—(अद्रिदुग्धः) चित्तवृत्त्या साक्षात्कृतः स पर
मात्मा । (पवते) अस्मान्पुनाति (अध) अथ च (मध्वा,
धारया) आनन्दधारया (पृचानः) विदुषस्तर्पयन् (रोम, तिरः)
अज्ञानं तिरस्कुर्वन् मां पुनाति (देवस्य) दिव्यरूपस्य तस्य
(मत्सरः) आह्लादकानन्दः (मदाय) अस्मन्मोदाय भवतु

८४८

ऋग्वेदः अ० ७ । अ० ३ । व० १३ ॥

(इन्द्रस्य) ऐश्वर्यवतस्तस्य (सख्यम्) मित्रताम् (जुषाणः)
सेवमानः (देवः) विद्वान् (इन्दुः) प्रकाशस्वरूपः सन्
सद्गतिं लभते ॥

पदार्थ—(अद्रिदुग्धः) चित्तवृत्तियोंसे साक्षात्कार किया हुआ
परमात्मा (पवते) हमको पवित्र करता है (अध) और (मध्वा, धारया)
आनन्दकी धाराओंसे (पृचानः) विद्वानोंको तृप्त करता हुआ (रोम,
तिरः) अज्ञानको तिरस्कृत करके हमको पवित्र करे और (देवस्य) उक्त
दिव्यरूप परमात्माका (मत्सरः) आह्लादक जो आनन्द है वह (मदाय)
हमारे मोदके लिये हो (इन्द्रस्य) ऐश्वर्यसम्पन्न परमात्माके (सख्यम्)
मैत्रीभावको (जुषाणः) सेवन करता हुआ (इन्दुः) प्रकाशस्वरूप (देवः)
विद्वान् सद्गतिको प्राप्त होता है ।

भावार्थ—अज्ञानकी निवृत्तिके लिये परमात्माकी उपासना सर्वो-
परि साधन है ॥

अभि प्रियाणि पवते पुनानो
देवो देवान्त्स्वेन रसेन पृञ्चन् ।
इन्दुर्धर्माण्यृतुथा सर्वानो दश
क्षिपो अव्यत सानौ अव्ये ॥ १२ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । पुनानः । देवः । देवान् । स्वेन ।
रसेन । पृञ्चन् । इन्दुः । धर्माणि । ऋतुथा । वसानः । दश ।
क्षिपः । अव्यत । सानौ । अव्ये ॥

पदार्थः—(देवः) परमात्मदेवः (देवान्) विदुषः
 (स्वेन) आत्मीयेन (रसेन) आनन्देन (पृंचन्) तर्पयन्
 (अभिप्रियाणि) सर्वान्प्रियपदार्थान् (पवते) पुनाति (पुनानः) सर्वा-
 न्पावयन् (इन्दुः) प्रकाशमयः सः (धर्माणि) वर्णाश्रम-
 धर्मान्पृथक्कुर्वन् (ऋतुथा) सर्वर्तुषु (वसानः) निवसन् (दश-
 क्षिपः) पञ्चस्थूलानि पञ्च च सूक्ष्माणि भूतानि तेषाम् (अव्ये,
 सानौ) ब्रह्माण्डरूपकार्ये विराजमानः (अव्यत) अस्मान् रक्षति ।

पदार्थ—(देवः) उक्त परमात्मारूप देव (देवान्) विद्वानोंको
 (स्वेन) अपने (रसेन) आनन्दसे (पृञ्चन्) तृप्त करता हुआ (अभि
 प्रियाणि) सब प्रिय पदार्थोंको (पवते) पवित्र करता है (पुनानः) सब
 को पवित्र करनेवाला परमात्मा (इन्दुः) जो प्रकाशस्वरूप है, वह (धर्मा-
 णि) वर्णाश्रमोंके धर्मोंको पृथक् २ विधान करता हुआ (ऋतुथा) सब
 ऋतु और देश कालोंमें (वसानः) निवास करता हुआ (दश क्षिपः)
 पांच स्थूल और पांच सूक्ष्म भूतोंके (अव्ये, सानौ) ब्रह्माण्डरूप इस कार्यमें
 विराजमान होकर (अव्यत) हमारी रक्षा करता है ॥

भावार्थ—परमात्मा सूत्रात्मारूपसे सब सूक्ष्म और स्थूल भूतोंमें
 विराजमान है, और उसीने आदिष्टष्टिमें वर्णाश्रमोंका गुण, कर्म, स्वभाव
 द्वारा विभाग किया है ॥

वृषा शोणो अभिकनिक्रदद्वा

नदयन्नेति पृथिवीमुत द्याम् ।

इन्द्रस्येव वग्नुरा शृण्व आजौ

प्रेचेतयन्नर्षति वाचमेमाम् ॥ १३ ॥

वृषां । शोणः । अभिऽकनिऽक्रदत् । गाः । नदयन् । एति ।
 पृथिवीं । उत । द्यां । इन्द्रऽइव । वग्नुः । आ । शृण्वे ।
 आजौ । प्रऽचेतयन् । अर्षति । वाचं । आ । इमां ॥

पदार्थः—(शोणः) तेजस्वी सपरमात्मा (वृषा)
 आनन्दानां वर्षुकः (गाः, अभि, कनिऽक्रदत्) लोकलोकान्तरा-
 ण्यभि शब्दायमानः (द्याम्) द्युलोकम् (उत, पृथिवीम्)
 भूलोकं च (नदयन्) समृद्धं कुर्वन् (एति) प्राप्नोति (आजौ)
 धर्मविषये जीवात्मानम् (प्रचेतयन्) बोधयन् (इमां, वाचम्)
 इमां वेदवाचम् (अर्षति) प्राप्नोति तस्य (वग्नुः) शब्दः
 (इन्द्रइव) विद्युदिव (आशृण्वे) श्रूयते ।

पदार्थ—(शोणः) वह तेजस्वी परमात्मा (वृषा) आनन्दोंका
 वर्षक है (गा, अभि, कनिऽक्रदत्) लोकलोकान्तरोंके समक्ष शब्दायमान होता
 हुआ (द्याम्) द्युलोक (उत) और (पृथिवीम्) पृथिवीलोकको (नदयन्)
 समृद्धिको प्राप्त करता हुआ (एति) विराजमान होता है (आजौ) धर्म
 विषयमें जीवात्माको (प्रचेतयन्) बोधन कराता हुआ (इमां, वाचम्) इस
 वेदरूपी वाणीको (अर्षति) प्राप्त होता है और उसका (वग्नुः) शब्द
 (इन्द्रइव) विद्युत् के समान (शृण्वे) सुना जाता है ।

भावार्थ—सब आनन्दोंकी राशि एकमात्र परमात्माही है इस-
 लिथे उसीमें चित्तवृत्तिका निरोध करके ब्रह्मानन्दका उपभोग करना चाहिये ।

रसाद्यः पर्यसा पिन्वमान
 ईर्यन्नेषि मधुमन्तमंशुम् ।

पवमानः सन्तनिमेषि कृण्व-

न्निन्द्राय सोम परिषिच्यमानः ॥ १४ ॥

रसाय्यः । पयसा । पिन्वमानः । ईरयन् । एषि । मधुमन्तं ।
अंशुं । पवमानः । संतनि । एषि । कृण्वन् । इन्द्राय ।
सोम । परिऽसिच्यमानः ॥

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! (परिषिच्यमानः)
उपास्यमानो भवान् (सन्तनिम्) अभ्युदयं (कृण्वन्) विस्तृण्वन्
(इन्द्राय, एषि) कर्मयोगिनं प्राप्नोति (पवमानः) सर्वस्य
पावयिता भवान् (पयसा, रसाय्यः) रसेन परिपूर्णः (पिन्वानः)
विविधाभ्युदयेन वृद्धिं प्राप्तो भवान् (मधुमन्तम्, अंशुम्) माधुर्य-
युक्ताष्टसिद्धीः (ईरयन्) प्रेरयन् (एषि) प्राप्नोति ।

पदार्थ—(सोम) हे परमात्मन् ! (परिषिच्यमानः) उपास्यमान
आप (सन्तनिम्) अभ्युदयका (कृण्वन्) विस्तार करते हुए (इन्द्राय)
कर्मयोगीके लिये (एषि) प्राप्त होते हैं (पवमानः) सबको पवित्र करने
वाले आप (पयसा रसाय्यः) आनन्दस्वरूप हैं सब प्रकारके अभ्युदयोसे
(पिन्वानः) वृद्धिकां प्राप्त आप (मधुमन्तमंशुम्) माधुर्ययुक्त अष्टसिद्धियों
को (ईरयन्) प्रेरणा करते हुए (एषि) प्राप्त होते हैं ।

भावार्थ—अभ्युदय और निश्रेयसका प्रदाता एकमात्र परमात्माही
है इसलिये मनुष्यको चाहिये कि उसी परमात्माको दृढ़ भक्तिसे सब
प्रकारके ऐश्वर्य और मुक्तिको लाभकरे ।

ए॒वा प॑वस्व म॒दि॒रो म॒दा॒यो-

द॒ग्राभ॑स्य न॒मय॑न्व॒ध॒स्नैः ।

प॒रि॒ वर्ण॑ भ॒र॒माणो॒ रु॒श॒न्तं

ग॒व्यु॒र्नो अ॒र्ष॒प॒रि॒ सोम॑ सि॒क्तः ॥१५॥१३॥

ए॒व । प॒व॒स्व । म॒दि॒रः । म॒दा॒य । उ॒द॒ग्रा॒भ॒स्य । न॒म॒य॒न् ।
व॒ध॒स्नैः । प॒रि॒ । वर्ण॑ । भ॒र॒माणः । रु॒श॒न्तं । ग॒व्युः । न॒ ।
अ॒र्ष॒ । प॒रि॒ । सोम॑ । सि॒क्तः ॥

पदार्थः—(मदिरः) हे आनन्दस्वरूपपरमात्मन् !
(मदाय) आनन्दाय (उदग्राभस्य) अज्ञानमेघान् (वधस्नैः,
नमयन्) स्वबाधकशस्त्रैर्नग्रीकुर्वन् (रुशन्तम्) दीप्तिमत
(गव्युः) ज्ञानम् (नः) अस्मभ्यम् (पर्यर्ष) प्रयच्छतु
(सोम) हे सौम्यगुणसम्पन्नभगवन् ! (वर्ण, भरमाणः)
अस्मासु योग्यतां समुत्पादयन् (परिषिक्तः) ज्ञानप्रदो भवतु ।

पदार्थ—(मदिरः) हे आनन्दस्वरूपपरमात्मन् ! (मदाय)
हमारे आनन्दके लिये आप (उदग्राभस्य) अज्ञानके बादलको (वधस्नै-
र्नमयन्) अपने बाधक शस्त्रोंसे नष्ट करते हुए (रुशन्तम्) दीप्तिवाले
(गव्युः) ज्ञानको (नः) हमारे लिये (पर्यर्ष) प्रदान कीजिये । (सोम)
हे सौम्यगुणसम्पन्नपरमात्मन् ! (वर्ण भरमाणः) हममें योग्यताको करते
हुए आप (परिषिक्तः) हमारे लिये ज्ञानप्रद हूजिये ।

भावार्थ—जो लोग अनन्यभक्तिसे परमात्माका भजन करते

हैं परमात्मा उनके अज्ञानके बीजको छिन्न भिन्न करके अवश्यमेव ज्ञानका प्रकाश करता है ॥

जुष्ट्वी न इन्दो सुपथा सुगा-

न्युरौ पवस्व वरिवांसि कृण्वन् ।

घनेव विष्वग्दुरितानि विघ्नन्नधि

ष्णुना धन्व सानौ अव्ये ॥ १६ ॥

जुष्ट्वी । नः । इन्दो इति । सुपथा । सुगानि । उरौ । पवस्व ।
वरिवांसि । कृण्वन् । घना इव । विष्वक् । दुःइतानि । वि-
घ्नन् । अधि । स्नुना । धन्व । सानौ । अव्ये ॥

पदार्थः—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! भवान्
(वरिवांसि) धनानि (कृण्वन्) अस्मासु संचिन्वन्
(नः, पवस्व) अस्मान् रक्षतु (जुष्ट्वी) मत्प्रार्थनाभिः प्रसन्नो
भवान् (सुपथा, सुगानि) सुखगम्यानां वैदिकधर्ममार्गाणामु-
पदेष्टा भवतु (उरौ) विस्तीर्णे (सानौ, अव्ये) रक्षणपथे
(विष्वग्दुरितानि) विषमादपिविषमं पापम् (घना इव)
मेघानिव (विघ्नन्) नाशयन् (स्नुना) स्वीयानन्दमयधाराभिः
(अधि, धन्व) प्राप्नोतु ।

पदार्थ—(इन्दो) हे स्वप्रकाशपरमात्मन् ! आप (वरिवांसि)
धनोंका प्रदान (कृण्वन्) करते हुए (नः) हमारी (पवस्व) रक्षा करें,
और (जुष्ट्वी) हमारी प्रार्थनाओंसे प्रसन्न हुए आप (सुपथा,) सुन्दर

मार्ग और (सुगानि) सरलवैदिकधर्मके रास्तोंका उपदेश करें । (उरौ) विस्तीर्ण (सानौ, अव्ये) रक्षाके पथमें (त्रिष्वग्दुरितानि) विषमसे विषम पापोंको (घनाइव) बादलोंके समान (विघ्नन्) नाश करते हुए (णुना) अपनी आनन्दमय धाराओंसे (अधिधन्व) प्राप्त हों ।

भावार्थ—जो लोग परमात्माका प्रीतिसे सेवन करते हैं अर्थात् सर्वोपरि प्रिय एकमात्र परमात्माही जिनको प्रतीत होता है वे कर्मयोगी तथा ज्ञानयोगी होकर इस संसारमें स्वतन्त्रतापूर्वक विचरते हैं ॥

वृष्टिं नो अर्ष दिव्यां जिगत्सु-
मिळावतीं शङ्गयीं जीरदानुम् ।
स्तुकेव वीता धन्वा विचिन्वन्-
बन्धूरिमाँ अवराँ इन्दो वायून् ॥ १७ ॥

वृष्टिं । नः । अर्ष । दिव्यां । जिगत्सुं । इलावतीं । शङ्गयीं ।
जीरदानुं । स्तुकाइव । वीता । धन्व । विचिन्वन् । बन्धून् ।
इमान् । अवरान् । इन्दो इति । वायून् ॥

पदार्थः—(इन्दो) हे परमात्मन् ! (नः) अस्मभ्यम् (दिव्याम्, वृष्टिम्) दिव्यवर्ष (अर्ष) प्रयच्छतु या वृष्टिः (जिगत्सुं) सर्वत्र व्याप्ता (इलावतीम्) अन्नप्रदा (शङ्गयीम्) मुखप्रदा (जीरदानुम्) ऐश्वर्यप्रदा च स्यात् । भवांश्च (वीता, स्तुका इव) कान्तसन्ततीरिव (विचिन्वन्) उत्पादयन् (इमान्, बन्धून्) इमान्बन्धुगणान् (अवरान्) देशदेशा-

न्तरस्थान् (वायून्) वायुमिव गतिशीलान् (धन्व) आ-
गत्य प्राप्नोतु ॥

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (नः) हमारे लिये आप (दिव्याम्)
दिव्य (वृष्टिम्) वृष्टि (अर्ष) दें, जो वृष्टि (जिगत्तुं) सर्वत्र व्याप्त हो
(इच्छावतीम्) अन्नवाली हो (शङ्कयीम्) सुखप्रद हो (जीरदानुम्)
शीघ्र ऐश्वर्यके देनेवाली हो और तुम (वीता, स्तुका, इव) सुन्दर सन्तानोंके
समान (विचिन्बन्) उत्पन्न करते हुए (इमान्, बन्धून्) इस बन्धुगणको
(अवरान्) जो देशदेशान्तरोंमें स्थिर है, और (वायून्) वायुके समान
गतिशील है, उसको (धन्व) आकर प्राप्त हो ।

भावार्थ—यद्यपि परमात्मा स्वस्वकर्मानुकूल ऊँच नीच गतिप्रदान
करता है, तथापि वह सन्तानोंके समान जीवमात्रकी भलाई चाहता है इसलिये
कर्मों द्वारा सुधार करके सबको शुभमार्गमें प्रेरित करता है ।

ग्रन्थि न विष्य ग्रथितं पुनान
ऋजुं च गातुं वृजिनं च सोम ।
अत्यो न क्रदो हरिः सृजानो
मर्यो देव पस्त्यावान् ॥ १८ ॥

ग्रन्थि । न । वि । स्य । ग्रथितं । पुनानः । ऋजुं । च । गातुं ।
वृजिनं । च । सोम । अत्यः । न । क्रदः । हरिः । आ ।
सृजानः । मर्यः । देव । धन्व । पस्त्यऽवान् ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! (ग्रथितम्) बद्धपुरुषाणाम्
(पुनानः) मुक्तिदो भवान् (नः) अस्माकम् (ग्रन्थिम्)

बन्धनम् (विष्य) मोचयतु (च) तथा (गातुम्) मन्मार्गम्
 (ऋजुम्) सुगमं करोतु (सोम) हे सौम्यस्वभाव ! (वृजिनं,
 च) बलं च सम्पादयतु (अत्यो न) विद्युच्छक्तिरिव (ऋदः)
 शब्दकारी भवान् (आ, सृजानः) उत्पत्तिकाले सर्वस्रष्टा (हरिः)
 प्रलये च हरणकर्ताऽस्ति (देव) हे भगवन् ! (पस्त्यवान्)
 अन्यायिशत्रूणां (मर्यः) नाशकः (धन्व) मदन्तःकरणं
 शोधयतु ।

पदार्थ—हे परमात्मन ! (ग्रथितम्) बद्धपुरुषोंके (पुनानः) मुक्ति-
 दाता आप (नः) हमारे (ग्रन्थिम्) बन्धनको (विष्य) मोचन करें
 (च) और (गातुम्) हमारे मार्गको (ऋजुम्) सरल करें । (सोम)
 हे परमात्मन ! (च) तथा (वृजिनम्) हमको बलप्रदान करें (अत्योन)
 विद्युत्की शक्तिके समान (ऋदः) आप शब्दायमान हैं (आ, सृजानः)
 उत्पत्तिकालमें सबके स्रष्टा है, और प्रलयकालमें (हरिः) सबके हरणकर्ता
 हैं । (देव) हे देव ! (पस्त्यवान्) अन्यायकारी शत्रुओंके (मर्यः) आप
 नाशक हैं, (धन्व) आप हमारे अन्तःकरणोंको शुद्ध करें ।

भावार्थ—परमात्मा स्वभावसे न्यायकारी है वह आप उपा-
 सकोंके अन्तःकरणको शुद्धिप्रदान करता है । और अनाचारियोंको
 रुद्ररूपसे विनाश करता हुआ इस संसारमें धर्म और नीतिको स्थापन
 करता है ।

जुष्टो मदाय देवतात इन्दो परि

ष्णुना धन्व सानौ अव्ये ।

सहस्रधारः सुरभिरदब्धः परि

स्रव वाजसातौ नृषह्ये ॥ १९ ॥

जुष्टः । मदाय । देवताते । इन्दो इति । परि । स्नुना । धन्व ।
सानौ । अव्ये । सहस्रधारः । सुरभिः । अदब्धः । परि ।
स्रव । वाजसातौ । नृसह्ये ॥

पदार्थः—(सहस्रधारः) अनन्तशक्तिरीश्वरः (सुरभिः,
अदब्धः) केनापि अनभिभाव्यः (वाजसातौ) यज्ञे (नृषह्ये)
मनुष्याणां तपोबलस्योन्नेताऽस्ति (अव्ये, सानौ) रक्षारूपस्य
स्वस्योच्चशिखरे (णुना) स्वप्रवाहैः (इन्दो) हे परमात्मन् !
(धन्व, पवस्व) भवान् आगत्य पावयतु, यतः (देवताते)
विदुषां विस्तृतयज्ञे (मदाय) आनन्दस्य (जुष्टः) प्रीत्याऽनु-
भवितास्ति भवान् ।

पदार्थ—(सहस्रधारः) अनन्तशक्तियुक्तपरमात्मा (सुरभिरदब्धः)
किसी से न दबाये जानेवाला (वाजसातौ) यज्ञमें (नृषह्ये) जो
मनुष्योंके तपोबलका वर्धक है, और (अव्ये) सबका रक्षक है (सानौ) रक्षा
रूप उच्च शिखरपर (णुना) अपने प्रवाहसे (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप-
परमात्मन् ! तुम (धन्व, पवस्व) हमको पवित्र करो, क्योंकि, आप
(देवताते) विद्वानोंके विस्तृतयज्ञमें (मदाय) आनन्दको (जुष्टः) प्रीतिसे
सेवन करनेवाले हैं, ॥

भावार्थ—जो लोग परमात्मपरायण होते हैं परमात्मा उनकी सदैव
रक्षा करता है ॥

अरश्मानो येऽथा अयुक्ता अत्या-
सो न समृजानास आजौ ।

एते शुक्रासो धन्वन्ति सोमा
देवासस्ताँ उप याता पिबध्यै ॥ २० ॥ १४ ॥

अरस्मानः । ये । अरथाः । अयुक्ताः । अत्यासः । न ।
ससृजानासः । आजौ । एते । शुक्रासः । धन्वन्ति । सोमाः ।
देवासः । तान् । उप । यात । पिबध्यै ॥

पदार्थः— (आजौ) ज्ञानयज्ञे ये विद्वांसः (ससृजानासः) दीक्षिताः कृताः (अत्यासः, न) विद्युदिव ये (अयुक्ताः) निर्बन्धनाः (अरस्मानः) ये च जीवन्तो मुक्ताः सन्तः (अरथाः) कर्मबन्धरहिताः (एते, शुक्रासः) एते पूर्वोक्तविद्वांसः (धन्वन्ति) अव्याहतगतयः सन्तः विचरन्ति (सोमाः, देवासः) सौम्या दिव्याश्च ये परमात्मनो गुणकर्मस्वभावाः (तान्) तान्स्वभावान् (पिबध्यै, उपयात) सेवितुं प्रयतन्ता विद्वांसः ।

पदार्थ— (आजौ) ज्ञानयज्ञोंमें जो विद्वान् (ससृजानासः) दीक्षित कियेगये हैं (अत्यासः) विद्युदके (नः) समान जो (अयुक्ताः) बन्धनरहित हैं, (अरस्मानः) जीवन्मुक्त होते हुए ये जो (अरथाः) कर्मोंके बन्धनोंसे रहित हैं (एते शुक्रासः) उक्ततेजस्वी विद्वान् (धन्वन्ति) अव्याहतगति होकर सर्वत्र विचरते हैं । (सोमाः) सौम्य (देवासः) दिव्य जो परमात्माके गुणकर्मस्वभाव हैं (तान्) उनको (पिबध्यै, उपयात) विद्वानोंसे प्रार्थना है कि आपलोग उक्तपरमात्मा के गुणोंको सेवन करने का प्रयत्न करें ।

भावार्थ— इस मन्त्रमें परमात्माके गुणकर्मस्वभावके सेवन

करनेका उपदेश है अर्थात् परमात्माके गुणोंके धारण करनेसे पुरुष पवित्र और तेजस्वी होजाता है ॥

ए॒वा न॑ इ॒न्दो अ॒भि दे॒ववी॑तिं
परि॑ स्र॒व न॒भो अ॒र्णश्च॒मूषु॑ ।
सोमो॑ अ॒स्मभ्य॑ का॒म्यं बृ॒हन्तं
रयि॑ द॒दातु॑ वी॒रव॑न्तमु॒ग्रम् ॥ २१ ॥

ए॒व । नः॑ । इ॒न्दो इति॑ । अ॒भि । दे॒ववी॑तिं । परि॑ । स्र॒व ।
न॒भः । अ॒र्णः । च॒मूषु॑ । सोमः॑ । अ॒स्मभ्य॑ । का॒म्यं । बृ॒हन्तं ।
र॒यि । द॒दातु॑ । वी॒रव॑न्तं । उ॒ग्रं ॥

पदार्थः—(इन्दो) हे प्रकाशमयपरमात्मन् ! (नः) अस्माकम् (देववीतिम्, अभि) यज्ञं प्रति (परिस्रव) ज्ञान-वृष्टिं करोतु (चमूषु) मत्क्षेत्ररूपयज्ञे (नभः) आकाशात् (अर्णः) जलवृष्टिं करोतु (सोमः) सौम्यो भवान् (अस्मभ्यम्) अस्मदर्थम् (काम्यम्) कमनीयम् (बृहन्तम्) महत् (रयिं) धनं (ददातु) प्रयच्छतु (उग्रम्, वीरवन्तम्) तच्च पुष्टवीरवदपि स्यात् ।

पदार्थ—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! (नः) हमारे (देववीतिम्, अभि) यज्ञके प्रति (परिस्रव) ज्ञानकी वृष्टि करें और (चमूषु) हमारे क्षेत्ररूपयज्ञोंमें (नभः) नभोमण्डलसे (अर्णः) जलकी वृष्टि करें, (सोमः) सोमगुणसम्पन्न आप (अस्मभ्यम्) हमारे लिये

(काम्यम्) कमनीय (बृहन्तम्) बड़े (रायिम्) धनको (ददातु) दें और वह धन (उग्रं वीरवन्तम्) उग्रवीरोंकी सम्पत्तिवाला हो ।

भावार्थ—जो लोग अनन्यभक्तिसे ईश्वरकी उपासना करते हैं । ईश्वर उनको अनन्त प्रकारके ऐश्वर्य प्रदान करता है ॥

तक्षद्यदी मनसो वेनतो वाग्यज्ये-

ष्ठस्य वा धर्मणि क्षोरनीके ।

आदीमायन्वरमा वावशाना

जुष्टं पतिं कलशे गाव इन्दुम् ॥ २२ ॥

तक्षत् । यदि' । मनसः । वेनतः । वाक् । ज्येष्ठस्य । वा । धर्मणि । क्षोः । अनीके' । ई' । आयन् । वरं । आ । वावशा-
नाः । जुष्टं । पतिं' । कलशे' । गावः । इदुं ॥

पदार्थः—(क्षोः, अनीके, धर्मणि) वैदिके शुभधर्मे (वेनतः, मनसः) कमनीयमनसः (वाक्) वाणी (तक्षत्) आत्मनः संस्करोति (यदि, वा) यद्वा (गावः) इन्द्रियाणि (इन्दुम्) परमात्मानम् (पतिम्) जगदीश्वरम् (वरम्) वरणीयम् (जुष्टम्) प्रेम्णा सर्वोपास्यम् (ईम्) इत्थंभूतम् (कलशे) अन्तःकरणे (आयन्) आगच्छन्तम् (वावशानाः, आत्) तंगृहीत्वा बुद्ध्या साक्षात्कुर्वन्ति ।

पदार्थ—(क्षोरनीके, धर्मणि) वैदिकधर्ममें (वेनतो, मनसः) अत्यन्तकान्तिवाले मनकी (वाक्) वाणी (तक्षत्) आत्माका संस्कार कर-

ऋग्वेदः मं० ९ । अ० ६ । सू० ९७ ॥

८६१

ती है (यदिवा, अथवा (गावः) इन्द्रिये (इन्दुम्) प्रकाशस्वरूपपरमात्मा-
का, जो (पतिम्) लोकलोकान्तरोका पति है (वरम्) वरणीय है (जुष्टम्)
जो सबका प्रेमपूर्वक उपासनीय है (कलशे) अन्तःकरणमें (ईम्) उक्त-
परमात्माको (आयन्) आतेहुये (वावशानाः) ग्रहण करके (आव)
तदनन्तर तुरन्तही साक्षात्कार करती हैं ॥

भावार्थ—जो लोग कर्मयज्ञ तथा ज्ञानयज्ञ द्वारा मनका संस्कार
करते हैं उनका शुद्धमन परमात्माके ज्ञानको लाभ करता है ।

प्र दा॒नु॒दो दि॒व्यो दा॒नु॒पि॒न्व

ऋ॒त॒मृ॒ताय॑ प॒वते सु॒मे॒धाः ।

ध॒र्मा भु॒व॒द्भृ॒ज॒न्य॑स्य॒ राजा॑

प्र र॒श्मि॒भिर्द॒शभि॑र्भारि॒ भूम॑ ॥ २३ ॥

प्र । दा॒नु॒दः । दि॒व्यः । दा॒नु॒पि॒न्वः । ऋ॒तं । ऋ॒ताय॑ । प॒वते॒ ।
सु॒मे॒धाः । ध॒र्मा । भु॒वत् । वृ॒ज॒न्य॑स्य । राजा॑ । प्र । र॒श्मि॒भिः ।
द॒शभिः॑ । भारि॑ । भूम॑ ॥

पदार्थः—(सुमेधाः) सर्वज्ञः परमात्मा (ऋतम्)
सत्यताम् (ऋताय) कर्मयोगिने (पवते) पुनाति सच
(दानुपिन्वः) जिज्ञासूना धनादिभिः पुष्टिकारकः (दिव्यः)
तेजोमयः (दानुदः) दातृणामपि दाताऽस्ति (धर्मा, भुवत्)
अखिलधर्माणा धारकः (वृजन्यस्य) बलस्य च धारकः (रश्मि-
भिः, दशभिः) स्थूलसूक्ष्मभेदेन दशसंख्याकभूताना शक्तिभिः

(भूम, प्रभारि) चराचरं जगद्धारयति (राजा) अखिलसष्टेः प्रकाशकश्च ।

पदार्थ—(सुभेधाः) स्वप्रकाशपरमात्मा (ऋतम्) सच्चाईको (ऋताय) कर्मयोगीके लिये (पवते) पवित्र करता है, वह परमात्मा (दानु-पिन्वः) जिज्ञासुओंको धनदानादिकोंसे पुष्ट करनेवाला है (दिव्यः) दिव्य है (दानुदः) सब दाताओंका दाता है, वह (धर्माभुवत्) सब धर्मोंको धारण करनेवाला है (वृजन्त्यस्य) साधुबलके धारण करनेवाला है (रश्मिभिर्दशभिः) पाँच सूक्ष्म पाँच स्थूल भूतोंकी शक्तियों द्वारा (भूम, प्रभारि) इस चराचर जगत्को धारण कर रहा है और (राजा) सब लोकलोकान्तरोंका प्रकाश करने वाला है ।

भावार्थ—परमात्मा इस चराचर जगत्का निर्माण करनेवाला है उसीने सम्पूर्ण संसारको रचकर धर्मकी मर्यादाको बांधा है ।

पवित्रैभिः पवमानो नृचक्षा

राजा देवानामुत मर्त्यानाम् ।

द्विता भुवद्रयिपती रयीणा-

मृतं भरत्सुभृतं चार्विन्दुः ॥ २४ ॥

पवित्रैभिः । पवमानः । नृचक्षाः । राजा । देवानां । उत । मर्त्यानां । द्विता । भुवत् । रयिपतिः । रयीणां । ऋतं । भरत् । सुभृतं । चारु । इन्दुः ॥

पदार्थः—(इन्दुः) प्रकाशस्वरूपः परमात्मा (चारु)

रम्यं (ऋतम्) प्रकृत्यात्मकसत्यम् (भरत) धारयति, तच्च सत्यम् (सुभृतम्) सम्यक् लोकतृप्तिकारणम् स परमात्मा च (रयीणाम्) धनानाम् (पतिः) स्वाम्यस्ति (द्विता) जीवप्रकृतिरूपद्वैताय (भुवत्) स्वामित्वेन विराजते (उत) तथा (मर्त्यानाम्) साधारणजनानाम् (देवानाम्) विदुषा च (राजा) अधिष्ठातास्ति (नृचक्षाः) शुभाशुभकर्मद्रष्टा (पवित्रेभिः) स्वपवित्रशक्तिभिः (पवमानः) पवित्रयन्नास्ते ॥

पदार्थ—‘ इन्दुः) प्रकाशस्वरूपपरमात्मा (चारु) सुन्दर (ऋतम्) प्रकृतिरूपीसत्यको (भरत) धारणकियेहुए है, वह प्रकृतिरूपीसत्य (सुभृतम्) भलीभांति सबकी तृप्तिका कारण है, उक्तपरमात्मा (रयीणाम्) धनोंका (पतिः) स्वामी है और (द्विता) जीव और प्रकृतिरूपी द्वैतके लिये (भुवत्) स्वामीरूपसे विराजमान है, (उत) और मर्त्यानाम्) साधारणमनुष्योंका और (देवानाम्) विद्वानोंका (राजा) राजा है (नृचक्षाः) शुभाशुभकर्मोंका द्रष्टा है तथा (पवित्रेभिः) अपनी पवित्र शक्तियोंसे (पवमानः) पवित्रता देनेवाला है ।

भावार्थ—परमात्माने प्रकृतिरूपी परिणामी नित्य और जीवरूपी कूटस्थ नित्य द्वैतको धारण किया है । इसप्रकार जीव और प्रकृतिका परमात्मासे भेद है इसविषयका वर्णन वेदके कई एक स्थानोंमें अन्यत्र भी पाया जाता है । जैसा कि (नतंविदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकम् अन्तरं बभूव) तुम उसको नहीं जानते जिसने इस संसारको उत्पन्न किया है वह तुमसे भिन्न है । इस मन्त्रमें द्वैतवादका वर्णन स्पष्ट रीतिसे पाया जाता है ।

अर्वा इव श्रवसे साति-

मच्छेन्द्रस्य वायोरभि वीतिमर्ष ।

स नः सहस्रा बृहतीरिषो दा भवा

सोम द्रविणोवित्पुनानः ॥ २५ ॥ १५ ॥

अर्वान् इव । श्रवसे । सातिं । अच्छ । इन्द्रस्य । वायोः । अभि ।
वीतिं । अर्ष । सः । नः । सहस्रा । बृहतीः । इषः । दाः ।
भव । सोम । द्रविणः वित् । पुनानः ॥

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! भवान् (सहस्रा)
सहस्रधा—(बृहतीः) महताम् (इषः) ऐश्वर्याणाम् (दाः)
दातास्ति यतः (द्रविणोवित्) भवान्सर्वैश्वर्यज्ञः अतः (पुनानः)
ऐश्वर्येण पावयन् (अर्वा, इव) गतिशीलविद्युदिव (श्रवसे)
ऐश्वर्याय (सातिम्, अच्छ) यज्ञं प्रयच्छतु (इन्द्रस्य) कर्म-
योगिनः (वायोरभि) ज्ञानयोगिनश्च (वीतिं, अर्ष) ज्ञानं ददातु
(सः) एवंभूतो भवान् (नः) ज्ञानप्रदानेन मां पावयतु ।

पदार्थ—(सोम) हे परमात्मन् ! आप (सहस्रा) सहस्रों प्रकार-
के (बृहतीः) बड़े २ (इषः) ऐश्वर्योंके (दाः) देनेवाले (भव) हो
क्योंकि आप (द्रविणोवित्) सबप्रकारके ऐश्वर्योंके जाननेवाले हैं ।
इसलिये (पुनानः) ऐश्वर्यों द्वारा पवित्र करते हुए (अर्वाइव) गतिशील
विद्युतके समान (श्रवसे) ऐश्वर्यके लिये (सातिम्) यज्ञको (अच्छ)
हमारे लिये दें । और (इन्द्रस्य) कर्मयोगीको और (वायोरभि) ज्ञान-
योगीको (वीतिम्) ज्ञान (अर्ष) दें (सः) उक्तगुणसम्पन्न आप
(नः) हमको ज्ञानप्रदानसे पवित्र करें ।

भावार्थ—परमात्मा ज्ञानयोगीको नानाप्रकारके ऐश्वर्य प्रदान
करता है इसलिये मनुष्यको चाहिये कि वह ज्ञानयोगका सम्पादन करे ॥

दे॒वा॒व्यो नः परि॒षि॒च्यमा॒नाः

क्षयं सु॒वीरं धन्व॑न्तु सोमाः ।

आ॒य॒ज्यवः सु॒मार्तिं वि॒श्ववा॑रा हो॒तारो

न दि॒वि॒यजो म॒न्द्रत॑माः ॥ २६ ॥

दे॒वऽअ॒व्यः । नः । परि॒ऽसि॒च्यमा॒नाः । क्षयं । सु॒ऽवीरं ।
धन्व॑न्तु । सोमाः । आ॒ऽय॒ज्यवः । सु॒ऽमार्तिं । वि॒श्वऽवा॑राः ।
हो॒तारः । न । दि॒वि॒ऽयजः । म॒न्द्रऽत॑माः ॥

पदार्थः—(देवाव्यः) ज्ञानद्वारेण विदुषा तर्पकः पर-
मात्मा (आयज्यवः) यजनशीलः (विश्ववाराः) सर्वैर्वरेणीयः
(होतारः, न) होतार इव (दिवियजः) द्युलोके सूर्यादिदिव्य-
तेजसा यज्ञकर्ता (मन्द्रतमाः) आनन्दस्वरूपः (परिषिच्य-
मानाः) स परमात्मा उपासितः सन् (सोमाः) सौम्यस्वभावो
भवन् (सुवीरम्) सुवीरसन्तानम् (क्षयम्) निवासस्थानं च
(धन्वन्तु) ददातु ॥

पदार्थ—(देवाव्यः) विद्वानोको ज्ञानद्वारा तृप्त करनेवाला परमात्मा
और (आयज्यवः) यजनशील (विश्ववाराः) सबका उपास्यदेव
(होतारः) होताओंके (न) समान (दिवियजः) द्युलोकमें सूर्यादि अग्नि-
पुज्जोंके द्वारा यज्ञ करनेवाला (मन्द्रतमाः) आनन्दस्वरूप, उक्तगुण-
सम्पन्नपरमात्मा (परिषिच्यमानाः) उपासना कियाहुआ (सोमाः)
सौम्यस्वभावपरमात्मा (सुवीरम्) सुवीरसन्तान और (क्षयम्) निवास-
स्थान (धन्वन्तु) दे । यहां बहुवचन आदरके लिये है ।

भावार्थ—घुसम्पत्ति तथा सुन्दर सन्तान एकमात्र पुण्यकर्मोंसे प्राप्त होती है इसलिये पुण्यात्मा बनकर पुण्योंका सञ्चय करना चाहिये ।

ए॒वा दे॒व दे॒वता॑ते प॒वस्व॑ म॒हे

सो॒म प्सर॑से दे॒वपा॑नः ।

म॒हश्चि॒द्विष्म॑सि हि॒ताः स॒मर्ये॑

कृ॒धि सु॒स्थाने॑ रोद॑सी पु॒नानः॑ ॥ २७ ॥

ए॒व । दे॒व । दे॒वऽता॑ते । प॒वस्व॑ । म॒हे । सो॒म । प्सर॑से ।
दे॒वऽपा॑नः । म॒हः । चि॒त् । हि॒ । स्म॑सि । हि॒ताः । स॒मर्ये॑ ।
कृ॒धि । सु॒स्थाने॑ इति॑ । सु॒स्थाने॑ । रोद॑सी इति॑ । पु॒नानः॑ ॥

पदार्थः—(देव) हे दिव्यस्वरूपपरमात्मन् ! (देव-
पानः) विदुषां तृप्तिकर्ता भवान् (देवताते) विद्वद्भिः प्रस्तुते
यज्ञे (महे) महति (सोम) हे सौम्यस्वभाव ! (प्सरसे)
विद्वत्तृप्तये (पवस्व) पवित्रतां समुत्पादयतु (रोदसी) ध्रुलोके
पृथिवीलोकमध्ये (सुस्थाने) शोभनस्थाने (पुनानः) मां
पावयन् (समर्ये) संसारस्य युद्धस्थलरूपक्षेत्रे (हिताः, कृधि)
हितकरे सम्पादयतु माम् (हि) यतः (महश्चित्) भवान्
तीक्ष्णतमशक्तीः (स्मासि, एव) दधाति हि ।

पदार्थ—(देव) हे दिव्यस्वरूप परमात्मन् ! आप (देवपानः)
विद्वानों से प्रारम्भ किये हुए यज्ञ में (महे) जो सबसे बड़ा है उसमें
(सोम) हे सौम्य स्वभाव परमात्मन् ! (प्सरसे) विद्वानों की तृप्ति के

लिये (पवस्व) पवित्र करे, और (रोदसी) दुलोक और पृथिवीलोक के मध्यमें (सुष्ठाने) शोभन स्थानमें (पुनानः) हमको पवित्र करते हुए आप (समर्थ) इस संसार के युद्धरूपी क्षेत्रमें (हिताः) हितकर (कृधि) बनाएँ, (हि) क्योंकि आप (महाशक्ति) बड़ी से बड़ी शक्तियों को (स्मसि) अनायास से (एव) ही धारण कर रहे हो ।

भावार्थ—परमात्मा सब लोक लोकान्तरोंको अनायाससे धारण कर रहा है । उसी सर्वाधार परमात्माकी सुरक्षासे पुरुष सुरक्षित रहता है अत एव शुभ कर्म करते हुए एक मात्र उसीसे सुरक्षाकी प्रार्थना करनी चाहिये ।

अ॒श्वो न क्र॑दो वृ॒षभि॑र्यु॒जानः
सि॒हो न भी॑मो मन॑सो ज॒र्वीयान् ।
अ॒र्वाची॑नैः प॒थिभि॑र्ये रजि॒ष्ठा आ
प॒वस्व सौम॑न॒सं न॑ इ॒न्दो ॥ २८ ॥

अ॒श्वः । न । क्र॒दः । वृ॒षभिः । यु॒जानः । सि॒हः । न । भी॑मः ।
मन॑सः । ज॒र्वीयान् । अ॒र्वाची॑नैः । प॒थिभिः । ये । रजि॒ष्ठाः ।
आ । प॒वस्व । सौम॑न॒सं । नः । इ॒न्दो॒ऽइति ॥

पदार्थः—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप ! (अर्वाचीनैः) भवदभिमुखंकुर्वाणैः (पथिभिः) मार्गैः (ये, रजिष्ठाः) ये सरलमार्गाः तद्द्वारा (नः) अस्मान् (सौमनसम्) संस्कृतमनो दत्त्वा (पवस्व) पुनातु (मनसो जर्वीयान्) भवान् मनोवेगादप्यधिकवेगवान् (सिंहः, न) सिंह इव भयप्रदः

(अश्वः, न) विद्युदिव (ऋदः) शब्दवानास्ति (वृषभिः)
योगिभिः (युजानः) संयुक्तः ।

पदार्थ—(इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! (अर्वाचीनैः)
आपके अभिमुख करनेवाले (पाथिभिः) मार्गोंसे (ये) जो मार्ग (रजिष्ठाः)
सरल हैं । उनके द्वारा (नः) हमको (सौमनसम्) संस्कृतमन देकर
पावित्र करें, आप (मनसोजवीयान्) मनके वेगसे भी शीघ्रगामी हैं,
(अर्थात्) मनके पहुँचनेसे पाहिले वहाँ विद्यमान हैं । (सिंहः) सिंहके
(न) समान भयप्रद हैं, (अश्वः) विद्युत्के (न) समान (ऋदः)
शब्दायमान हैं (वृषभिः) योगियोंसे (युजानः) जुड़े हुए हैं ।

भावार्थ—जो लोग परमात्मासे मनकी शुद्धिकी प्रार्थना करते हैं
परमात्मा उनके मनको शुद्ध करके उन्हें शुभ बुद्धि प्रदान करता है ।

शतं धारां देवजाता असृग्रन्तस्-
हस्त्रमेनाः कवयो मृजन्ति ।
इन्द्रो सनित्रं दिव आ पवस्व
पुरएतासि महतो धनस्य ॥ २१ ॥

शतं । धाराः । देवऽजाताः । अ॒सृ॒ग्रन् । सह॒स्रं । ए॒नाः ।
क॒वयः । मृ॒जन्ति । इन्द्रो॒ इति॑ । स॒नित्रं॑ । दि॒वः । आ । प॒वस्व॑ ।
पु॒रऽए॒ता । आ॒सि॒ । म॒हतः॑ । ध॒नस्य॑ ॥

पदार्थः—(इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! भवान्
(सनित्रम्) उपासनासाधनैश्वर्यम् (दिवः) द्युलोकादत्त्वा

(आपवस्व) मां पुनातु, यतः (पुरः) प्राचीनकालादेव भवान् (महतः, धनस्य, एता, असि) महतो धनस्य दातास्ति (शतधाराः) अनन्तब्रह्माण्डानां (असृग्रन्) उत्पाद्य धारकः (सहस्रम्) सहस्रधाविभूतयः (मृजन्ति) अलंकुर्वन्ति भवन्तम् (देवजाताः) दिव्यशक्तिसम्पन्नाः (कवयः) क्रान्तदर्शिनो विद्वांसः भवन्तम् शुद्धस्वरूपेण वर्णयन्ति ।

पदार्थ—(इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! आप (सन्निवृत्त) उपासनाके साधनरूप ऐश्वर्य्यको (दिवः) ब्रुलोकसे देकर (आपवस्व) हमको पवित्र करें, क्योंकि, (पुरः) प्राचीनकालसे ही आप (महतो धनस्य) बड़े धनों के (एता) दाता (असि) हो, आप कैसे हैं । (शतधाराः) अनन्त ब्रह्माण्डोंके (असृग्रन्) धारण करने वाले हैं । और (सहस्रम्) सहस्रों प्रकारकी (एताः) विभूतियों (मृजन्ति) आपको अलंकृत करती हैं, (देवजाताः) दिव्यशक्तिसम्पन्न (कवयः) क्रान्तदर्शी विद्वान् तुमको शुद्ध स्वरूपसे वर्णन करते हैं ।

भावार्थ—परमात्माके ऐश्वर्य्यको सब लोक लोकान्तर वर्णन करते हैं जो कुछ यह ब्रह्माण्ड है वह परमात्माकी विभूति है अर्थात् यह सब चराचर जगत् परमात्मा के एकदेशमें स्थिर है और परमात्मा इसको अपनेमें अभिव्याप्त करके सर्वत्र परिपूर्ण हो रहा है ।

दिवो न सर्गा असृग्रमह्नां

राजा न मित्रं प्र मिनाति धीरः ।

पितुर्न पुत्रः क्रतुभिर्यतान आ

पवस्व विशे अस्या अजीतिम् ॥३०॥१६॥

दिवः । न । सर्गाः । अससृग्रं । अह्नां । राजां । न । मित्रं ।
 प्र । मिनाति । धीरः । पितुः । न । पुत्रः । क्रतुभिः । यतानः ।
 आ । पवस्व । विशे । अस्यै । अजीतिं ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! भवान् मह्यम् (अजीतिम्)
 अजयभावं (पवस्व) पुनातु (दिवः न) यथा स्वर्गात् (अह्नाम्,
 सर्गाः) आदित्यरश्मयः (अससृग्रम्) प्रचारं लभन्ते, इत्थं
 परमात्मज्योतींष्यपि तेजोमयात्तस्मात् प्रचारं लभन्ते (न) यथा
 (धीरः, राजा) धीरस्वामी (मित्रं, न, प्रमिनाति) मित्रप्रजा
 न हिनस्ति एवं परमात्मापि सदाचारिणं न हिनस्ति (न) यथा
 च (यतानः, पुत्रः) यतमानः सुतः (क्रतुभिः) पितुः यज्ञैः
 पितुरैश्वर्यं वाञ्छति एवं वयमपि सत्कर्मभिर्भवदैश्वर्यं कामयामहे
 अतः (विशे, आपवस्य) सन्तानरूपप्रजां रक्षतु ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! आप हमको (अजीतिम्) अजयभाव
 देकर (पवस्व) पवित्र करें । (दिवः) द्युलोकसे (न) जिस प्रकार
 (अन्हाम्) आदित्यकी (सर्गाः) रश्मियें (अससृग्रम्) प्रचार पाती हैं इसी
 प्रकार परमात्माकी ज्योतिमें प्रकाशरूप परमात्मासे प्रचार पाती हैं । और
 (न) जिस प्रकार धीरः, धीर (राजा) प्रजाका स्वामी (मित्रम्) मित्र-
 रूप प्रजाको (न प्रमिनाति) नहीं मारता इसी प्रकार परमात्मा सदाचारी
 लोगों को (न प्रमिनाति) नहीं मारता, और (न) जिस प्रकार (यतानः)
 यत्नशील (पुत्रः) पुत्र (क्रतुभिः) यज्ञोंके द्वारा (पितुः) पिताके ऐश्वर्य
 को चाहता है इसी प्रकार हम लोग आपके ऐश्वर्यको सत्कर्मों द्वारा
 चाहते हैं । इस लिये (विशे) सन्तानरूप प्रजा को (आपवस्व) आप
 पवित्र करें ।

भावार्थ—जो लोग परमात्मासे सन्तानोंकी शुद्धिकी प्रार्थना करते हैं परमात्मा उनकी सन्तानोंको अवश्यमेव शुद्धि प्रदान करता है ।

प्र ते धारा मधुमतीरसृग्र-

न्वारान्यत्पूतो अत्येष्यव्यान् ।

पवमान पवसे धाम गोनां

जज्ञानः सूर्यमपिन्वो अकैः ॥ ३१ ॥

प्र । ते । धाराः । मधुमतीः । असृग्रन् । वारान् । यत् ।
पूतः । अतिऽएषि । अव्यान् । पवमान । पवसे । धाम ।
गोनां । जज्ञानः । सूर्यं । अपिन्वः । अकैः ॥

पदार्थः—(पवमान) हे सर्वपावक ! भवान् (गोनाम्, धाम) सर्वज्योतिषामाश्रयः (जज्ञानः) आविर्भवन् (अकैः, सूर्यं, अपिन्वः) स्वाकिरणैः सूर्यं पुष्पाति (ते, धाराः) भवदानन्दवीचयः (मधुमतीः) मधुराः (यत्) यदा (पूतः) स्वपवित्रभावयुक्तः (अव्यान्, अत्येषि) रक्षितव्यपदार्थान् प्राप्नोति (प्रासृग्रन्) तदा ते धाराः विविधभावात् जनयन्ति (वारान्) वरणीयपदार्थाश्च (पवसे) पवित्रयति भवान् ।

पदार्थ—(पवमान) हे सबको पावित्र करनेवाले परमात्मन् । आप (गोनाम्) सब ज्योतियोंका (धाम) निवासस्थान है और (जज्ञानः) आप अपने आविर्भावसे (अकैः) किरणोंके द्वारा (सूर्यम्, सूर्यको (अपिन्वः) पुष्ट करते हैं और (ते धाराः) तुम्हारे आनन्दकी लहरें (मधुमतीः) मीठी हैं, और (यत्) जब (पूतः) अपने पवित्रभावसे

(अव्यान) रक्षायुक्त पदार्थोंको (अत्येपि) प्राप्त होते हो तब तुम्हारी उक्तधारार्यें (प्रास्यन्न) अनन्तप्रकारके भावोंको उत्पन्न करती हैं, और आप (वारान्) वरणीय पदार्थोंको (पवसे) पवित्र करते हैं ॥

भावार्थ—इस मंत्रमें परमात्माकी ज्योतियोंका वर्णन है अर्थात् परमात्माकी दिव्य ज्योतियां सब पदार्थोंको पवित्र करती हैं ।

कनिक्रददनु पन्थामृतस्य

शुक्रो वि भास्यमृतस्य धाम ।

स इन्द्राय पवसे मत्सरवान्हिन्वानो

वाचं मतिभिः कवीनाम् ॥ ३२ ॥

कनिक्रदत् । अनु । पन्थां । ऋतस्य । शुक्रः । वि । भासि ।
अमृतस्य । धाम । सः । इन्द्राय । पवसे । मत्सरवान् ।
हिन्वानः । वाचं । मतिभिः । कवीनां ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! (ऋतस्य, पन्थाम्) सत्यस्य मार्ग (कनिक्रदत्) उपदिशन् (शुक्रः, विभासि) बलस्वरूपो भवान् विराजते (अमृतस्य, धाम) मोक्षस्थानं च भवान् (सः) सपूर्वोक्तोभवान् (इन्द्राय, पवसे) कर्मयोगिनं पुनाति (मत्सरवान्) आनन्दस्वरूपः (कवीनां, वाचम्) मेधाविवाणी (मतिभिः, हिन्वानः) स्वज्ञानैः प्रेरयन् (पवसे) पवित्रयति ।

पदार्थ— हे परमात्मन् ! (ऋतस्य) सच्चाईके (पन्थाम्) रास्ते-

का (कानिक्रदत्) उपदेश करते हुए (शुक्रः) बलस्वरूप आप (विभासि) प्रकाशमान हो रहे हो, तुम (अमृतस्य, धाम) अमृतके धाम हो (सः) उक्त-गुणसम्पन्न आप (इन्द्राय) कर्मयोगीको (पत्रसे) पवित्र करते हैं, (मत्सरवान्) आप आनन्दस्वरूप हैं, (कवीनाम्) मेधावी पुरुषोंकी (वाचम्) वाणीको (मतिभिः) अपने ज्ञानों द्वारा (हिन्वानः) प्रेरणा करते हुए (पत्रसे) पवित्र करते हैं ।

भावार्थ—जो लोग ज्ञानयोगी व कर्मयोगी हैं परमात्मा उनके उद्योगको अवश्यमेव सफल करता है ॥

दिव्यः सुपर्णोऽव चक्षि सोम
पिन्वन्धाराः कर्मणा देववीतौ ।
एन्दो विश कलशं सोमधानं
क्रन्दन्निहि सूर्यस्योप रश्मिम् ॥ ३३ ॥

दिव्यः । सुपर्णः । अव । चक्षि । सोम । पिन्वन् । धाराः ।
कर्मणा । देववीतौ । आ । इन्दोइति । विश । कलशं । सोम
धानं । क्रन्दन् । इहि । सूर्यस्य । उपरश्मिम् ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! भवान् (दिव्यः) दिव्यस्वरूपः (सुपर्णः) चेतनः (अवचक्षि) मां साधूपदिशतु (सोम) हे सौम्य ! (देववीतौ) देवानां यज्ञे (कर्मणा, पिन्वन्) साधु रक्षया पोषयन् (धाराः) स्वकृपादृष्ट्या पोषयतु (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप ! भवान् (सोमधानम्) सौम्यगुणानां धारकः (कलशं,

विश) अन्तःकरणं प्रविशतु (सूर्यस्य, रश्मिम्) ज्ञानकरान्
(क्रन्दन्) उपदिशन् (उप, एहि) प्राप्नोतु ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! आप (दिव्यः) दिव्यस्वरूप हैं (सुपर्णः)
चेतन हैं (अवचक्षि) आप हमको सदुपदेश करें, (सोम) हे सोम ! (देववीतौ)
देवताओंके यज्ञमें (कर्मणा) (पिन्वन्) पुष्ट करते हुए आप (धाराः)
अपनी कृपामयी दृष्टिसे पुष्ट करें, (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् !
आप (सोमधानम्) सोमगुणके धारण करनेवाले (कलशम्) अन्तःकरण
को (विश) प्रवेश करें । और (सूर्यस्य रश्मिम्) ज्ञानकी रश्मियोंका (क्रन्दन्)
उपदेश करते हुए (उप, एहि) आकार प्राप्त हों ।

भावार्थ—इस मंत्रमें परमात्माके स्वरूपका वर्णन किया है कि
परमात्मा स्वतः ज्ञानस्वरूप है अर्थात् स्वतःप्रकाश है ।

तिस्रो वाच ईरयति प्र
वन्हिर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः
सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥ ३४ ॥

तिस्रः । वाचः । ईरयति । प्र । वन्हिः । ऋतस्य । धीतिं ।
ब्रह्मणः । मनीषां । गावः । यन्ति । गोपतिं । पृच्छमानाः ।
सोमं । यन्ति । मतयः । वावशानाः ॥

पदार्थः—(वन्हिः) सर्वप्रेरकः परमात्मा (तिस्रोवाचः)
त्रिप्रकारा वाणीः (प्रेरयति) प्रेरिताः करोति साच वाणी

(ऋतस्य, धीतिम्) सत्यताया धारिका (ब्रह्मणः) शब्द-
ब्रह्मरूपवेदानां (मनीषाम्) मनोरूपा एवंभूता वाचं प्रेरयति
(गोपतिम्) यथा तेजोधिपं सूर्यम् (गावः, यन्ति) किरणाः
प्राप्नुवन्ति इत्थं हि (वावशानाः) कामयमानाः (पृच्छमानाः)
जिज्ञासवः (मतयः) मेधाविनः (सोमं, यान्ति) परमात्मानं
प्राप्नुवन्ति ॥

पदार्थ—(बन्धिः) (बहतीति बन्धिः) सर्वप्रेरकपरमात्मा
(तिस्रोवाचः) तीन प्रकारकी वाणियोंकी (प्रेरयति) प्रेरणा करता है
उक्तवाणी (ऋतस्य, धीतिम्) सच्चाईका धारण करनेवाली है (ब्रह्मणः)
शब्दब्रह्मरूपवेदका (मनीषाम्) मनरूप है ऐसी वाणीकी उक्त
परमात्मा प्रेरणा करता है, (गोपतिम्) जिसतरह प्रकाशोंके पति सूर्यको
(गावः) किरणें (यन्ति) प्राप्त होती हैं, इसीप्रकार (वावशानाः)
कामनावाले जिज्ञासु (पृच्छमानाः) जिनको ज्ञानकी जिज्ञासा है। वैसे
(मतयः) मेधावी लोग (सोमम्) परमात्माको (यन्ति) प्राप्त होते हैं।

भावार्थ—जो लोग अपने शील को बनाते हैं अर्थात् सदाचारी
बनकर परमात्मपरायण होते हैं परमात्मा उन्हें अद्रश्यमेव अपने ज्ञान-
से प्रदीप्त करता है।

सोमं गावो धेनवो वावशानाः

सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।

सोमः सुतः प्रयते अज्यमानः

सोमै अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥ ३५ ॥ १७ ॥

सोमं । गावः । धेनवः । वावशानाः । सोमं । विप्राः ।

मतिभिः । पृच्छमानाः । सोमः । सुतः । पूयते । अज्यमानः ।
सोम । अर्काः । त्रिष्टुभः । सं । नवन्ते ॥

पदार्थः—(सोमम्) उक्तपरमात्मानम् (गावोधेनवः)
ज्ञानमयवाचः (वावशानाः) वाञ्छन्ति (सोमम्) तमेव
परमात्मानम् (विप्राः) मेधाविजनाः (मतिभिः) ज्ञानैः
(पृच्छमानाः) जिज्ञासन्ते (अज्यमानः) उपासितः (सुतः)
आविर्भूतः (सोमः) परमात्मा (पूयते) साक्षात्क्रियते (सोमे)
तस्मिन्परमात्मनि) (त्रिष्टुभः) कर्मोपासनाज्ञानविषयास्त्रिप्र-
कारा अपि वाचः (अर्काः) याश्च परमात्मनोऽर्चिकाः ताः
(संनवन्ते) संगता भवन्ति ॥

पदार्थ—(सोमम्) उक्तपरमात्माकी (गावो, धेनवः) ज्ञानरूप-
वाणियें इच्छा करती हैं, (सोमम्) उक्तपरमात्माकी (विप्राः) मेधावीलोग
(मतिभिः) ज्ञाना द्वारा (पृच्छमानाः) जिज्ञासा करते हैं (अज्यमानः)
उपासना किया हुआ (सुतः) आविर्भावको प्राप्त हुआ (सोमः) परमात्मा
(पूयते) साक्षात्कार किया जाता है (सोमे) उक्तपरमात्मामें (त्रिष्टुभः)
कर्म, उपासना, ज्ञानरूप तीनों प्रकारकी वाणियें (अर्काः) जो परमात्माकी
अर्चना करनेवाली हैं, वे (संनवन्ते) सङ्गत होती हैं ॥

भावार्थ—कर्म, उपासना, तथा ज्ञान तीनों प्रकारके भावोंको
वर्णन करनेवाली वेदरूपी वाणियें एकमात्र परमात्मामें ही संगत होती हैं
अथवा यों कहो कि जिसप्रकार सब नदियें समुद्रकी ओर प्रवाहित होती हैं
इसी प्रकार वेदरूपी वाणियें परमात्मारूपी समुद्रकी शरण लेती हैं ।

एवा नः सोम परिषिच्यमानः

आ पवस्व पूयमानः स्वस्ति ।

इन्द्रमा विश बृहता रवेण

वर्धया वाचं जनया पुरन्धिम् ॥ ३६ ॥

एव । नः । सोम । परिषिच्यमानः । आ । पवस्व ।
पूयमानः । स्वस्ति । इन्द्र । आविश । बृहता । रवेण । वर्धय ।
वाचं । जनय । पुरन्धि ॥

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! (परिषिच्यमानः)
उपास्यमानो भवान् (नः) अस्मान् (आपवस्व) पवित्रयतु
(पूयमानः) शुद्धस्वरूपो भवान् (स्वस्ति) मङ्गलवाचा
कल्याणं करोतु (इन्द्रम्) कर्मयोगिनम् (आविश) आगत्य
प्रविशतु (बृहता, रवेण) महदुपदेशेन (वर्धय) तं समुन्नयतु
(पुरन्धिम्) ज्ञानप्रदाम् (वाचम्) वाणीम् (जनय)
तस्मिन्नुत्पादयतु ।

पदार्थ—(सोम) हे परमात्मन् ! (परिषिच्यमानः) उपासना
किये हुए आप (नः) हमको (आपवस्व) पवित्र करें, और (पूयमानः)
शुद्धस्वरूप आप (स्वस्ति) मङ्गलवाणीसं हमारा कल्याण करें, और
(इन्द्रम्) कर्मयोगीको (आविश) आकर प्रवेश करें तथा (बृहतारवेण)
बड़े उपदेशसे उसको (वर्धय) बढ़ाएं और (पुरन्धिम्) ज्ञानक देनेवाली
(वाचम्) वाणीको (जनय) उसमें उत्पन्न करें ॥

भावार्थ—जो लोग उपासना द्वारा परमात्माके स्वरूपका
साक्षात्कार करते हैं परमात्मा उन्हें अवश्यमेव शुद्ध करता है ।

आ जागृविर्विप्रं ऋता मतीनां
 सोमः पुनानो असदच्चमूषु ।
 सपन्ति यं मिथुनासो निकांमा
 अध्वर्यवो रथिरासः सुहस्ताः ॥ ३७ ॥

आ । जागृविः । विप्रः । ऋता । मतीनां । सोमः । पुनानः ।
 असदत् । चमूषु । सपन्ति । यं । मिथुनासः । निष्कामाः ।
 अध्वर्यवः । रथिरासः । सुहस्ताः ॥

पदार्थः—(चमूषु) सर्वविधवल्लानि (पुनानः) पवित्र
 यन् (सोमः) सौम्यगुणः परमात्मा (मतीनाम्) मेधावीनां
 हृदि (आसदत्) विराजते सच (ऋता) सत्यः (विप्रः)
 सर्वज्ञः (जागृविः) ज्ञानस्वरूपश्चास्ति (यम्) यं परमात्मानम्
 (मिथुनासः) कर्मयोगिज्ञानयोगिनौ (निकांमाः) यौच निष्का-
 मकर्माणौ (अध्वर्यवः) अहिंसाव्रतं धारयन्तौ च (रथिरासः)
 ज्ञानशील एकः (सुहस्ताः) कर्मशीलो द्वितीयः तौ प्राप्नुतः ।

पदार्थ—(चमूषु) सब प्रकारके बलोंको (पुनानः) पवित्र
 करता हुआ (सोमः) सोमरूप परमात्मा (मतीनाम्) मेधावीलोगोंके
 हृदयमें (आसदत्) विराजमान होता है, वह परमात्मा (ऋता) सत्य-
 स्वरूप है, (विप्रः) मेधावी है (जागृविः) ज्ञानस्वरूप है (यम्) जिस
 परमात्माको (मिथुनासः) कर्मयोगी और ज्ञानयोगी (निकांमाः) जो निष्काम-
 कर्म करनेवाले हैं, और (अध्वर्यवः) अहिंसारूपी व्रतको धारण किये हुए
 हैं, (रथिरासः) ज्ञानी और (सुहस्ताः) कर्मशील हैं, वे प्राप्त होते हैं ।

भावार्थ—उक्त विशेषणों वाले ज्ञानयोगी और कर्मयोगी परमात्माको प्राप्त होते हैं ।

स पु॒नान॑ उप॒ सूर॑ न धातो॒भे

अ॒प्रा रोद॑सी वि ष आ॒वः ।

प्रि॒या चि॒द्यस्य॑ प्रि॒यसासं॑ ऊ॒ती स तू

धनं॑ का॒रिणे॒ न प्र यँसत् ॥ ३८ ॥

सः । पु॒नानः । उप॑ । सू॒रे । न । धा॒ता । आ । उ॒भेइति॑ ।
अ॒प्राः । रोद॑सी इति॑ । वि । सः । आ॒व॒रि॒त्यावः॑ । प्रि॒या ।
चि॒त् । यस्य॑ । प्रि॒यसासः॑ । ऊ॒ती । सः । तु । धनं॑ ।
का॒रिणे॑ । न । प्र । यँसत् ॥

पदार्थः—(पुनानः) सर्व पावयन् (सः, सोमः)
सपरमात्मा (व्यावः) अज्ञानं नाशयति (न) यथा (उभे,
रोदसी) द्यावापृथिव्योर्मध्ये (सूर्ये) सूर्ये आश्रयभूते (धाता)
कालो निवसति एवंहि सर्वलोकाः परमात्मानमाश्रित्य तिष्ठन्ति
(आप्राः) सच परमात्मा सर्वत्र पूरितः (चित्) अथच
(यस्य, प्रियाः) यस्य प्रेमधाराः (प्रियसासः) अत्यन्त
प्रियाः (ऊती) जगद्रक्षायै प्रचारं लभन्ते (सः, सोमः)
सपरमात्मा (धनम्) ऐश्वर्यं मह्यं ददातु (न) यथा
(कारिणः) धनस्वामी स्वभृत्याय (प्रयंसत्) ददाति एवं
परमात्मा मह्यमपि प्रयच्छतु ।

पदार्थ—(ससोमः) वह उक्त परमात्मा अज्ञानोंको (व्यावः) नाश करता है (न) जिस प्रकार (उमें रोदसी) द्युलोक और पृथिवी-लोकके मध्यमें (सूर्ये) सूर्यके आश्रित (धाता) कालनिवास करता है, इसी प्रकार सम्पूर्णलोक लोकान्तर परमात्माको आश्रय कर स्थिर होते हैं, इसी प्रकार परमात्मा (आप्राः) लोकलोकान्तरोंका प्रचार करता है (चित्) और (सत्य) जिस परमात्माके (प्रियाः) प्रेममय धाराएं (प्रियसासः) जो अत्यन्त प्रिय हैं (ऊती) जगद्रक्षाके लिये प्रचार पाती हैं (सः) वह (सोमः) परमात्मा हमको ऐश्वर्य्य प्रदान करे (न) जैसे कि धनका स्वामी (कारिणे) अपने भृत्यके लिये (धनम्) धनको (प्रयंसत्) देता है इसी प्रकार परमात्मा हमको धन प्रदान करे

भावार्थ—अविद्यान्धकारको परमात्मारूपी सूर्य्य ही निवृत्त करता है भौतिकप्रकाश उस अन्धकारके निवृत्त करनेके लिये समर्थ नहीं होता ।

स वर्धिता वर्धनः पूयमानः सोमो
मीद्वान् अभि नो ज्योतिषा वीत् ।
येन नः पूर्वे पितरः पदज्ञाः
स्वर्विदो अभि गा अद्रिमुष्णन् ॥ ३९ ॥

सः । वर्धिता । वर्धनः । पूयमानः । सोमः । मीद्वान् । अभि ।
नः । ज्योतिषा । आवीत् । येन । नः । पूर्वे । पितरः ।
पदज्ञाः । स्वर्विदः । अभि । गाः । अद्रि । उष्णन् ॥

पदार्थः—(सः) परमात्मा (वर्धिता) सर्वेषां वर्धकः (वर्धनः) स्वयं च वर्धमानः (पूयमानः) शुद्धः (सोमः)

सौम्यस्वभावः (मीढ्वान्) सर्वकामनाना वर्षुकः सः (नः)
 अस्माकम् (ज्योतिषा) ज्ञानैः (अभ्यावीत्) रक्षा करोतु
 (येन) येन परमात्मना (नः, पूर्वे, पितरः) मम प्रथमसृष्टे
 ज्ञानिनः (पदज्ञाः) पदपदार्थज्ञानवन्तः (स्वर्विदः) स्वतन्त्र-
 सत्ताज्ञाः (अद्रिम्, उष्णन्) चित्तवृत्तिं निरुन्धन् (अभि, गाः)
 ज्ञानं लक्ष्यीकृत्य तं सोमम् उपासतेस्म तेनैव भावेन वयमपि
 तमुपासीमहि ॥

पदार्थ—(सः) वह परमात्मा (वर्धिता) सबको बढ़ानेवाला है
 (वर्धनः) स्वयं वर्धमान है (पूयमानः) शुद्धस्वरूप है (सोमः) सौम्यस्व-
 भाव है, (मीढ्वान्) सबकामनाओंकी दृष्टि करता है, वह (नः) हमारी
 (ज्योतिषा) अपने ज्ञान द्वारा (अभ्यावीत्) रक्षा करे, और (येन)
 जिस परमात्मा से (नः) हमारे (पूर्वे) प्रथम सृष्टिके (पितरः) ज्ञानी
 लोग (पदज्ञाः) पदपदार्थके जाननेवाले (स्वर्विदः) स्वतन्त्रसत्ताके
 जाननेवाले (अद्रिमुष्णन्) अपनी चित्तवृत्तिकां निरोध करते हुए
 (अभिगाः) ज्ञानको लक्ष्य बनाकर उक्त परमात्माकी उपासना करते थे
 उसीभावसे हम भी उक्त परमात्माकी उपासना करें ।

भावार्थ—जिसप्रकार पूर्वजलोग परमात्माकी उपासना करते
 थे उसीप्रकारकी उपासनाओंका विधान इस मंत्रमें किया गया है तात्पर्य
 यह है कि “ सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ” इत्यादि मंत्रोंमें जो
 इसे सृष्टिप्रवाहरूपसे वर्णन किया है उसी भावको यहां प्रकारान्तरसे
 वर्णन किया है ।

अक्रान्तसमुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जन-
 यन्प्रजा भुवनस्य राजा ।

वृषां पवित्रे अधि सानौ अव्ये

बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥ ४० ॥ १८ ॥

अक्रान् । समुद्रः । प्रथमे । विधर्मन् । जनयन् । प्रजाः ।
भुवनस्य । राजा । वृषा । पवित्रे । अधि । सानौ । अव्ये ।
बृहत् । सोमः । ववृधे । सुवानः । इन्दुः ॥

पदार्थः—(समुद्रः) सम्यग्भूतद्रवणाधारः परमात्मा
(भुवनस्य) लोकस्य (राजा) स्वामी (प्रथमे, विधर्मन्)
नानाधर्मवति प्रथमान्तरिक्षे (प्रजाः, जनयन्) प्रजा उत्पाद-
यन् (अक्रान्) सर्वोपरि विराजते (इन्दुः) स प्रकाशस्वरूपः
(सोमः) परमात्मा (सुवानः) सर्वस्य जनयिता (बृहत्)
सर्वमहान् (वृषा) कामनाप्रदः (अव्ये, सानौ) रक्षायुक्ते
ब्रह्माण्डस्य उच्चशिखरे (पवित्रे) शुद्धे (अधिवावृधे) सर्व-
व्यापकरूपेण विराजते ।

पदार्थः—(सम्यग्द्रवन्ति गच्छन्ति भूतानि यस्मात्स समुद्रः) पर-
मात्मा । उससे सब भूतोंकी उत्पत्ति स्थिति और प्रलय होता है इसलिये
उसका नाम समुद्र है वह (भुवनस्य) सम्पूर्ण लोकलोकान्तरोंका (राजा)
स्वामी परमात्मा (प्रथमे) पहिला (विधर्मन्) जो नाना प्रकारके धर्मोंवाला
अन्तरिक्ष है उसमें (प्रजाः) प्रजाओंको (जनयन्) उत्पन्न करता हुआ
(अक्रान्) सर्वोपरि होकर विराजमान है (इन्दुः) वह प्रकाशस्वरूप
परमात्मा (सुवानः) सर्वोत्पादक (सोमः) सोमगुणसम्पन्न (बृहत्)
जो सब से बड़ा है, (वृषा) सब कामनाओंका देनेवाला है, वह (अव्ये)

रक्षायुक्त (पवित्रे) पवित्रे ब्रह्माण्डके (सानौ) उच्चशिखरमें (अधि-
वाट्ठे) सर्व व्यापकरूपसे विराजमान हो रहा है ।

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां

यद्वर्भोऽवृणीत देवान् ।

अदधादिन्द्रे पवमान ओजो-

ऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥ ४१ ॥

महत् । तत् । सोमः । महिषः । चकार । अपां । यत् । गर्भः ।
अवृणीत । देवान् । अदधात् । इन्द्रे । पवमानः । ओजः ।
अजनयत् । सूर्ये । ज्योतिः । इन्दुः ॥

पदार्थः—(इन्दुः) स परमात्मा (सूर्ये) भौतिक सूर्ये
(ज्योतिः, अजनयत्) प्रकाशमुत्पादयति (पवमानः) सर्वस्य-
पावकः सः (इन्द्रे) कर्मयोगिनि (ओजः अदधात्) ज्ञानबलं
दधाति (महिषः) महान् (सोमः) परमात्मा (तत्, महत्,
चकार) तत् महत्कार्यं करोति (यत्) यत् कार्यं (अपाम्)
वाष्परूपप्रकृतेः अंशेषु (देवान्) सूर्यादिदिव्यपदार्थानाम् (गर्भः)
उत्पत्तिरूपगर्भात् (अवृणीत) व्रियतेस्म ।

पदार्थ—(इन्दुः) जो प्रकाशस्वरूपपरमात्मा (सूर्ये) भौतिक
सूर्यमें (ज्योतिः) प्रकाशको (अजनयत्) उत्पन्न करता है और (पवमानः)
सबको पवित्र करनेवाला वह परमात्मा (इन्द्रे) कर्मयोगीके लिये (ओजः)
ज्ञानप्रकाशरूपी बल (अदधात्) धारण कराता है और (महिषः) महान्

(सोमः) सोम (तत्, महत्) उस बड़े कामको (चकारं) करता है (यत्) जो (अपास्) वाष्परूपप्रकृतिके अंशोंमें (देवान्) सूर्यादिदिव्यपदार्थोंके (गर्भः) उत्पत्तिरूपगर्भसे (अवृणीत) वरण किया गया है ।

भावार्थ—इस मंत्रमें परमात्माको सूर्यादिकोंके प्रकाशकरूपसे वर्णन किया है इसी अभिप्रायसे उपनिषद्कार ऋषियोंने परमात्माको सूर्यादिकोंका प्रकाशक माना है ।

मत्सिं वा॒युमि॒ष्ट्ये राध॑से च॒

मत्सिं मि॒त्रावरु॑णा पू॒यमा॑नः ।

मत्सिं श॒र्धो मारु॑तं मत्सिं दे॒वान्मत्सि॑

द्यावा॑पृथि॒वी दे॒व सोम ॥ ४२ ॥

मत्सिं । वा॒युं । इ॒ष्ट्ये । राध॑से । च॒ । मत्सिं । पू॒यमा॑नः ।
मि॒त्रावरु॑णा । मत्सिं । श॒र्धः । मारु॑तं । मत्सिं । दे॒वान् । मत्सिं ।
द्यावा॑ पृथि॒वी इति॑ । दे॒व । सोम ॥

पदार्थः—(पूयमानः) सशुद्धस्वरूपः परमात्मा (मित्रावरुणा) अध्यापकोपदेशकान् (राधसे) धनाय (मत्सि) उत्साहयति (वायुं, च) कर्मयोगिनं च (इष्ट्ये) यज्ञाय (मत्सि) उत्साहयति (मारुतम्) विद्वद्गणं (शर्धः) वलाय (मत्सि) उत्साहयति (देवान्) विदुषः (द्यावापृथिवी) द्युलोकपृथिवीलोकयोः विद्यायै (मत्सि) उत्साहयति (देव)

हे दिव्यस्वरूप ! (सोम) परमात्मन् ! (मत्सि) एवं सर्वान्
स्वोपासकान् उत्साहयति भवान् ॥

पदार्थ—(पूयमानः) वह शुद्धस्वरूप परमात्मा (मित्रावरुणा)
अध्यापक और उपदेशकको (राधसे) धनके लिये (मत्सि) उत्साहित
करता है (च) और (वायुम्) कर्मयोगीको (इष्टये) यज्ञादिकर्मोंके
लिये (मत्सि) उत्साहित करता है, और (मारुतम्) विद्वानोंके गणको
(शर्धः) बलके लिये (मत्सि) उत्साहित करता है और (देवान्)
विद्वानोंको (द्यावापृथिवी) द्युलोक और पृथिवीलोककी विद्याके लिये
(मत्सि) उत्साहित करता है (देव) उक्त दिव्यस्वरूप (सोम) सर्वोत्पादक
परमात्मन् ! आप उक्तप्रकारसे पूर्वोक्त अधिकारियोंको (मत्सि) उत्साहित
करतेहैं ।

भावार्थ—परमात्मा उद्योगियोंके हृदयमें सर्वदा उत्साह उत्पन्न
करता है जिसप्रकार सूर्य चक्षु वाले लोगोंके प्रकाशक है इसीप्रकार अन
उद्योगी परमालसियोंके लिये परमात्मा उद्योगदीपक नहीं ।

ऋजुः पवस्व वृजिनस्य हन्ता-

पामीवां बाधमानो मृधश्च ।

अभिःश्रीणन्पयः पर्यसाभि गोना-

मिन्द्रस्य त्वं तव वयं सखायः ॥ ४३ ॥

ऋजुः । पवस्व । वृजिनस्य । हन्ता । आप । अमीवां ।

बाधमानः । मृधः । च । अभिःश्रीणन् । पर्यः । पर्यसा । अभि ।

गोना । इंद्रस्य । त्वं । तव । वयं । सखायः ॥

पदार्थः—(ऋजुः) सरलस्वभावोभवान् (वृजिनस्य, हन्ता) अज्ञाननाशकः (अमीवां) व्याधिं (बाधमानः) अपसारयन् (मृधः, च) दुष्टहिंसकांश्च अपसारयन् (गोनाम्) इन्द्रियाणाम् (पयसा) तर्पकवृत्त्या (पयः) ज्ञानं लक्ष्यीकृत्य (अभिश्रीणन्) भवान् लक्ष्यीक्रियते (त्वं) भवान् (इन्द्रस्य) कर्मयोगिनः मित्रमस्ति अतः (वयं, तव, सखायः) वयमपि भवतो मित्रतां वाञ्छामि (पवस्व) अस्मान्पुनातु भवान् ।

पदार्थ—(ऋजुः) शान्तभावसे शासन करनेवाले आप (वृजिनस्य) अज्ञानरूप वृजिन दोषके (हन्ता) हनन करनेवाले हैं, (अमीवां) सबप्रकारकी व्याधियोंको (अपसारय) दूर करें, (च) और (मृधः) दुष्ट हिंसकोंको (बाधमानः) दूर करते हुए आप (गोनाम्) इन्द्रियोंकी (पयसा) तृप्तिकारकवृत्तिद्वारा (पयः) ज्ञानको लक्ष्य करके (अभिश्रीणन्) आप लक्ष्य बनाए जाते हैं (त्वम्) आप (इन्द्रस्य) कर्मयोगीके मित्र हैं इसलिये (वयं, तव, सखायः) तुम्हारी मैत्री हम चाहते हैं ॥

भावार्थ—इस मन्त्रमें सब दुःखोंके दूर करनेवाले परमात्मासे दुःखनिवृत्तिकी प्रार्थना है, अर्थात् आध्यात्मिक आधिभौतिक तथा आधिदैविक उक्त तीनोंप्रकारके तापों की निवृत्ति परमात्मासे कथन की गयी है । सायणाचार्य ' ऋजुः पवस्व ' के अर्थ यहां सोमरसके सीधा होकर बहनेके करते हैं । अर्थात् क्षर के करते हैं सो (पूज् पवने) धातुके सर्वत्र अयुक्त है ।

मध्वः सूदं पवस्व वस्व उत्सं वीरं
च न आ पवस्वा भगं च ।

स्वदस्वेन्द्राय पवमान इन्दो रयिं
च न आ पवस्वा समुद्रात् ॥ ४४ ॥

मध्वः । सूदं । पवस्व । वस्वः । उत्सं । वीरं । च । नः ।
आ । पवस्व । भगं । च । स्वदस्व । इन्द्राय । पवमानः ।
इन्दो इति । रयिं । च । नः । आ । पवस्व । समुद्रात् ॥

पदार्थः—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूपभगवन् ! भवान्
(मध्वः, सूदम्) माधुर्यरसान् (पवस्व) मह्यं दंदातु (वस्वः)
धनस्य (उत्सम्) उपयोगिनमैश्वर्यं च ददातु (वीरं, च) वीर
सन्तानं च (नः) अस्मभ्यम् (आपवस्व) संप्रददातु (भगम्)
विविधैश्वर्यं च ददातु (इन्द्राय) कर्मयोगिने (स्वदस्व) आनन्दं
दत्त्वा (पवमानः) पवित्रयन् (रयिम्) ऐश्वर्यं (समुद्रात्)
अन्तरिक्षात् (नः) अस्मभ्यम् (आपवस्व) ददातु ।

पदार्थ—(इन्दो) प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! आप (मध्वः सूदम्)
मधुरताके रसोंको (आपवस्व) हमको दें (वस्वः) धनोंके (उत्सम्)
उपयोगी ऐश्वर्योंको आप हमें दें और (वीरम्) वीरसन्तानोंको आप
(नः) हमें (आपवस्व) दें, (च) और (भगम्) सबप्रकारके
ऐश्वर्य आप हमें दे (इन्द्राय) कर्मयोगीके लिये (स्वदस्व) आनन्द देकर
(पवमानः) पवित्र करते हुए (रयिम्) सब प्रकार के ऐश्वर्योंको आप
(समुद्रात्) अन्तरिक्षसे (आपवस्व) हमको दें ।

भावार्थ—परमात्मा कर्मयोगी अर्थात् उद्योगी पुरुषोंपर प्रसन्न
होकर उन्हें नाना प्रकारके ऐश्वर्य प्रदान करता है इसलिये पुरुषको चाहिये
कि वह उद्योगी बनकर परमात्माके ऐश्वर्यका अधिकारी बने ।

सोमः सुतो धारयात्यो न हित्वा
 सिन्धुर्न निम्नमभि वाज्यक्षाः ।
 आ योनिं वन्यमसदत्पुनानः
 समिन्दुर्गोभिरसत्समद्भिः ॥ ४५ ॥

सोमः । सुतः । धारया । अत्यः । न । हित्वा । सिन्धुः । न ।
 निम्नं । अभि । वाजी । अक्षारिति । आ । योनिं । वन्यं ।
 असदत् । पुनानः । सं । इन्दुः । गोभिः । असत् । सं । अत्सभिः ॥

पदार्थः—(सोमः) सर्वोत्पादकः (सुतः) स्वयं सिद्धः
 परमात्मा (धारया) स्वशक्त्या (अत्यः, न) विद्युदिव (हित्वा)
 गतिशीलो भवन् (सिन्धुः, न) स्यन्दनशीलानदीव (निम्नम्)
 अधस्तात् (वाजी) बलाधिकः (वन्यम्) भक्तियुक्तम् (योनिम्)
 अन्तःकरणम् (पुनानः) पावयन् (असदत्) तिष्ठति (इन्दुः)
 प्रकाशस्वरूपः सः (गोभिः) इन्द्रियवृत्तिभिः (सम्, अद्भिः)
 प्रेमप्रवाहेण अन्तःकरणसंसिञ्चनशीलाभिः (समसरत्)
 ज्ञानरूपेण व्याप्नोति (अभ्यक्षाः) भक्तान् रक्षति च ।

पदार्थ—सोमः सर्वोत्पादक (सुतः) स्वयंसिद्ध जो परमात्मा
 है वह (धारया) अपनी स्वतःसिद्ध शक्तियोंके द्वारा (अत्यः) विद्युतके
 समान (सम्) भलीप्रकार (हित्वा) गतिशील होताहुआ (सि-
 न्धुः) स्यन्दनशीलनदीके (न) समान (निम्नम्) नीचेकी ओर
 (वाजी) बलस्वरूप उक्त परमात्मा (वन्यम्) भक्तियुक्त (योनिम्)

अन्तःकरणरूप स्थानको (पुनानः) पवित्र करता हुआ (असदत्) स्थिर होता है, वह (इन्द्रः) प्रकाशस्वरूपपरमात्मा (न) भक्तोंके प्रति (अभ्यक्षाः) रक्षा करता है (गोभिः) इन्द्रियोंकी वृत्तियों द्वारा (अद्भिः) जो प्रेमके प्रवाहसे अन्तःकरणको सिञ्चित करती हैं, उनसे (समसरत्) ज्ञानरूपसे व्याप्त होता है ।

भावार्थ—इस मंत्रमें रूपकालंकारसे यह वर्णन किया है कि परमात्मा नम्रस्वभाववाले पुरुषोंको निम्नभूमिके समान सुसिञ्चित करता है ।

एष स्य ते पवत इन्द्र सोम-
 श्रमूषु धीर उशते तवस्वान् ।
 स्वर्चक्षा रथिरः सत्यशुष्मः कामो
 न यो देवयतामसर्जि ॥ ४६ ॥

एषः । स्यः । ते । पवते । इन्द्र । सोमः । चमूषु । धीरः ।
 उशते । तवस्वान् । स्वःऽचक्षाः । रथिरः । सत्यऽशुष्मः ।
 कामः । न । यः । देवऽयतां । असर्जि ॥

पदार्थः—(इन्द्र) हे कर्मयोगिन् ! (ते) त्वाम् (एषः, स्यः) अयं परमात्मा (पवते) पवित्रयति (यः, सोमः) यः परमात्मा (चमूषु) सर्वाविधबलेषु (धीरः) स्थिरः (उशते) कामयमानाय कर्मयोगिने च (तवस्वान्) बलस्वरूपः (स्वर्चक्षाः) सुखोपदेष्टा (रथिरः) गतिशीलः

(सत्यशुष्मः) सत्यपराक्रमः (देवयताम्) देवत्वमिच्छता
(कामः) कामनेव (असर्जि) उपदिष्टः ।

पदार्थ—(इन्द्र) हे कर्मयोगिन् ! (ते) तुम्हारे लिये (एषः, स्यः) वह उक्त परमात्मा (पवते) पवित्र करता है (यः) जो (सोमः) सौम्य-स्वभाव (चमूषु) सब प्रकारके बलोंमें (धीरः) धीर है और (उशते) कान्ति-वाले कर्मयोगीके लिये (तवस्वान्) बलस्वरूप है (स्वर्चक्षाः) सुखका उपदेष्टा (रथिरः) गतिस्वरूप (सत्यशुष्मः) सत्यरूपबलवाला और (देव-यताम्) देवभावकी इच्छा करनेवालोंके लिये जो (कामः) कामनाके समान (असर्जि) उपदेश किया गया ।

भावार्थ—परमात्मा ही सब कामनाओंका मूल है जो लोग ऐश्वर्य की कामना वाले हैं उनको चाहिये कि वे कर्मयोगी और उद्योगी बनकर उससे ऐश्वर्योंकी प्राप्तिके अभिलाषी बनें ।

एषप्रत्नेन वयसा पुनानास्तिरो

वर्षासि दुहितुर्दधानः ।

वसानः शर्म त्रिवरूथमप्सु

होतैव याति समनेषु रेभन् ॥ ४७ ॥

एषः । प्रत्नेन । वयसा । पुनानः । तिरः । वर्षासि । दुहितुः ।
दधानः । वसानः । शर्म । त्रिवरूथं । अप्सु । होताऽइव ।
याति । समनेषु । रेभन् ॥

पदार्थः—(एषः) अयं परमात्मा (प्रत्नेन, वयसा) प्राचीनैश्वर्येण (पुनानः) पावयन् (दुहितुः) पृथिव्याः (वर्षासि)

रूपाणि (तिरोदधानः) स्वतेजसाऽऽच्छादयन् (शर्म) सुखम्
 (वसानः) दधानः (त्रिवरूथम्) त्रिगुणामपि प्रकृतिम् धारयन्
 (अप्सु) कर्मयज्ञेषु (होता, इव) यज्ञकर्तेव (समनेषु)
 यज्ञेषु (रेभन्) शब्दं कुर्वन् (याति) सर्वत्र व्याप्नोति ।

पदार्थः—(एषः) उक्त परमात्मा (प्रत्नेन वयसा) प्राचीनैश्वर्यसे
 (पुनानः) पवित्र करता हुआ और (दुहितुः) पृथिवी के (वर्षीमि) रूपोंको
 (तिरोदधानः) अपने तेजसे अच्छादन करता हुआ (शर्म) सुखको (वसानः) धारण
 करता हुआ (त्रिवरूथम्) सत्वरजः तमोरूप तीनों गुणों वाली प्रकृतिको धारण
 करते हुए (अप्सु) कर्मयज्ञोंमें यज्ञ करने वाले (होता, इव) होताके समान
 (समनेषु) यज्ञोंमें (रेभन्) शब्दायमान होता हुआ परमात्मा (याति)
 सर्वत्र व्याप्त होरहा है ।

भावार्थ—जिस प्रकार होता अथवा उद्गातादि ऋत्विज लोग
 वेदोंका गायन करते हुए इस विविधरचनारूप विराटका वर्णन करते
 हैं इसी प्रकार परमात्मा स्वयं उद्गातारूप होकर वेदरूप गीतिके द्वारा
 चराचर ब्रह्माण्डों का वर्णन करता है अर्थात् प्रकृतिके तीनों गुणों द्वारा इस
 चराचर जगत्की विविध रचनाका हेतु एक मात्र परमात्मा ही है कोई
 अन्य नहीं ।

नू नस्त्वं रथिगे देव सोम

परि स्रव चम्बोः पूयमानः ।

अप्सु स्वादिष्ठो मधुमाँ ऋतावा

देवो न यः साविता सत्यमन्मा ॥४८॥

नु । नः । त्वं । रथिः । देव । सोम । परि । स्रव । चम्बोः

पूयमानः । अप्सु । स्वादिष्ठः । मधुमान् । ऋतावा । देवः
न । यः । सविता । सत्यमन्मा ।

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पादक ! (देव) दिव्यस्वरूप परमात्मन् ! (त्वम्) भवान् (रथिरः) बलस्वरूपोऽस्ति (चम्बोः) भुवनानि (पूयमानः) पावयन् (अप्सु) जलेषु (मधुमान्) मधुरं (स्वादिष्ठः) स्वादुतमम् रसम् (ऋतावा) वितरन् (देवः, न) दिव्यशक्तिरिव (नु) शीघ्रम् (नः) अस्मभ्यम् (सत्यमन्मा) सत्यस्वरूपो भवन् भवान् (परिस्रव) मदन्तःकरणे विराजताम् ।

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक ! (देव) दिव्यस्वरूप परमात्मन् ! (त्वम्) तुम- (रथिरः) बलस्वरूप हो (चम्बोः) सबभुवनोंको (पूयमानः) पवित्रकरते हुए (अप्सु) जलोमें (मधुमान्) पीठा (स्वादिष्ठ) स्वादुरस (ऋतावा) वितरित करते हुए (देवः) दिव्यशक्तिके (न) समान (नु) शीघ्र (नः) हमारेलिये (सत्यमन्मा) सत्यस्वरूप आप हमारे अन्तःकरणमें आकर (परिस्रव) विराजमान हो ।

भावार्थ—इस मंत्रमें परमात्मासे स्वस्वामिभावकी प्रार्थनाकी गई अथवा यों कहो प्रेर्य और प्रेरकभावसे परमात्माकी उपासना की गई है ।

अभि वायुं वीत्यर्षा गृणानोः ।

भिमित्रावरुणा पूयमानः ।

अभि नरै धीजवनं रथेष्ठामभीन्द्रं

वृषेणं वज्रवाहुम् ॥ ४९ ॥

अ॒भि । वा॒युं । वी॒ती । अ॒र्ष । गृ॒णानः । अ॒भि । मि॒त्रावरु॑णा ।
 पू॒यमा॑नः । अ॒भि । नरं॑ । धी॒ऽज॒वनं॑ । रथे॒ऽस्थां । अ॒भि ।
 इ॒न्द्रं । वृष॑णं । वज्र॑बाहुं ॥

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! (वायुम्) कर्मयोगिनं (वीती) तृप्तये (अभ्यर्ष) प्राप्नोतु (गृणानः) उपास्यमानश्च (मित्रावरुणा) अध्यापकोपदेशकान् (अभ्यर्ष) प्राप्नोतु (पूयमानः) पावयन् भवान् (धीजवनं, नरं) कर्मयोगिपुरुषम् (अभ्यर्ष) प्राप्नोतु (रथेष्ठाम्) कर्मगत्यां स्थितं च प्राप्नोतु (वज्रबाहुम्) दृढभुजम् (वृषणम्) बलिनम् (इन्द्रम्) योधं च प्राप्नोतु ।

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! आप (वायुम्) ज्ञानयोगीकी (वीती) तृप्तिके लिये (अभ्यर्ष) प्राप्त हों (गृणानः) उपास्यमान आप (मित्रावरुणां) अध्यापक और उपदेशकको (अभ्यर्ष) प्राप्त हों, (पूयमानः) सबको पवित्र करते हुए आप (धीजवनं, नरम्) कर्म योगी पुरुषको (अभ्यर्ष) प्राप्त हों, (रथेष्ठाम्) जो कर्मोंकी गतिमें स्थिर है, उसको प्राप्त हों, (वज्रबाहुम्) वज्रके समान भुजाओंवाले (इन्द्रं) योद्धा पुरुषको (वृषणम्) जो बलस्वरूप है उसको प्राप्त हों ।

भावार्थ—इसमंत्र में परमात्माकी प्राप्तिके पात्र ज्ञानयोगी कर्मयोगी और शूरवीरोंका वर्णन किया है । तात्पर्य यह है कि जो पुरुष परमात्माकी कृपाका पात्र बनना चाहे उसे स्वयं उद्योगी वा कर्मयोगी अथवा शूर वीर बनना चाहिये क्योंकि परमात्मा स्वयं बलस्वरूप है इसलिये जो बलिष्ठ पुरुष हैं उसकी कृपाका पात्र बनसकते हैं अन्य नहीं ।

अ॒भि वस्त्रा॑ सुवस॒नान्य॑र्षाभि

धेनूः सुदुघाः पूयमानः ।

अभि चन्द्रा भर्तवे नो

हिरण्याभ्यश्वा॒न्न॒थिनो॑ देव सोम ॥ ५० ॥ २०

अभि । वस्त्रा । सु॒व॒स॒नानि॑ । अ॒र्ष । अ॒भि । धे॒नूः । सु॒दु॒घाः ।
पू॒य॒मा॒नः । अ॒भि । च॒न्द्रा । भ॒र्त॒वे । नः । हि॒र॒ण्य॒ । अ॒भि ।
अ॒श्वान् । र॒थि॒नः । दे॒व । सो॒म ॥

पदार्थः—(सोम, देव) हे दिव्यस्वरूप भगवन् ! (नः, भर्तवे) अस्मत्तृप्तये (वस्त्रा, सुवसनानि) स्वाच्छाद्यवस्त्राणि (अभ्यर्ष) प्रयच्छतु (पूयमानः) सर्वान्पावयन् (सुदुघाः, धेनूः) स्वर्थाः वाचः (अभ्यर्ष) ददातु (चन्द्रा, हिरण्या) आह्लादकधनं च (अभ्यर्ष) ददातु (रथिनः) वेगवतः (अश्वान्) वाहान् (अभ्यर्ष) मह्यं ददातु ।

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक (देव) दिव्यस्वरूप परमात्मन् ! तृप्तिके लिये (वस्त्रा, सुवसनानि) शोभन वस्त्र (अभ्यर्ष) दें (पूयमानः) सबको पवित्र करते हुये आप (सुदुघाः) सुन्दर अर्थों से परिपूर्ण (धेनूः) वाशियें (अभ्यर्ष) हमको दें, (चन्द्रा, हिरण्या) आह्लादक धन आप (नः) हमको (अभ्यर्ष) दें, (रथिनः) वेगवाले (अश्वान्) घोड़े (नः) हमको (अभ्यर्ष) दें ।

भावार्थ—इस मंत्रमें पुनरापि ऐश्वर्यप्राप्तिकी प्रार्थना है कि हे परमात्मन् ! आप हमको ऐश्वर्यशाली बननेके लिये ऐश्वर्य प्रदान करें पुनः पुनः ऐश्वर्यकी प्रार्थना करना अर्थपुनरुक्ति नहीं किन्तु अभ्यास अर्थात् दृढ़ता

के लिये उपदेश है जैसा कि “आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इत्यादिकोषों वार २ चित्तवृत्तिकां लगाना परमात्मामें कथन किया गया है इसी प्रकार यहां भी दृढ़ताके लिये उसी अर्थ का पुनः २ कथन है जो अज्ञानियोंको वेदमें पुनरुक्ति दोष प्रतीत होता है वेदमें पुनरुक्ति दोष नहीं यह केवल अज्ञानियोंकी भ्रान्ति है ।

अभी नो अर्ष दिव्या वसून्_१याभि

विश्वा पार्थिवा पूयमानः ।

अभि येन द्रविणमश्नवामाभ्यर्षेयं

जमदग्निवत्तः ॥ ५१ ॥

अभि । नः । अर्ष । दिव्या । वसूनि । अभि । विश्वा ।
पार्थिवा । पूयमानः । अभि । येन । द्रविणं । अश्नवाम ।
अभि । आर्षेयं । जमदग्निवत् । नः ॥

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! (पूयमानः) शुद्धस्वरूपो भवान् (दिव्या, वसूनि) दिव्यधनानि (नः अभ्यर्ष) अस्मभ्यं ददातु (विश्वा, पार्थिवा) सर्वान्पार्थिवपदार्थान् (नः) अस्मभ्यं (अभि) ददातु (जमदग्निवत्) चक्षुषः दिव्यदृष्टिरिव (येन) येन सामर्थ्येन (आर्षेयम्) ऋषियोग्यम् (द्रविणं) धनम् (अश्नवाम) भुञ्जीमहि तत्सामर्थ्यम् (नः) अस्मभ्यं प्रयच्छतु ।

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! (पूयमानः) शुद्ध-स्वरूप आप (दिव्या, वसूनि) दिव्यधन (नः) हमें (अभ्यर्ष) दें, (विश्वा,

पार्थिवा) सम्पूर्ण पृथिवी सम्बन्धी धन आप (नः) हमें दें (जमदग्निवत्)
चक्षुकी दिव्य दृष्टिके समान (येन) जिस सामर्थ्यसे हम (आर्षेयम्) ऋषियों
के योग्य (द्रविणम्) धनको (अन्नवाप) भोग सकें वह सामर्थ्य आप
(नः) हम को दें ।

भावार्थ—इस मंत्र में परमात्मासे भोक्तृत्वशक्तिकी प्रार्थनाकी
गई है तात्पर्य यह है कि जो पुरुष स्वामी होकर ऐश्वर्योंको भोग सकता
है वही ऐश्वर्यसम्पन्न कहलाता है अन्य नहीं इसी अभिप्रायसे उपनिषदोंमें
अन्नाद अर्थात् ऐश्वर्योंके भोक्ता होने की प्रार्थना की गई है ।

अया पवा पवस्वैना वसूनि

मांश्चत्वं इन्दो सरसि प्र धन्व ।

ब्रध्नश्चिदत्र वातो न जूतः

पुरुमेधश्चित्तर्कवे नरं दात ॥ ५२ ॥

अया । पवा । पवस्व । एना । वसूनि । मांश्चत्वे । इन्दोऽ
इति । सरसि । प्र । धन्व । ब्रध्नः । चित् । अत्र । वातः ।
न । जूतः । पुरुमेधः । चित् । तर्कवे । नरं । दात ॥

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! (अया, पवा, पवस्व)
अनया पाविकया वृष्ट्या मां पुनातु । (एना, वसूनि) इमानि-
धनानि च ददातु (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप ! (मांश्चत्वे,
सरसि) वाण्याः समुद्रे मां (प्रधन्व) प्रेरयतु ततश्च सपत्न्यवि-
त्वंनिष्पादयतु (वातः, न) कर्मयोगिनमिव (जूतः) गतिशीलं
कुर्वन् (अत्र) उक्तज्ञान विषये (ब्रध्नः) प्रामाणिकम् (चित्)

तथा (पुरुमेधः) बहुबुद्धिम् सम्पादयतु (चित्) तथा (तकवे)
संसारगतौ (नरम्) कर्मयोगिनम् सन्तानम् (दात्) ददातु
मह्यम् ।

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! (अया) इस
(पवा) पवित्र करनेवाली दृष्टिसे (पवस्व) आप हमको पवित्र करें
(एना) यह (वसूनि) धन आप हमको दें, (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप
परमात्मन् ! (माँश्त्वे, सरसि) वाणीके समुद्रमें आप हमको (प्रधन्व)
प्रेरणा करके स्नातक बनाएं, और (वातः) कर्मयोगीके (न) समान
(जूतः) गतिशील बनाते हुए आप (अत्र) उक्त विज्ञान विषयमें (ब्रध्नः)
प्रामाणिक (चित्) और (पुरुमेधः) बहुत बुद्धिवाला बनाएं (चित्)
और (तकवे) संसारकी गतिमें (नरम्) कर्मयोगी सन्तान (दात्)
मुझे दें ।

भावार्थ—जो लोग उक्त प्रकारसे शक्तिसम्पन्न होनेकी ईश्वर
से प्रार्थना करते हैं परमात्मा उन्हें अवश्यमेव ऐश्वर्यसम्पन्न बनाता है ।

उ॒त न॑ ए॒ना प॑व॒या प॑व॒स्वाधि॑

श्रु॒ते श्र॒वाय्य॑स्य ती॒र्थे ।

ष॒ष्टिं स॒हस्रा॑ नै॒गुतो॑ व॒सूनि॑ वृ॒क्षं

न प॒क्वं धू॒नव॑द्र॒णाय ॥ ५३ ॥

उ॒त । नः॑ । ए॒ना । प॑व॒या । प॑व॒स्व । अधि॑ । श्रु॒ते । श्र॒वा॒
य्य॑स्य । ती॒र्थे । ष॒ष्टिं । स॒हस्रा॑ । नै॒गुतः॑ । व॒सूनि॑ । वृ॒क्षं । न ।
प॒क्वं । धू॒नव॑त् । र॒णाय॑ ।

पदार्थः—(उत) तथा च (एना, पवया) अनया पवित्रदृष्ट्या (श्रवाय्यस्य) श्रवणयोग्ये (तीर्थे) तीर्थस्वरूपे (श्रुते) श्रवणे विषये (अधिपवस्व) अत्यन्तं पावयतु माम् येनाहम् (नैगुतः) शत्रोः (षष्टिं, सहस्रा, वसूनि) असंख्यातधनान्यपहरन् (पक्वम्, वृक्षम्, न) पक्ववृक्षमिव (रणाय) युद्धस्थले (धूनवत्) शत्रूंश्चलयन् संसारे विहराणि ।

पदार्थ—(उत) और (एना) इस (पवया) पवित्रदृष्टिसे (श्रवाय्यस्य) जो सबके सुननेके योग्य (श्रुते) श्रवण हैं और (तीर्थे) तीर्थस्वरूप है उसमें (आधि) अत्यन्त (पवस्व) आप हमको पवित्र करें ताकि, हम (नैगुतः) शत्रुओंके (षष्टिं, सहस्रा, वसूनि) असंख्यातधनोंको हरण करते हुए (पक्वम्) पके हुए (वृक्षम्) वृक्षके (न) समान (रणाय) रणके लिये (धूनवत्) उनको कँपाते हुए संसारमें यात्रा करें ॥

भावार्थ—जो लोग उक्त प्रकारसे कर्मयोगी वा उद्योगी बनते हैं परमात्मा उन्हें अवश्यमेव अविद्यारूपी शत्रुओंके हनन करनेका सामर्थ्य देता है ॥

महीमे अस्य वृषनामं शूषे

मांश्चत्वे वा पृशने वा वधत्रे ।

अपस्वाहयन्निगुतः स्नेहयच्चा-

पामित्राँ अपाचितौ अचेतः ॥ ५४ ॥

महि । इमे इति । अस्य । वृषनामं । शूषे इति । मांश्चत्वे । वा । पृशने । वा । वधत्रे इति । अपस्वापयत् । निगुतः ।

स्नेहयत् । च । अप । अमित्रान् । अप । अचितः ।
अच । इतः ॥

पदार्थः—(वधत्रे) वधक्रिये (पृशने) युद्धे (मा-
श्चत्वे) गतिशीलशक्त्युपयोगवति (महि) महति (इमे,
वृषणाम्) इमे द्वे कार्ये (अस्य) अस्य परमात्मनः (शूषे)
सुखप्रदे स्तः (निगुतः) शत्रूणाम् (अस्वापयत्) स्वापनम्
(च) तथा (अपमित्रान्) अमित्रेभ्यः (स्नेहयत्) स्नेह
प्रदानमिति (अचितः) परमात्मभक्तिहीनानां नास्तिकानां (इतः)
अस्मादास्तिकसमवायात् (अपाच) अपसारणं च ॥

पदार्थ—(वधत्रे) वध करनेवाले (पृशने) युद्धमें (माँश्चत्वे)
जिनमें गतिशीलशक्तियोंका उपयोग किया जाता है उनमें (महि) बड़े
(इमे) यह (अस्य) इस परमात्माके (वृषणाम्) दो काम (शूषे)
सुखकर हैं (निगुतः) शत्रुओंको (अस्वापयत्) सुलादेना (च) और
(अपमित्रान्) अमित्रोंको (स्नेहयत्) स्नेह प्रदान करना (वा) और
(अचितः) जो लोग परमात्माकी भक्ति नहीं करते अर्थात् नास्तिक हैं,
उनको (इतः) इस आस्तिक समाजसे (अपाच) दूर करना ।

भावार्थ—इस मंत्रमें आस्तिकधर्मके प्रचार करनेके लिये अर्थात्
वैदिक धर्मकी शिक्षाओंके लिये तेजस्वी भावोंका वर्णन किया है ।

सं त्री पवित्रा विततान्ये-

प्यन्वेकं धावसि पूयमानः ।

असि भगो असि दात्रस्य दातासि

मघवा मघवद्भ्य इन्दो ॥ ५५ ॥ २१ ॥

सं । त्री । पवित्रा । विस्तृतानि । एषि । अनु । एकं ।
 धावासि । पूयमानः । असि । भगः । असि । दात्रस्य । दाता ।
 असि । मघवा । मघवत्भ्यः । इंदो इति ॥

पदार्थः—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! भवान्
 (त्री) त्रीन् (वित्तानि, पवित्रा) विस्तृतपदार्थान् (समेषि)
 सम्यक् प्राप्तः (पूयमानः) भवान् पावयंश्च (अन्वेकम्) प्रति-
 पदार्थम् (धावासि) गतिरूपेण विराजते च (भगः, असि)
 ऐश्वर्य्यरूपश्चास्ति (दात्रस्य) धनस्य (दाता, असि) दाताऽपि
 अस्ति यतो भवान् (मघवद्भ्यः) सर्वधानिकेभ्यः (मघवा)
 धनिकतमोऽस्ति ।

पदार्थ—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! आप (त्री)
 तीन (वित्तानि) विस्तृत (पवित्रा) पवित्र पदार्थोंको (सम) भली
 प्रकार (एषि) प्राप्त हैं, और (पूयमानः) सबको पवित्र करते हुए
 (अन्वेकम्) प्रत्येकपदार्थमें (धावासि) गतिरूपसे विराजमान हैं (भगः)
 आप ऐश्वर्य्यस्वरूप (आसि) हैं, (दात्रस्य) धनके (दाता) देनेवाले
 (असि) हैं, क्योंकि, आप (मघवद्भ्यः) सम्पूर्ण धानिकोंसे (मघवा)
 धनी हैं ।

भावार्थ—परमात्मा सब ऐश्वर्य्योंका स्वामी है और सब धानिकोंसे
 धनी हैं इसलिये उसीकी कृपासे सब ऐश्वर्य्योंकी प्राप्ति होती है
 अन्यथा नहीं ।

एष विश्ववित्पवते मनीषी

सोमो विश्वस्य भुवनस्य राजा ।

द्रप्साँ ईरयन्विदथेष्विन्दुर्वि

वारम्ब्यं समयार्तिं याति ॥ ५६ ॥

एषः । विश्ववित् । पवते । मनीषी । सोमः । विश्वस्य ।
भुवनस्य । राजा । द्रप्सान् । ईरयन् । विदथेषु । इन्दुः । वि ।
वारं । अब्यं । समया । अर्ति । याति ॥

पदार्थः—(एषः) अयं परमात्मा (विश्ववित्) सर्वज्ञः
(पवते) पुनाति च सर्वान् (मनीषी) सूक्ष्मतरशक्तिप्रेरकः
(सोमः) सर्वोत्पादकः सः (विश्वस्य, भुवनस्य) अखिल
लोकानाम् (राजा) प्रकाशकः (इन्दुः) प्रकाशमयः सः (वि-
दथेषु) ज्ञानवद्यज्ञेषु (द्रप्सान्) ज्ञानानि (ईरयन्) प्रेरयन्
(अब्यम्) रक्षार्हम् (वारम्) वरणीयम् पुरुषम् (समयाति,
याति) अत्यन्तान्तिकं प्राप्नोति ।

पदार्थ—(एषः) उक्तपरमात्मा (विश्ववित्) सर्वज्ञ है (पवते)
सबको पवित्र करनेवाला है, (मनीषी) सूक्ष्मसे सूक्ष्म शक्तियोंका प्रेरक
है, (सोमः) वह सर्वोत्पादकपरमात्मा (विश्वस्य) सम्पूर्ण (भुवनस्य)
लोकोंका (राजा) प्रकाशक है (इन्दुः) वह प्रकाशस्वरूप परमात्मा (वि-
दथेषु) ज्ञानयज्ञोंमें (द्रप्सान्) ज्ञानोंकी (ईरयन्) प्रेरणा करता हुआ
(अब्यम्) रक्षायोग्य (वारम्) वरणीय पुरुषको (समयाति, याति)
अतिसंनिहित प्राप्त होता है ।

भावार्थ—जो परमात्मज्ञानके अधिकारी हैं परमात्मा उन्हींको
प्राप्त होता है अन्योको नहीं ।

इन्दुरिहन्ति महिषा अदब्धाः

पदे रेभन्ति कवयो न गृध्राः ।

हिन्वन्ति धीरा दशभिः क्षिपाभिः

समञ्जते रूपमपां रसेन ॥ ५७ ॥

इन्दु । रिहन्ति । महिषा । अदब्धाः । पदे । रेभन्ति । कवयः ।
न । गृध्राः । हिन्वन्ति । धीराः । दशभिः । क्षिपाभिः ।
सं । अञ्जते । रूपं । अपां । रसेन ॥

पदार्थः—(इन्दुम्) उक्तपरमात्मानम् (अदब्धाः)
दृढप्रतिज्ञाः (महिषाः) सद्गुणप्रभावेण महापुरुषाः (रिहन्ति)
लभन्ते (न, गृध्राः) निष्कामकर्मिणः (कवयः) विद्वांसः
(पदे) ज्ञानयज्ञवेद्याम् (रेभन्ति) यथा शब्दायन्ते (धीराः)
धीरजनाः (दशभिः, क्षिपाभिः) दशभिः प्राणगतिभिः (अपां,
रसेन) सत्कर्मणा परिपाकेन (रूपम्) परमात्मस्वरूपम्
(समञ्जते) साक्षात्कुर्वन्ति ।

पदार्थः—(इन्दुम्) प्रकाशस्वरूप परमात्माको (अदब्धाः)
दृढप्रतिज्ञावाले (महिषाः) जो सद्गुणोंके प्रभावसे महापुरुष हैं, वे
(रिहन्ति) प्राप्त होते हैं, (न, गृध्राः) निष्कामकर्मी (कवयः) विद्वान्
(पदे) ज्ञानरूपीयज्ञकी वेदीमें (रेभन्ति) जैसे शब्दायमान होते हैं,
(धीराः) धीरलोग (दशभिः) दश (क्षिपाभिः) प्राणोंकी गतिसे
(अपाम्) सत्कर्मोंके (रसेन) परिपाकसे (रूपम्) उक्त परमात्माके
स्वरूपको (समञ्जते) साक्षात्कार करते हैं ।

भावार्थ—इस मंत्रमें प्राणायामके द्वारा परमात्माकी प्राप्ति का वर्णन किया है ।

त्वया वयं पवमानेन सोम
भरे कृतं वि चिनुयाम शश्वत् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदि-
तिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५८ ॥ २२ ॥

त्वया । वयं । पवमानेन । सोम । भरे । कृतं । वि । चिनु-
याम । शश्वत् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्तां ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! (पवमानेन, त्वया)
सर्वपावकेन भवता सहायेन (वयम्, भरे) वयमज्ञानवृत्तिनाशक-
संग्रामे (शश्वत्) सदैव (कृतम्) सत्कर्म (विचिनुयाम)
संचितम् करवाम (तत्) तस्मात् (मित्रः, वरुणः) अध्यापकः
उपदेशकश्च (अदितिः) अज्ञाननाशको विद्वान् (सिन्धुः)
समुद्रः (पृथिवी) भूः (उत, द्यौः) तथा द्युलोकः एते सर्वेऽपि
(ममहन्ताम्) मदनुकूलाः सन्तः मां समुन्नयन्तु ।

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! (पवमानेन)
पावित्र करनेवाले (त्वया) आपकी सहायतासे (वयम्) हमलोग (भरे)
अज्ञानकी वृत्तियोंको नाश करनेवाले सङ्ग्राममें (कृतम्) संतर्कमें का
(शश्वत्) निरन्तर (विचिनुयाम) संग्रह करें, (तत्) इसलिये (मित्रः,

वरुणः) अध्यापक और उपदेशक, (अदितिः) अज्ञानके खण्डन करनेवाला
विद्वान् (सिन्धुः) समुद्र (पृथिवी) पृथिवी (उत) और (द्यौः)
द्युलोक ये सब पदार्थ (ममहंताम्) मेरे अनुकूल होकर मुझे
पूज्य बनाएं ।

भावार्थ—जो लोग सदाचारी अध्यापकों वा उपदेशकों द्वारा
परमात्मज्ञानकी शिक्षा पाते हैं वे अवश्यमेव अज्ञानको नाश करके ज्ञानरूपी
प्रदीपसे प्रदीप्त होते हैं ।

॥ इति सप्तनवतितमं सूक्तं द्वाविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

अथ द्वादशर्चस्य अष्टनवतितमस्य सूक्तस्य—

॥ ९८ ॥ १—१२ अम्बरीष ऋजिष्वा च ऋषिः ॥ पव-

मानः सोमो देवता ॥ छन्दः—१, २, ४, ७, १०

अनुष्टुप् ३, ५, ९ निचृदनुष्टुप् । ६, १२ विराट्-

नुष्टुप् । ८ आर्ची स्वगाडनुष्टुप् । ११ निचृद-

बृहती ॥ स्वरः—१—१०, १२

गान्धारः । ११ मध्यमः ॥

अभि नो वाजसातमं

रयिमर्ष पुरुस्पृहम् ।

इन्दो सहस्रभर्णसं

तुविद्युम्नं विभ्वासहम् ॥ १ ॥

अभि । नः । वाजसातमं । रयि । अर्ष । पुरुस्पृहम् ।

इन्दो इति । सहस्रभर्णसं । तुविद्युम्नं । विभ्वासहम् ॥

पदार्थः—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप ! (सहस्रभर्ण-
सम्) अनेकप्रकारैः पोषकम् (पुरुस्पृहम्) सर्वप्रार्थितम्
(वाजसातमम्) अनेकविधबलप्रदम् (रयिम्) धनम् (नः)
अस्मभ्यम् (अभ्यर्ष) प्रददातु (तुविद्युम्नम्) बहुविधयशः
प्रदं च यत्स्यात् यच्च (विभ्वसहम्) सर्वविरुद्धशक्तिरोधकं च स्यात् ।

पदार्थ—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! (सहस्रभर्णसम्)
अनेकप्रकारका पालन पोषण करनेवाला (पुरुस्पृहम्) जो सबको
अभिलाषित है (वाजसातमम्) जो अनन्त प्रकारके बलोंका देनेवाला है,
(रयिम्) ऐसे धनको (नः) हमारे लिये (अभ्यर्ष) आप दें, (तुवि-
द्युम्नम्) जो अनन्तप्रकारके यशोंका देनेवाला और (विभ्वसहम्)
सबतरहकी प्रतिकूल शक्तियोंको दबा देनेवाला है, इस प्रकारका धन
आप दें ।

भावार्थ—इस मंत्रमें अक्षय धनकी प्राप्ति का वर्णन है ।

परि ष्य सु॒वानो अ॒व्ययं

रथे न वर्मा॑व्यत ।

इन्दु॑रभि द्रुणा॑ हितो

हिया॑नो धारा॑भिर्गताः ॥ २ ॥

परि । स्यः । सु॒वानः । अ॒व्ययं । रथे । न । वर्मा । अ॒व्यत ।

इन्दुः । अ॒भि । द्रुणा । हितः । हिया॑नः । धारा॑भिः ।

अ॒क्षारि॑ति ॥

पदार्थः—(स्यः) सः (सुवानः) सर्वोत्पादकः
 परमात्मा (अव्ययम्) सुरक्षितजनम् (धाराभिः) स्वकृपा-
 वृष्ट्या (अक्षाः) रक्षति (न) यथा (रथे) कर्मयोगवर्ति-
 पुरुषं (वर्म, पर्यव्यत) कर्मयोगो रक्षति (इन्दुः) प्रकाश
 स्वरूपः सः (अभिद्रुणा) उपासनयायुक्तः (हियानः) ज्ञान-
 स्वरूपः (हितः) अन्तःकरणे प्रवेशितः मनुष्यबुद्धिं रक्षति ।

पदार्थ—(स्यः) वह पूर्वोक्त (सुवानः) सर्वोत्पादक परमात्मा
 (अव्ययम्) रक्षायुक्त पुरुषको (धाराभिः) अपनी कृपामयी वृष्टिसे
 (अक्षाः) रक्षा करता है (न) जैसे कि, (रथे) कर्मयोगमें स्थित विद्वान्
 को (वर्म) कर्मयोग (पर्यव्यत) सब ओर से रक्षा करता है (इन्दुः)
 वह प्रकाशस्वरूपपरमात्मा (अभिद्रुणा) उपासना किया हुआ और
 (हियानः) ज्ञानस्वरूप (हितः) साक्षात्कार किया हुआ मनुष्यकी बुद्धि-
 की रक्षा करता है ॥

भावार्थ—परमात्माका साक्षात्कार मनुष्यको सर्वथा सुरक्षित
 करता है ।

परि ष्य सुवानो अक्षा

इन्दुरव्ये मदच्युतः ।

धारा य ऊर्ध्वो अध्वरे

भ्राजा नैति गव्ययुः ॥ ३ ॥

परि । स्यः । सुवानः । अक्षारिति । इन्दुः । अव्ये । मदऽ-
 च्युतः । धारा । यः । ऊर्ध्वः । अध्वरे । भ्राजा । न ।

एति । गव्ययुः ॥

पदार्थः—(इन्दुः) परमात्मा (मदच्युतः) आनन्दमयः (अव्ये) रक्षणीये सदाचार्यन्तःकरणे (पर्यक्षाः) स्वज्ञानं स्यन्दयति (स्यः) सः (ऊर्ध्वः) सर्वोपरिवर्तमानः परमात्मा (यः) यः [अध्वरे] अहिंसाप्रधाने यज्ञे [धारा] स्वानन्द-वृष्ट्या [न] यथा [भ्राजा] दीप्तिः स्वप्रकाश्यपदार्थेषु प्रवि-शति तथा [गव्ययुः] ज्ञानमयः परमात्मा [एति] स्वसत्तया सर्वं व्याप्नोति ।

पदार्थः—(इन्दुः) प्रकाशस्वरूपपरमात्मा (मदच्युतः) जो आनन्दमय है वह (अव्ये) रक्षायोग्य सत्कर्म पुरुषके अन्तःकरणमें (पर्यक्षाः) अपना ज्ञानप्रवाह बहाता है, (स्यः) वह (ऊर्ध्वः) सर्वोपरि विराजमान परमात्मा (यः) जो (अध्वरे) अहिंसाप्रधानयज्ञोंमें (धारा) अपनी आनन्दमयीवृष्टिसे (न) जैसे कि, (भ्राजा) दीप्ति अपने प्रकाश्यपदार्थोंमें दीप्ति डालती है इसी प्रकार (गव्ययुः) ज्ञानस्वरूपपरमात्मा (सुवानः) जो सर्वोत्पादक है (एति) वह अपनी व्यापकसत्तासे सर्वत्र व्याप्त है ।

भावार्थः—परमात्मा विद्युत्की दीप्तिके समान सर्वत्र परिपूर्ण है ।

स हि त्वं देव शश्वते

वसु मर्ताय दाशुषे ।

इन्दो सहसिणं रयिं

शतात्मानं विवाससि ॥ ४ ॥

सः । हि । त्वं । देव । शश्वते । वसु । मर्ताय । दाशुषे ।

इ॒न्दो इति॑ । स॒हस्रि॑णं । र॒यिं । श॒तऽआ॑त्मानं । वि॒वा॒स॒सि ॥

पदार्थः—(देव) हे दिव्यस्वरूप ! (सः, त्वम्) सभवान् (मर्ताय, दाशुषे) स्वसेवकजनाय (शाश्वते) शश्वत्कर्मयोगिने (सहस्रिणं, वसु) विविधं धनं (शतात्मानम्, रयिम्) अनेकधा ऐश्वर्यम् (इन्दो) हे परमात्मन् ! (विवाससि) ददातु भवान् ।

पदार्थ—(देव) हे दिव्यस्वरूपपरमात्मन् ! (स, त्वम्) पूर्वोक्त आप (मर्ताय, दाशुषे) जो आपकी उपासनामें लगा हुआ पुरुष है (शाश्वते) निरन्तर कर्मयोगी है उसके लिये (वसु) धन (सहस्रिणम्) जो अनन्त प्रकारके ऐश्वर्योंवाला है (शतात्मानम्) जिसमें अनन्त-प्रकारके बल हैं (रयिम्) ऐसे धनको (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! (विवाससि) आप प्रदान करें ।

भावार्थ—सामर्थ्य युक्त पुरुषको परमात्मा ऐश्वर्य्य प्रदानकरता है इसलिये ऐश्वर्य्यसम्पन्न होना परमावश्यक है ।

व॒यं ते॑ अ॒स्य वृ॒त्रह॑-
न॒व॒सो व॒स्वः पुरु॑स्पृहः ।

नि नेदि॑ष्ठतमा इ॒षः

स्याम॑ सु॒म्नस्या॑ग्नि॒गो ॥ ५ ॥

व॒यं । ते॑ । अ॒स्य । वृ॒त्रऽह॑न् । व॒सो॒इति॑ । व॒स्वः । पुरु॑ऽस्पृहः ।
नि । नेदि॑ष्ठ॒तमाः । इ॒षः । स्याम॑ । सु॒म्नस्य॑ । अ॒ग्नि॒गो
इत्य॑ग्नि॒गो ।

पदार्थः—(वृत्रहन्) हे अविद्यान्तकपरमात्मन् !
 (वयम्) वयं सर्वे (अस्य, ते) तववशे (स्याम) भवेम
 (वसो) हे सर्वाश्रय ! (वस्वः) सर्वविधैश्वर्याधिपो भवान्
 (पुरुस्पृहः) अनेकजनकाम्यः (निनेदिष्ठतमाः) सर्वसंनिकट-
 वर्ती च (अध्रिगो) हे ज्ञानगमनपरमात्मन् ! भवान् (इषः)
 ऐश्वर्यस्य (सुम्नस्य) सुखस्य च भोक्तास्ति ।

पदार्थ—(वृत्रहन्) हे अविद्याविनाशकपरमात्मन् ! (यद-
 वृणोत्तद्वृत्रमज्ञानम्) नि० । २ । १८ । (वयम्) हम (अस्यते) आपके
 (स्याम) वशवर्ती हों (वसो) हे सर्वाधारपरमात्मन् ! (वस्वः) आप
 सब प्रकारके ऐश्वर्योंके स्वामी हैं, (पुरुस्पृहः) सबके उपास्यदेव हैं (नि-
 नेदिष्ठतमाः) आप सर्वान्तर्यामी हैं, (अध्रिगो) हे ज्ञानगमनपरमात्मन् !
 आप (इषः) ऐश्वर्योंके और (सुम्नस्य) सुखके भोक्ता हो ।

भावार्थ—परमात्माकी उपासना द्वारा मनुष्य अविद्याको नाश
 करके विद्याका प्रकाश करता है ।

द्वि॒र्यं पञ्च॒ स्वयं॑श॒सं
 स्वसा॒रो अद्रि॑संह॒तम् ।
 प्रि॒यमिन्द्र॑स्य॒ काम्यं॑
 प्र॒स्नाप॑यन्त्यूर्मि॒णम् ॥ ६ ॥

द्विः । यं । पंच । स्वयंशसं । स्वसारः । अद्रिसंहतं । प्रियं ।
 इन्द्रस्य । काम्यं । प्रस्नापयति । ऊर्मिणं ॥

पदार्थः—(यम्, ऊर्मिणम्) यं ज्ञानस्वरूपं परमात्मानम्
(द्विः, पञ्च) दश (स्वसारः) इन्द्रियवृत्तयः अथवा दश
प्राणाः (प्रस्नापयन्ति) साक्षात्कुर्वन्ति (स्वयशसम्) यस्य
च स्वाभाविको यशः (अद्रिसंहतम्) यश्च ज्ञानरूपचित्तवृत्ति-
विषयः (इन्द्रस्य, प्रियम्) कर्मयोगिनः प्रियश्च यः (काम्यम्)
कमनीयोऽस्ति च ।

पदार्थः—(यम्, ऊर्मिणम्) जो ज्ञानस्वरूप है तिस परमात्माको
(द्विः, पञ्च) दश (स्वसारः) इन्द्रियवृत्तियें अथवा दश प्राण (प्रस्ना-
पयन्ति) साक्षात्कार करते हैं (स्वयशसम्) जिसका स्वाभाविक यश है
(अद्रिसंहतम्) जो ज्ञानरूपी चित्तवृत्तिका विषय है (इन्द्रस्य, प्रियम्) और
जो कर्मयोगीका प्रिय है (काम्यम्) कमनीय है ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें प्राणायामादिविद्या द्वारा अथवा यों कहो कि
चित्तवृत्तियों द्वारा परमात्माके साक्षात्कारका वर्णन किया है ।

परि त्यं हर्यतं हरिं

बभ्रुं पुनन्ति वारेण ।

यो देवान्विश्वाँ इत्परि

मदेन सह गच्छति ॥ ७ ॥

परि । त्यं । हर्यतं । हरिं । बभ्रुं । पुनन्ति । वारेण । यः ।

देवान् । विश्वान् । इत् । परि । मदेन । सह । गच्छति ॥

पदार्थः—(त्यम्) उक्तपरमात्मानं (हरिम्) सृष्टेर्ल-
यादिकर्तारं (हर्यतम्) सर्वप्रियम् (बभ्रुम्) ज्ञानस्वरूपं (वा-

रेण) वरणीयतमपदार्थेनोपासते (यः) यश्च (विश्वान्, देवान्)
सर्वविदुषः (इत्) हि (मदेन) आनन्देन (सह) साकम्
(परिपुनन्ति) परितः पावयति (परिगच्छति) सर्वत्र व्या-
प्नोति च ॥

पदार्थ—(सम्) उक्त परमात्मा (हरिम्) जो अनन्तप्रकारकी
सृष्टिका उत्पत्तिस्थितिप्रलय करता है (हर्यतम्) जो सर्व प्रिय है (बभ्रुम्)
ज्ञानस्वरूप है (वारेण) वरणीयसे वरणीय पदार्थों द्वारा जिसकी उपासना
करते हैं और (यः) जो (विश्वान्,) सब (देवान्) विद्वानोंको (इत्) ही
(मदेन) परमानन्दके (सह) साथ (परिपुनन्ति) पवित्र करता है
(परिगच्छति) वह सर्वत्र प्राप्त है ।

भावार्थ— इस मन्त्र में परमात्मा का स्वातन्त्र्य वर्णन किया है ।

अस्य वो ह्यवसा पान्तो दक्षसाधनम् ।

यः सूरिषु श्रवो बृहद्दधे स्वर्णं हर्यतः ॥ ८ ॥

अस्य । वः । हि । अवसा । पान्तः । दक्षसाधनं । यः ।
सूरिषु । श्रवः । बृहत् । दधे । स्वः । न । हर्यतः ॥

पदार्थः—(यः सूरिषु) यश्च परमात्मा कर्मयोगिषु (बृहत्)
महत् (श्रवः) ऐश्वर्यम् (दधे) धारयति (अस्य, अवसा)
अस्य परमात्मनो रक्षया (वः) यूयम् (पान्तः) आनन्दपानं
कुरुत य आनन्दः (दक्षसाधनम्) सर्वविधचातुर्यमूलम् (स्वः,

न) सूर्यस्य इव (हर्यतः) अज्ञाननाशकस्य परमात्मनो-
निसर्गगुणश्च ।

पदार्थ—(यः) जो परमात्मा (स्वरिषु) कर्मयोगियोंमें (बृहत्)
बड़े (श्रवः) ऐश्वर्यको (दधे) धारण करता है (हि) क्योंकि (अस्य)
उक्तपरमात्माकी (अवसा) रक्षाद्वारा (वः) आपन्नोग (पान्तः)
उसके आनन्दका पान करें जो आनन्द (दक्षसाधनम्) सब प्रकारके
चातुर्योंका मूल है और (स्वः) सूर्यके (न) समान (हर्यतः) अज्ञानके
नाशक परमात्माका स्वभावभूतगुण है ।

भावार्थ—उसपरमात्माके सर्वोत्तम स्वादुमय आनन्दको कर्मयोगी
ही पासकते हैं अन्य नहीं ।

स वां यज्ञेषु मानवी

इन्दुर्जनिष्ट रोदसी ।

देवो देवी गिरिष्ठा

अस्त्रैधन्तं तुविष्वणि ॥ ९ ॥

सः । वां । यज्ञेषु । मानवी इति । इन्दुः । जनिष्ट । रोदसी
इति । देवः । देवी इति । गिरिऽस्थाः । अस्त्रैधन् । तं ।
तुविऽस्वनि ॥

पदार्थः—(सः) स परमात्मा (वाम्) युवां ज्ञानयोगि-
कर्मयोगिनौ (यज्ञेषु) क्रतुषु (जनिष्ट) शुभफलान्युत्पाद्य
तैर्योजयति अतः (मानवी) हे उभयथा विद्वांसौ ! मनुष्य-

सृष्टिवर्तिनौ । तथाच (रोदसी) चावापृथिव्योर्मध्ये (देवी)
हे दिव्यगुणवत्यः स्त्रियः ! [इन्दुः] प्रकाशमयः [देवः]
दिव्यगुणसम्पन्नः परमात्मा [गिरिष्ठाः, तं] सर्वब्रह्माण्डेषु व्याप्तो
यस्तं [तुविष्वणि] ज्ञानयज्ञेषु [अस्त्रेधन्] साक्षात्कुरुत ।

पदार्थ—(सः) वह उक्त परमात्मा (वाय्) तुम कर्मयोगी और
ज्ञानयोगियोंके (यज्ञेषु) यज्ञों में (जनिष्ट) शुभफलोंको उत्पन्न करता है
इसलिये (मानवी) हे मनुष्यसृष्टिके कर्मयोगी और ज्ञानयोगी विद्वानो !
और (रोदसी) छलोक और पृथिवीलोकके मध्यमें (देवी) दिव्यगुण-
वती स्त्रियो (इन्दुः) वह प्रकाशस्वरूपपरमात्मा (देवः) जो दिव्यगुणयुक्त
है (गिरिष्ठाः) जो सब ब्रह्माण्डोंमें स्थित है तुम (तुविष्वणि) ज्ञानयज्ञों
में (तम्) उस परमात्मा का (अस्त्रेधन्) साक्षात्कार करो ।

भावार्थ—जीवमात्रके शुभ अशुभ कर्मोंके फलोंकादाता एकमात्र
परमात्माही है ।

इन्द्राय सोम पातवे
वृत्रघ्ने परिं पिच्यसे ।
नरै च दक्षिणावते
देवाय सदनासदे ॥ १० ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । वृत्रघ्ने । परिं । पिच्यसे । नरै ।
च । दक्षिणावते । देवाय । सदनासदे ॥

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पादक ! (वृत्रघ्ने) अज्ञान-

नाशको भवान् (इन्द्राय) कर्मयोगिनः (पातवे) तृप्तये
(परिषिच्यते) साक्षात्क्रियते (देवाय) दिव्यगुणाय (दक्षिणा-
वते, नरे) अनुष्ठानिविदुषे (सदनासदे) यज्ञगृहेषु साक्षात्क्रियते ।

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादकपरमात्मन् ! (वृत्रघ्ने) अज्ञान
के नाशक (इन्द्राय) कर्मयोगीकी (पातवे) तृप्ति के लिये (परिषिच्यसे)
साक्षात्कार किये जाते हो (दक्षिणावते, नरे) अनुष्ठानीविद्वान् (देवाय) जो
दिव्यगुणयुक्त है उसके लिये (सदनासदे) यज्ञगृहमें साक्षात्कार किये
जाते हो ॥

भावार्थ—परमात्मा कर्मयोगी तथा अनुष्ठानी विद्वानोंका ही
साक्षात् करणार्ह है ।

ते प्रत्नासो व्युष्टिषु

सोमाः पवित्रे अक्षरन् ।

अपप्रोथन्तः सनुतर्हुरश्चितः

प्रातस्ताँ अप्रचेतसः ॥ ११ ॥

ते । प्रत्नासः । विऽउष्टिषु । सोमाः । पवित्रे ! अक्षरन् ।
अपप्रोथन्तः । सनुतः । हुरऽचितः । प्रातरिति । तान् ।
अप्रचेतसः ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! (ते) तव (प्रत्नासः)
स्वाभाविकाः (सोमाः) सौम्यगुणाः (व्युष्टिषु) यज्ञेषु (पवित्रे)
पवित्रेऽन्तःकरणे (अक्षरन्) प्रवहन्त (अप्रचेतसः) ये

चाज्ञानिनः (हुरश्चितः) कुटिलचित्ताः (तान्) तान्सर्वान्
(अपप्रोथन्तः) हिंसकान् न प्रवाहयति भवान्

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (ते) तुम्हारे (प्रत्नासः) स्वाभाविक
(सोमाः) सौम्यस्वभाव (पवित्रे) पवित्र अन्तःकरणमें (अक्षरन्)
प्रवाहित होते हैं, (अपचेतसः) अज्ञानीपुरुष (हुरश्चितः) जो कुटिलचित्त-
वाले (तान्) उनको आप प्रवाहित नहीं करते क्योंकि वह (अपप्रोथन्तः)
हिंसक हैं ।

भावार्थ—परमात्माका आनन्द सौम्यस्वभाववाले ही भोगसकते
हैं । कुटिल चित्तवाले नहीं ।

तं सखायः पुरोरुचं

यूयं वयं च सूरयः ।

अश्याम वाजगन्ध्यं

सनेम वाजपस्त्यम् ॥ १२ ॥ २४ ॥

तं । सखायः । पुरःरुचं । यूयं । वयं । च । सूरयः । अश्याम ।
वाजगन्ध्यं । सनेम । वाजपस्त्यं ॥

पदार्थः—(त्यम्) तम्परमात्मानम् (तम्) यः (वाज-
गन्ध्यम्) बलस्वरूपः (पुरोरुचम्) शश्वत्प्रकाशस्वरूपः तं
(वयम्, यूयं, च) यूयं वयंच सर्वेऽपि (सूरयः) विद्वांसः
(सखायः) मित्रभाववन्तः (वाजपः) तदनन्तशक्त्यनुभवे-
च्छवः (सनेम) तमुपासीरन् (अश्याम) तदानन्दं च भुञ्ज्युः ॥

पदार्थ—(त्वम्) उस पूर्वोक्तपरमात्माको (तम्) जो (वाज-
गन्ध्यम्) बलस्वरूप है और (पुरोरुचम्) सदासे प्रकाशस्वरूप है उसको
(वयम्) हम (च) और (यूयम्) आप (सूरयः) विद्वान् (सखायः)
जो मैत्रीभावसे वर्ताव करते हैं (वाजपः) जो उसकी अनन्त शक्तियोंको
अनुभव करना चाहते हैं, वे सब (सनेम) उसकी उपासना करें । और
उसके आनन्द को भोगें ।

भावार्थ—परमात्माहीके आनन्द भोगनेका प्रयत्न करना चाहिये
क्योंकि सच्चा आनन्द वही है ।

इत्यष्टनवतितमं सूक्तञ्चतुर्विंशो वर्गश्च समाप्तः ।

यह अष्टानवां सूक्त और चौबीसवां वर्ग समाप्त हुआ ।

अथष्टर्चस्यनवनवतितमस्य सूक्तस्य

॥ ९९ ॥ १—८ रेभसून् काश्यपौ ऋषी ॥ पवमानः
सोमो देवता ॥ छन्दः—१ विराड्बृहती । २,
३, ५, ६ अनुष्टुप् । ४, ७, ८ निचृद-
नुष्टुप् ॥ स्वरः—१ मध्यमः ।
२—८ गान्धारः ॥

आ हर्यतायं धृष्णवे
धनुस्तन्वन्ति पौंस्यम् ।
शुक्रां वयन्त्यसुराय निर्णिजं
विपामग्रे महीयुवः ॥ १ ॥

आ । ह॒र्य॒ताय॑ । धृ॒ष्णवे॑ । धनुः॑ । त॒न्व॒न्ति॑ । पौ॒स्यै॑ । शु॒क्रां ।
व॒य॒न्ति॑ । अ॒सुराय॑ । निः॒ऽनिजं॑ । वि॒पां । अ॒ग्रे । म॒हीयुवः॑ ॥

पदार्थः--(महीयुवः) उपासकाः (असुराय) असुषु प्राणेषु रममाणाय राक्षसाय (धृष्णवे) अन्यायन अन्यशक्ति-मर्दकाय (हर्यताय) अदत्तधनादायिने (पौंस्यम्) पौरुषयुक्तम् (धनुः) चापम् (आतन्वन्ति) सज्यं कृत्वा कर्षन्ति (विपाम्) विदुषाम् (अग्रे) समक्षम् (निर्णिजं, शुक्रा) सूर्यमिवौजास्विनी दीप्तिम् (वयन्ति) प्रसारयन्ति ॥

पदार्थ—(महीयुवः) उपासकलोग (असुराय) जो असुर है और (धृष्णवे) अन्यायसे दूसरोंकी शक्तियोंको मर्दन करता है (हर्यताय) दूसरोंके धनको हरण करनेवाला है उसके लिये (पौंस्यम्) शूरवीरताका (धनुः) धनुष (आतन्वन्ति) विस्तार करते हैं, और (विपाम्) विद्वानोंके (अग्रे) समक्ष (निर्णिजम्, शुक्राम्) वे सूर्यके समान ओजस्विनी दीप्तिका (वयन्ति) प्रकाश करते हैं ॥

भावार्थ—जो लोग तेजस्वी बनना चाहते हैं वे परमात्मोपासक बनें ।

अ॒धं क्ष॒पा प॒रि॒कृतो॑

वा॒जौ अ॒भि प्र गा॑हते ।

यदी॑ वि॒वस्व॑तो धि॒यो ह॑रिं

हि॒न्वन्ति॑ या॒त॒वे ॥ २ ॥

अ॒धं । क्ष॒पा । प॒रि॒ऽकृतः॑ । वा॒जान् । अ॒भि । प्र । गा॒ह॒ते ।

यदि । विवस्वतः । धियः । हरिं । हिन्वन्ति । यातवे ॥

पदार्थः—(अध) अथातः इदं वर्ण्यते यत् (क्षपा-
परिष्कृतः) सैनिकबलेषूपस्यमानः परमात्मा (वाजान्, अभि,
प्रगाहते) विविधबलानि वितरति (यदि) यदि (विवस्वतः)
याज्ञिकस्य (धियः) कर्माणि (यातवे) कर्मयोगाय (हरिं, हिन्वन्ति)
परमात्मानं प्रेरयन्तु तदा ।

पदार्थ—(अध) अब इस बात का वर्णन करते हैं कि (क्षपा-
परिष्कृतः) सैनिकबलोंमें उपासना किया हुआ परमात्मा (वाजान्, अभि,
प्रगाहते,) बलोंका प्रदान करता है पर (यदि) यदि (विवस्वतः) याज्ञिकके
(धियः) कर्म (यातवे) कर्म योगके लिये (हरिम्, हिन्वन्ति) परमात्मा
की प्रेरणा करें ॥

भावार्थ—जो लोग परमात्मोपासक हैं वही युद्ध में विजय पाते हैं ।

तमस्य मर्जयामसि

मदो य इन्द्रपातमः ।

यं गावं आसभिर्दधुः पुरा

नूनं च सूर्यः ॥ ३ ॥

तं । अस्य । मर्जयामसि । मदः । यः । इन्द्रपातमः ।

यं । गावं । आसभिः । दधुः । पुरा । नूनं । च ।

सूर्यः ॥

पदार्थः—(अस्य) अस्य परमात्मनः (तम्) तंपूर्वोक्त-

मानन्दम् (मर्जयामसि) शुद्धस्वभावेन वयं धारयामः (यः,
मदः) य आनन्दः (इन्द्रपातमः) कर्मयोगितर्पकः (यं) यमा-
नन्दं (गावः) इन्द्रियाणि (आसभिः) स्ववृत्तिभिः (दधुः)
दधति (च, नूनम्) तथाच निश्चयं (सूरयः) विद्वज्जनाः
(पुरा) प्राचीनकालादेवोपासते ।

पदार्थ—(अस्य) उक्तपरमात्माके (तम्) उक्तआनन्दको
(मर्जयामसि) हमलोग शुद्धभावसे धारण करते हैं, (यः) जो (मदः)
आनन्द (इन्द्रपातमः) कर्मयोगीकी तृप्ति करनेवाला है (यम्) जिस
आनन्दको (गावः) इन्द्रियें (आसभिः) अपनी वृत्तियोंद्वारा (दधुः)
धारण करती हैं (च) और (नूनम्) निश्चयपूर्वक (सूरयः) विद्वानलोग
(पुरा) पूर्वकालसे उपासना करते हैं ॥

भावार्थ—कर्मयोगी लोग अपने अन्तःकरणको शुद्ध करके
परमात्मानन्दका अनुभव करते हैं ।

तं गार्थया पुरा-

प्या पुनानमभ्यनूषत ।

उतो कृपन्त धीतयौ

देवानां नाम विभ्रंतीः ॥ ४ ॥

तं । गार्थया । पुराण्या । पुनानं । अभि । अनूषत । उतो
इति । कृपन्त । धीतयः । देवानां । नाम । विभ्रंतीः ॥

पदार्थः—(पुनानम्, तम्) सर्वस्य पावकं तं परमात्मानम्

(पुराण्या, गाथया) अनाद्या वेदवाण्या (अभ्यनूषत) वर्णयन्ति
(उतो) अथच (धीतयः) मेधाविनः (देवानाम्) सर्वदेव-
मध्ये तस्यैव (नाम) नामधेयम् (कृपन्त) दधति ।

पदार्थ—(तम्) उक्त परमात्माको (पुनानम्) जो सबको
पवित्र करनेवाला है, उसको (पुराण्या गाथया) अनादिसिद्धवेदवाणी-
द्वारा (अभ्यनूषत) वर्णन करते हैं, (उतो) और (धीतयः) मेधावीलोग
(देवानाम्) सबदेवोंके मध्यमें उसीके (नाम) नामको (कृपन्त) धारण
करते हैं ।

भावार्थ—परमात्माको सर्वोत्कृष्ट मानकर उपासना करनी चाहिये ।

तमुक्षमाणमव्यये वारै
पुनन्ति धर्णसिम् ।
दूतं न पूर्वचित्तय आ
शासते मनीषिणः ॥ ५ ॥ २५ ॥

तं । उक्षमाणं । अव्यये । वारै पुनन्ति । धर्णसिम् । दूतं ।
न । पूर्वचित्तये । आ । शासते । मनीषिणः ॥

पदार्थः—(उक्षमाणम्, तम्) बलस्वरूपं तं परमात्मानं.
(मनीषिणः) मेधाविनः (अव्यये, वारै) रक्षायुक्तस्थाने
(पुनन्ति) वर्णयन्ति (धर्णसिम्) सर्वधारकम् (दूतं, न)

दुःखनिवारकं मान्यमानाः (पूर्वचित्तये) सर्वेभ्यः प्रथमम् (आशा-
सते) प्रार्थयन्ते ।

पदार्थः—(उक्षमाणम्, तम्) उक्तबलस्वरूप परमात्माको (मनी-
षिणः) मेधावीलोग (अव्यये, वारे) रक्षायुक्तविषयोमें (पुनन्ति) वर्णन
करते हैं, (धर्णसिम्) सर्वाधिकरणको (दूतम्, न) दुःखनिवारकरूपसे
(पूर्वचित्तये) सबसे प्रथम (आशासते) प्रार्थना करते हैं ।

भावार्थ—परमात्मा सम्पूर्ण जगत्का आधार है इससे उसीकी
उपासना प्रथम करनी चाहिये ।

स पुनानो मदिन्तमः

सोमश्चमूषु सीदति ।

पशौ न रेत आदध-

त्पतिर्वचस्यते धियः ॥ ६ ॥

सः । पुनानः । मदिन्तमः । सोमः । चमूषु । सीदति ।
पशौ । न । रेतः । आदधत् । पतिः । वचस्यते । धियः ॥

पदार्थः—(सः) सपरमात्मा (पुनानः) सर्वस्यपाव-
यितास्ति (मदिन्तमः) आनन्दस्वरूपश्च (सोमः) सर्वोत्पादकः
(चमूषु) अखिलबलेषु सैनिकेषु (सीदति) तिष्ठति (पशौ,
न) द्रव्यवत् (रेतः) प्रकृतेः सूक्ष्मावस्थां (आदधत्) दधाति
(धियः, पतिः) स कर्माध्यक्षः (वचस्यते) उपास्यते जनैः ।

पदार्थ—(सः) पूर्वोक्तपरमात्मा (पुनानः) सबको पवित्र करनेवाला है (मंदिन्तमः) आनन्दस्वरूप है (सोमः) सर्वोत्पादक है, (चमूषु) सबप्रकारके सैनिकबलोंमें (सीदति) स्थिर है (पशौ, न) द्रव्यके समान (रेतः) रेत इति जलनामसु पठितं नि० प्रकृतिकी सूक्ष्मावस्था को (आदधत्) धारण करता है (धियः, पतिः) वह कर्माध्यक्ष (वचस्यते) उपासना किया जाता है ॥

भावार्थ—आनन्दप्रद, विजयादि प्रदाता और प्रलयादिकर्त्ताकेवल परमात्माही है इससे वही उपस्य है ।

स मृज्यते सुकर्म-
भिर्देवो देवेभ्यः सुतः ।
विदे यदासु सन्ददिर्म-
हीरपो वि गाहते ॥ ७ ॥

सः । मृज्यते । सुकर्मभिः । देवः । देवेभ्यः । सुतः । विदे ।
यत् । आसु । सन्ददिः । महीः । अपः । विं । गाहते ॥

पदार्थः—(सः) सपरमात्मा (देवः) दिव्यकर्मा (देवेभ्यः, सुतः) यो विद्वद्भ्यः स्तुतः सः (यत्) यदा (विदे) साक्षात्क्रियते तदा कर्मयोगी (आसु) आसुप्रजासु (सन्ददिः) सम्यग्धनस्य प्रदाता भवति, तदैव (महीः, अपः) महतीः कर्मविपत्तीः (विगाहते) पारयति ।

पदार्थ—(सः) पूर्वोक्तपरमात्मा (देवः) देव (देवेभ्यः)

जो विद्वानों के लिये (सुतः) स्तुत किया गया है वह (यत्) जब (विदे) साक्षात्कार किया जाता है तब कर्मयोगी पुरुष (आसु) प्रजाओं में (संददिः) सम्यक् धर्मों का प्रदाता होता है और तब (महीः, अपः) बड़े र कर्मों की विपत्तियों को (विगाहते) तैर जाता है ।

भावार्थ—कर्मयोगी जो परमात्मापासक है वह सब बलों का आश्रय हो सकता है ।

सुत इन्द्रो पवित्र आ

नृभिर्यतो वि नीयसे ।

इन्द्राय मत्सरिन्तम-

चमूष्वानि षीदसि ॥ ८ ॥ २६ ॥

सुतः । इन्द्रो इति । पवित्रे । आ । नृभिः । यतः । वि ।
नीयसे । इन्द्राय । मत्सरिन्तमः । चमूषु । आ । नि ।
शीदसि ॥

पदार्थः—(इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! भवान् (पवित्रे) पूतेऽन्तःकरणे (सुतः) आवाहितः (नृभिः) कर्मयोगिभिः (यतः) साक्षात्कृतः सन् (विनीयते) विशेषेण साक्षात्त्वं लभते (इन्द्राय) कर्मयोगिने (मत्सरिन्तमः) आनन्दमयो भवान् (चमूषु) सर्वविधबलेषु (आनिषीदसि) एत्यतिष्ठति ।

पदार्थ—(इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! आप (पवित्रे) पवित्र अन्तःकरणमें (सुतः) आवाहन किये हुए (नृभिः) कर्मयोगी पुरुषों द्वारा (यतः) साक्षात्कार किये हुए, आप (विनीयसे) विशेषरूपसे साक्षात्कार को प्राप्त होते हैं, (इन्द्राय) कर्मयोगीके लिये (मत्सारिन्तमः) आनन्दस्वरूप आप (चमूषु) सबप्रकारके बलोंमें (आनिषीदसि) तुम स्थिर होते हो ॥

भावार्थ—जो मनुष्य शुद्धान्तः करणसे कर्मयोगयुक्त होता है, परमात्मा उसीकी सहायता करता है ।

इत्येकोननवतितमं सूक्तं षड्विंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

यह निन्यानवाँ सूक्त और छब्बीसवाँ वर्ग समाप्त हुआ ।

अथ नवर्चस्य शततम सूक्तस्य ।

१-९ रेभसूनु काश्यपौ ऋषी ॥ पवमानः सोमो देवता

छन्दः—१, २, ४, ७, ९ निचृदनुष्टुप् । ३ विराड-

नुष्टुप् ५, ६, ८ अनुष्टुप् ॥ गान्धारः स्वरः ॥

॥१००॥अभी नवन्ते अद्दुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

वत्सं न पूर्वं आयुनि जातं रिहन्ति मातरं ॥१॥

अभि । नवन्ते । अद्दुहः । प्रियं । इन्द्रस्य । काम्यम् वत्सं । न ।

पूर्वं । आयुनि । जातं । रिहन्ति । मातरं ॥

पदार्थः—(न) यथा (पूर्वे, आयुनि) पूर्वे वयसि (जातम्, वत्सम्) उत्पन्नं सुतम् (मातरः) गावः (रिहन्ति) आस्वादयन्ति, एवम् (अद्भुहः) द्रोहरहिता लोकाः (इन्द्रस्य) कर्मयोगिने (काम्यम्) कमनीयम् (प्रियम्) सर्वप्रियं कर्म-योगम् (अभिनवंते) प्रेम्णा लभन्ते ।

पदार्थ—(न) जैसे कि (पूर्वे) प्रथम (आयुनि) उमरमें (जातं) उत्पन्न हुए (वत्सं) वत्सको (मातरः) गौयें (रिहन्ति) आस्वादन करती हैं, इसीप्रकार (अद्भुहः) रागद्वेषसे रहित पुरुष (इन्द्रस्य) कर्मयोगीके (काम्यं) कमनीय (प्रियं) सबसे प्यारे कर्मयोगको (अभिनवंते) प्रेमभावसे प्राप्त होते हैं ।

भावार्थ—अभ्युदयकी इच्छा करनेवाले मनुष्य को कर्मयोगही सबसे प्रिय मानना चाहिये ।

पुनान इन्दो भरसोमं द्विबर्हसं रयिम् ।

त्वं वसूनि पुष्यसि विश्वानि दाशुषो गृहे ॥२॥

पुनानः । इन्दो इति । आ । भर । सोमं । द्विबर्हसं । रयिं ।
त्वं । वसूनि । पुष्यसि । विश्वानि । दाशुषः । गृहे ॥

पदार्थः—(इन्दो) हे परमात्मन् ! (सोम) सर्वोत्पादक ! (पुनानः) सर्वान् पावयन् भवान् (द्विबर्हसम्) द्वावापृथिव्योर्वर्धितम् (रयिम्) धनम् (आभर) परिपूरयतु (त्वं) भवान्

दाशुषोगृहे) यज्ञशीलस्य दातुर्गृहे (विश्वानि, वसूनि) सर्वाणि
रत्नानि (पुष्यसि) भरति ।

पदार्थ—(इंदो) हे प्रकाशस्वरूप (सोम) सर्वोत्पादक
परमात्मन् ! (पुनानः) सबको पवित्र करते हुए आप (द्विबर्हसं) दोनों
लोकोंमें बढ़नेवाले (रयिं) धनसे (आभर) आप हमको परिपूर्ण करें
और (त्वं) आप (दाशुषोगृहे) यज्ञशीलदानीपुरुषके घरमें (विश्वानि, वसूनि)
सबधनोंको (पुष्यसि) पुष्ट करते हैं ।

भावार्थ—जो पुरुषआत्मा और परमें सुखःदुखादिको समान समझ
कर परोपकार करते है परमात्मा उनको उन्नतिशील करता है ।

त्वं धियं मनोयुजं सृजा वृष्टिं न तन्यतुः ।

त्वं वसूनि पार्थिवा दिव्या च सोम पुष्यसि ॥३॥

त्वं । धियं । मनः॥युजं । सृज । वृष्टिं । न । तन्यतुः । त्वं ।
वसूनि । पार्थिवा । दिव्या । च । सोम । पुष्यसि ॥

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (त्वं) भवान् (मनोयुजम्)
मनःस्थापकम् (धियम्) कर्मयोगम् (सृज) उत्पादयतु
(न) यथा (तन्यतुः) मेघः (वृष्टिम्) वर्षं तनोति एवम्
(सोम) हे सर्वोत्पादक ! (त्वम्) भवान् (पार्थिवा) पृथिवी
सम्बन्धीनि (दिव्या) द्युलोकसम्बन्धीनि च (वसूनि) धनानि
(पुष्यसि) मह्यं भरतु ।

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (त्वं) तुम (मनोयुजं) मनको स्थिर

करनेवाले (धियं) कर्मयोगको (सृज) उत्पन्न करो (न) जैसे कि (तन्यतुः) मेघ (वृष्टिं) वृष्टिका विस्तार करता है, इसीप्रकार (सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! (त्वं) तुम (पृथिव्या) पृथिवीसम्बन्धी (च) और (दिव्या) द्युलोकसम्बन्धी (वसूनि) धनोंसे (पुष्यसि) हमको पुष्ट करो

भावार्थ—कर्मयोगी पुरुष ही मनके स्थैर्य को प्राप्त करके विविध ऐश्वर्य का स्वामी बनता है ।

परिं ते जिग्युषो यथा धारां सुतस्य धावति ।

रंहमाणा अव्ययं वारं वाजीव सानसिः ॥४॥

परिं । ते । जिग्युषः । यथा । धारां । सुतस्य । धावति ।
रंहमाणा । वि । अव्ययं । वारं । वाजीव । सानसिः ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! (सुतस्य) उपासितस्य (ते) तवानन्दस्य (धारा) वीचयः उपासकमभि (परिधावति) एवं सरन्ति (यथा) यथा (जिग्युषः) जयशीलयोधस्य (वाजी, इव) अश्वः शत्रुमभि (रंहमाणा) वेगवती (सानसिः) प्राप्तव्या च सा धारा (अव्ययं, वारम्) रक्षणीयं वरणीयं च पुरुषमभि अज्ञाननिवृत्तयेऽपि एवमेव धावति ।

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (सुतस्य) उपासना किये गए (ते) तुम्हारे आनन्दकी (धारा) लहरे उपासक की ओर (परिधावति) इस प्रकार दौड़ती हैं (यथा) जैसे कि (जिग्युषः) जयशीलयोधाका (वाजी, इव) घोड़ा शत्रुके दमनके लिये दौड़ता है इसी प्रकार (रंहमाणा)

वेगवती और (सानासिः) प्राप्त करनेयोग्यधारा (अन्ययं, वारं) रक्षायोग्य
वरणीयपुरुषकी अज्ञाननिवृत्तिकेलिये इसीप्रकार दौड़ती है ।

भावार्थ—परमात्मा का साक्षात्कार करनेवाले ही परत्मानन्द
पाते हैं ।

ऋत्वे दक्षाय नः कवे पवस्व सोम धारया ।

इन्द्राय पातवे सुतो मित्राय वरुणाय च ॥५॥२७॥

ऋत्वे । दक्षाय । नः । कवे । पवस्व । सोम । धारया । इन्द्राय ।
पातवे । सुतः । मित्राय । वरुणाय । च ॥

पदार्थः—(कवे) हे सर्वज्ञपरमात्मन् ! (नः) अस्मा-
कम् (ऋत्वे) कर्मयोगाय (दक्षाय) ज्ञानयोगाय च (पवस्व)
मां पावयतु (सोम) हे सर्वोत्पादक ! (धारया) स्वानन्दवृष्ट्या
च पवस्व (च) तथा (इन्द्राय) कर्मयोगिनः (पातवे) तृप्त्यै
(मित्राय, वरुणाय) अध्यापकस्य उपदेशश्च तृप्तये (सुतः)
उपास्यते भवान् ।

पदार्थः—(कवे) हे सर्वज्ञ परमात्मन् ! (नः) हमारे (ऋत्वे) कर्म
योगकेलिये (पवस्व) आप हमको पवित्र करें (सोम) हे सर्वोत्पादकपरमात्मन्
(धारया) आप अपनी आनन्दमयवृष्टिसे हमको पवित्र करें (च) और
(इन्द्राय) कर्मयोगीकी (पातवे) तृप्तिके लिये (मित्राय) अध्यापक और
(वरुणाय) उपदेशककी तृप्तिके लिये आप (सुतः) उपासना कियेजाते हो ।

भावार्थ—परमात्माका साक्षात्कार कर्मयोगी अध्यापक तथा
उपदेशक सबोंकी तृप्तिकरता है ।

पर्वस्व वाजसातमः पवित्रे धारया सुतः ।

इन्द्राय सोम विष्णवे देवेभ्यो मधुमत्तमः ॥६॥

पर्वस्व । वाजऽसातमः । पवित्रे । धारया । सुतः । इन्द्राय ।
सोम । विष्णवे । देवेभ्यः । मधुमत्तमः ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! (वाजसातमः) सर्व विधैश्वर्यप्रदो
भवान् (पवित्रे) पूतेऽन्तःकरणे (धारया) धारणाशक्त्या
(सुतः) साक्षत्क्रियते (सोम) हे सर्वोत्पादक ! (इन्द्राय)
कर्मयोगिने (विष्णवे) ज्ञानयोगिने (देवेभ्यः) अन्यविद्वद्भ्यश्च
(मधुमत्तमः) आनन्दमयो भवान् ।

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (वाजसातमः) सब प्रकार ऐश्वर्योंके
देनेवाले आप (पवित्रे) पवित्रअन्तःकरण में (धारया) धारणारूपशक्तिसे
(सुतः) साक्षात्कार कियेजाते हो (सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् !
(इन्द्राय) कर्मयोगीकेलिये (विष्णवे) ज्ञानयोगीके लिये (देवेभ्यः)
अन्य विद्वानोंकेलिये (मधुमत्तमः) आप आनन्दमय हों ।

भावार्थ—वस्तुतः परमात्मा के ऐश्वर्य तथा विभूति के अनन्द
को ज्ञानयोगी तथा कर्मयोगी ही भोगते हैं अन्य नहीं ।

त्वां रिहन्ति मातरो हरिं पवित्रे अद्रुहः ।

वत्सं जातं न धेनवः पर्वमान विधर्मणि ॥७॥

त्वां । रिहन्ति । मातरः । हरिं । पवित्रे । अद्रुहः । वत्सं ।
जातं । न । धेनवः । पर्वमान । विधर्मणि ॥

पदार्थः—(पवमान) हे सर्वपावक ! (विधर्मणि) विविधज्ञानवति ज्ञानयज्ञे (त्वाम्) भवन्तं (अद्रुहः) द्रोह-रहिता विज्ञानिनः (रिहन्ति) आस्वादयन्ति (न) यथा (धेनवः) गावः (जातम्, वत्सम्) उत्पन्नं सुतमास्वादयन्ति एवं हि (हरिं) परमात्मानमपि सर्वे प्रेम्णा गृह्णन्ति ।

पदार्थ—(पवमान) हे सबको पवित्रकरनेवाले परमात्मन ! (विधर्मणि) नानाप्रकारके ज्ञानोंको धारणकरनेवाले ज्ञानयज्ञमें (त्वां) तुमको (अद्रुहः) रागद्वेषसे रहितविज्ञानीलोग (रिहन्ति) आस्वादन करते हैं (न) जैसेकि (धेनवः) गायें (जातं) उत्पन्नहुए (वत्सं) वत्सको आस्वादन करती हैं, इसी प्रकार (हरिं) हरिरूप परमात्माको सबलोग प्रेमसे ग्रहण करते हैं ।

भावार्थ— परमात्मा की प्राप्ति का सर्वोपरि साधन प्रेम है ।

पवमान महि श्रवश्चित्रेभिर्यासिरश्मिभिः ।

शर्धन्तमांसि जिघ्नसे विश्वानि दाशुषो गृहे ॥८॥

पवमान । महि । श्रवः । चित्रेभिः । यासि । रश्मिभिः ।
शर्धन् । तमांसि । जिघ्नसे । विश्वानि । दाशुषः । गृहे ॥

पदार्थः—(पवमान) हे सर्वस्य पावयितः ! भवान् (महिश्रवः) महायशस्कः (चित्रेभिः) अनेकधा (रश्मिभिः) स्वशक्तिभिः (यासि) व्याप्नोति च (शर्धन्) स्वज्ञानमाश्रयन्

(दाशुषः, गृहे) भक्तान्तःकरणे (विश्वानि, तमांसि) सर्वाण्य-
ज्ञानानि (जिघ्नसे) नाशयति ।

पदार्थ—(पवमान) हे सबको पपित्र करनेवाले परमात्मन् ! आप
(महिश्चरः) सर्वोपरि यशवाले हैं (चित्रेभिः) आप नानाप्रकारकी (रश्मि-
भिः) शक्तियोंके द्वारा (यासि) सर्वत्र प्राप्त हैं । और तुम (शर्धन्) अपनी
ज्ञानरूपी गतिसे (विश्वानि तमांसि) सब अज्ञानोंको (जिघ्नसे) हनन
करते हो, और (दाशुषो गृहे) उपासकके अन्तःकरणमें स्थिर होकर आप
उसे ज्ञानसे प्रकाशित करते हैं ।

भावार्थ—परमात्मा के ज्ञान रूपप्रकाश से सब अज्ञानों का नाश
होता है ।

त्वं द्यां च महि॒व्रत॑ पृथि॒र्वीं चाति॑ ज॒भिषे॑ ।

प्रति॑ द्रापि॒ममुञ्च॑थाः प॒वमान॑ महि॒त्वना॑ ॥९॥

त्वं । द्यां । च । महि॒व्रत॑ । पृथि॒र्वीं । च । अति॑ । ज॒भिषे॑ ।

प्रति॑ । द्रापि॒ । अमुञ्च॑थाः । प॒वमान॑ । महि॒त्वना॑ ॥

पदार्थः—(महि॒व्रत) हे महाव्रत परमात्मन् ! (त्वं) भवान्
(द्याम्) द्युलोकम् (पृथि॒र्वीं) पृथ्वी लोकं च (अति॑ज॒भिषे)
महैश्वर्ययुक्तं करोति (पवमान) हे पावयितः ! (महि॒त्वना)
स्वमहत्वेन (द्रापिम्) रक्षारूपतनुत्राणेन (प्रत्यमुञ्चथाः)
आच्छादयति ।

पदार्थ—(महि॒व्रत) हे वड़ेव्रतवाले परमात्मन् ! (त्वं) आप
(द्यां) द्युलोक (च) और (पृथि॒र्वीं) पृथिवीलोकको (अति॑ ज॒भिषे)

अत्यन्तऐश्वर्यसम्पन्न बनाते हो (पवमान) हे सबको पवित्र करनेवाले परमात्मन् ! (महित्वना) अपने महत्वसे (द्रापि : रक्षारूपी कवचसे (प्रसमुञ्चथाः) आच्छादित करते हो ।

भावार्थ—परमात्माने द्युलोक और पृथिवीलोकको ऐश्वर्यशाली बनाकर उसे अपनी रक्षारूपकवचसे आच्छादित किया, ऐसी विचित्र रचनासे इस ब्रह्माण्डको रचा है कि उसके महत्वको कोई नहीं पा सकता ।

इस चतुर्थ अध्यायमें सोमके अनेक नाम आए हैं जिनके अर्थ सायणाचार्य जड़ सोमके करते हैं ।

सायणाचार्यके मतमें जिन मन्त्रों में द्युलोक, पृथिवीलोकालोकलोकान्तरों को उत्पन्न करना लिखा है अर्थात् जिन मन्त्रों में यहाँ तक लिखा है कि द्युभ्वादि लोक सोमने ही उत्पन्न किये, उन मन्त्रों में भी सायणाचार्य के मतमें यह व्यवस्था है कि यहाँ जड़ सोमकी स्तुती की गई है ।

यदि ऐसा माना जाय तो यह सिद्ध होता है कि वेदों में भी अन्य ग्रन्थों के समान अर्थवाद वा मिथ्यावाद है पर ऐसा कदापि नहीं, क्योंकि पूर्वोत्तरकी सङ्गति देखने से यहाँ सोमनाम परमेश्वरका है । इसके अर्थ इस प्रकार हैं कि,, सूतेचराचरं जगदितिसोमः “जो इस चराचर जगत् को उत्पन्नकरे उसका नाम यहाँ सोम है, यही अर्थ इस चतुर्थ अध्याय में बलपूर्वक प्रतिपादन किया गया है । इस अर्थ को न समझकर कई-एक टीकाकारों ने वेदके सत्यार्थ के स्थान में घोर अनर्थ

कर डाले हैं, जैसा कि—

दिवो नाभा विचक्षणोऽव्योबारे महीयते ।

सोमो यः सुक्रतुः कविः ॥ ऋग् ९।१२।४।

इसके अर्थ यह किये जाते हैं कि जो सोम भेड़के ऊनके वालोंमें छाना जाता है वह अकाश की नाभी के समान यज्ञमें पूजा जाता है, ऐसे अर्थ करने वाले लोगोंको न्यूनसे न्यून यह तो सोचना चाहिये कि इस मन्त्र में विचक्षण, कविः, और सुक्रतुः यह तीनों सोमके विशेषण हैं क्या जड़ सोम, विचक्षण-चतुर, कविः--कवित्वशक्ति रखनेवाला सुक्रतुः--शोभनकर्मों-वाला कहला सकता है । सायणाचार्यने उक्त तीनों विशेषणोंको जड़ सोममें घटाया है जो सर्वथा प्रकरण विरुद्ध है ।

केवल सायणाचार्य ही नहीं विल्सन, और ग्रिफथसाहब भी इसके यही अर्थ करते हैं इन्हीं टीकाकारों की प्रपाटी पर चलकर सररमेशचन्द्रदत्तने इसके यह अर्थ किये हैं कि जो मेढे के रोमोंमें छाना जाता है और द्युलोककी नाभी में पूजा जाता है वह सोम विचक्षण—बुद्धिमान् है और कवि=ग्रन्थोकारचयिता है तथा सुक्रतु सुन्दर कर्मोंवाला है । यदि कोई पुरुष साधारण दृष्टि से भी वेद की रचना पर ध्यान डाले तो क्या कोई कह सकता है कि कविः और विचक्षणादि शब्दों से उस सोम का वर्णन है जो मेढे के वालों से छाना जाता है कदापि नहीं ।

वास्तव में बात यह है कि इन टीकाकारों ने सायणाचार्य को मुख्य रखकर अपनी बुद्धि को परतन्त्र बना दिया अर्थात् इन-

परतन्त्र प्रज्ञों ने यह भी नहीं सोचा कि सायणार्य्य किस समय में हुआ और उसके समयमें वेदार्थ करने का क्या प्रकार था, सायणाचार्य्यका समय बहुत नूतन समय है इस समय में पुराण तथा उपपुराण सब बन चुके थे, नाना देववाद की कथायें बहुधा गाई जाती थीं अर्थात् पौराणिक धर्म अपनी युवास्थामें पहुंचकर अपनी जरजरीभूत वृद्धावस्था की ओर झुक रहा था उस समय वेद में आध्यात्मिकवाद किसको सूझताथा, अन्यथा जब निरुक्त दैवतकाण्ड में यह लिखा है कि मेधावी कविः क्रान्तदर्शनो भवति, कवतेर्वा । प्रसुवति भद्रं द्विपाद्भ्यश्च चतुष्पाद्भ्यश्च । जो बुद्धिमान् हो, क्रान्तदर्शीहो, और सब जीवों के लिये कल्याणकारी हो उसका नाम वेदमें कवि है सैकड़ों मन्त्रोंमें वेद में कविः शब्द परमात्मा के लिये आया है इसी आभिप्रायसे कविर्मनीषी परिभूस्वयम्भू य० ४० । ८ इस मन्त्र में कविशब्द परमात्मा के लिये आया है और महीधरने भी यहां कवि के अर्थ सर्वज्ञ परमात्माके ही किये हैं ।

महीधर के आध्यत्मिक अर्थ करने का कारण यह प्रतीत होता है कि महीधर सायणाचार्य्य से बहुत पीछे हुआ है, महीधर-के समय में वेदान्त के प्रचारने पौराणिक धर्मपर अपना पूरा पूरा प्रभुत्व जमा लिया था, इसी लिये महीधर ने कई एक स्थलों में वेदान्तके अर्थोंकी चरचा की है ।

यद्यपि सायणाचार्य्यने भी कहीं कहीं वेदान्तके मायावादी विभागका पूरा पूरा समर्थन किया है, अर्थात् यह सिद्ध किया है

कि एक ब्रह्म से भिन्न और कोई वस्तु इस संसारमें न थी, तथापि महीधर ने मायावाद के मतकी चरचा सायणाचार्यसे कहीं बड़ चड़के की है, इसबातको वे लोग भलीभाँति जान सकते हैं कि जिनोंने यजुर्वेद के चालीसवें अध्यायका महीधर भाष्य ध्यानसे पढ़ा है, इस भाष्य में जीव ब्रह्म की एकता का महीधरने स्पष्ट रीतिसे वर्णन किया है इसी प्रकार पुरुष सूक्त और यजुके ४० वें अध्यायमें महीधरने अपने आपको स्पष्ट रीतिसे शङ्कर मतानुयाई होना सिद्ध कर दिया है, और सायणाचार्य जहाँ कहीं द्वैताद्वैतकी चरचा आती है वहाँ सांख्यके प्रकृति वादको भी दृष्टिगत रखते हैं, अर्थात् ब्रह्मके साथ एक ऐसी शक्ति को स्वीकार करते हैं जो शक्ति जगत् का उपादान कारण कही जाती है, और महीधर के मतमें स्वयं परमात्मा रूपी पुरुष ही इस संसार का अभिन्ननिमित्तोपादान कारण है अर्थात् आपही निमित्त और आपही उपादान कारण है यह बात

“ पुरुषएवेद १७ सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ यजु० ३१।२ ॥

इसमन्त्रके भाष्यमें महीधरने तीन अनादियों को मिटाकर एक पुरुष को ही सबका निमित्त तथा उपादानकारण माना है, इससे स्पष्ट सिद्ध है कि महीधर बहुत नूतन समयमें हुआ है जब कि शङ्कर मतके पोषक बहुत से ग्रन्थ बन चुके थे अस्तु ।

महीधर तथा सायणके समय को हम नवम मण्डलकी भूमिका में लिख आए हैं यहाँ केवल यही दिखलाना है कि महीधर और सायण उस समयके आचार्य हैं जिस समय विधर्मों

लोगों के आक्रमणों से भारत परमपीडित हो रहा था, और वैदिक साहित्यकी तो क्या ही कथा किन्तु संस्कृतका साहित्यमात्र सरस्वतीसरित्के समान विनशनदेशमें विलीन होगया था, उस समय में वेदों की चरचा करना किसी वीर पुरुषका ही काम था, पौराणिक हिन्दुधर्मकी रक्षाके लिये महीधर और सायणाचार्य-ने अत्यन्त सराहनयि काम किया ।

महीधर तथा सायणाचार्य इन दो हिन्दु आचार्योंके काम में कलङ्कक है तो यही है कि इन्होंने उस समयके तान्त्रिकधर्म का अनुकरण और अनुसरण किया, जो तान्त्रिकधर्म हिन्दुधर्म की अधोगतिका चित्र है । वा यों कहो कि वेदों की उच्चावस्था को न समझकर इन्होंने उन्हें प्राकृत रूप दे दिया, अर्थात् बहुतसे स्थलों में वेदोंके ऐसे निन्दित अर्थ करदिये जिससे जिज्ञासु उदासीन ही नहीं किन्तु वेदों के विपरीत उत्तेजित होकर सन्नद्ध और कटि-बद्ध हो जाते हैं अर्थात् मुक्त कण्ठ से यह कहने लगपड़ते हैं कि वेदों में कोई अपूर्व धर्मभाव नहीं, इसी भाव को लेकर यूरोप देशीय टीकाकार वेदों को घृणित दृष्टि से देखते हैं जिसके बहुत प्रमाण हम पूर्व दे आए हैं, यहाँ यह दिखलाना परमावश्यक है कि इन टीकाकारोंने इस चतुर्थ अध्यायमें बहुत घृणित अर्थ किये हैं, कहीं सोमका अनडुहचर्ममें कूटना लिखा है, कहीं कन्याजार के समान प्यारा लिखा है, कहीं स्त्रीके जारकी उपमा देकर उसे उपमित किया है, कहीं भेड़की ऊनमें छानने की विधि बतलाकर आकाशकी नाभी के साथ उनके कपड़ेकी तुलना की है, इन सब आक्षेपों के उत्तर हमने इस चतुर्थाध्यायके स्थान स्थान

पर दिये हैं, विशेष ध्यान देने योग्य यह बात है कि जहां जहां “अव्योवारेमहीपते” आया है वहां सबने भेड़ की ऊन के ही अर्थ किये हैं वास्तव में यह शब्द कहीं अवि शब्द की षष्ठी का रूप बनाकर अव्याचारे आता है, कहीं अव्ययबारे आता है, कहीं अव्योवारे आता है जिसके अर्थ सर्वरक्षक अविनाशी के हैं, किसी अज्ञा वा अवि के नहीं, क्योंकि यदि अवि के अर्थ यहां भेड़ के होते तो अव्यय के अर्थ भेड़ के वालों के पक्ष में कैसे घट सकते, क्योंकि अव्यय के अर्थ तो यह हैं कि जिसका विनाश न हो, और जहां अवि शब्द का षष्ठी का रूप बनाकर अव्याचारे है वहां, अवि के अर्थ सर्वरक्षक के हैं, क्योंकि यह शब्द “अव रक्षणे” धातु से सिद्ध होता है “अवति रक्षति सर्वमित्यवि”= जो सबकी रक्षा करे उसका नाम “अवि” है, और जहां अव्योवारे है वहां यत् प्रत्यय है, वह भी रक्षा के अर्थों में ही आता है, जहां अव्यय है वहां स्पष्ट रीति से परमात्मा को ही कहता है, एवं यहां तीनों शब्दों से परमात्मा ही उपास्य देव समझना चाहिये कोई जड़ वस्तु नहीं, वेद जिसका अर्थ वेदन अर्थात् ज्ञान है वह जड़ वस्तुओं को उपास्य देव वर्णन नहीं करता ।

और जो कई एक लोग यह कहते हैं कि “तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतकृचः—

सामानि जज्ञिरे” ऋग० १०।१०।९ इस मन्त्र में यज्ञ से वेदों की उत्पात्ति मानी है और यज्ञ जड़ वस्तु है क्योंकि यजन रूप क्रिया के साधन कर्मविशेष का नाम यज्ञ है, इसका उत्तर यह है कि यज्ञ नाम यहां परमात्मा का है, क्योंकि इसमें प्रकरण परमात्मा का है अर्थात् उस सङ्गल सिरों के स्वामी पुरुष का वर्णन है जो सर्वात्मरूप से सर्वत्र विराजमान है, और इस बात की दृढ़ता के लिये ऋग्वेद का निम्नलिखित प्रमाण हैः—

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु रथो दिव्यः सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्भिर्वा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातृश्वान् मातुः ॥

ऋग्वेद १-१६४-४६

इस मन्त्र में (अग्नि) सर्वव्यापक परमात्मा को (इन्द्र) सर्व ऐश्वर्ययुक्त होने से (मित्र) स्नेह प्रदाता होने से (वरुण) सर्व नियन्ता होने से (सुपर्ण) चेतन स्वरूप होने से (गरुत्मान्) सबसे बड़ा होने से (एकं) एकही ब्रह्म को उक्त प्रकार

के नामों से कथन किया गया है, इस मन्त्र में जो “एक” पद है इस पद से ईश्वर की एकता का बलपूर्वक स्पष्टन किया है।

इससे स्पष्ट सिद्ध है कि वेद एक ब्रह्म की उपासना का कथन करता है इसी प्रकार एकता को वर्णन करने वाले वेद में सैकड़ों मन्त्र हैं जिनका विस्तार के अर्थ से यहाँ उल्लेख नहीं किया जाता।

सार यह है कि वेद मुख्यता करके आध्यात्मिक अर्थ को प्रतिपादन करता है अर्थात् ईश्वरवाद का प्रतिपादक है, अन्य अर्थों का वर्णन आध्यात्मवाद का अङ्गरूप से है।

और जो निरुक्त दैवतकाण्ड में यह लिखा है कि “परोक्षकृताः प्रत्यक्ष कृतश्च मन्त्राभूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिकाः” = परोक्षार्थ के प्रतिपादक तथा प्रत्यक्ष अर्थ के प्रतिपादक मन्त्र वेद में बहुत हैं और आध्यात्मिक अर्थ के प्रतिपादन करने वाले थोड़े हैं, इसका तात्पर्य यह है कि ईश्वर की विभूति को वर्णन करने वाले मन्त्र वेद में बहुत हैं और ईश्वर की सर्वान्तर्यामी वर्णन करने वाले थोड़े हैं अर्थात् विभूति में नानात्व है उसके वर्णन करने वाले मन्त्र भी नाना हैं, और ईश्वर में एकत्व है इसलिये उसके प्रतिपादक मन्त्र न्यून हैं, परन्तु पूर्वोक्त निरुक्त के पाठ का यह तात्पर्य कदापि नहीं कि परोक्षार्थ तथा प्रत्यक्षार्थ प्रतिपादक मन्त्रों का अर्थ आध्यात्मिक हो ही नहीं सकता, वेद मन्त्रों के आध्यात्मिक, आधिभौतिक तथा आधिदैविक, यह तीनों प्रकार के अर्थ हो सकते हैं, और सायण, महीधर, उच्चर, विल्सन तथा ग्रिफथ, इत्यादि टीकाकार आधिदैविक अर्थों पर बहुत बल देते हैं और आधिदैविक के अर्थ भी उनके मत में नाना देवों के हैं एक ब्रह्म के नहीं।

नमृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अन्ह आसीत्प्रकेतः ।

आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्भान्यन्नपरं किंचनास ॥२॥

ऋग्वेद १०।१२९।२

इस मन्त्र में स्पष्ट रीति से यह वर्णन किया है कि जब मृत्यु और अमृत न था अर्थात् न कोई मरने वाली वस्तु कही जाती थी न मृत्यु से रहित थी और न कोई रात्रि, दिन का चिन्ह था उस समय अपनी शक्ति से विराजमान एकमात्र

परब्रह्म ही था जब इस मन्त्र में नाना देवों को मिटाकर एकमात्र परब्रह्म की प्रधानता वेद वर्णन करता है तो फिर कैसे कहा जासकता है कि वेदों में सर्वोपरि उपास्यदेव एक परमात्मा नहीं, इतना ही नहीं किन्तु वेदों में तो स्पष्ट रीति से यहां तक वर्णन किया गया है कि जो पुरुष उस परमात्मा को नहीं जानते जिसने इस ब्रह्माण्ड का उत्पन्न किया है वे अज्ञानी हैं और केवल वेद की स्तुति करके अपने पेट का पोषण करते हैं, इस विषय में यह मन्त्र प्रमाण है:—

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव ।

नीहारेण प्रावृता जलथा चामुत्प उक्थशासश्चरन्ति ॥

ऋग्वे० मण्ड० १० । सू० ९३ । मं० ७

इत्यादि मन्त्रों के आशय को न समझकर भट्ट मोक्षमूलर, विक्सन, और ग्रिफथादि यूरोप देश निवासी विद्वानों ने भी वेदों के निन्दित अर्थ करके वैदिकधर्म को जड़ प्रकृति का ही उपासक ठहराया है ।

सायणाचार्य ने तो अपने भाष्य में यहां तक परस्पर विरुद्ध लिखा है कि भूमिका में एक ईश्वरवाद का समर्थन किया है, और आगे जाकर नाना देवी देवों को ईश्वर माना है, और भूमिका में एक निराकार ब्रह्म से वेदों की उत्पत्ति मानी है और आगे जाकर मण्डल अष्टम तथा नवम में वेदों को ब्राह्मणों के बनाये हुए कथन किया है, इस प्रकार सैकड़ों प्रकार के परस्पर विरोध हैं जो उक्त टीकाकारों ने वेदाशय से विरुद्ध लिखकर वेदार्थ को दूषित किया है इसी कारण से वेदों में अपूर्वार्थ प्रतीत नहीं होते, अष्टक ७ के अध्याय ४ में वेदार्थ की अपूर्वता हमने बहुत से मन्त्रों में वर्णन की है, जिस अपूर्वता को हम इस उपसंहार में पुनरपि सूत्ररूप से सूचित करते हैं:—

प्रकाव्यमुशनेव ब्रुवाणो देवोदेवानां जनिमा विवक्ति ।

महिव्रतः शुचिबन्धुः पावकः पदावराहो अभ्येति रेभन् ॥

ऋग्वे० मं० ९ । सू० ९७ । मं० ७ ।

इस मन्त्र में विद्वान् का वर्णन है कि विद्या में निवास करनेवाले विद्वान् के समान जो सूर्यादि ज्योतियों के कार्य-कारणभाव को वर्णन करने वाला है जो अखण्डित ब्रह्मचर्य व्रत को धारण किये हुए है, और पवित्रता का मित्र तथा पवित्रता को फैलाने वाला है ऐसा अष्ट

विद्वान् वैदिक वाणी से सुशोभित करता हुआ उन लोगों को आकर प्राप्त होता है जो विद्या के अधिकारी तथा पात्र हैं, इस मंत्र में इस अपूर्वता को वर्णन किया है कि अखण्डित ब्रह्मचर्य व्रत का धारण करना विद्याद्वारा ही होसकता है अन्यथा नहीं, इस अपूर्वता को मिटाकर सायणाचार्य ने यह अर्थ किये हैं कि सोमरस दूर से ही गर्जता हुआ पात्रों को आकर प्राप्त होता है, वह प्याले अथवा कलश में पड़कर उष्णा कवि के समान काव्यों की रचना करता है, और सब जन्म जन्मान्तरों का वर्णन करता है, इत्यादि कविता के अनेक गुण उस जड़ सोमरस में वर्णन किये हैं जिसने आजतक कवित्त विषय में एकभी अक्षर नहीं लिखा और न लिखने की सम्भावना कीजाती है ।

और कईएक आधुनिक टीकाकारों ने तो इस मन्त्र के अर्थों को और भी घृणित बनादिया है ।

उनके मत में यहां “ वराह ” शब्द वराहावतार के लिये आया है, जो शूकर वपुधारी आधुनिक समय में भगवत् अवतार समझा जाता है और जिसको:—

ततो वराह रूपेण निभग्नां पृथिवी जले ।

मग्नां समुदधाराशु न्याधात् तत्सलिलोपरि ॥

इन पौराणिक स्थलों में पृथ्वी का उद्धार कर्त्ता माना जाता है, इस प्रकार वेदों के अपूर्वार्थ को मिटाकर नए २ अर्थ किये गये हैं, सायणाचार्य ने तो यहां सोम को उपमेय और वराह को उपमान रखकर यही सिद्ध किया था कि, जिसप्रकार पैर से पृथिवी को उत्पाटन करता हुआ वराह आता है इसी प्रकार सोम भी अतिवेग से पात्रों को विदारण करता हुआ आता है, यहां सायण ने तो सोम की ही वराह के साथ तुलना की थी पर अन्य टीकाकारों ने तो ईश्वर को ही साक्षात् वराह बना दिखलाया ।

तात्पर्य यह है कि जैसे २ वेदविरुद्ध वाद संसार में फैलते गए वैसे २ वेद विरुद्धार्थ भी लोगों को कल्पना करने पड़े, इसी प्रकार मण्डल० १० । सू० १३० । मं० ३ में जो यज्ञ की प्रतिमा अर्थात् सामग्री का प्रश्न था उसको आधुनिक टीकाकारों ने प्रतिमा पूजन में लगा दिया, इसी प्रकार वेदों के बहुत से स्थलों में निन्दित अर्थ करके लोगों की दृष्टिमें वेदों को निन्दा का पात्र बना दिया है ।

केवल निन्दा का पात्र ही नहीं किन्तु “अधित्वचिगवां” इस वाक्य के उक्त टीकाकारों ने यह अर्थ किये हैं कि सोम बलिबर्द के

चर्म पर कूटा जाता था, “एवंयोषाजारमिवप्रियं” मं० ९। सू० ३२।
मं० ८ में सोम को स्त्री के जार के समान प्यारा वर्णन किया है।

“बनानि महिषा इव” मण्ड० ९। सू० ३३। मं० ७ में महिष-पशुओं को जिस प्रकार वन प्यारा होता है इस प्रकार प्यारा वर्णन किया गया है।

“प्रियां न जारोऽभिगीत इन्दु” मण्ड० ९। सू० ९६।
मं० २३। इस मंत्र के उक्त टीकाकारों ने यह अर्थ किये हैं कि गान करने पर अर्थात् स्तुति करने पर सोम इतने प्रकार शीघ्रता से आकर प्राप्त होता है जिस प्रकार स्त्री को (जार) लम्पट पुरुष आकर प्राप्त होता है, यह निन्दित अर्थ एक या दो टीकाकारों ने नहीं किये किन्तु सायण, विल्सन, ग्रिथ, सबने इस मंडल में सोम को जार की उपमा वा महिषादि पशुओं की उपमा देकर सोम का महत्व वर्णन किया है, या यों कहो कि बलिवर्द के घमड़े पर खुसाप जाने से वा भेड़ की ऊन में छाने जाने से सोम का पद सब से ऊँचा वर्णन किया है, हम यहाँ इनके इन अर्थों पर यह आशङ्का करते हैं कि यदि इसी सोम का वर्णन इस मण्डल में है तो :—

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

जनिताग्नेर्जनिता मूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितो विष्णोः ॥

मण्ड० ९। सू० ९६। मं० ५।

इस मन्त्र में सोम के अर्थ जब जड़ सोम वा सोमरस के किये जाते हैं तो अर्थ यह होते हैं कि सोम विद्वानों को पैदा करता है, ध्रुलोक और पृथिवी लोक को पैदा करता है, अग्नि और सूर्य को पैदा करता है, और इन्द्र को पैदा करता है तथा विष्णु को पैदा करता है, तो क्या इस जड़ सोम में ध्रुलोक और पृथ्वी लोक को उत्पन्न करने की शक्ति है? इस प्रश्न के उत्तर में इतना साहस तो किसी को नहीं पड़सकता कि वह यह उत्तर दे कि सोमरस इस संसार को तथा सूर्यादि लोकलोकान्तरों को उत्पन्न करता है किन्तु उत्तर यही होगा कि यह सोम की स्तुति है अर्थात् सोम विषय में यह अर्थवाद है, या यों कहो कि यह मिथ्यावाद है तो क्या वेद मिथ्यावाद का उपदेश करता है जिसको सायणाचार्यादि भाष्यकारों ने ईश्वर की वाणी माना है क्या वह इस मिथ्यार्थ का भांडार होसकता है कि सोमरस को संसार के उत्पन्न करने वाला वर्णन करे, कदापि नहीं ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।

विश्वतश्चक्षुस्त विश्वतो मुखो विश्वतो बाहु ।

सबाहुभ्यां धमति भूमिं जनयन देव एकः ॥

इत्यादि मन्त्रों में जो वेद सच्चिदानन्दादि लक्षणयुक्त जगन्नियन्ता परमात्मा को सूर्यादि का निर्माता और विश्व के विधाता को जगत् का कारण निरूपण करता है वह क्या बाललीला के समान सोमरस को जगत् का कारण निरूपण करेगा? और जिस वेद में सत्य का वर्णन इस बल से है कि:-

तन्नु सत्यं पवमानस्यास्तु यत्र विश्वे कारवः सन्नसन्तः ।

ज्योतिर्यदन्हे अकृष्णेदु लोकं प्रावन्मनुं दस्यवे कश्मीकम् ॥

ऋग्वे० मं० ९ सू० २२ मं० ५

उस परमात्मा का सत्य वह है जिसमें सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड के कलाकौशल जानने वाले संगत हैं अर्थात् उसकी सच्चाई को उलंघन नहीं कर सकते, उसी ने सूर्य, चाँद को ज्योति दी है वही विद्वानों की रक्षा करता है उससे कोई पुरुष जो असत्य तथा कुटिल है वह निर्भय नहीं होसकता, जो इस प्रकार सत्य का धाम परमात्मा है उसकी वाणी वेद में असत्य कथा का लेश भी नहीं होसकता, इससे तात्पर्य यह निकलता है कि सोम के

अथ “सूते चराचरजगदिति सोमः”=जो इस चराचर ब्रह्माण्ड को पैदा करे उसका नाम यहाँ सोम है, जो लोग यह कहा करते हैं कि वेदों को ईश्वरोक्त मानने वाले वा वेदों के उच्चार्य करने वाले खेंचतान करके वेदों के अर्थ करते हैं उनको यह भी स्मरण रखना चाहिये कि उक्त मन्त्र में “पवते” के अर्थ सायणाचार्य ने “पात्रेषु क्षरति” किये हैं, इससे पूर्व मन्त्र के अर्थ में पवस्व के अर्थ क्षर किये हैं, क्या कोई कह सकता है कि “पूज् पवने” के अर्थ बहने वा क्षरने के हैं, इससे स्पष्ट सिद्ध है कि पवते के अर्थ यहाँ पवित्र करना ही है और वह मुख्यतया परमात्मा में ही घट सकता है किसी जड़ वस्तु में नहीं। इतना ही नहीं, किन्तु:-

त्रयो वेदस्य कर्तारो भाण्ड धूर्त निशाचराः ।

जर्भरी तुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥

इत्यादि आक्षेप जो चार्वाकों ने वेदों पर किये हैं वह इस आधार पर किये हैं कि सायणादि भाष्यकारों ने अपने अर्थों से वेदों को स्वयं निन्दित बना दिया है, इसीलिये चार्वाक दर्शन में यह लिखा गया है कि भाण्ड, धूर्त और निशाचर यह तीनों वेदों के कर्त्ता हैं, क्योंकि जर्भरी, तुर्फरी इत्यादि निरर्थक वाक्य पण्डितों की बनावट है, जर्भरी, तुर्फरी, इत्यादि शब्द ऋग्वेद मं० १० ।

सू० १०६ । मं० ६ में हैं, सायणाचार्य ने उक्त शब्दों के अर्थ अश्विनी कुमारों के किये हैं कि अश्विनी कुमार अपने सत्तों का भरण करने वाले और दूसरों का हनन करने वाले हैं, और सृण्या अकुश के समान सबको बशीभूत करते हैं, यहां जर्भरी तुर्फरी के अर्थों में कोई अपूर्वता नहीं पाई जाती, और जो

सायणाचार्य ने “जर्भरी भर्तारो वित्यर्थस्तुर्फरी तु हंतारावित्यर्थः”

निरुक्त० १३ । ७ का प्रमाण देकर इन शब्दों को निरुक्त की निरुक्ति द्वारा सार्थक सिद्ध किया है यह भी संगत प्रतीत नहीं होता, क्योंकि अश्विनीकुमारों को यदि देवता विशेष मान लिया जाय तो वे किसका भरण पोषण करते हैं और किसको मारते हैं यह बतलाना अति कठिन हो जाता है, क्योंकि पूर्व मन्त्र में धर्मोष्ठा यह द्विवचन इस जोड़े के लिये आया है जिसके अर्थ धर्मस्थौ हैं, एक अर्थ सायणाचार्य यह भी करते हैं कि सूर्य चन्द्रमा होकर अश्विनीकुमार ही अन्तरिक्ष में दीप्तिमान हो रहे हैं और इसके लिये “सूर्याचन्द्रमसाविति यासकः” निरुक्त० १२ ! १ ।

इत्यादि प्रमाण देकर यह सिद्ध किया है कि यास्काचार्य भी सूर्य चांद को अश्विनीकुमारों का रूप मानते हैं अर्थात् अश्विनीकुमार दो देवता ही सूर्य चन्द्रमा का रूप धारण करके अन्तरिक्ष में विराजमान हैं ।

ज्ञात रहे कि यास्क का यहां यह अभिप्राय नहीं, यास्क का अभिप्राय यह है कि सूर्यचांद के जोड़े का नाम भी अश्विनी है, सेनाधीश और राजा के जोड़े का नाम भी अश्विनी है, एवं अध्यापक उपदेशक का नाम भी अश्विनौ है, इस प्रकार अश्विनी के कई एक अर्थ हैं जो प्रकरणानुसारी अर्थ हों वही लेने यहां ठीक हैं, पूर्व प्रकरण अध्यापक और धर्मोपदेशक का है, इसलिये जर्भरी और तुर्फरी यह दोनों अध्यापक तथा उपदेशक के विशेषण हैं अर्थात् धर्मोपदेशक जर्भरी = भरपूर करने वाले गुणों वाला होता है, उपदेशक तुर्फरी = अज्ञान के विनाशक गुणों वाला होता है, इस विषय में सृण्या = अकुश का

दृष्टान्त है कि जिस प्रकार अंकुश आलस्य प्रमादादि दोषों को मिटाकर शिक्षा-प्रद है इसी प्रकार अध्यापक और उपदेशक शिक्षा देते हैं, इस अपूर्वत्व को न समझकर चार्वाकों का यह आक्षेप था कि जर्मरी तुर्फरी इत्यादि अनर्थक वाक्य-प्रलाप पण्डितों की बनावट है।

यह आक्षेप सर्वथा निर्मूल है, क्योंकि जर्मरी “जृमि” धातु से औणादिक प्रत्यय करने से सिद्ध किया गया है और तुर्फरी हिंसार्थक “तृफ्” धातु से है, जिस के अर्थ हनन करना है, इन हेतुओं से वेद में एक भी वाक्य निरर्थक नहीं।

पर वेद का अर्थ अति गम्भीर है जो लोग इसका श्रवण मनन निदिध्यासन द्वारा अभ्यास करते हैं वही इसके तत्त्व को प्राप्त करते हैं अन्य नहीं, इसी अभिप्राय से यह कथन किया गया है कि:—

“अक्षण्वंतः कर्णवंतः सखायो मनोजवेष्वासमा बभूवुः” ऋग्वेद०
१०-७१-७=आंख कान तथा मन वाले पुरुष ही वेद के तत्त्व को जान सकते हैं अन्य नहीं, यहां आंख कान और मन वालों से तात्पर्य चर्मचक्षु और स्थूल कर्णगोलक का नहीं किन्तु “दृश्यते अतीन्द्रियार्थं मनेन इत्यक्षी”=

जिसे सूक्ष्म से सूक्ष्म तत्त्वज्ञान हो उसी का नाम यहां “अक्षी” है और धृति धा-

क्यों से श्रवण करने के साधन का नाम “कर्ण” है, और “मनोजवेष्वा”

इस वाक्य में मन स्पष्ट है अर्थात् श्रवण, मनन और निदिध्यासन का यहां विधान

है इसी वेद मन्त्र के सहारे पर “आत्मावारे दृष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” यह उपनिषद् वाक्य है, अस्तु-पूर्व प्रकृत यह है कि

अल्पश्रुत पुरुष वेद के गम्भीर आशय को नहीं जान सकते, इसी कारण वह वेद की अपूर्वता को नहीं समझते, वेद में जैसा “हेय” तथा “उपादेय” का उपदेश है ऐसा अन्य किसी शास्त्र में नहीं पाया जाता, इसी कारण से वेद सर्वविद्याओं

का मूल है, इस चतुर्थ अध्याय में वेद ने बहुत से अपूर्व अर्थों को वर्णन किया है जिनसे वेद का गाम्भीर्य पाया जाता है, जैसाकि:—

भद्रा वस्त्रा समन्या ३ वसानो महान्कविर्निवचनानि शंसन् ।

आ वच्यस्व चम्बोः पूयमानो विचक्षणो जागृविर्देवधीतौ ॥

ऋग्० ९।९७।२

अर्थ— ईश्वर आस्तिक पुरुषों के यज्ञों में अपने गुणों का आविर्भाव करता है अर्थात् सब वस्तुओं के संज्ञासंज्ञिभाव का ज्ञान भी यज्ञों द्वारा होता है और महान् कवि परमात्मा यज्ञशील पुरुषों को युद्ध के उपयोगी शस्त्रों का विज्ञान प्रदान करता है, इस मन्त्र में सायणाचार्य महान् कवि के अर्थ भी जड़ सोम के ही करते हैं, जैसाकि हम पहिले भी वर्णन कर आये हैं कि इस नवम मंडल को सायणाचार्य ने सर्वत्र जड़ सोम के विषय में ही लगाया है, और उसको यहां तक पुष्ट किया है कि पूर्वोक्त मन्त्र के आगे मन्त्र तीन में “पूयं पात स्वस्तिभिः सदानः” ऋग्० ९।९७।३ इत्यादि मन्त्रों में उसी जड़ सोम को “स्वस्ति”=कल्याणदाता माना है और यहां एकवचन के स्थान में बहुवचन दिया है, वास्तव में इस मंत्र में यशस्वी परमात्मा से प्रार्थना है कि हे परमात्मन् ! आप सदैव (स्वस्ति) हमको कल्याण प्रदान करें, जैसाकि “न तस्य प्रतिमाऽस्ति यस्य नाम महशद्यः” यजु० ३२।३ में परमात्मा को सर्वोपरि यशस्वी वर्णन किया है, इसी प्रकार उक्त मन्त्र में भी निराकार परमात्मा के यश का वर्णन किया है ॥

जो लोग यह कहा करते हैं कि निराकार परमात्मा का यश क्या ? यश तो साकार का होता है, वे लोग महर्षि व्यास रचित

“जन्माद्यस्ययतः” ब्र० सू० १।१।२ इस सूत्र की रचना को भूल जाते हैं अर्थात् यह नहीं जानते कि सृष्टि की उत्पत्ति, स्थिति तथा प्रलय का हेतु जो पुरुष है उससे बड़ा यश किसका होसकता है ॥

कई एक लोगों की यह आशंका है कि ईश्वर का निराकार होना वेद में नहीं पाया जाता, क्योंकि इन्द्र, मित्र तथा वरुणादि नाना देव वेद में हैं ? इसका उत्तर यह है कि यदि इन्द्रादि देव कोई व्यक्ति विशेष होते तो समय समय पर उनके विषय में विचार क्यों परिवर्तन होते रहते ? जो इन्द्र वेद में वीरता का देवता था वह पौराणिक समय में आकर सुकुमारता का देवता बन गया, या यों कहो कि वही इन्द्र पौराणिक समय में अप्सराओं का राजा समझा गया ।

वास्तव में अप्सरा नाम शक्तियों का है, इसी अभिप्राय से निरुक्त “उरुर्विशोऽस्याः” निरु० ५।१३ में लिखा है कि जिनका बहुत बशीकार हो उनका नाम उर्वश्यादि अप्सरायें थीं जो पौराणिक समय में आकर वेश्यायें समझी गईं, इस प्रकार देवतावादि शक्तियों के विषय में विचार बदल कर वेदों में साकार वा नाना देववाद का विचार पक्का होगया वास्तव में इन्द्रादि परमात्मा के नाम थे, इसी अभिप्राय से ऋग्० ४।७।३३।१८ में लिखा है कि “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते”= परमात्मा अपनी माया अर्थात् प्रकृति रूप शक्ति से नाना प्रकार के कार्य रूपों को प्राप्त होकर सच्चिदानन्दादि रूपों से व्याप्त होता है, इस भाव वाले सैकड़ों मंत्र वेद में पाये जाते हैं जिनमें निराकार का वर्णन है, इस विषय को हमने अन्यत्र भी अनेक स्थलों में वर्णन किया है, इसलिये यहां अधिक विस्तार की आवश्यकता नहीं, क्योंकि सायणादि साकारवाद के बंदर

अनुयायी भाष्यकारों ने भी इन्द्र, मित्र, वरुणादि लिखकर ऋग्वेदभाष्य की भूमिका में यह स्पष्ट सिद्ध किया है कि इन्द्रादि सब निराकार परमात्मा के नाम हैं, यदि यह कहा जाय कि आकार रहित एक चिद्घन परमात्मा के नाना नाम कैसे? इसका उत्तर यह है कि जिस प्रकार एक चित् सत्ता के सत्य, ज्ञान, अनन्त यह तीन भिन्न २ नाम हैं अर्थात् (सत्य) त्रिका-लावाध्य सत्य को कहता है जिसका तीनों कालों में नाश न हो, और अज्ञान के नाश करने वाले गुणविशेष को "ज्ञान" कहता है, एवं जिसकी कोई सीमा न हो उसको "अनन्त" शब्द वर्णन करता है, इस प्रकार जब निराकार ब्रह्म के वर्णन करने के लिये भी कई एक भिन्न २ अर्थवाची पदों की आवश्यकता है तो फिर सोम, पवमानादि नामों से परमात्मा का वर्णन किये जाने में क्या दोष है ॥

इसी अभिप्राय से वेद ने परमात्मा की सत्ता को सोमादि नामों से वर्णन किया है ।

विश्वा धामानि विश्वचक्षः ऋभ्वसः प्रभोस्ते—

सतः परियन्ति केतवः । व्यानशिः पवसे—

सोम धर्माभिः पतिर्विश्वस्य भुवनस्य राजसि ॥

ऋग् ९ । ८६ । ५

अर्थ—हे परमात्मन् ! तुम्हारी शक्तियों सब धामों में व्याप्त हैं, हे सोम ! (व्यानशिः) आप सर्वव्यापक होकर सत्पूर्ण संसार में ईश्वर रूप से विराजमान हैं, क्या कोई कह सकता है कि इस मंत्र में जड़सोमरस का वर्णन है और उसी को जगत् के धारण करने वाला वर्णन किया है कदापि नहीं, क्योंकि उक्त मंत्र में व्यापकता के वाचक और सर्वाधार होने के प्रतिपादक

कई शब्द पड़े हैं जिनसे निराकार ईश्वर का वर्णन यहां सोम नाम से स्पष्ट है, फिर भी सायणादि भाष्यकारों ने यहां जड़सोमरस को ही विश्व का धारण करने वाला बतलाया है, सायण की ज्यों की त्यों नकल डा० विल्सन और चारो वेदों के भाष्यकार त्रिफथ साहिब ने भी की है, उक्त प्रकार वेदों के अनर्थ देखकर हमने यथार्थ अर्थ करने की चेष्टा की है।

वास्तव में वेदार्थ के परिवर्तन का कारण ब्राह्मण ग्रन्थ तथा उपनिषदों से वेदार्थ का सम्बन्ध टूट जाना है अर्थात् ब्राह्मण ग्रन्थों के मिथ्यार्थ करने के समय में जब यज्ञों के अर्थ हिंसाप्रधान ही सूझने लगे तो वैद्धर्म का प्रचार हुआ, उस समय निर्वाणवाद की लहर ने उपनिषदार्थ को दबा दिया।

इस भारी उल्ट फेर के समय में जो वेद्धर्म के अनुयायी भी कहलाते थे उन्होंने भी बुद्ध के सविशेषवाद की शरण लेकर वैदिकधर्म को साकारवाद का रूप देकर नाना देववादी बना दिया, इसीलिये यूरोप देश निवासी पण्डित यह कहते हैं कि ऋग्वेद का धर्म तत्त्वों के देवताओं को मानने का था, इसका खण्डन हम नवम मण्डल की भूमिका में कर चुके हैं कि:—

न तं विदाथं य इमा जजानान्यद्युष्माकमंतरं—

बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप—

उक्थ शासश्चरन्ति ॥ ऋग्० १० । ८२ । ७

केवल इस प्राणधारी शरीर की तृप्ति करने वाले और सुक्तों को गाकर पढ़ने वाले उस परमात्मा को नहीं जानसकते जिसने इस चराचर विश्व को रचा है, इत्यादि एकमात्र ईश्वर को प्रतिपादन करने वाले मंत्रों की क्या कथा ?

यादि ऋग्वेद का धर्म तत्त्वों के देवता को मानता था, इस प्रकार पूर्वोत्तर विचार करने से स्पष्ट सिद्ध होता है कि वैदिकमत में एक ईश्वरवाद है नानादेववाद नहीं।

और वह वेद का ईश्वर भी सविशेषवादियों के समान एकदेशी वा देहधारी नहीं किन्तु निराकार, सर्वव्यापक, सर्वान्तर्यामी, सर्वकर्त्ता तथा सर्वनियन्ता है, जैसा कि:—

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति ।

कं स्विद्गर्भप्रथमंदध्र आपो यत्र देवाः समपश्यन्त विश्वे ॥

ऋग्० १०।८२।५

वह परमात्मा धुल्लोक और पृथिवी लोक से भी परे है उसकी सत्ता को सब देव और असुर अनुभव करते हैं उसने पहले (आपः) आकाशरूपी गर्भ को धारण किया जिससे यह सम्पूर्ण लोक लोकान्तर उत्पन्न हुए, यहां “आप” शब्द के अर्थ जल नहीं किन्तु आकाश के हैं, और इसी भाष को तैत्ति० २।१ उपनिषद्वाक्य में वर्णन किया है कि:—

तस्माद्वाएतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः,

आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः ॥

इस उपनिषद्वाक्य में आकाशादि क्रम से सृष्टि की उत्पत्ति वर्णन की है वही क्रम यहां है अर्थात् उपनिषत्कार ऋषि ने यह क्रम इसी वेद मंत्र से किया है, जो लोग “आप” के अर्थ केवल जल समझते हैं और आकाश मानने से संकोच करते हैं उनको यह निम्नलिखित निरुक्त का प्रमाण पढ़ना चाहिये “आकाशं आपः” निरु० २।१० इसका अर्थ यह है कि “आकाश”

और "आप" यह दोनों एकर्थवाची शब्द हैं, इस प्रकार आकाशादि क्रम से सृष्टि को उत्पन्न करने वाले निराकार ब्रह्म के अर्थ ईश्वर हैं, किसी व्यक्ति विशेष के नहीं ॥

इति शततमं सूक्तं अष्टाविंशतितमोवर्गश्च समाप्तः

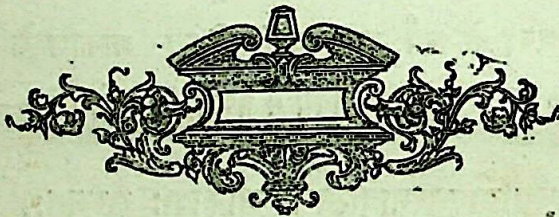
यह १०० वां सूक्त और २८ वां वर्ग समाप्त हुआ

इति श्रीमदार्यमुनिनोपनिबद्धे

ऋग्संहिताभाष्ये, सप्तमाष्टके

नवमे मण्डले चतुर्थोऽध्यायः

समाप्तः

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

ओं विश्वा॒नि दे॒व स॒वित॒र्दुरि॒ता॒नि प॒रा॒सु॒व । यद्भ॒द्र॒तं॒न आ॒सु॒व ।

अथ पञ्चदशर्चस्य एकोत्तरशततमस्यसूक्तस्य—

१—३ ऋषिः—अन्धीगुः श्यावाश्विः । ४—६
ययातिर्नाहुषः । ७—९ नहुषो मानवः । १०—१२ मनुः
सांवरणः । १३—१६ प्रजापतिः ॥ पवमानः सोमो
देवता ॥ छन्दः—१, ६, ७, ९, ११—१४,
निचृदनुष्टुप् । ४, ५, ८, १५, १६ अनुष्टुप्
। १० पादनिचृदनुष्टुप् । २ निचृद्गा-
यत्री । ३ विराड् गायत्री ॥ स्वरः—
१, ४—१६ गान्धारः । २, ६
षड्जः ॥

अथ परमात्मनोगुणगुणिभावेन उपासनमुपदिश्यते ।

अब परमात्माके गुणों द्वारा उसकी उपासना कथन करते हैं ।

पुरोजि॒ती वो अ॒न्ध॒सः सु॒ताय॑ मा॒दयि॒त्नवे॑ ।

अप॒ श्वा॒नं श्र॒थि॒ष्ट॒न स॒खा॒यो दी॒र्घाजि॒ह्वय॑म् ॥ १ ॥

पुरः जि॒ती । वः । अ॒न्ध॒सः । सु॒ताय॑ । मा॒दयि॒त्नवे॑ । अप॑ ।
श्वा॒नं । श्र॒थि॒ष्ट॒न । स॒खा॒यः । दी॒र्घाजि॒ह्वय॑म् ॥

पदार्थः—(सखायः) हे याज्ञिकाः ! (पुरोजिता) सर्वस्य
जेता (अन्धसः) सर्वप्रियः (वः मादयित्स्नवे) युष्माकमा-
ह्लादको यः परमात्मा तत्स्वरूपज्ञाने यः (श्वानम्) विघ्नकारी
तम् (अपश्नथिष्टन) निवारयत (दीर्घजिह्वयम्) वेदमय
विशालवाग्मतः परमात्मन उपासनां कुरुत यूयम् ।

पदार्थ— (वः) आपलोग (पुरोजिती) जो सब के विजेता
हैं (अन्धसः) सर्वप्रिय (सुताय) संस्कृत (मादयित्स्नवे) आह्लादक
परमात्मा के स्वरूपज्ञान में (श्वानम्) जो विघ्नकारी लोग हैं उनको
(अपश्नथिष्टन) दूर करें (सखायः) हे सब के मित्रभूत याज्ञिक लोगो !
आप (दीर्घजिह्वयम्) वेदरूप विशाल बाँगी वाले परमात्मा की उपासना
करो (जिह्वेति वाङ्नामसुपाठितम्) नि० २ । खं० । २३ ॥

भावार्थ—परमात्मा, शब्दब्रह्म का एकमात्र कारण है इस
लिये मुख्यतः करके उसी को बृहस्पति वा वाचस्पति कहा जा सकता
है इसी अभिप्राय से परमात्मा के लिये बहुधा कवि शब्द आया है इस
तात्पर्य से यहां परमात्मा को दीर्घजिह्वय कहा है ।

यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः ।

इन्दुरश्वो न कृत्व्यः ॥ २ ॥

यः । धारया । पावकया । परिप्रस्यन्दते । सुतः । इन्दुः ।
अश्वः । न । कृत्व्यः ॥

पदार्थः—(यः) यः परमात्मा (पावकया, धारया)
अपवित्रतापसारकस्वसुधामयवृष्ट्या (परिप्रस्यन्दते) सर्वत्र
परिपूर्णः (सुतः) स्वसच्चिदानन्दस्वरूपेण देदीप्यमानश्च ।

(कृत्व्यः) गतिशीलः सः (इन्दुः) सर्वव्यापकः परमात्मा
(अश्वः, न) विद्युदिव सर्वत्र स्वसत्तया परिपूर्णः ।

पदार्थ—(यः) जो परमात्मा (पावकया, धारया,) अपवित्र-
ताओं को दूरकरनेवाली अपनी सुधामयी वृष्टिमे (परिप्रस्यन्दते)
सर्वत्र परिपूर्ण है (सुतः) और सर्वत्र अपने सत्, चित्, आनन्द स्वरूप
से देदीप्यमान है, और (कृत्व्यः) वह गतिशील (इन्दुः) सर्वव्यापक
परमात्मा (अश्वः, न) विद्युत् के समान सर्वत्र अपनी सत्ता से परि-
पूर्ण है ।

भावार्थ—यहां विद्युत् का दृष्टान्त केवल परमात्माकी पूर्णता
बोधन करने के लिये आया है ।

तं दुरोषमभी नरः सोमं विश्वाच्या धिया ।

यज्ञं हिन्वन्त्यद्रिभिः ॥ ३ ॥

तं । दुरोषं । अ॒भि । नरः । सोमं । विश्वाच्या । धिया ।
य॒ज्ञं । हि॒न्व॒न्ति । अ॒द्रिभिः ॥

पदार्थः—(तम्) पूर्वोक्तम् (दुरोषम्) अखण्डनीयं
परमात्मानम् (नरः) नेतारः (अद्रिभिः) चित्तवृत्तिभिः
(अभिहिन्वन्ति) साक्षात्कुर्वन्ति (यज्ञम्) यो यज्ञरूपोऽस्ति
(सोमम्) सर्वोत्पादकश्चतम् (विश्वाच्या, धिया) विचित्रबुद्ध्या
साक्षात्कुर्वन्ति ।

पदार्थ—' तम्) पूर्वोक्त (दुरोषम्) अखण्डनीय परमात्मा
को (नरः) नेतालोग (अद्रिभिः) चित्तवृत्तियों द्वारा (अभिहिन्वन्ति)

साक्षात्कार करते हैं, जो परमात्मा (यज्ञम्) यज्ञरूप है, और (सामम्) सर्वोत्पादक है, उसको (विश्वांच्या, धिया) विधित्रिबुद्धिसे साक्षात्कार करते हैं, ॥

भावार्थ—परमात्मा को वेदमें यज्ञशब्द से कथन किया गया है जैसा कि “तस्माद्यज्ञात्सर्वं हुन ऋचः सामानि जज्ञिरे। वर्णन किया है कि सर्वपूज्य परमात्मा से ऋगादि चारों वेद प्रगट हुए इसी अमिमाय से यहां भी परमात्मा को यज्ञ रूपसे वर्णन किया है ।

सुतासो मधुमत्तमाः सोम इन्द्राय मन्दिनः ।

पवित्रवन्तो अक्षरन्देवान्गच्छन्तु वो मदाः ॥ ४ ॥

सुतासः । मधुमत्स्तमाः । सोमाः । इन्द्राय । मन्दिनः ।

पवित्रवन्तः । अक्षरन् । देवान् । गच्छन्तु । वः । मदाः ॥

पदार्थः—(सुतासः) आविर्भूताः (मन्दिनः) आह्लादकाः (मधुमत्तमाः) आनन्दमयाः (सोमाः) परमात्मसौम्यस्वभावाः (इन्द्राय) कर्मयोगिनं प्राप्नुवन्तु (वः, देवान्) युष्मान् दिव्यगुणान् विदुषः (पवित्रवन्तः) पवित्रता युक्ताः (मदाः) आह्लादकगुणाः (अक्षरन्) आनन्दवृष्ट्या सह (गच्छन्तु) प्राप्नुवन्तु ।

पदार्थ—(सुतासः) आविर्भाव को प्राप्त हुए (मधुमत्तमाः) अत्यन्त आनन्दमय (सोमाः) परमात्मा के सौम्य स्वभाव (मन्दिनः) जो आह्लादक हैं वे (इन्द्राय) कर्मयोगी के लिये प्राप्त हों और (वः) तुम जो (देवान्,) दिव्यगुणयुक्त विद्वान् हो उनको (मदाः)

वह आह्लादकगुण (पवित्रवन्तः) पवित्रतावाले (अक्षरन्) आनन्द की दृष्टि करते हुए (गच्छन्तु) प्राप्त हों ॥

भावार्थ—परमात्मा के अपहृतपाप्मादि धर्मों का धारण करना इस मंत्र में वर्णन किया गया है अर्थात् परमात्मा के सौम्यस्वभावादि कों को जब जीव धारण कर लेता है तो वह शुद्ध हो कर ज्ञानयोगी व कर्म योगी बन सकता है अन्यथा नहीं ।

इन्द्रुरिन्द्राय पवत इति देवासो अब्रुवन् ।

वाचस्पतिर्मखस्यते विश्वस्येशान ओजसा ॥५॥१॥

इंदुः । इन्द्राय । पवते । इति । देवासः । अब्रुवन् । वाचः ।
पतिः । मखस्यते । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा ॥

पदार्थः—सर्वप्रकाशकः परमात्मा (इन्द्राय) कर्मयोगिने (पवते) पवित्रतां प्रददाति (देवासः) विद्वांसः (इत्यब्रुवन्) इति भाषन्ते यत् कर्मयोगी हि तज्ज्ञानप्राप्तमस्ति (वाचस्पतिः) सपरमात्माऽखिलवागधिपतिः (मखस्यते) ज्ञानयज्ञयोगयज्ञ तपोयज्ञादिसर्वयज्ञानामधिपश्च (ओजसा) स्वबलेन (विश्वस्य, ईशानः) सर्वब्रह्माण्डस्वाम्यस्ति ।

पदार्थ—(इन्दुः) सर्वप्रकाशक परमात्मा (इन्द्राय) कर्मयोगी के लिये (पवते) पवित्रता प्रदान करता है (देवासः) विद्वान् लोग (इत्यब्रुवन्) यह कहते हैं कि कर्मयोगी उद्योगी पुरुषही उस के ज्ञानका पात्र है, (वाचस्पतिः) वह सम्पूर्ण वाणियों का पति परमात्मा है और (मखस्यते) ज्ञानयज्ञ, योगयज्ञ, तपोयज्ञ, इत्यादि सबयज्ञों का अधिष्ठाता है वह परमात्मा (ओजसा) अपने स्वाभाविक बलसे (विश्वस्य) सम्पूर्ण ब्रह्माण्डका (ईशानः) स्वामी है ।

भावार्थ— परमात्मा कर्मयोगी तथा ज्ञानयोगी को अपने सद्गुणों द्वारा पवित्र करता है अर्थात् परमात्मा के गुण कर्म स्वभावों के धारण करने का नाम ही परमपवित्रता है ।

सहस्रधारः पवते समुद्रो वाचमीड्खयः ।

सोमः पतीरयीणां सखेन्द्रस्य दिवेदिवे ॥ ६ ॥

सहस्रधारः । पवते । समुद्रः । वाचमीड्खयः । सोमः । पतिः । रयीणां । सखा । इन्द्रस्य । दिवे दिवे ॥

पदार्थः— (सहस्रधारः) विविधानन्दस्यवर्षणकर्त्ता (समुद्रः) सर्वभूतोत्पत्तिस्थानम् (वाचमीड्खयः) वाक्प्रेरकः (सोमः) परमात्मा (रयीणाम्) ऐश्वर्याणां स्वामी (दिवे दिवे) यः प्रतिदिनम् (इन्द्रस्य, सखा) कर्मयोगिमित्रम् सः (पवते) सन्मार्गच्युतान् पवित्रयति ।

पदार्थः—(सोमः) सर्वोत्पादकः परमात्मा (सहस्रधारः) अनन्तप्रकार के आनन्दों की वृष्टि करने वाला, और (समुद्रः) सम्पूर्ण भूतों का उत्पत्तिस्थान (वाचमीड्खयः) वाणियों का प्रेरक (रयीणाम्,) सबप्रकार के ऐश्वर्यों का स्वामी (दिवे दिवे) जो प्रतिदिन (इन्द्रस्य) कर्मयोगी का (सखा) मित्र है, वह परमात्मा (पवते) सन्मार्ग से गिरे हुए लोगों को पवित्र करता है ॥

भावार्थ—सहस्रधारः परमात्मा को इस लिये कथन किया गया है कि वह अनन्त शक्तियुक्त है । धाराशब्द के अर्थ यहां शक्ति हैं । सम्पद् द्रवन्ति भूतानि यस्मिन्स “समुद्रः,, इस व्युत्पत्ति से यहां समुद्रनाम परमात्मा का है, इसी अभिप्रायसे उपनिषद् में कहा है कि, (यतो वा इमानि

भूतानि जायन्ते येन जातानिजीवन्ति) यहां (पवते) के अर्थ सायणाचार्य ने क्षरति, किये हैं जो व्याकरणसे सर्वथा विरुद्ध हैं ॥

अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्षति ।
पतिर्विश्वस्य भूमनो व्यख्यद्रोदसी उमे ॥ ७ ॥

अयं । पूषा । रयिः । भगः । सोमः । पुनानः । अर्षति । पतिः
विश्वस्य । भूमनः । वि अख्यत् । रोदसी इति । उमे इति ॥

पदार्थः—(अयं) अयमुक्तपरमात्मा (पूषा) सर्व पोषकः (भगः) सर्वैश्वर्यदाता (सोमः) सर्वोत्पादकः (पुनानः) सर्वेषां पावयिता (भूमनः, विश्वस्य) महतोऽस्य-ब्रह्माण्डस्य (पतिः) स्वाम्यस्ति (रयिः) सम्पूर्णधनस्य हेतुः (उमे, रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (व्यख्यत्) निर्माति परमात्मा स्वप्रभुत्वेन (अर्षति) सर्वत्र विराजते ।

पदार्थः—(अयम्) वहउक्त परमात्मा (पूषा) सबका पोषक है (भगः) ऐश्वर्य देनेवाला है (सोमः) सर्वोत्पादक है (पुनानः) सबको पवित्र करने वाला है, (भूमनः, विश्वस्य) इस बृहद् ब्रह्माण्डका (पतिः) स्वामी है और (रयिः) सम्पूर्ण धनों का हेतु है (उमे, रोदसी) द्युलोक और पृथिवीलोक को (व्यख्यत्) निर्माण करने वाला उक्तगुण सम्पन्न परमात्मा अपनी विभुता से (अर्षति) सबत्र विराजमान होरहा है ॥

भावार्थः—इस मंत्र में द्युलोक और पृथिवी लोक का प्रकाशक परमात्मा को कथन किया है । इस से स्पष्ट सिद्ध है कि सोमशब्द के अर्थ यहां सृष्टिकर्ता परमात्मा के हैं किसी जडवस्तु के नहीं ।

समु॒प्रिया॒ अ॒नूष॒त गा॒वो म॒दाय॒ घृ॒ष्वयः ।

सो॒मासः॑ कृ॒ण्वते॒ प॒थः प॒र्वमा॒नास॒ इ॒न्द्रवः॑ ॥ ८ ॥

सं । ऊं इति । प्रियाः । अ॒नूष॒त । गा॒वः । म॒दाय॒ । घृ॒ष्वयः ।
सो॒मासः । कृ॒ण्व॒ते । प॒थः । प॒र्वमा॒नासः । इ॒न्द्रवः ।

पदार्थः—(गावः) इन्द्रियाणि (घृष्वयः) दीप्तिमन्ति
(प्रियाः) परमात्मानुगगवन्ति च (मदाय) आनन्दाय
(समनूषत) परमात्मानं सम्यक् साक्षात्कुर्वन्ति अथच
(पवमानासः) पावयितारः (इन्द्रवः) ज्ञानविज्ञानादिप्रकाशकाः
(सोमासः) परमात्मसौम्यस्वभावाः इन्द्रियैः साक्षात्कृताः
लोकान्संस्कृत्य (पथः, कण्वते) सन्मार्गं गमयन्ति ।

पदार्थः—(गावः) इन्द्रिये (घृष्वयः) जो दीप्तिवाली
हैं, वे, (उ) और जो (प्रियाः) परमात्मा में अनुराग रखने वाली
हैं, वे (मदाय) आनन्द के लिये (समनूषत) परमात्मा का भलीभांति
साक्षात्कार करती हैं (सोमासः) परमात्मा के सौम्य स्वभाव (पवमा-
नासः) जो सब को पावित्र्य करने वाले हैं, (इन्द्रवः) जो ज्ञानविज्ञानादि
गुणों के प्रकाशक हैं, वे इन्द्रियों से साक्षात्कार किये हुए लोगों को
संस्कृत करके (पथः कृण्वते) सन्मार्ग के यात्री बनाते हैं ॥

भावार्थः—गावः शब्द के अर्थ यहां इन्द्रियवृत्तियों के हैं किसी
गौ, बैल आदि पशु विशेष के नहीं, क्योंकि “सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते”
नि, २—१ । इसप्रमाण से प्रकाशक रश्मियों का नाम यहां गावः हैं ।

य ओजि॒ष्टस्त॒मा भ॑र॒ प॒र्वमा॒न श्र॒वाय्य॑म् ।

यः प॒ञ्च च॑र्षणीर॒भि र॒थि॑ येन॒ वना॑म॒है ॥ ९ ॥

यः । ओजिष्ठः । तं । आ । भर । पवमान । श्रवाय्यं । यः ।
पंच । चर्षणीः । अमि । रयिं । येन वनामहै ॥

पदार्थः—(पवमान) हे सर्वपावक भगवन् ? (यः, ओजिष्ठः) यद्यशः अतिशयौज आश्रयः (श्रवाय्यम्) श्रवणार्हं च (यः) यच्च (पञ्च, चर्षणीः, अमि) पञ्चानां ज्ञानेन्द्रियाणां प्राणानां वा संस्कर्ता (येन) येनयशसा (रयिम्) ऐश्वर्यं (वनामहै) प्रप्नवाम (तं, आभर) तद्यशो मह्यं देहि ।

पदार्थ—(पवमान) हेसबको पवित्र करने वाले परमात्मन् ? (यः) जो यश (ओजिष्ठः) अत्यन्त ओज वाला है (श्रवाय्यम्) सुनने योग्य है, (यः) जो यश (पञ्च, चर्षणीः) पाचों ज्ञानेन्द्रिय, अथवा पांचों प्राणों को संस्कृत करता है, (येन) जिस परमात्मा के यश से (रयिम्) ऐश्वर्य को (वनामहै) हम प्राप्त हों (तं, आभर) उसको दीजिये ।

भावार्थ—यहां परमात्मा के आनन्द को लाभ करके आनन्दित होने का वर्णन है ।

सोमाः पवन्त इन्दवोऽस्मभ्यं गातुवित्तमाः ।

मित्राः सुवाना अरेपसः स्वाध्यः स्वर्विदः ॥ १० ॥ २

सोमाः । पवन्ते । इन्दवः । अस्मभ्यं । गातुवित्तमाः ।

मित्राः । सुवानाः । अरेपसः । सुऽआध्यः । स्वऽविदः ॥

पदार्थः—(इन्दवः) प्रकाशकाः (सोमाः) परमात्मनो ज्ञानादिगुणाः (गातुवित्तमाः) शब्दादिगुणेषु श्रेष्ठाः (मित्राः)

सर्वहिताः (सुवानाः) स्वसत्तया सर्वत्र विद्यमानाः (अरेपसः)
अविद्यादिदोषरहिताः (स्वाध्यः) धारणार्हाः (स्वर्विदः)
सर्वज्ञानहेतुत्वात्सर्वज्ञाः (अस्मभ्यम्) अस्मदर्थम् (पवन्ते)
पवित्रतां प्रददतु ।

पदार्थ—(सोमाः) परमात्मा के ज्ञानादिगुण (इन्द्रवः)
प्रकाशक (गातुचित्तमाः) जो शब्दादि गुणों में श्रेष्ठ हैं (मित्राः) सबके
मित्र भूत हैं (सुवानाः) जो स्वसत्ता से सर्वत्र विद्यमान हैं, (अरेपसः)
जो अविद्यादि दोषों से रहित हैं, जो (स्वाध्यः) धारण करने योग्य
हैं, (स्वर्विदः) जो सर्व ज्ञान के हेतु होने के कारण सर्वज्ञ कहे जा सकते
हैं, वे (अस्मभ्यम्) हमको (पवन्ते) पवित्रता प्रदान करें।

भावार्थ—परमात्मा के गुणों के वर्णन करने से ज्ञान और
पवित्रता बढ़ती है ।

सुष्वाणासो व्यद्विभिश्विताना गोरधित्वचि ।

इषमस्मभ्यमभितः समस्वरन्वसुविदः ॥ ११ ॥

सु॒स्वा॒णासः । वि । अ॒द्वि॒भिः । चि॒ता॒नाः । गोः । अधि॑ ।
त्व॒चि । इष॑ । अ॒स्मभ्य॑ । अ॒भितः॑ । सं । अ॒स्वर॒न् ।
वसु॑विदः ॥

पदार्थः—(गोः, अधित्वचि) अन्तःकरणे (अद्विभिः)
चित्तवृत्तिभिः (चितानाः) ध्यानविषयाः सन्तः (वि) विशेषेण
(सुष्वाणासः) आविर्भूताः परमात्मगुणाः (अस्मभ्यम्)
अस्मदर्थम् (अभितः) सर्वतः (इषम्) ऐश्वर्यं (समस्वरन्)

ददति अथचतेगुणाः (वसुविदः) सर्वविधज्ञानस्योत्पादकाः ।

पदार्थ—(गोरधित्वचि) अन्तःकरण में (अद्रिभिः) चित्त-वृत्तियों द्वारा (चितानाः) ध्यानकियेहुए (वि) विशेषरूपसे (सुष्वा-णासः) आविर्भाव को प्राप्त हुए उस परमात्मा के गुण (अस्मभ्यम्) हम को (अभितः) सर्वप्रकारसे (इषम्) ऐश्वर्य्य (समस्वरन्) देते हैं, और वे, परमात्मा के ज्ञानादि गुण (वसुविदः) सब प्रकार के ज्ञानों के उत्पादक हैं ॥

भावार्थ—यहाँ इन्द्रियों का अधिकरण जो मन है उसका नाम अधित्वक् है इस अभिप्राय से अधित्वचिके माने अन्तःकरण के हो सकते हैं । कई एक लोग इस के यह अर्थ करते हैं कि सोम कूटने वाले अनडुह् चर्म कानाम अधित्वक् है--अर्थात् गोचर्म में सोमकूटने का यहाँ वर्णन है, यह अर्थ वेद के आशय से सर्वथा विरुद्ध है क्योंकि ईश्वर के गुण वर्णन में गोचर्म का क्या काम ।

एते पूता विपश्चितः सोमांसो दध्याशिरः ।

सूर्यांसो न दर्शतासो जिगत्नवो ध्रुवा घृते ॥ १२ ॥

एते । पूताः । विपश्चितः । सोमांसः । दधिऽआशिरः ।

सूर्यांसः । न । दर्शतासः । जिगत्नवः । ध्रुवाः । घृते ।

पदार्थः—(विपश्चितः) विज्ञानवर्धकाः (एते) एते परमात्मनो गुणाः (पूताः) येच शुद्धाः (सोमांसः) शान्त्या-दिभावप्रदाश्च (दध्याशिरः) धृत्यादिसद्गुणानां धारयितारः (सूर्यांसः, न) सूर्य इव (दर्शतासः) सर्वमार्गप्रकाशकाः (जिगत्नवः) गतिशीलाः (घृते) नम्रान्तःकरणेषु (ध्रुवाः) स्थिराः भवन्ति ॥

पदार्थ— (विपश्चितः) विज्ञानके बढ़ाने वाले (एते) पूर्वोक्त, परमात्मा के विज्ञानादिगुण (पूताः) जो पवित्र हैं, (सोमासः) जो शान्त्यादिभावों के देने वाले हैं, (दध्याशिरः) धृत्यादिसद्गुणों के धारण करने वाले हैं, (सूर्यासः) सूर्यके (न) समान (दर्शनासः) सवमार्गों के प्रकाशक हैं (जिगत्नवः) गतिशील (घृते) नम्रान्तःकरणों में (ध्रुवाः) स्थिर होते हैं ।

भावार्थ— जो लोग साधनसम्पन्न होकर अपने शील को बनाते हैं उनके अन्तःकरण रूपदर्पण में परमात्मा के सद्गुण अवश्यमेव प्रतिबिम्बित होते हैं ।

प्र सुन्वानस्यान्धसो मर्तो न वृत् तद्वचः ।

अप श्वानमराधसं हता मुखं न भृगवः ॥ १३ ॥

प्र । सुन्वानस्य । अन्धसः । मर्तः । न । वृत् । तत् ।
वचः । अप । श्वानं । अराधसं । हत । मुखं । न । भृगवः ॥

पदार्थः— (प्रसुन्वानस्य) उत्पादयतुः परमात्मनः (अन्धसः) उपासनीयस्य (तद्वचः) तस्य वाचम् (मर्तः) सन्मार्गे विघ्नकारिपुरुषः (नवृत्) न गृह्णातु (श्वानम्) तं विघ्नकारिणम् च (अराधसम्) योहि नास्तिकत्वेन सत्कर्म रहितस्तं (न) यथा (भृगवः) परिपक्वबुद्ध्यः (मुखम्) हिंसायज्ञं म्रान्ति एवं (अपहत) तं विघ्नकारिणमपि नाशयत ।

पदार्थ— (प्रसुन्वानस्य) सर्वोत्पादक परमात्मा (अन्धसः) जो उपासनीय है, (तद्वचः) उसकी वाणी को (मर्तः) सन्मार्गमें विघ्न करने वाला पुरुष (नवृत्) न ग्रहणकरे, और (श्वानम्) उस विघ्न

कारी को (राघसम्) जो नास्तिकता के भावसे सत्कर्मों से रहित है, उस को (न) जैसे (भृगवः) परिपक्वबुद्धिवाले (मखम्) हिंसारूपी यज्ञका हनन करते हैं इस प्रकार (अपहत) आपलोग इन विघ्नकारियों का हनन करें ॥

भावार्थ—इस मंत्र में हिंसा के दृष्टान्त से नास्तिकों की सङ्गति कात्याग वर्णन किया है ।

आजामिरत्के अव्यत भुजे न पुत्र ओण्योः ।

सरज्जारो न योषणां वरो न योनिमासदम् ॥ १४ ॥

आ । जा॒मिः । अ॒त्के । अ॒व्य॒त । भु॒जे । न । पु॒त्रः ।
ओ॒ण्योः । सर॑त् । जा॒रः । न । योष॑णां । व॒रः । न ।
यो॒निं । आ॒स॒दं ॥

पदार्थः—(न) यथा (पुत्रः) सुतः (ओण्योः) मातापित्रोः (भुजे) बाहू (अव्यत) रक्षति एवम् (जामिरत्के) स्त्रोपासकरक्षकस्य परमात्मन आधारे विराजध्वम् यूयम् (न) यथा च (जारः) कफादि दोषाणां हन्ताऽग्निः (योषणाम्) स्त्रियम् (सरत्) प्राप्नोति (न) यथा च (वरः) वरः (योनिम्) वेदिं लभते एवंहि सर्वगुणाधारं परमात्मात्मानं (आसदम्) प्राप्नुवन्तु भवन्तः ।

पदार्थ—(न) जैसे (पुत्रः) पुत्र (ओण्योः) माता पिता की (भुजे) भुजाओं की (अव्यत) रक्षा करता है इसी प्रकार (जामिरत्के) अपने उपासकों की रक्षा करने वाले परमात्मा के आधार पर आप लोग विराजमान हों । और (न) जैसे कि (जारः) “जारयतीति

जारोऽग्निः” कफादि दोषों का इनन करने वाला अग्नि (योषणाम्) स्त्रियों को (सरत्) प्राप्त होता है और (न) जैसे कि, (वाः) वर (योनिम्) वेदी को (आसदम्) प्राप्त होता है, इसी प्रकार सर्वगुणाधार परमात्मा को आप लोग प्राप्त हों ।

भावार्थ—यहाँ कई एक दृष्टान्तों से परमात्मा की प्राप्ति का वर्णन किया है । कई एक लोग यहाँ “जारो न योषणां” के अर्थ स्त्रैण पुरुष अर्थात् स्त्री लम्पट पुरुष के करते हैं यह अर्थ वेद के आश्रय से सर्वथा विरुद्ध है क्योंकि वेद सदाचार का रस्ता बतलाता है दुर्गाचार का नहीं ।

स वीरो दक्षसाधनो वि यस्तस्तम्भ रोदसी ।

हरिः पवित्रे अव्यत वेधा न योनिमासदम् ॥ १५ ॥

सः । वीरः । दक्षसाधनः । वि । यः । तस्तम्भ । रोदसीऽ
इति । हरिः । पवित्रे । अव्यत । वेधाः । न । योनिं ।
आसदम् ॥

पदार्थः—(सः) सपरमात्मा (वीरः) सर्वगुण सम्पन्नः (दक्षसाधनः) चातुर्यादिवलानां प्रदाता च (यः) यश्च (रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (तस्तम्भ) आधरति सः (हरिः) दुर्गुणानां हन्ता परमात्मा (पवित्रे) पूतेऽन्तःकरणे तिष्ठन् (अव्यत) रक्षति (न) यथा (वेधाः) यजमानः (योनिं) स्वयज्ञमण्डपं (आसदम्) आश्रयति एवं परमात्मा पूतान्तःकरणे ।

पदार्थ—(सः) पूर्वोक्त परमात्मा (वीरः) सर्वगुणसम्पन्न

है (दक्षसाधनः) सब चातुर्यादि वृत्तों का देने वाला है, (रोदसी) बुलोक और पृथिवी लोक को (यः) जो (तत्तम्भ) सहारादिये खड़ा है, वह (हरिः) सब दुर्गुणों को हनन करने वाला परमात्मा (पवित्रे) पवित्र अन्तःकरण में विराजमान होकर (अव्यत) रक्षा करता है (न) जैसेकि, (वेधाः) यंजमान (योनिम्) अपने यज्ञमण्डपमें (आसदम्) स्थिर होता है इसी प्रकार परमात्मा पवित्र अन्तःकरणों में ज्ञानगति से प्रविष्टहोकर उन को प्रकाश करता है ।

भवार्थ—जो लोग अपने अन्तःकरणों को पवित्र बनाते हैं अर्थात् मन बुद्धि आदिकों को शुद्ध करते हैं उनके अन्तःकरणों में परमात्मा का अविर्भाव होता है ।

अव्यो वारैभिः पवते सोमो गव्ये अधि त्वचि ।

कनिक्रदवृषा हरिरिन्द्रस्याभ्येति निष्कृतम् ॥१६॥३॥

अव्यः । वारैभिः । पवते । सोमः । गव्ये । अधि । त्वचि ।
कनिक्रदत् । वृषा । हरिः । इन्द्रस्य । अभि । एति । निःकृतं ॥

पदार्थः—(हरिः) परमात्मा (इन्द्रस्य) कर्मयोगिनः (निष्कृतम्) संस्कृतान्तःकरणम् (अभ्येति) आप्नोति (वृषा) सर्वकामप्रदः सः (गव्ये, अधित्वाचि) इन्द्रियाधिष्ठातारिमनसि स्थिरो भूत्वा (कनिक्रदत्) गर्जन् (पवते) रक्षति (अव्यः) रक्षकः (सोमः) परमात्मा (वारैभिः) पवित्रभावैः स्वभक्तान् रक्षति ।

पदार्थ—(हरिः) उक्त परमात्मा (इन्द्रस्य) कर्मयोगी के (निष्कृतम्) सद्गुणसम्पन्न अन्तःकरण, को (अभ्येति) प्राप्त

होता है, (वृषा) वह सवकामनाओं की वर्षा करने वाला (गव्ये) अधित्वाचि, इन्द्रियों के अधिष्ठाता मनमें स्थिर होकर (कनिकदत्) गर्जता हुआ (पवते) रक्षा करता है, (सोमः) वह सर्वोत्पादक परमात्मा (अव्यः) जो सर्वरक्षक है वह (वारोभिः) पवित्र सद्भावों से सन्मार्गानुयायियों की रक्षा करता है ॥

भावार्थ—यहां कई एक लोग (गव्ये अधित्वाचि) के अर्थ गोचर्म के करते हैं ऐसा करना वेद के आशय से सर्वथा विरुद्ध है न केवल वेदाशय से विरुद्ध है किन्तु प्रसिद्धि सेभी विरुद्ध है क्यों कि अधित्वाचि के अर्थ गोचर्म पर गर्जना किये गये हैं और गोचर्म पर गर्जना अनुभव से सर्वथा विरुद्ध है इस अधित्वाचि के अर्थ मनरूप अधिष्ठाता के ही ठीक हैं किसी अन्य वस्तु के नहीं ।

इत्येकशततमं सूक्तं तृतीयो वर्गश्च समाप्तः ।

यह १०१ का सूक्त और तीसरा वर्ग समाप्त हुआ ।

अथ अष्टर्चस्य द्युत्तरशततमस्यसूक्तस्य—

१—८ त्रित ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥ छन्दः-१-४

८ निचृदुष्णिक् । ५-७ उष्णिक् ॥ ऋषभः स्वरः ॥

अथ परमात्मनोगुणगुणिभावेन उपासनमुपदिश्यते ।

अब परमात्माके गुणों द्वारा उसकी उपासना कथन करते हैं ।

क्राणा शिशुर्महीनां हिन्वन्नृतस्य दीधितिम् ।

विश्वा परि प्रिया भुवदधं द्विता ॥ १ ॥

क्राणा । शिशुः । महीनां । हिन्वन् । नृतस्य । दीधितिम् ।

विश्वा । परि । प्रिया । भुवत् । अध । द्विता ।

(अथ प्रकृतेर्जीवस्य च द्वैतं वर्ण्यते)

(अब प्रकृति और जीवरूपसे द्वैत का वर्णन करते हैं ।

पदार्थः—(शिशुः) प्रशस्यः सपरमात्मा (महानाम्) महतः पृथिव्यादिलोकान् (क्राणा) रचयन् (ऋतस्य) सत्यतायाः (दीधितिम्) प्रकाशम् (हिन्वन्) प्रेरयति, अथच (विश्वा, परि) सर्वजनेषु (प्रिया) प्रियत्वं (भुवत्) प्रकटयति (अध) अथ (द्विता) द्वैतभावेन जीवेन प्रकृत्याच लोकं रक्षति ।

पदार्थः—(शिशुः) अतिप्रशंसनीय परमात्मा (महानाम्) बड़े से बड़े पृथिव्यादिलोकों को (क्राणा) रचता हुआ (ऋतस्य) सच्चाई के (दीधितिम्) प्रकाश को (हिन्वन्) प्रेरित करता है और वह (विश्वा, परि) सबलोगों के ऊपर (प्रिया) प्रियभाव (भुवत्) प्रकट करता है (अध) और (द्विता) द्वैतभाव से प्रकृति और जीव द्वारा इस संसार की रक्षा करता है ।

भावार्थ—इस मंत्र में द्वैतवाद का वर्णन स्पष्टरीति से किया गया है ।

उप त्रितस्य पाष्योऽभक्त यद्गुहा पदम् ।

यज्ञस्य सप्त धामभिरध प्रियम् ॥ २ ॥

उप । त्रितस्य । पाष्योः । अभक्त । यत् । गुहा । पदम् । यज्ञस्य । सप्त । धामभिरध । अध । प्रियम् ॥

पदार्थः—(पाण्योः) प्रकृतिपुरुषरूपदृढाधिकरणमाश्रित्य
(त्रितस्य) गुणत्रयस्य (पदम्) स्थानम् (उपाभक्त)
समसेवत (यत्) यत् पदम् (गुहा) प्रकृतिरूपगुहायां
(यज्ञस्य) परमात्मसम्बन्धेन (सप्तधामभिः) महत्तत्त्वादि
भिः सप्तभिरपि प्रकृतिभिः (अध, प्रियम्) अतिप्रियतां धारयति ।

पदार्थ—(पाण्योः) प्रकृति और पुरुषरूपी जो दृढ अधिकरण
हैं उन के आधारपर (त्रितस्य) तीनों गुणों के (पदं) पद को (उपाभक्त)
सेवन किया (यत्) जो पद (गुहा) प्रकृतिरूपी गुहा में (यज्ञस्य)
परमात्मा के सम्बन्धसे (सप्तधामभिः) महत्तत्त्वादि सातों प्रकृतिओं
द्वारा (अध, प्रियं) अत्यन्त प्रियता को धारण करता है ।

भावार्थ—इस मंत्र में महत्तत्त्वादि कार्यकारणों द्वारा सृष्टि का
निरूपण किया गया है ।

त्रीणि त्रितस्य धारया पृष्ठेष्वेरया रयिम् ।

मिमीते अस्य योजना वि सुक्रतुः ॥ ३ ॥

त्रीणि । त्रितस्य । धारया । पृष्ठेषु । आ । ईरय । रयिं ।
मिमीते । अस्य । योजना । वि । सुक्रतुः ॥

पदार्थः—(त्रितस्य, धारया) गुणत्रयस्य धारणाशक्त्या
(पृष्ठेषु) ब्रह्माण्डे (त्रीणि) त्रीणि भूतानि (ईरय) प्रेरयन्
परमात्मा (रयिम्) ऐश्वर्यम् (मिमीते) उत्पादयति (सुक्रतुः)
सुप्रज्ञः सच (अस्य, योजना) अस्य ब्रह्माण्डस्य योजनां करोति ।

पदार्थ—(त्रितस्य धारया) तीनों गुणोंकी धारणारूप शक्तिसे (पृष्ठेषु) इसब्रह्माण्डमें (त्रीणि) तीन प्रकारके भूतों को (ईरय) प्रेरणा करता हुआ परमात्मा (रयिं) ऐश्वर्यको (पिपीते) उत्पन्न करता है (सुक्रतुः) शोभनप्रज्ञावाला परमात्मा (अस्य, योजना) इस ब्रह्माण्डकी योजना करता है ।

भावार्थ—प्रकृतिके सत्व, रज, तम, तीनों गुणों द्वारा परमात्मा इस ब्रह्माण्ड की रचना करता है ।

ज॒ज्ञानं॑ स॒प्त मा॒तरौ॑ वे॒धाम॑शासत श्रि॒ये ।

अ॒यं ध्रु॒वो र॒यीणां॑ चि॒केत॑ यत् ॥ ४ ॥

ज॒ज्ञानं॑ । स॒प्त । मा॒तरः॑ । वे॒धां । अ॒शास॑त । श्रि॒ये । अ॒यं ।
ध्रु॒वः । र॒यीणां॑ । चि॒केत॑ । यत् ॥

पदार्थः—(सप्तमातरः) महत्तत्त्वादिप्रकृतयः सप्तसंख्याकाः (जज्ञानम्) आविर्भूतम् (वेधाम्) परमात्मानम् (श्रिये) ऐश्वर्याय (अशासत) आश्रयन्ते (अयम्) अयं परमात्मा (ध्रुवः) अचलः (यत्) यश्च (रयीणाम्) सर्व लोकैश्वर्याणां (चिकेत) ज्ञातास्ति ।

पदार्थः—(सप्त, मातरः) महत्तत्त्वादि सातों प्रकृतियों (जज्ञानं) आवर्माव को प्राप्त (वेधां) जो परमात्मा है (श्रिये) ऐश्वर्य केलिये उसको (अशासत) आश्रयण करती हैं (अयं) उक्तपरमात्मा (ध्रुवः) अचल रूपसे विराजमान है, और (यत्) जो (रयीणां) सब लोकलोकान्तरोंके ऐश्वर्य का (चिकेत) ज्ञाता है ।

भावार्थ—इस में महत्तत्त्वादि सातों प्रकृतियों का वर्णन है ।

अस्य व्रते सजोषसो विश्वे देवासो अद्भुहः ।

स्पर्हा भवन्ति रन्तयो जुषन्त यत् ॥ ५ ॥ ४ ॥

अस्य । व्रते । सजोषसः । विश्वे । देवासः । अद्भुहः ।
स्पर्हाः । भवन्ति । रन्तयः । जुषन्त । यत् ॥

पदार्थः—(अस्य) अस्य परमात्मनः (व्रत) नियम मे (सजोषसः) संगताः सन्तः (विश्वे, देवासः) सम्पूर्णविद्वांसः (अद्भुहः) द्रोहरहिताः सन्तः परमात्मानमुपासीरन् (यत्) यदि (रन्तयः) रमणशीलास्ते (जुषन्त) प्रेम्णा परमात्मानं भजन्ते तदा (स्पर्हाः) लोकस्यातिहितकारकाः (भवन्ति) भवन्ति ।

पदार्थ—(अस्य) इस परमात्मा के (व्रते) नियम में (सजोषसः) संगतहुए (विश्वे, देवासः) सम्पूर्णविद्वान् (अद्भुहः) द्रोहरहित होकर उक्त परमात्मा की उपासना करें (यत्) यदि (रन्तयः) रमणशील उक्तविद्वान् (जुषन्त) उक्त परमात्मा की प्रीति से भक्ति करते हैं (स्पर्हाः) तो संसारके अत्यन्त प्रिय करने वाले (भवन्ति) होते हैं ।

भावार्थ—जो लोग राग द्वेष रहित होकर परमात्मा की भक्ति करते हैं वे अपने सामर्थ्यसे संसार का बहुत उपकार कर सकते हैं ।

यमी गर्भमृतावृथो दृशे चारुमजीजनन् ।

कविं मंहिष्ठमध्वरे पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

यं । ईमिति । गर्भं । ऋतवृधः । दृशे । चारुं । अजीजनन् ।
कविं । मंहिष्ठं । अध्वरे । पुरुस्पृहं ॥

पदार्थः—(ऋतवृधः) यज्ञकर्मसु कुशला विद्वांसः (यम, ईम्) यस्य परमात्मनः (गर्भम्) ज्ञानरूपगर्भम् दधति (दृशे) लोकप्रकाशाय तेन (चारुम्) सुन्दरसन्तानम् (अजीजनन्) उत्पादयन्ति, स परमात्मा (कविम्) सर्वज्ञः (मंहिष्ठम्) पूजनीयतमः (पुरुस्पृहम्) सर्वोपास्यः (अध्वरे) ज्ञानयज्ञे चोपास्यः ।

पदार्थ—(ऋतवृधः) यज्ञकर्ममें कुशलविद्वान् (यमी) जिस उक्त परमात्माके (गर्भं) ज्ञानरूपगर्भको धारण करते हैं (दृशे) संसारके प्रकाशके लिये उससे (चारुं) सुन्दर संतान को (अजीजनन्) उत्पन्न करते हैं, वह परमात्मा (कविं) सर्वज्ञ (मंहिष्ठं) अत्यन्त पूजनीय, और (पुरुस्पृहं) सबका उपास्यदेव है (अध्वरे) ज्ञानयज्ञों में उक्त परमात्मा उपासनीय है ।

भावार्थ—जो इस चराचर ब्रह्माण्ड का उत्पादक परमात्मा है उसकी उपासना ज्ञानयज्ञ, योगयज्ञ, तपोयज्ञ, इत्यादि अनन्त प्रकार के यज्ञों द्वारा की जाती है ।

समीचीने अभीत्मना यद्वा ऋतस्य मातरा ।

तन्वाना यज्ञमानुषग्यदञ्जते ॥ ७ ॥

समीचीने इति संईचीने । अभि । त्मना । यद्वा इति ।
ऋतस्य । मातरा । तन्वानाः । यज्ञं । आनुषक् । यत् ।
अञ्जते ।

पदार्थः—सपरमात्मा (ऋतस्य) अस्यसंसारस्य (मा-
तरा) निर्मातारौ द्युलोकपृथिवीलोकौ रचयति । तौच लोकौ
(समीचीने) सुन्दरौ (यही) दीर्घौच (तन्वानाः) अस्य
प्रकृतिरूपतन्तुजालस्य विस्तारयितारौ (त्मना) तस्य परमात्मनः
स्वसामर्थ्येनोत्पन्नौ च स्तः । (यत्) यदा योगिजनाः (यज्ञम्)
इमं ज्ञानयज्ञं (आनुषक्) आनुषङ्गिकरूपेण सेवन्ते तदा
(अभ्यञ्जते) उक्तपरमात्मनः साक्षात्कारं प्राप्नुवन्ति ।

पदार्थ—वह परमात्मा (ऋतस्य) इस संसारके (मातरा)
निर्माणकरनेवाले द्युलोक और पृथिवी लोकको रचता है वह द्युलोक और
पृथिवी लोक (समीचीने) सुन्दर हैं (यही) बड़े हैं (तन्वानाः) इस
प्रकृतिरूपी तन्तुजाल के विस्तार करने वाले हैं और (त्मना) उस परमा-
त्मा के आत्मभूत सामर्थ्य से उत्पन्न हुए हैं (यत्) जब योगीलोग (यज्ञं)
इस ज्ञानयज्ञको (आनुषक्) आनुषङ्गिक रूपसे सेवन करते हैं अर्थात्
साधन रूपसे आश्रयण करते हैं तो (अभ्यञ्जते) उक्त परमात्मा के
साक्षात्कार को प्राप्त होते हैं ।

भावार्थ—जो लोग इस कार्यसंसार और इस के कारणभूत
ब्रह्म के साथ यथायोग्य व्यवहार करते हैं वे शक्ति सम्पन्न हो कर इस
संसार की यात्रा करते हैं ।

ऋत्वा शुक्रेभिरक्षमिर्ऋणोरपं व्रजं दिवः ।

हिन्वन्नृतस्य दीधितिं प्राध्वरे ॥ ८ ॥ ५ ॥

ऋत्वा । शुक्रेभिः । अक्षमिः । ऋणोः । अपं । व्रजं ।
दिवः । हिन्वन् । ऋतस्य । दीधितिं । प्र । अध्वरे ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! भवान् (ब्रजम्) ज्ञानरूप प्रकाशेन ब्रजनाद्ब्रजोऽन्धकारं तत् (कृत्वा) कर्मणा (शुक्रेभिः, अक्षभिः) बलवद्भिर्ज्ञानेन्द्रियैश्च (दिवः) द्युलोकात् (अपर्णोः) अपसारयतु (प्राध्वरे) अस्मिन् ज्ञानयज्ञे च (ऋतस्य, दीधितिम्) सत्यताप्रकाशम् (हिन्वन्) प्रेरयन् मदज्ञानमपनयतु ।

पदार्थः—हे परमात्मन् ! आप (ब्रजं) ब्रजतीति ब्रजः—अन्धकार, जो ज्ञानरूपप्रकाशसे दूरभागजाय उसको (कृत्वा) कर्मों के द्वारा (शुक्रेभिः, अक्षभिः) बलवान् ज्ञानेन्द्रियों के द्वारा (दिवः) द्युलोकसे (अपर्णोः) दूरकरे और (प्राध्वरे) इस ज्ञानयज्ञ में (ऋतस्य दीधितिम्) सच्चाई के प्रकाशको (हिन्वन्) प्रेरणा करतेहुए आप हमारे अज्ञान को दूरकरे ।

भावार्थः—इस मंत्र में अज्ञान की निवृत्ति के साधनों का वर्णन है अर्थात् जो पुरुष ज्ञानादि द्वारा जप तप आदि संयम सम्पन्न हो कर तेजस्वी बनते हैं वे अज्ञान को निवृत्त करके प्रकाशस्वरूप ब्रह्म में विराजमान होते हैं

इति द्व्युत्तरशततमसूक्तं पञ्चमो वर्गश्च समाप्तः ।

यह १०२ कासूक्त और पाचवाँ वर्ग समाप्त हुआ ।

प्र पुनानाय वेधसे सोमाय वच उद्यतम् ।

भृतिं न भेरा मतिभिर्जुजोषते ॥ १ ॥

प्र । पुना॒नाय॑ । वे॒धसे॑ । सोमा॒य । वचः॑ । उत्प॒द्यतं॑ ।

भृ॒तिं । न । भ॒र । । म॒तिभिः॑ । जुजोष॑ते ॥

पदार्थः—(सोमाय) सर्वोत्पादकाय (वेधसे) जगतः कर्त्रे (पुनानाय) सर्वस्य पावकाय (जुजोषते) शुभकर्मणि योजकाय परमात्मने (मातिभिः) भक्त्या मम स्तुतिभिः (वचः) वाक् (उद्यतम्) उद्यता भवतु । (भृतिं, न) भृत्यमिव मां सपरमात्मा (भर) भरतु ।

पदार्थः—(सोमाय) सर्वोत्पादक (वेधसे) जो सबका विधाता परमात्मा है, (पुनानाय) सबको पवित्र करने वाला है, (जुजोषते) जो शुभकर्मों में युक्त करने वाला है उस के लिये (मातिभिः) हमारी भक्तिरूपी (वचः) वाणी स्तुतियों के द्वारा (उद्यतम्) उद्यत हों, और उक्त परमात्मा (भृतिम्) भृत्य के (न) समान हमें (भर) ऐश्वर्य्य से परिपूर्ण करे, ॥

भावार्थः—जो लोग परमात्मपरायण होते हैं परमात्मा उन्हें अवश्यमेव ऐश्वर्यों से भरपूर करता है, वा यों कहो कि जिसप्रकार स्वामी भृत्य को भृति देकर प्रसन्न होता है इसी प्रकार परमात्मा अपने उपासकों का भरण पोषण करके उन्हें उन्नतिशील बनाता है ।

परि वाराण्यव्यया गोभिर्ञ्जानो अर्षति ।

त्री सधस्था पुनानः कृणुते हरिः ॥ २ ॥

परि । वाराणि । अव्यया । गोभिः । अञ्जानः । अर्षति ।

त्री । सधस्था । पुनानः । कृणुते । हरिः ॥

पदार्थः—(गोभिः, अञ्जानः) अन्तःकरणवृत्तिभिः साक्षात्कृतः परमात्मा (अव्यया) स्वरक्षायुक्तशक्त्या (वाराणि) वरणार्हानि अन्तःकरणानि (पर्यर्षति) प्राप्नोति । (त्री,

सधस्था) कारणसूक्ष्मस्थूलोत्तमकत्रिविधशरीराणि (पुनानः)
पवित्रयन् (हरिः) अन्तःकरणस्य मलविक्षेपादिदोषनाशकः
(कृणुते) उपासकमपि पावयति ।

पदार्थ—(गोभिरञ्जाना) अन्तःकरण की वृत्तियों द्वारा
साक्षात्कारकोप्राप्त हुआ परमात्मा (अव्यया) अपनी रक्षायुक्त शक्तिसे
(वाराणि) वरणयोग्य अर्थात् पात्रता को प्राप्त अन्तःकरणों को (परि,
अर्पति) प्राप्त होता है, (त्री, सधस्था) कारण, सूक्ष्म और स्थूल तीनों
शरीरोंको (पुनानः) पवित्र करता हुआ (हरिः) वह अन्तःकरण के
मलविक्षेपादिदोषों को हरणकरने वाला परमात्मा (कृणुते) उपासक को
पवित्र करता है ।

भावार्थ—जो लोग अन्तःकरण के मलविक्षेपादि दोषों को
दूर करते हैं वे लोग परमात्मज्ञान के अधिकारी बन कर परमात्म-
ज्ञान का लाभ करते हैं ।

परि कोशं मधुश्चुतमव्यये वारे अर्पति ।

अभि वाणीर्ऋषीणां सप्त नूषत ॥ ३ ॥

परि । कोशं । मधुः । चुतम् । अव्यये । वारे । अर्पति ।

अभि । वाणीः । ऋषीणां । सप्त । नूषत ॥

पदार्थः—(मधुश्चुतम्) प्रेमरूपमाधुर्यस्रोतः (कोशम्)
अन्तःकरणम् (अव्यये, वारे) रक्षायुक्तं वरणीयं च तत्र
परमात्मा (पर्यर्पति) विराजते (वाणीः, अभि) भक्तिमभि-
लक्ष्य (ऋषीणाम्, सप्त) ज्ञानेन्द्रियाणां सप्तच्छिद्रान्
(नूषत) अलंकरोति ।

पदार्थ—(मधुञ्चुतम्) जोमेमरूपी माधुर्य का स्रोत (कोशम्) अन्तःकरण है (अव्यये) रक्षायुक्त (वारे) वरणीय जो स्थिर है, उसमें (परि, अर्षति,) परमात्मा प्राप्त होता है, और (वाणीः, अभि) भक्ति को लक्ष्य रखकर (ऋषीणाम्, सप्त) जो ज्ञानोन्द्रियों के सप्त छिद्र हैं उन को (नूषत) विभूषित करता है ॥

भावार्थ—परमात्मा उपासक की ज्ञानेन्द्रियों को निर्मलकरके उनमें शुद्ध ज्ञान प्रकाशित करता है ।

परि नेता मतीनां विश्वदेवो अदाभ्यः ।

सोमः पुनानश्चम्वोर्विशद्वरिः ॥ ४ ॥

परि । नेता । मतीनां । विश्वदेवः । अदाभ्यः । सोमः ।
पुनानः । चम्वोः । विशत् । हरिः ।

पदार्थः—(विश्वदेवः) अखिलविश्वप्रकाशकः (अदाभ्यः) अनाभिभाव्यः परमात्मा (मतीनां, नेता) सर्वेषां बुद्धेर्नेतास्ति (सोमः) सर्वोत्पादकः (हरिः) परमात्मा (चम्वोः) जीवप्रकृत्योः (परिविशत्) प्रविशति ।

पदार्थ—(विश्वदेवः) जो सम्पूर्ण विश्वका प्रकाशक परमात्मा है, (अदाभ्यः) किसी से तिरस्कृत नहीं हो सकता किन्तु सर्वोपारि होकर विराजमान है, (हरिः) परमात्मा (चम्वोः) जीव और प्रकृतिरूपी दोनों प्रकृतियों में (परिविशत्) प्रवेशकरता है ॥

भावार्थ—परमात्मा शुभ बुद्धियों का प्रदान करने वाला है ।

परि दैवीरनु स्वधा इन्द्रेण याहि सरथम् ।

पुनाना वाघद्वाघाद्भिरमर्त्यः ॥ ५ ॥

परि॑ । दैवीः । अनु॑ । स्वधाः । इन्द्रे॑ण । याहि॑ । स॒ऽऽरथं॑ ।
पुना॑नाः । वाघ॑त् । वाघ॑त्त॒ग्भिः । अम॑र्त्यः ॥

पदार्थः—(इन्द्रेण) कर्मयोगिणा (सरथम्) समान-
भावं प्राप्य (पुनानाः) सर्वेषां पावकः परमात्मा (स्वधाः)
स्वधया सृष्टिं कुर्वन् (दैवीः, अनु) दैव्याः सम्पत्तेरनुकुलं
(परियाहि) याति (वाघद्भिः) वैदिकैश्च सह (अमर्त्यः)
अव्ययः परमात्मा (वाघत्) शब्दायमानः स्वप्रकाश्यप्रकाशक
भावरूपयोगेन वैदिकान्पवित्रयति ।

पदार्थ—(इन्द्रेण) कर्मयोगी के साथ (सरथम्) समान भाव
को प्राप्त होकर (पुनानाः) सबको पवित्र करने वाला परमात्मा (स्वधाः)
स्वधा से सृष्टि करता हुआ (देवीरनु) दैवी सम्पत्ति के अनुकूल (परि-
याहि) गमन करता है । और (वाघद्भिः) वैदिक लोगों के साथ
(वाघत्) सशब्द (अमर्त्यः) अमरणधर्मा परमात्मा अपने प्रकाश्य-
प्रकाशकभावरूपी योग से वैदिक लोगों को पवित्र करता है । ॥

भावार्थ—इस मंत्र में दैवी सम्पत्ति के गुणों का वर्णन किया है ।

परि॑ स॒प्तिर्न॑ वा॒ज॒युर्दे॒वो दे॒वेभ्यः॑ सु॒तः ।

व्या॒न॒शिः प॒वंमा॒नो वि॒ धा॒वति॑ ॥ ६ ॥ ६ ॥

परि॑ । स॒प्तिः । न । वा॒ज॒ऽयुः । दे॒वः । दे॒वेभ्यः॑ । सु॒तः ।
वि॒ऽआ॒ना॒शिः । प॒वंमा॒नः । वि॒ । धा॒व॒ति॑ ॥

पदार्थः—(देवः) दिव्यस्वरूपः परमात्मा (देवेभ्यः,
सुतः) विद्वद्भ्यः संस्कृतेभ्यः (वाजयुः) ऐश्वर्यसम्पन्नश्च

(व्यानाशिः) सर्वव्यापकः (पवमानः) पावयिता सपरमात्मा
(साप्तिः, न) विद्युदिव (परिधावति) सर्वत्र विराजते ।

पदार्थ—(देवः) उक्त दिव्यस्वरूप परमात्मा (देवेभ्यः, सुतः)
जो विद्वानों के लिये संस्कृत है, और (वाजयुः) ऐश्वर्यसम्पन्न
(व्यानाशिः) सर्वव्यापक (पवमानः) सबको सावित्र करने वाला वह
परमात्मा (साप्तिः) विद्युत् के (न) समान (परिधावति) सर्वत्र
विराजमान हो रहा है ।

भावार्थ—इस में परमात्मा की व्यापकता को विद्युत् के दृष्टान्त
से स्पष्ट किया है ।

इतिऋग्यजुस्सामयजुर्गणेशसूक्तं षष्ठोऽवर्गश्च समाप्तः

यह १०३ का सूक्त और छठा वर्ग समाप्त हुआ ।

सखाय आ निषीदत पुनानाय प्रगायत ।

शिशुं न यज्ञैः परि भूषत श्रिये ॥ १ ॥

सखायः । आ । निषीदत । पुनानाय । प्र । गा॒य॒त ।

शि॒शुं । न ! य॒ज्ञैः । परि॑ । भू॒ष॒त । श्रि॒ये ॥

पदार्थ—(सखायः) हे उपासकाः ! यूयम् (आ,
निषीदत) यज्ञवेद्यामागत्य विराजध्वम् (पुनानाय) सर्वशो-
धकाय परमात्मने (प्रगायत) साधु गानं कुरुत (श्रिये)
ऐश्वर्य (शिशुम्, न) शंसनीयमिव (यज्ञैः) ज्ञानयज्ञादिभिः
(परि, भूषन) अलंकुरुत ।

पदार्थ—(सखायः) हे उपासक लोगो ! आप (आनिर्णीत) यज्ञवेदी पर आकर स्थिर हों (पुनानाय) जो सबको पवित्र करने वाला है, उसके लिये [प्रगायत] गायन करो [श्रिये] ऐश्वर्य के लिये [शिशुम्] “यः शंसनीयो भवति सा शिशुः” प्रशंसा के योग्य है उसको [यज्ञः] ज्ञानयज्ञादि द्वारा (परिभूषत) अलंकृत करो ।

भावार्थ—उपासक लोग परमात्मा का ज्ञानयज्ञादि द्वारा ज्ञान करके उसके ज्ञान को सर्वत्र प्रचार करते हैं ।

समी वत्सं न मातृभिः सृजतां गयसाधनम् ।

देवाव्यं मदमभि दिशवसम् ॥ २ ॥

सं । ईमिति । वत्सं । न । मातृभिः । सृजतां । गयसाधनं ।
देवऽअव्यं । मदं । आभि । दिशवसं ॥

पदार्थः—(गयसाधनम्) ज्ञानसाधनम् (देवाव्यम्) देवरक्षकम् (मदम्) आनन्दमयं (दिशवसम्) महाबालिनम् (वत्सं, न) सर्वाभिव्यक्तशक्तिमिव स्थितं (ईम्) इमं परमात्मानम् (मातृभिः, संसृजत) विद्वांसः बुद्धिवृत्तिभिः साक्षात्कुर्वन्ति ।

पदार्थ—(गयसाधनम्) ज्ञानका साधन जो परमात्मा है (देवाव्यम्) देवों का रक्षक (मदम्) जो आनन्दस्वरूप है (दिशवसम्) जो बलिष्ठ है (वत्सं, न) जो सर्वाभिव्यक्त शक्ति के समान है (ईम्) इसको (मातृभिः, संसृजत) विद्वान् लोग बुद्धिवृत्तिद्वारा साक्षात्कार करते हैं ॥

भावार्थ—परमात्मा दैवीसम्पत्तिवाले पुरुषों को अपनी दिव्य शक्तियों से विभूषित करता है और जो लोग अनाचारी आसुरी भाव सम्पन्न हैं उन को परमात्मा ज्ञान की ज्योतिसे देवपुरुषों के समान लाभ नहीं होता तात्पर्य यह है कि दिव्यपुरुषों में परमात्मा की ज्योति प्रतिविम्बित होती है और तमरूप भावों से दूषित पुरुषों में नहीं ।

पुनातां दक्षसाधनं यथा शर्धाय वीतये ।

यथा मित्राय वरुणाय शन्तमः ॥ ३ ॥

पुनात । दक्षसाधनं । यथा । शर्धाय । वीतये । यथा । मित्राय । वरुणाय । शन्तमः ॥

पदार्थः—(दक्षसाधनम्) सम्पूर्णज्ञानानामेकमात्राधारः । परमात्मा यस्तस्योपासनां (शर्धाय) बलाय (वीतये) तृप्तये (पुनात) कुरुत (यथा) येन प्रकारेण (मित्राय) उपदेश काय (वरुणाय) अध्यापकायच (शन्तमः) समुत्पदः स्यात् तथोपासीध्वम् ।

पदार्थ—(दक्षसाधनम्) सम्पूर्ण ज्ञानों का एक मात्र आधार जो परमात्मा है, उसकी उपासना (शर्धाय) बलके लिये (वीतये) तृप्ति के लिये (पुनात,) आपलोग करें (यथा) जिसप्रकार (मित्राय) उपदेशक के लिये और (वरुणाय) अध्यापक के लिये (शन्तमः) सुखों का विस्तार करने वाला वह परमात्मा हो, उस प्रकार आप उसके ज्ञान को लाभ करें ।

भावार्थ—जिसप्रकार ग्रह उपग्रहों का केन्द्र सूर्य है इसीप्रकार सबज्ञानों का आधार परमात्मा है जो लोग ज्ञानी तथा विज्ञानी बन कर

देश का सुधार करना चाहते हैं उन को चाहिये परमात्मा से ज्ञानरूपी दीप्ति का लाभ करें ।

अ॒स्मभ्यं॑ त्वा वसु॒विदम॒भि वाणी॑रनूषत ।

गोभि॑ष्टे वर्णम॒भि वा॑सयामसि ॥ ४ ॥

अ॒स्मभ्यं॑ । त्वा । वसु॒विदं॑ । अ॒भि । वाणीः॑ । अ॒नूष॒त ॥
गोभिः॑ । ते । वर्ण॑ । अ॒भि । वा॒स॒या॒म॒सि ॥

पदार्थः—(वसुविदम्) विविधैश्वर्यप्रदं भवन्तं (अस्मभ्यम्) अस्माकम् (वाणीः) स्तुतिवाक् (अभ्यनूषत) वर्णयतु (ते) तव (वर्ण) वर्णनम् (गोभिः) चित्तवृत्तिभिः (अभिवासयामसि) चित्ते वासयाम ।

पदार्थ—(वसुविदम्) सम्पूर्णप्रकारके ऐश्वर्यों को देने वाले आपको (अस्मभ्यम्) हमारी (वाणीः) स्तुतिरूपवाणी (अभ्यनूषत) वर्णन करे (ते) तुम्हारे (वर्णम्) वर्णन को (गोभिः) चित्तवृत्तियों द्वारा (अभिवासयामसि) अपने चित्तमें वसायें ॥

भावार्थ—परमात्मा अनन्तगुणसम्पन्न है उस के गुणों के वर्णन को जो पुरुष श्रवण मनन और निदिध्यासन द्वारा चित्त में वसाते हैं वे पुरुष अवश्यमेव ज्ञानयोगी बनते हैं ।

स नो॑ म॒दानां॑ प॒त इ॒न्दो दे॒वप्स॑रा असि ।

सखे॑व॒सख्ये॑ गा॒तुवि॑त्तमो भव ॥ ५ ॥

सः । नः । म॒दा॒नां । प॒ते । इ॒न्दोऽ॒स्ति । दे॒व॒प्स॒राः । अ॒सि ।
सखा॑ऽइव । स॒ख्ये । गा॒तु॒वि॒त्त॒मः । भ॒व ॥

पदार्थः—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् !
(मदानांपते) आनन्दानां स्वामिन् ! (सः) प्रसिद्धो भवान्
(देवप्सराः) दिव्यरूपः (असि) अस्ति (नः) अस्मभ्यम्
(सखेव, सख्ये) यथा सखा स्वमित्रम् (गातुवित्तमः) मार्गं
दर्शयति एवं भवानापिमार्गदर्शकः (भव) भवतु ।

पदार्थ—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! (मदानां,
पते) आनन्दपते परमात्मन् ! (सः) पूर्वोक्तगुणसम्पन्न आप (देव
प्सराः) दिव्यरूप (असि) हो (नः) हमारे लिये (सखेव, सख्ये)
जैसे मित्र अपने मित्र के लिये (गातुवित्तमः) मार्ग दिखलाता
है इसी प्रकार आप भी रास्ता दिखलानेवाले (भव) हों ॥

भावार्थ—परमात्मा सबको सन्मार्ग दिखलाने वाला है और
जिसप्रकार मित्र अपने मित्रका हितचिन्तन करता है इसप्रकार परमात्मा
सबका हितचिन्तन करने वाला है

स॒ने॒मि कृ॒ध्यः॑ स्म॒दा र॒क्ष॒सं कंचि॒द॒त्रि॒णम् ।

अ॒पादे॒वं द्र॒युर्म॑हो॒ युयो॑धि नः ॥ ६ ॥ ७ ॥

स॒ने॒मि । कृ॒धि । अ॒स्मत् । आ । र॒क्ष॒सं । कं । चि॒त् । अ॒त्रि॒णं ।
अ॒पं । अ॒दे॒वं । द्र॒युं । अ॒हः । यु॒यो॒धि । नः ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! भवान् (अस्मत्) अस्माद्य-
जकर्तुः (सनेमि) शाश्वतिकमैत्रीं (कृधि) उत्पादयतु

(कञ्चिदत्रिणम्) कञ्चिदपि हिंसकम् (रक्षसं) राक्षसम्
(अपादेवम्) दिव्यसम्पत्तिगुणरहितम् (द्रयुम्) सत्या-
सत्यमायायुक्तम् मर्त्तोऽपसारयतु (नः) अस्माकम् (अंहः)
पापम् (युयोधि) अपहन्तु ।

पदार्थः—हे परमात्मन् ! आप इस यज्ञकर्ताके (सनेमि) सना-
तनकाल के मैत्रीभवनको (कृधि,) धारण करें (कञ्चिदात्रिणम्)
कोई भी हिंसक क्यों न हो उसको (रक्षसम्) जो राक्षस हो (अपादे-
वम्) जो दैवीसम्पत्ति के गुणों से रहित है (द्रयुम्) झूठ सच की माया
से मिला हुआ है, उसको हमसे दूर करो और (नः) हमारे (अंहः)
पापों को (युयोधि) दूर करो ।

भावार्थः—परमात्मा पापी पुरुषों का हननकरके निष्कपटता का
प्रचार करता है ।

तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत ।

शिशुं न यज्ञैः स्वदयन्त गूर्तिभिः ॥ १ ॥

तं । वः । सखायः । मदाय । पुनानं । अभि । गायत ।

शिशुं । न । यज्ञैः । स्वदयन्त । गूर्तिभिः ॥

पदार्थः—(सखायः) हे उपासकाः ! (यज्ञैः, स्वदयन्तः)
यतोयूयं यज्ञैः परमात्मानं स्तुथ अतः (गूर्तिभिः) स्तुतिभिः
(तं) उक्तपरमात्मानम् (वः, पुनानम्) युष्माकं
पावयितारम् (शिशुम्) शंसनीयम् (मदाय) आनन्दाच्च
(अभिगायत) सम्यग्गायत ।

पदार्थ— (सखायः) हे उपासक लोगो ! (यज्ञैः स्वदयन्तः) जो कि आपलोग यज्ञद्वारा परमात्मा का स्तवन करते हैं (गूर्तिभिः) स्तुतियों द्वारा (तस्मै) उस परमात्मा को (वः पुनानम्) जो आपसबका पवित्रकरनेवाला है (शिशुम्) प्रशंसनीय है, उसको आनन्दके लिये (अभिगायत) गायन करें ॥

भावार्थ— जो लोग परमात्मा के यज्ञ को गायन करते हैं वे अवश्यमेव परमात्मज्ञान को प्राप्त होते हैं ।

स वत्स इव मातृभिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते ।

देवावीर्मदो मतिभिः परिष्कृतः ॥ २ ॥

सं । वत्सः । इव । मातृभिः । इन्दुः । हिन्वानः । अज्यते ।
देवऽअवीः । मदः । मतिभिः । परिष्कृतः ॥

पदार्थः—(देवावीः) देवानां रक्षकः (इन्दुः) प्रकाशमयः परमात्मा (हिन्वानः) उपास्यमानः (मतिभिः) चित्तवृत्तिभिः (समज्यते) उपास्यते । सः (मदः, वत्सः, इव) परमानन्द इव (मतिभिः) ज्ञानेन्द्रियैः (परिष्कृतः) संस्कृतः सन् ध्यानविषयो भवति ।

पदार्थ—(देवावीः) देवताओं का रक्षक (इन्दुः) प्रकाशस्वरूप परमात्मा (हिन्वानः) । उपास्यमान (मतिभिः) चित्तवृत्तियों द्वारा (समज्यते) उपासन किया जाता है वह (मदः वत्स, इव) परमानन्द के समान (मातृभिः) ज्ञानेन्द्रियों द्वारा (परिष्कृतः) परिष्कारको प्राप्त ध्यानविषय होता है ।

भावार्थ— जो लोग अपनी चित्तवृत्तियों को निर्मल करके उस

परमात्मा का ध्यान करते हैं परमात्मा अवश्यमेव उनके ध्यानका विषय होता है ।

अयं दक्षाय साधनोऽयं शर्धाय वीतये ।

अयं देवभ्यो मधुमत्तमः सुतः ॥ ३ ॥

अयं । दक्षाय । साधनः । अयं । शर्धाय । वीतये । अयं ।
देवभ्यः । मधुमत्तमः । सुतः ॥

पदार्थः—(अयम्) अयं परमात्मा (दक्षाय, साधनः)
चातुर्यस्यैकमात्रसाधनोऽस्ति (अयम्) अयंच (शर्धाय)
बलाय (वीतये) तृप्तयेच (मधुमत्तमः) आनन्दमयः
(अयं) अयंच (देवभ्यः) विद्वद्भ्यः (सुतः) अभिव्यक्तोऽस्ति ।

पदार्थ—(अयम्) वह परमात्मा जो (दक्षाय, साधनः) चातुर्य
का एकमात्र साधन है (अयम्) वह (शर्धाय) बलके लिये
(मधुमत्तमः) आनन्दमय है (अयम्) वह (देवभ्यः) विद्वानों के लिये
(सुतः) अभिव्यक्त है ।

भावार्थ—सब प्रकार की नीति का साधन एकमात्र परमात्मा है
जो विद्वान् नीतिनिपुण होना चाहते हैं वे भी एकमात्र परमात्मा की
शरण लें ।

गोमन्त्र इन्दो अश्ववत्सुतः सुदक्ष धन्व ।

शुचिं ते वर्णमधि गोषु दीधरम् ॥ ४ ॥

गोमन्त्र । नः । इन्दोऽऽति । अश्ववत् । सुतः । सुदक्ष ।
धन्व । शुचिं । ते । वर्ण । अधि । गोषु । दीधरं ॥

पदार्थः—(इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ? (सुदक्ष) हे सर्वज्ञ (सुतः) भवान् सर्वत्राभिव्यक्तः (नः) अस्मभ्यम् (गोमत्) ज्ञानयुक्तम् (अश्ववत्) क्रियायुक्तं च ऐश्वर्यं (धन्व) उत्पादयतु येन (ते) तव (शुचिं, वर्णम्) शुद्धस्वरूपम् (अधिगोषु) मनोबुद्धयदिषु (दीधरम्) धारयाम ।

पदार्थ—(इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् । (सुदक्ष) सर्वज्ञ (सुतः) आप सर्वत्र अभिव्यक्त हैं (नः) हमको (गोमत्) ज्ञानयुक्त (अश्ववत्) क्रियायुक्त ऐश्वर्य को (धन्व) प्राप्त कराये ताकि (ते) तुम्हारे (शुचिवर्णम्) शुद्धस्वरूप को (अधिगोषु) मन बुद्धि आदिकों में (दीधरम्) धारण करें ।

भावार्थ—जेलोग परमात्मा के शुद्धस्वरूप का ध्यान करते हैं परमात्मा उन के ज्ञानको अपनी ज्योति से अवश्यमेव देदीप्यमान करता है ।

स नो हरीणां पत इन्द्रो देवप्सरस्तमः ।

सखेव सख्ये नर्यो रुचे भव ॥ ५ ॥

सः । नः । हरीणां । पते । इन्द्रोऽइति । देवप्सरःस्तमः । सखा । इव । सख्ये । नर्यः । रुचे । भव ॥

पदार्थः—(हरीणां, पते) हे अखिलप्रकाशाधार ! भवान् (देवप्सरस्तमः) दिव्यतमतेजोयुक्तोऽस्ति (सः) सभवान् (नः, नर्यः) अस्माकं याजकानां (रुचे, भव) दीप्तये भवतु (सख्ये, सखा, इव) यथा सखा स्वमित्रस्य तेजोवर्धको भवति ।

पदार्थ—(हरीणां, पते) हे अखिलप्रकाशाधार ! (इन्दो) परमात्मन् ! आप (देवप्सरस्तमः) दिव्य से दिव्य तेजवाले हैं (सः) वह आप (नैः, नर्यः) हमसब यज्ञकर्ताओं की (रुचे, भव) दीप्ति के लिये हों (सख्ये, सखा, इव) जिस प्रकार मित्र मित्रके लिये तेजोवर्द्धक होता है।

भावार्थ—जिस प्रकार सूर्य अन्य पदार्थों के तेज को देदीप्यमान करता है इसी प्रकार परमात्मा भी ज्ञान विज्ञानादि तेजों में लोगों को देदीप्यमान करता है।

सनेमि त्वमस्मदाँ अदेवं कं चिदत्रिणम् ।

साह्वान् इन्दो परि बाधो अप द्वयुम् ॥ ६ ॥

सनेमि । त्वं । अस्मत् । आ । अदेवं । कं । चित् । अत्रिणं ।
सह्वान् । इन्दोऽहति । परि । बाधः । अपद्वयुं ॥ ६ ॥

पदार्थ—(इन्दो) हे भगवन् ! (त्वम्) भवान् (सनेमि) मयीदृशीं कृपां करोतु यया (अदेवम्) दिव्यसम्पद्रहितं (अत्रिणम्) हिंसकम् (आ) अथच (द्वयुम्) सत्यानृत रूपमायया युक्तं (कश्चित्, साह्वान्) कतिपयान् शत्रून् (बाधः) बाधकान् (अस्मत्) अस्मत्तः (परिजहि) अपसारयतु ॥

पदार्थ—(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! (त्वम्) आप (सनेमि) हम पर ऐसी कृपा करें जिससे (अदेवम्) जो अदेवी सम्पत्ति का पुरुष है (अत्रिणम्) जो हिंसक है (आ) और जो (द्वयुम्) सत्यानृतरूपी या युक्त है, ऐसे (कश्चित् साह्वान्), सबशत्रु जो कई एक हैं (बाधः) हम की पीडा देने वाले हैं उनको (अस्मत्) हमसे (परिजहि) दूर करें ॥

भावार्थ—परमात्मा मायावी पुरुषों से अपने भक्तों की रक्षा अवश्यमेव करता है अर्थात् परमात्मा के सामने मायावी पुरुषों की माया और दम्भियों का दम्भ कदापि नहीं चलता ।

इन्द्रमच्छ सुता इमे वृषणां यंतु हरयः ।

श्रुष्टी जातास इन्दवः स्वर्विदः ॥ १ ॥

इंद्रं । अच्छं । सुताः । इमे । वृषणां । यंतु । हरयः । श्रुष्टी ।
जातासः । इंदवः । स्वऽविदः ॥

पदार्थः— (स्वर्विदः) ज्ञानादिगुणाः (इन्दवः) ये प्रकाशस्वरूपाः (जातासः) सर्वत्र विद्यमानाः (सुताः) उपासना साक्षात्त्वं प्राप्ताः (हरयः) दुःखस्य हर्तारः (इमे) इमे परमात्मगुणाः (वृषणम्) कर्मद्वारा उद्योगवर्षुकं (इन्द्रम्) कर्मयोगिनम् (श्रुष्टी) सत्वरं (अच्छ, यन्तु) साधु लभन्ताम् ।

पदार्थ—(स्वर्विदः) ज्ञानादिगुण (इन्दवः) जो प्रकाशस्वरूप हैं (जातासः) जो सर्वत्र विद्यमान हैं और जो (सुताः) संस्कृत अर्थात् उपासना द्वारा जो साक्षात्कार को प्राप्त हैं (हरयः) जो सब दुःखों के हरण करने वाले हैं (इमे) ये परमात्मा के सब गुण (वृषणम्) कर्मद्वारा उद्योगकी वृष्टि करने वाले (इन्द्रम्) कर्मयोगी को (श्रुष्टी) शीघ्र (अच्छ, यन्तु) प्राप्त हों ॥

भावार्थ—जो पुरुष उद्योगी हैं अर्थात् कर्मयोगी हैं उन को परमात्मा के गुणों की उपलब्धि अवश्यमेव होती है

अयं भराय सानसिरिन्द्राय पवते सुतः ।

सोमो जैत्रस्य चेतति यथा विदे ॥ २ ॥

अयं । भराय । सानसिः । इन्द्रायं । पवते । सुतः । सोमः ।
जैत्रस्य । चेतति । यथा । विदे ॥

पदार्थः—(अयं) अयं परमात्मा (सानसिः) सर्वरूपा
स्यः (सोमः) सर्वोत्पादकः (सुतः) सर्वत्र विद्यमानः (यथाविदे)
यथार्थज्ञानिने (भराय) स्वकर्तव्यपूर्णाय (जैत्रस्य) जयशी
लाय (इन्द्राय) कर्मयोगिने (चेतति) बोधमुत्पादयति, स्वज्ञा
नेन च (पवते) पुनाति ।

पदार्थ (अयम्) उक्त परमात्मा जो (सानसिः) सबका उपास्य
देव है (सोमः) सर्वोत्पादक है (सुतः) सर्वत्र विद्यमान है वह गुणसम्पन्न
परमात्मा (यथाविदे) यथार्थज्ञानी के लिये (भराय) जो स्वकर्तव्य से
भरपूर है (जैत्रस्य) जो जयशील है (इन्द्राय) कर्मयोगी है उसको
(चेतति) बोधन करता है और अपने ज्ञानद्वारा (पवते) पवित्र करता है ॥

भावार्थ—परमात्मा विजयी पुरुषों को धर्मसे जो विनय करने वाले हैं
उनको अवश्यमेव अपने ज्ञानसे बोधन करता है और अपने ऐश्वर्य से उन्हें
सदैव उत्साहित बनाता है ।

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा ग्राभं गृष्णीत सानसिम् ।

वज्रं च वृषणं भरत्समप्सुजित् ॥ ३ ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदैषु । आ । ग्राभं । गृष्णीत् । सानसिं ।
वज्रं । च । वृषणं । भरत् । सम । अप्सुजित् ॥

पदार्थः—(सानसिम्) सर्वभजनीयम् (ग्राभम्) ग्रहणीयम्
(आ) अथ (वृषणम्) वर्षणशीलम् (वज्रं, संभरत्) विद्युतः

कर्त्तारम् (अस्य, इत्) अस्यैव (इन्द्रः) कर्मयोगी (अप्सुजित्)
सर्वकामनानां स्ववशीभूतकारकः (मदेषु) आनन्दलाभाय
(गृष्णीत) उपासनां कुर्वीत ।

पदार्थ—(सानासिम्) सर्वमजनीय परमात्मा को (गूभम्)
जो ग्रहण करने के योग्य है (आ) और (वृषणम्) वर्षणशील (वज्रम्)
विशुद्ध को (संभरत्) बनाता है (अस्य, इत्) उसी की ही (इन्द्रः)
कर्मयोगी (अप्सुजित्) जो सबकामनाओं को वशीभूतकरनेवाला है
(गृष्णीत) उपासनाको (मदेषु) आनन्दकी प्राप्ति के लिये करे ।

भावार्थ—कर्मयोगी को चाहिये कि वह एकमात्र परमात्मा की
ही अनन्यभाक्ति करे अन्य किसी की उपासना न करे

प्र धन्वा सोम जागृविरिन्द्रायिन्दो परि स्रव ।

द्युमन्तं शुष्ममाभरा स्वर्विदम् ॥ ४ ॥

प्र । धन्व । सोम । जागृविः । इन्द्राय । इन्दोऽइति । परि ।

स्रव । द्युमन्तं । शुष्मं । आ । भर । स्वऽविदं ॥

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! भवान्
(जागृविः) जागरणशीलोऽस्ति । (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप
परमात्मन् ! (इन्द्राय) कर्मयोगिने (परिस्रव) आविर्भूय तं
प्राप्नोतु यः कर्मयोगी (द्युमन्तम्) दीप्तिमान् (स्वर्विदम्)
विज्ञानी तं (शुष्मम्) बलेन (आभर) परिपूरयतु (प्रधन्व)
तं जगदुपकाण्व प्रेरयतु च ।

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् । आप (जागृविः)
जागरणशील हैं (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप ! कर्मयोगी के लिये (परिस्रव)

आप प्राप्त हों जो कर्मयोगी (शुभन्तं) दीप्तिवाला (स्वर्दिदं) विज्ञानी है उसको (शुष्मं) बलसे (आभर) आप पूर्ण करें, और आप (प्रधन्व) कर्मयोगीको प्रेरणा करें ताकि वह संसारकी भलाई करे ।

भावार्थ—परमात्मा अपनी शक्तियोंसे सदैव जागृत है और वह कर्मयोगी को सदैव जागृति देकर सावधान करता है ।

इन्द्राय वृषणं मदं पवस्व विश्वदर्शतः ।

सहस्रयामा पथिकृद्विचक्षणः ॥ ५ ॥ ९ ॥

इन्द्राय । वृषणं । मदं । पवस्व । विश्वदर्शतः । सहस्रयामा ।
पथिकृत् । विचक्षणः ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! भवान् (इन्द्राय) कर्मयोगिने (वृषणम्) सर्वकामान् वर्षुकः (मदम्) आनन्दम् (पवस्व) कर्मयोग्यर्थमुत्पादयतु (विश्वदर्शतः) भवान्सर्वज्ञः (सहस्रयामा) अनन्तशक्तियुक्तः (विचक्षणः) चतुरः (पथिकृत्) स्वानुयायिपथानां सुगमकर्ता च ।

पदार्थ—हे परमात्मन् ! आप (इन्द्राय) कर्मयोगीके लिये (वृषणं) सब कामनाओंकी वृष्टि करनेवाले हैं (मदं) आनन्द (पवस्व) कर्मयोगीको दें । आप (विश्वदर्शतः) सर्वज्ञ हैं (सहस्रयामा) अनन्त शक्तियुक्त हैं और (विचक्षणः) चतुर हैं (पथिकृत्) अपने अनुयायियोंके पथोंको सुगम करनेवाले हैं ।

भावार्थ—परमात्मा कर्मयोगीके लिये सब प्रकारके ऐश्वर्य्य प्रदान करता है, और उनको अपने ज्ञानसे प्रकाशित करता है ।

अस्मभ्यं गातुवित्तमो देवेभ्यो मधुमत्तमः ।

सहस्रं याहि पथिभिः कनिक्रदत् ॥ ६ ॥

अस्मभ्यं । गातुवित्तमः । देवेभ्यः । मधुमत्तमः । सहस्रं ।
याहि । पथिभिः । कनिक्रदत् ॥

पदार्थः—(देवेभ्यः) दिव्यसम्पत्तिमद्भ्यः (मधुमत्तमः)
आनन्दमयो भवान् (अस्मभ्यम्) अस्मदर्थम् (गातुवित्तमः)
शुभमार्गप्राप्तको भवतु (सहस्रं, पथिभिः) अनन्तशक्तिप्रदमार्गैः
(कनिक्रदत्) गर्जन् (याहि) ज्ञानरूपगत्याः प्रदानं कुरुताम् ।

पदार्थ—(देवेभ्यः) दैवीसम्पत्तिवाले पुरुषोंकेलिये (मधुमत्तमः)
आनन्दमयपरमात्मन् (अस्मभ्यं) हमारे लिये (गातुवित्तमः) शुभमार्गों
की प्राप्ति करनेवाले हो और (सहस्रं, पथिभिः) अनन्तशक्तिप्रदमार्गोंसे
(कनिक्रदत्) गर्जते हुए (याहिं) आप ज्ञानरूपी गतिका प्रदान करें ।

भावार्थ—परमात्मा अनन्तमार्गों द्वारा अपने ज्ञानका प्रकाश
करता है अर्थात् इस विविध रचनासे उसके भक्त अनन्त प्रकारसे उसके
ज्ञानको उपलब्ध करते हैं अनन्त ब्रह्माण्डोंकी रचना द्वारा और इस विशाल
नभोमण्डल में अपनी दिव्य ज्योतियोंसे परमात्मा सदैव गर्ज रहा है पर-
मात्माका यही गर्जन है और निराकार परमात्मा किसी प्रकार भी गर्जन
नहीं करता ।

पवस्व देववीतय इन्दो धाराभिरोजसा ।

आ कलशं मधुमान्तसोम नः सदः ॥ ७ ॥

पवस्व । देववीतये । इन्दो इति । धाराभिः । ओजसा । आ ।
कलशं । मधुमान् । सोम । नः । सदः ।

पदार्थः—(इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! (देव-
वीतये) देवमार्गप्राप्तये (धाराभिः) आनन्दवर्षैः (ओजसा)
स्वविज्ञानयुक्तबलेन च (पवस्व) पुनातु माम् (सोम) हे
परमात्मन् ! (मधुमान्) आनन्दमयो भवान् (नः, कलशम्)
मदन्तःकरणम् (असदः) प्राप्नोतु ॥

पदार्थ—(इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूपपरमात्मन् ! (देववीतये)
देवमार्गकी प्राप्तिकेलिये (धाराभिः) आनन्दकी दृष्टिसे और (ओजसः)
अपने विज्ञानयुक्तबलसे (पवस्व) हमको पवित्र करें और (सोम) हे
परमात्मन् ! (मधुमान्) आनन्दमय आप (नः कलशं) हमारे अन्तःकरणमें
(असदः) आकर विराजमान हों ।

भावार्थ—ब्रह्मानन्द जो सब आनन्दोंसे बढ़कर आनन्द है जिस-
को उपनिषत्कारोंने “रसो वैसः रसं हेवायं लब्धा आनन्दी भवति” इसादि
वाक्योंमें वर्णन किया है वह आनन्दरूपपरमात्मा अपने भक्तोंको अवश्यमेव
अपने ब्रह्मानन्दसे आनन्दित करता है ।

तव द्रप्सा उदप्रुत इन्द्रं मदाय वावृधुः ।

त्वां देवासो अमृताय कं पपुः ॥ ८ ॥

तव । द्रप्साः । उदप्रुतः । इन्द्रं । मदाय । वावृधुः । त्वां ।
देवासः । अमृताय । कं । पपुः ॥

पदार्थः—(तव, द्रप्साः) भवतः शीघ्रगतिकाः शक्तयः
याश्च (उदप्रुतः) जलप्रवाहवत् वहन शीलास्ताः (इन्द्रम्)
कर्मयोगिनः (मदाय) आनन्दाय (ववृधुः) वर्धन्ते (कम्)
आनन्दमयं (त्वाम्) भवन्तम् (देवासः) विद्वांसः (अमृताय)
शाश्वतिकजीविनाय (पपुः) पिवन्ति ।

पदार्थ—(तव, द्रप्साः) तुमारी शत्रिग्रतिवाली शक्तियें जो (उदग्रुतः) जलोंके प्रवाहके समान बढ़ती हैं वे (इन्द्रं) कर्मयोगीके (मदाय) आनन्दके लिये (वदधुः) बढ़ती हैं और (त्वां) तुम जो (कं) आनन्दस्वरूप हो इससे (देवासः) विद्वान् लोग (अमृताय) सदाके जीवनके लिये (पपुः) पीते हैं ॥

भावार्थ—ब्रह्मानन्द वा ब्रह्मामृतरूपी रस जो सब रसोंसे अधिक स्वादु है उसका पान ब्रह्मपरायण ज्ञानयोगी और कर्मयोगी ही कर सकते हैं अन्य नहीं ।

आ नः सुतास इन्द्रवः पुनाना धावता रयिम् ।

वृष्टिद्यावो रीत्यापः स्वर्विदः ॥ ९ ॥

आ । नः । सुतासः । इन्द्रवः । पुनानाः । धावत । रयिं ।
वृष्टिऽद्यावः । रीतिऽआपः । स्वऽविदः ॥

पदार्थ—(इन्द्रवः) हे प्रकाशस्वरूप (सुतासः) सर्वत्र विद्यमानो भवान् (नः) अस्मान् (पुनान) पवित्र-यन् (रयिं) धनं (आधावत) प्रापयन्तु (वृष्टि, द्यावः) द्युलोकमभिलक्ष्य वर्षणशीलः (रीत्यापः) सर्वगः भवान् (स्वर्विदः) आनन्दमयः मामप्यानन्दयतु-॥

पदार्थ—(इन्द्रवः) हे प्रकाशस्वरूप ! (सुतासः) सर्वत्र विद्यमानपरमात्मन् आप (नः) हमको (पुनानाः) पवित्र करते हुए (रयिं) धनको (आधावत) प्राप्त करायें (वृष्टि, द्यावः) द्युलोकको लक्ष्य रखकर वृष्टि करनेवाले (रीत्यापः) सर्वव्यापक आप ! (स्वर्विदः) आनन्दस्वरूप हैं हमको भी आनन्दित करें ।

भावार्थ—जिस प्रकार बाह्य जगत्में परमात्माकी शक्तियोंसे अनन्त

प्रकारकी दृष्टि होती है इसी प्रकार कर्मयोगी और ज्ञानयोगी पुरुषोंके अन्तःकरणमें परमात्माकी ज्ञानरूपी दृष्टि सदैव होती रहती है इसको योगशास्त्रकी परिभाषामें धर्म मेघ समाधिके नामसे कहागया है अर्थात् धर्मरूपी मेघसे योगीजन सदैव सुसिञ्चित रहते हैं ।

सोमः पुनान ऊर्मिणाव्यो वारं वि धावति ।

अग्रे वाचः पवमानः कनिक्रदत् ॥ १० ॥ १० ॥

सोमः । पुनानः । ऊर्मिणा । अव्यः । वारं । वि । धावति ।
अग्रे । वाचः । पवमानः कनिक्रदत् ।

पदार्थः—(सोमः) सर्वोत्पादकः सः (ऊर्मिणा) स्वकीयानन्दप्रवाहैः (अव्यः) सर्वान्तरिक्षन् (वारं) सदगुणसम्पन्नजनं (विधावति) प्राप्नोति यश्च परमात्मा (अग्रे, वाचः) सर्वोत्कृष्टाध्यात्मिकविद्यात्मकवाणीं (कनिक्रदत्) गर्जन् (पवमानः) पावयति ।

पदार्थ—(सोमः) सर्वोत्पादकपरमात्मा (ऊर्मिणा) अपने आनन्दकी लहरोंसे (अव्यः) सबकी रक्षा करता हुआ (वारं) सदगुणसम्पन्न-पुरुषको (विधावति) प्राप्त होते हैं । जो परमात्मा (अग्रे, वाचः) सर्वोपरि आध्यात्मिक विद्यारूपवाणीको (कनिक्रदत्) गर्जाता हुआ (पवमानः) पवित्र बनाता है ।

भावार्थ—जो पुरुष सदगुणसम्पन्न हैं उनको परमात्मा अपने आनन्दमें निमग्न करता है अर्थात् ब्रह्माम्बुधिमें वे लोग अपने आपको सदैव शान्तिमय वारिसे स्नान कराते हैं ।

धीभिर्हिन्वन्ति वाजिनं वने क्रीळन्तमत्यविम् ।

अभि त्रिपृष्ठं मतयः समस्वरन ॥ ११ ॥

धीभिः । हिन्वन्ति । वाजिनं । वनं । क्रीलन्तं । अतिऽअविं ।
अभि । त्रिऽपृष्ठं । मतयः । सं । अस्वरन् ॥

पदार्थः—(धीभिः) स्तुतिभिः (वाजिम्) बलस्वरूपं
तं विद्वांसः (हिन्वन्ति) सर्वोत्कृष्टत्वेन वर्णयन्ति (अत्यविम्)
यः परमात्मा सर्वेषां रक्षकः (वने, क्रीलन्तम्) सर्वत्र जगति
विमान (त्रिपृष्ठम्) लोकत्रयम्, कालत्रयम्, सवनत्रयमित्यादि
सर्वत्रिकेषु विराजते तं च (मतयः) बुद्धिमन्तः (सम-
स्वरन्) स्तुवन्ति ।

पदार्थ—(धीभिः) स्तुतियों द्वारा (वाजिनं) उस बलस्वरूपको
(हिन्वन्ति) सर्वोपरिरूपसे वर्णन करते हैं जो परमात्मा (अत्यविं) सबकी
रक्षा करने वाला है (वने क्रीलन्तं) सर्वत्र विद्यमान है, (त्रिपृष्ठं) तीनों
लोक, तीनों काल और तीनों सवन इत्यादि सब त्रिकोंमें विद्यमान है उस
को (मतयः) बुद्धिमान लोग (समस्वरन्) स्तुति करते हैं ।

भावार्थ—परमात्मा कालातीत है अर्थात् भूत भविष्यत् और
वर्तमान यह तीनों काल उसकी इच्छा अर्थात् हृद् नहीं बांध सक्ते तात्पर्य यह
है कि कालकी गति कार्य्य पदार्थोंमें है कारणोंमें नहीं वा यों कहो कि नित्य
पदार्थोंमें कालका व्यवहार नहीं होता किन्तु अनित्योंमें होता है इसी अभि-
प्रायसे परमात्माको यहां कालातीतरूपसे वर्णन किया है ।

असंजिं कलशां अभि मीळहे सप्तिर्न वाजयुः ।

पुनानो वाचं जनयन्नसिष्यदत् ॥ १२ ॥

असंजिं । कलशान् । अभि । मीळहे । सप्तिः । न । वाजयुः
पुनानः । वाचं । जनयन् । असिष्यदत् ॥

पदार्थः—(वाजयुः) सर्ववलाश्रयः परमात्मा (मील्हे) संग्रामे (ससिर्न) विद्युदिव (कलशानभि) पूतान्तःकरणे (असर्जि) साक्षात्क्रियते, स च (वाचं, पुनानः) वाणीं पावयन् (जनयन्) उत्तमभावानुत्पादयन् (असिस्वदत्) शुद्धान्तःकरणं सिञ्चन् विराजते ।

पदार्थ—(वाजयुः) सबलोकोंको प्राप्त परमात्मा (मील्हे) संग्राममें (ससिर्न) विद्युतके समान (कलशानभि) पवित्रअन्तःकरणोंमें (असर्जि) साक्षात्कारकिया जाता है, वह परमात्मा (वाचं पुनानः) वाणीको पवित्र करके (जनयन्) उत्तमभावोंको उत्पन्न करता हुआ (असिस्वदत्) शुद्ध-अन्तःकरणोंको सिञ्चन करता हुआ स्थिर होता है ।

भावार्थ—उपासकों को चाहिये कि वे उपासनासे प्रथम अपने अन्तःकरणोंको शुद्धकरें, क्योंकि वह उपास्य देवस्वच्छ अन्तःकरणोंमें ही अपनी अभिव्यक्तिको प्रकट करता है !

पव॑ते ह॒र्य॒तो ह॒रि॒रति॑ ह॒रांसि॑ रं॒ह्या ।

अ॒भ्य॒र्षन्त॑स्तो॒तृभ्यो॑ वी॒र॒वद्य॑शः ॥ १३ ॥

पव॑ते । ह॒र्य॒तः ह॒रिः । अ॒ति॑ । ह॒रांसि॑ । रं॒ह्या । अ॒भिऽअ॒र्षन् ।
स्तो॒तृभ्यः॑ । वी॒र॒वद्य॑शः । य॒शः ॥

पदार्थः—(हर्यतः) सर्वपूज्यः (हरिः) परमात्मा (रंह्या) ज्ञानवेगेन (हरांसि) अनेक कौटिल्यानि (अति) अतिक्रम्य (पवते) पुनाति (स्तोतृभ्यः) स्वोपासकेभ्यः (वीरवद्यशः) वीरसन्तान सहितं यशः (अभ्यर्षन्) दत्त्वा (पवते) पुनाति ।

पदार्थ—(हर्यतः) वह सर्वपूज्य परमात्मा (हरिः) जो सब, अपगुणोंके हरण करनेवाला है, वह (रंह्य) ज्ञानरूपवेग से (ह्वरांसि) सब प्रकारकी कुटिलताओंको (अति) अतिक्रमणकरके (पवते) पवित्र करता है और (स्तोतृभ्यः) उपासकोंको (वीरवत् यशः) वीरसन्तान और यश (अभ्यर्षन्) देकर (पवते) पवित्र करता है ।

भावार्थ—परमात्मा परमात्मपरायण लोगों को सरल भाव प्रदान करके उनकी कुटिलताओं को दूर करता है और उनको वीर सन्तान देकर लोक परलोक में तेजस्वी बनाता है ।

अया पवस्व देवयुर्मधोधारां असृक्षत ।

रेभन्पवित्रं पर्येषि विश्वतः ॥ १४ ॥ ११ ॥

अया । पवस्व । देवयुः । मधोः । धाराः । असृक्षत । रेभन् ।
पवित्रं । परि । एषि विश्वतः ॥

पदार्थः(देवयुः) विदुषां पावयिता सः (मधोः, धाराः) यस्यानन्दधाराः (असृक्षत) आविर्भाव्यन्ते, हेपरमात्मन् ! (अया) आभिर्धाराभिः (पवस्व) पुनातु माम्, यतो भवान् (विश्वतः) सर्वतः (पवित्रम्) पूतान्तः करणं (रेभन्) शब्दायमानः (पर्येषि) प्राप्नोति ।

पदार्थ—(देवयुः) वह परमात्मा विद्वानोंको पवित्र करनेवाला है (मधोः धारा) जिसकी आनन्दमय धारा (असृक्षत) आविर्भावको प्राप्त की जाती है । (अया) उक्त धारासे हे परमात्मन् ! (पवस्व) आप हमको पवित्र करें क्योंकि आप (विश्वतः) सब प्रकारसे (पवित्रं) पवित्र अन्तः करणको (रेभन्) शब्दायमान होते हुए (पर्येषि) प्राप्त होते हैं ।

भाषार्थ—परमात्मा का शब्दायमान होना इसी तात्पर्य से है कि वह अपने वेदरूपी शब्दब्रह्म द्वारा शब्दायमान है अर्थात् वेद के सदोपदेश द्वारा लोगों को बोधित करता है ।

इति षडधिकशततमं सूक्त—

मेकादशोवर्गश्च समाप्तः

यह १०६ सूक्त और ११ वां वर्ग समाप्त हुआ

१—२६ सप्तर्षय ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥ छन्दः—१, ४, ६, ९, १४, १७, २१ विराड्ब्रह्मी । २, ५ भुरिचब्रह्मी । ८, १०, १२, १३, १९, २५ बृहती । २३ पादनिचृद्ब्रह्मी । ३, १६ पिपीलिकामध्या गायत्री । ७, ११, १८, २०, २४, २६, निचृत् पंक्तिः । १५, २२, पंक्तिः । स्वरः—१, २, ४—६, ८—१०, १२—१४, १७, १९, २१, २३, २५ मध्यमः । ३, १६ षड्जः ७, ११, १५, १८, २०, २२, २४, २६, पञ्चमः ॥

परीतो पिञ्चता सुतो सोमो य उत्तमं हविः ।

दधन्वाँ यो नर्यो अपस्वन्तरा सुषाव सोममद्रिभिः । १ ।

परिहृतः सिञ्चता सुतो सोमः । यः उत्तमो हविः । दधन्वान्नायः ।

नर्यः । अप्सु । अंतः । आ । सुसाव । सोमं । अद्रिभिः ॥

पदार्थः—(सोमम्) सर्वोत्पादकम् (सुतम्) सर्वत्र विद्यमानम्

(अप्स्वन्तः) प्रकृतेः सूक्ष्मकारणे विराजमानं परमात्मानम् (अग्निभिः)
चित्तवृत्तिभिर्विद्वांसो होतारः (आसुषाव) सम्यक्साक्षात्करोति (यः, सोमः)
यः परमात्मा (उत्तमं, हविः) विदुषां मान्यतमः (नर्यः) सर्वजनस्य हितः
(दधन्वान्) सर्वेषां धारकः तं (इतः) यज्ञादि कर्मानन्तरं ज्ञानवृत्तिरूप-
वृष्ट्या (परिषिञ्चत) यूयं परिक्षरत ।

पदार्थ—(सोमम्) सर्वोत्पादक परमात्मा को (सुतम्) जो सर्वत्र
विद्यमान है (अप्स्वन्तः) जो प्रकृति के सूक्ष्म कारण में विराजमान है
उसको (अग्निभिः) चित्तवृत्तियों द्वारा यज्ञ का जघिष्ठाता (आसुषाव) भक्तीभांति
साक्षात्कार करता है (यः, सोमः) जो सोम (उत्तमं हविः) विद्वानों का
सर्वोपरिपूजनीय है (नर्यः) सब नरों का हितकारी है तथा (दधन्वान्)
सब को धारण करता हुआ जो सर्वत्र विद्यमान है उसको (इतः) यज्ञा-
दि कर्मों के अनन्तर ज्ञानवृत्तिरूप वृष्टि से (परिषिञ्चत) परिसिञ्च
न करें ॥

भावार्थ—सोम जो सम्पूर्ण संसार की उत्पत्ति का कारण है और जो
सौम्य स्वभावों का प्रदान करने वाला है वह सोमरूप परमात्मा संसार में
ओत प्रोत हो रहा है उसका अपनी ज्ञानरूपी वृत्तियों द्वारा साक्षात् करना
ही वृत्तियों से सिञ्चन करना है ।

नूनं पुनानोऽविभिः परि स्रवादब्धः सुरभिन्तरः ।
सुते चित्वाप्सु मदामो अन्धसा श्रीणन्तो गोभिरुत्तरम् ॥२॥
नूनं । पुनानः । अविभिः । परि । स्रव । अदब्धः । सुरभिन्तरः ।
सुते । चित्वाप्सु । मदामः । अन्धसा । श्रीणन्तः । गोभिः । उत्तरम् ।

पदार्थः—हे परमात्मन् ! (नूनम्) निश्चयम् (अविभिः) स्वरक्षाभिः (पुनानः) पवित्रयन् (परिस्रव) मदनन्तःकरणे विराजताम् (अदब्धः) भवान् अखण्डनीयः (सुरभिन्तरः) अत्यन्त शोभनीयः, वयं (उत्तरम्) अति प्रेम्णा (गोभिः) ज्ञानवृत्त्या (श्रीणन्तः) तत्त्वा साक्षात्कुर्वन्तः (अन्धसा) मनोमय कोशेन (अप्पु) कर्मसु (सुतेचित्) साक्षात्तराय (त्वा, मदामः) त्वां स्तुमः ।

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (नूनम्) निश्चय करके (अविभिः) अपनी रक्षाओं से (पुनानः) पवित्र करते हुए आप (परिस्रव) हमारे अन्तःकरण में आकर विराजमान हों, आप (अदब्धः) अखण्डनीय हैं (सुरभिन्तरः) अत्यन्त शोभनीय हैं, हम लोग (उत्तरम्) अत्यन्त प्रेम से (गोभिः) ज्ञानरूप वृत्तियों द्वारा (श्रीणन्तः) तुम्हारा साक्षात्कार करते हुए (अन्धसा) मनोमय कोश से (अप्पु) कर्मों में (सुते, चित्) साक्षात्कार के लिये (त्वा) तुम्हारा (मदामः) स्तवन करते हैं ॥

भावार्थ—परमात्मा सच्चिदानन्द स्वरूप हैं आपका स्वरूप अखण्डनीय है इसलिये आपका ध्यान व्यापकभाव से ही किया जा सक्ता है अन्यथा नहीं ।

परि' सुवानश्चक्षसे देवमादनः क्रतुरिन्दुर्विचक्षणः ॥३॥

परि । सुवानः । चक्षसे । देवमादनः । क्रतुः ।

इन्दुः । विचक्षणः ॥

पदार्थः—(चक्षसे) सर्वेषां ज्ञानवृद्धये (परिसुवानः) ज्ञानदीप्त्या उपासक ध्यानगोचरो भवति (देवमादनः) सविदुषामानन्दायिता (क्रतुः) यज्ञरूपः (इन्दुः) स्वयं प्रकाशः (विचक्षणः) अपूर्व प्रतिभोऽर्थात्सर्वज्ञः ।

पदार्थ—(चक्षसे) सब लोगों की ज्ञान वृद्धि के लिये (परिसुवानः) ज्ञानरूपी दीप्ति से प्रकट हुआ परमात्मा उपासकों के ध्यानगोचर होता है, वह परमात्मा (देवमादनः) विद्वानों को आनन्द देने वाला है (क्रतुः)

यज्ञरूप है (इन्दुः) स्वयंप्रकाश है (विचक्षणः) विद्वक्षण प्रतिभा वाक्का
अर्थात् सर्वज्ञ है ।

भावार्थ—जिस समय उस निराकार का ध्यान किया जाता है उस
समय उसके सहृण उपासक के हृदय में आविर्भाव को प्राप्त होते हैं
अर्थात् उसके सतचित् आनन्द इत्यादि रूप प्रतीत होने लगते हैं यही
परमात्म देव का साक्षात्कार है ।

पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्षसि ।

आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्युत्सो देव हिरण्ययः । ४।

पुनानः । सोम । धारया । अपः । वसानः । अर्षसि ।

आ । रत्नधाः । योनिं । ऋतस्य । सीदसि । उत्सः ।

देव । हिरण्ययः ॥

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पादक ! (अपः, पुनानः) अस्मत्कर्माणि पाच-
यन् (वसानः) अन्तःकरणे च निवसन् (धारया) आनन्दवृष्ट्या (अर्षसि)
अस्मान्प्राप्नोति (रत्नधाः) भवान् सकलैश्वर्यधारकः (ऋतस्य, योनिम्)
सत्यरूपयज्ञस्थानम् (आसीदसि) एतत् प्राप्नोति (देव) हे दिव्यस्वरूप !
(उत्सः) सर्वाश्रयो भवान् (हिरण्ययः) ज्योतिःस्वरूपश्च ।

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! (अपः, पुनानः) हमारे
कर्मों को पवित्र करते हुए आप (वसानः) हमारे अन्तःकरण में निवास
करते हुए (धारया) आनन्द की वृष्टि से (अर्षसि) हमको प्राप्त होते हैं
(रत्नधाः) आप सम्पूर्ण ऐश्वर्यों के धारण करने वाले हैं (ऋतस्य,
योनिम्) सत्य रूपी यज्ञ के स्थान को (आसीदसि) प्राप्त होते हैं ।

(देव) हे दिव्यस्वरूप परमात्मन् ! (उत्सः) आप सबका निवास स्थान और (हिरण्यः) ज्योतिस्वरूप हैं, अप इति कर्मनामधुपठितम्—अ० ३-ख-२

भावार्थ—वह ज्योतिस्वरूप परमात्मा अपनी दिव्य ज्योति से उपासक के अज्ञान को छिन्न भिन्न करके उसमें विमल ज्ञान का प्रकाश करता है ।

दु॒हान ऊ॒र्ध्वं दि॒व्यं मधु॑ प्रि॒यं प्र॒तनं स॒धस्थ॑मास॒दत् ।

आ॒पृच्छ॑यं ध॒रुणं वा॒ज्यर्ष॑ति नृ॒भिर्धू॑तो वि॒चक्ष॑णः ॥५॥

दु॒हानः । ऊ॒र्ध्वः । दि॒व्यं । मधु॑ । प्रि॒यं । प्र॒तनं । स॒धस्थः ।

आ । अ॒स॒दत् । आ॒पृच्छ॑यं । ध॒रुणं । वा॒जी । अ॒र्षति॑

नृ॒भिः । धू॒तः । वि॒चक्ष॑णः ।

पदार्थः—(दुहानः) सर्वेषां परिपूरयिता (ऊर्ध्वः) सर्वाश्रयश्च सः (मधु) आनन्दस्वरूपं (प्रतनम्) प्राचीनम् (सधस्थम्) अन्तारिक्षम् (प्रियम्) प्रेमाश्रयं (आसदत्) आश्रयति, स परमात्मा (वाजी) बलस्वरूपः (विचक्षणः) सर्वज्ञः (नृभिः, धूतः) भक्तैरुपासितः (आपृच्छयम्) जिज्ञासुम् (धरुणम्) धारणावन्तं च यजमानं (अर्षति) प्राप्नोति ।

पदार्थः—(दुहानः) सबको परिपूर्ण करने वाला (ऊर्ध्वः) सबका अधिकरणस्वरूप परमात्मा (मधु) आनन्दस्वरूप (प्रतनम्) प्राचीन (सधस्थम्) अन्तारिक्ष स्थान को (प्रियम्) जो प्रिय है, उसको (आसदत्) आश्रय करता है वह परमात्मा (वाजी) जो बलस्वरूप (विचक्षणः) विचक्षण बुद्धि वाला (नृभिः, धूतः) उपासकों से उपासना किया हुआ (धरुणम्) धारणा वाले (आपृच्छयम्) जिज्ञासु=यजमान को (अर्षति) प्राप्त होता है ।

भावाय—जो पुरुष धरणा ध्यानादि साधनों से सम्पन्न हैं वे ही उस निरा-
कार ज्योति के ज्ञान के पात्र बन सकते हैं अन्य नहीं ।

पुनानः सोम जागृविरथो वारे परि प्रियः ।

त्वं विप्रो अभवोऽङ्गिरस्तमो मध्वा यज्ञं मिमिक्ष नः ॥६॥

पुनानः । सोम । जागृविः । अथः । वारे । परि । प्रियः ।

त्वं । विप्रः । अभवः । अङ्गिरःस्तमः । मध्वा । यज्ञ ।

मिमिक्ष । नः ॥

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पदक परमात्मन् ! (पुनानः) सर्वोत्पादयन्
भवान् (जागृविः) शश्वन्निज चेतन सत्तया विराजमानः (अव्यः) सर्वरक्षकः
(वारे) त्वद्वरणकर्तुरन्तःकरणे (परि, प्रियः) नितान्त प्रियः (त्वं, विप्रः)
भवान्मेधाव्यस्ति (अङ्गिरस्तमः, अभवः) सर्व प्राणेषु अति प्रियतमः (मध्वा)
स्वानन्देन (नः) अस्माकम् (यज्ञम्) कर्तुं (मिमिक्ष) सिञ्चतु ।

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! (पुनानः) आप सबको पवित्र
करते हुए (जागृविः) सदैव अपनी चेतन सत्ता से विराजमान हैं
(अव्यः) सर्व रक्षक हैं (वारे) आपको वरण करने वाले पुरुष के अन्तः
करण में (परि, प्रियः) आप अत्यन्त प्रिय हैं (त्वम्) आप (विप्रः) मेधावी हैं
विप्र इति मेधावि नामसु पठितम् (अङ्गिरस्तमः, अभवः) सब प्राणों में प्रियतम
अर्थात् प्राणों के भी प्राण हैं (मध्वा) अपने आनन्द से (नः) हमारे (यज्ञम्)
यज्ञ को (मिमिक्ष) सिञ्चन करें ।

भावाय—परमात्मा उपासकों के यज्ञों को अपनी ज्ञानमयी वृष्टि द्वारा
सुसिञ्चित करके आनन्दित करते हैं ।

सोमो मीढ्वान्पवते गातुवित्तम ऋषिर्विप्रो विचक्षणः ।

त्वं कविर्भवो देववीतम आ सूर्यो रोहयो दिवि ॥७॥

सोमः । मीढ्वान् । पवते । गातुवित्तमः । ऋषिः ।

विप्रैः । विचक्षणः । त्वं । कविः । अभवः । देववीतमः ।

आ । सूर्यः । रोहयः । दिवि ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! भवान् (सोमः) सर्वोत्पादकः (मीढ्वान्) सर्व कामनापूरकः (गातुवित्तमः) सर्वोपरिमार्गस्य दर्शयिता (ऋषिः) स्वव्यापक शक्त्या सर्वत्र विद्यमानः (विप्रः) मेधावी (विचक्षण) सर्वोपरिज्ञानवान् (कविः) सर्वज्ञः (अभवः) अस्ति (देववीतमः) विदुषां प्रियतमः (दिवि) द्युलोके च (सूर्यम्, आ रोहयः) सूर्यम् प्रादुर्भावयति, एवं भवान् स्वभक्तान्तःकरणम् (पवते) पुनाति ।

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (त्वम्) आप (सोमः) सर्वोत्पादक हैं (मीढ्वान्) सब कामनाओं के पूर्ण करने वाले (गातुवित्तमः) सर्वोपरि मार्ग के दिख छाने वाले हैं, (ऋषिः) ऋच्छति गच्छति सर्वत्र प्राप्नोतीति ऋषिः=जो अपनी व्यापक शक्ति से सर्वत्र विद्यमान हो उसका नाम यहां ऋषि है (विप्रः) मेधावी (विचक्षणः) सर्वोपरि विज्ञानी हैं (कविः) सर्वज्ञ (अभवः) हैं (देववीतमः) सब विद्वानों के परमप्रिय तथा (दिवि) द्युलोक में (सूर्यम्) सूर्य का (आरोहयः) प्रादुर्भाव करते हैं, उक्त गुणशाली आप उपासकों के अन्तःकरणों को (पवते) पवित्र करते हैं ।

भावार्थ—इस मंत्र का आशय यह है कि परमात्मा ज्ञानादि गुणों द्वारा उपासक के हृदय को दीप्तिमान बनाते हैं ।

सोमं उ पुवाणः सोतुभिरधि ष्णुभिरवीनाम् ।

अश्वयेव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया ॥८॥

सोमः । ऊं इति । सुवानः । सोतुभिः । अधि । स्तुभिः ।

अवीनां । अश्वया इव । हरिता । याति । धारया ।

मन्द्रया । याति । धारया ॥

पदार्थः—(सोतुभिः) साक्ष त्वर्तुभिरुपासकैः (अधिसुवानः) साक्षात्कृतः (सोमः) सर्वोत्पादकः भवान् (अवीनाम्) रक्षयुक्त वस्तुनां (ष्णुभिः) रक्षायुक्त साधनैः (अश्वया, इव) विद्युदिव (हरिता) कर्माधिष्ठाता परमात्मा (मन्द्रया, धारया) आह्लादक धारया (याति) स्वोपासकान्तःकरणे प्रविशति ।

पदार्थ—आपको साक्षात्कार करने वाले (सोतुभिः) उपासकों द्वारा (अधि, सुवानः) साक्षात्कार को प्राप्त हुए (सोम) सर्वोत्पादक आप (अवीनाम्) रक्षायुक्त वस्तुओं के (ष्णुभिः) रक्षयुक्त साधनों से (अश्वया) विद्युत् के (इव) समान (हरिता) कर्मों का अधिष्ठाता परमात्मा (मन्द्रया, धारया) आनन्दित करने वाली धारा से (याति) उपासकों के अन्तःकरण को प्राप्त होता है ।

भावार्थ—जिस प्रकार विद्युत् अपनी शक्तियों द्वारा नाना कार्यों का हेतु होती है इसी प्रकार परमात्मा अपने ज्ञान कर्मरूपी शक्ति द्वारा सब ब्रह्माण्डों की रचना का हेतु है ।

अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।

समुद्रं न संवरणान्यग्मन्मन्दी मदाय तोशते ॥ ९ ॥

अनूपे । गोऽपान् । गोभिः । अक्षारिति । सोमः ।

दुग्धाभिः । अक्षारिति । समुद्रं । न । संवरणानि । अग्मन् ।

मन्दी । मदाय । तोशते ॥

पदार्थः—(सोमः) सर्वोत्पादकः परमात्मा (दुग्धाभिः) ज्ञानदोहक
चित्तवृत्तिभिः (अक्षाः) साक्षात् क्रियते (गोमान्) ज्ञानरूप दीप्तिमान्सः
(गोभिः) अन्तःकरणवृत्तिभिः (अनूपे) अनूपेऽन्तःकरण देशे (अक्षाः)
प्रवाहितो भवति (न) यथा (समुद्रम्) समुद्राभिमुखम् (संवरणानि)
समुद्रगामिन्यो नद्यः (अगमन्) प्राप्नुवन्ति, एवमेव (मन्दी) आनन्दमयः
स परमात्मा (मदाय) आनन्दाय (तोषते) अज्ञानावरणे भङ्गत्वां साक्षात्-
क्रियते ।

पदार्थ—(सोमः) सर्वोत्पादक परमात्मा (दुग्धाभिः) ज्ञान को
दोहन करने वाली चित्तवृत्तियों द्वारा (अक्षाः) साक्षात्कार को प्राप्त
होता है (गोमान्) वह ज्ञान रूपी दीप्ति वाला परमात्मा (गोभिः) अन्तः
करण की वृत्ति द्वारा (अनूपे) अनूपरूपी अन्तःकरण देश में (अक्षाः)
प्रवाहित होता है (न) जैसे (समुद्रम्) समुद्र के अभिमुख (संवर-
णानि) समुद्र को जाने वाली नदियों (अगमन्) प्राप्त होती हैं, इसी प्रकार
(मन्दी) आनन्दस्वरूप परमात्मा (मदाय) आनन्द के किये (तोषते)
अज्ञान रूपी आवरण को भंग करके साक्षात्कार किया जाता है ।

भावार्थ—इस मंत्र में अज्ञान को भंग करके परमात्मा का साक्षात्कार करना
वर्णन किया गया है ।

आ सोम सुवानो अद्रिंभिस्तिरो वाराण्यव्यया ।

जनो न पुरि चम्बोर्विशद्हरिः सदो वनेषु दधिषे ॥१०॥

आ। सोम । सुवानः । अद्रिंभिः । तिरो । वाराणि ।
अव्यया । जनः । न । पुरि । चम्बोः । विशत् । हरिः । सदः ।
वनेषु । दधिषे ॥

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पादक ! (अग्निभि) चित्तवृत्तिभिः
 (सुवानः) साक्षात्कृतो भवान् (वाराणि) वरणीयान्तःकरणानि (आवि-
 शत्) प्रविशति (हरिः) कर्माधिष्ठाता परमात्मा (अव्यया) सर्वरक्षकः
 (तिरः) अज्ञानं तिरस्कृत्य (वनेषु) भक्तियुक्तान्तःकरणेषु विराजते ता-
 दृशान्तःकरणं च (सदः) स्थिति स्थानं निर्माय (दधिपे) ज्ञानं प्रकाश-
 याति (न) यथा (जनः) जनसमुदायः (चम्बोः) अधिष्ठानरूपां
 (पुरि) पुरीं (विशत्) प्रविशति, एवं परमात्मज्ञानमपि पुरी रूपेऽन्तःकरणे
 प्रविशति ।

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! (अग्निभिः) चित्तवृत्तियों
 द्वारा (सुवानः) साक्षात्कार को प्राप्त हुए आप (वाराणि) वरणीयान्तः
 करणों को (आविशत्) प्रवेश करते हैं (हरिः) कर्मों का अधिष्ठाता
 परमात्मा (अव्यया) जो सर्वरक्षक है वह (तिरः) अज्ञान को तिरस्कार करके
 (वनेषु) भक्तिभाजन अन्तःकरणों में विराजमान होता है और उनको (सदः)
 स्थिति का स्थान बनाकर (दधिपे) ज्ञान का प्रकाश करता है (न) जिस
 प्रकार (जनः) जनसमुदाय (चम्बोः) अधिष्ठानरूप (पुरि) पुरी को प्रवेश
 करता है, इसी प्रकार परमात्मज्ञान पुरीरूप अन्तःकरण में प्रवेश
 करता है ।

भावार्थ—इस मंत्र में परमात्मा की व्यापकता वर्णन की गई है ।

स मा॒मृजे॒ तिरो॒ अ॒ण्वानि॒ मे॒ष्यो॒ मी॒ह्वे॒ स॒सिर्न॒ वा॒ज॒युः ।

अ॒नु॒मा॒द्यः प॒र्व॒मानो॒ म॒नी॒षिभिः॒ सोमो॒ वि॒प्रो॒भिर्ऋ॒क्भिः ॥११॥

सः । म॒मृजे॒ । ति॒रः । अ॒ण्वानि॒ । मे॒ष्यः । मी॒ह्वे ।

स॒सिः । न । वा॒ज॒युः । अ॒नु॒मा॒द्यः । प॒र्व॒मानः । म॒नी॒षि-
 ऽभिः । सोमः । वि॒प्रो॒भिः । ऋ॒क्व॒ऽभिः ॥

पदार्थः—(मेघ्यः) सर्वकामनापूरकः (वाजयुः) ऐश्वर्य युक्तः परमात्मा (मीढ्वे, न) यथा युद्धे (सप्तिः) अश्वः सत्ता-स्फूर्तियुक्तो भवति एवं हि ओजस्वी परमात्मा (अण्वानि) शब्दादि पञ्चतन्मात्रं (तिरः) तिरस्कृत्य (ममृजे, सः) बुद्धि-वृत्तिविषयः स क्रियते (सोमः) सर्वोत्पादकः सः (विप्रे-भिः) मेधाविभिः (ऋक्वभिः) कालेकाले यज्ञं कुर्वद्भिः (मनी-षिभिः) मनस्विभिः साक्षात्कृतः (पवमानः) सर्व पुनानः (अनु-माद्यः) आनन्दं प्रददाति ।

पदार्थ—(मेघ्यः)मिषति इति “मेघ्यः”=सब कामनाओं को पूर्ण करने वाला (वाजयुः) ऐश्वर्ययुक्त भगवान् (मीढ्वे) युद्धमें (न) जिस प्रकार (सप्तिः) अश्व सत्तास्फूर्तिवाला होता है, इस प्रकार ओजस्वी (अण्वानि) शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध, इन पञ्चतन्मात्राओंको (तिरः) तिरस्कार करके (सः, ममृजे) वह बुद्धिवृत्ति का विषय किया जाता है, और (सोमः) उक्त सर्वोत्पादक परमात्मा (विप्रेभिः) जो मेधावी है, और (ऋक्वभिः) जो समय २ पर यज्ञ करनेवाले हैं, ऐसे (मनीषिभिः) मनस्वी पुरुषों द्वारा साक्षात्कार किया हुआ (पवमानः) सबको पवित्र करने वाला वह परमात्मा (अनुमाद्यः) आनन्द प्रदान करता है ।

भावार्थ—जो सर्वोपरि ब्रह्मानन्द है जिसके आगे और सब आनन्द फीके हैं वह एकमात्र परमात्मपरायण होनेसे ही उपलब्ध होता है अन्यथा नहीं ।

प्र सोम देववीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्णसा ।

अंशोः पर्यसा मदिरो न जागृविश्च्छा कोशं मधुश्चुतम् । १२ ।

प्र । सोम । देववीतये । सिन्धुः । न । पिप्ये । अर्णसा ।

अंशोः । पयसा । म॒दि॒रः । न । जा॒गृ॒विः । अ॒च्छ । को॒शं ।
मधु॒श्चु॒तं ॥ १२ ॥

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् ! भवान् (देववीतये)
विदुषां तृप्तये (अर्णसा) जलेन (सिन्धुः, न) सिन्धुरिव
(प्रपिप्ये) वर्धते (अंशोः) जीवात्मनः (पयसा) अभ्युद-
येन (मदिरः) आह्लादकानन्दः (न) यथा (मधुश्चुतम्,
कोशम्) आनन्दकोशमन्तःकरणं (अच्छ) प्राप्नोति, एवं हि
(जागृविः) चैतन्यस्वरूपः परमात्मा स्वोपासकतृप्तये जीवान्तः
करणमानन्दस्रोतः करोति ।

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! आप (देववीतये)
विद्वानोंकी तृप्ति के लिये (अर्णसा) जलसे (सिन्धुः) सिन्धुके (न)
समान (प्रपिप्ये) वृद्धिको प्राप्त होते हैं (अंशोः) जीवात्माके (पयसा)
अभ्युदयसे (मदिरः) आह्लादक आनन्द (न) जैसे (मधुश्चुतम्, कोशम्)
आनन्दके कोश अन्तःकरण को (अच्छ) प्राप्त होता है इसी प्रकार (जागृविः)
चैतन्यस्वरूप परमात्मा उपासकों की तृप्ति के लिये जीवके अन्तःकरण को
आनन्द का स्रोत बनाता है ।

भावार्थ—परमात्मा सर्वव्यापक है उसका आनन्द यद्यपि सर्वत्र
परिपूर्ण है तथापि उसको चित्तकी निर्मलता द्वारा उपलब्ध करनेवाले उपा-
सक प्राप्त करसकते हैं अन्य नहीं ।

आ ह॒र्य॒तो अ॒र्जु॒ने अ॒त्के॒ अव्य॒त प्रि॒यः सू॒नु॒र्नम॒र्ज्यः ।

तमी॑ हि॒न्वन्त्य॒पसो॒ यथा॒रथं॒ न॒दी॒ष्वा ग॒भ॒स्त्योः ॥ १३ ॥

आ । ह॒र्य॒तः । अ॒र्जु॒ने । अ॒त्के॒ । अ॒व्य॒त । प्रि॒यः । सू॒नुः ।

न । मर्ज्यः । तं । ई । हिन्वंति । अपसः । यथा । रथं । नदीषु ।
आ । गभस्त्योः ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अर्जुने) कर्मणामर्जन विषयः (अत्के)
यो निरूप्यते (हर्यतः) सर्वप्रियः परमात्मा (अव्यत) अस्मान्
रक्षति (न) यथा (सूनुः) सन्तातिः (मर्ज्यः) मार्जनयोग्या
भवति एवं परमात्मापि सन्ततिस्थानीयं मा रक्षति (तमीम्)
तं च (अपसः) कर्माणि (हिन्वन्ति) प्रेरयन्ति (यथा)
यथाच (गभस्त्योः) बल्योः समक्षम् (रथम्) वेगं (नदीषु)
संग्रामेषु प्रेरयन्ति, एवं रथरूपजीवं कर्मरूपसंग्रामे परमात्मा
प्रेरयति ।

पदार्थ—(अर्जुने) कर्मों के अर्जन विषय में (अत्के) जो निरू-
पण किया जाता है वह (हर्यतः) सर्वप्रिय परमात्मा (अव्यत) हमारी
रक्षा करता है (न) जैसे (सूनुः) सन्ताति (मर्ज्यः) मार्जन करने
योग्य होती है इसी प्रकार (प्रियः) सर्वप्रिय परमात्मा सन्ततिस्थानीय
हमलोगों की रक्षा करता है (तमीम्) उक्त परमात्मा की (अपसः) कर्म
(हिन्वन्ति) प्रेरणा करते हैं (यथा) जिसप्रकार (गभस्त्योः) बलके
समक्ष (रथम्) वेग को (नदीषु) संग्रामों में प्रेरणा करते हैं, इसी प्रकार
रथ रूप जीव को कर्मरूप संग्राम के अभिमुख परमात्मा प्रेरणा करता है ।

भावार्थ—इस मंत्र का भाव यह है कि संचित कर्म, प्रारब्ध और
क्रियमाण इन तीनों प्रकार के कर्मों का ज्ञाता एकमात्र परमात्मा ही है ।

अभि सोमांस आयवः पवन्ते मद्यं मदम् ।

समुद्रस्याधि विष्टपि मनीषिणो मत्क्षरासः स्वर्विदः ॥ १४ ॥

अभि । सोमासः । आयवः । पवन्ते । मद्यं । मदं । समुद्रस्य ।
अधि । विष्टपि । मनीषिणः । मत्सरासः । स्वऽविदः ॥१४॥

पदार्थः—(आयवः) गतिशीलं (सोमासः, अभि)
परमात्मानमभि (मद्यम्) अह्लादाय (मदम्) आनन्दाय च
(पवन्ते) पवित्रयन्ति (समुद्रस्य) अन्तरिक्षस्य (अधिवि-
ष्टपि) उपरि (मनीषिणः) मननशीलाः (मत्सरासः) ब्रह्मा-
नन्दस्यपातारः (स्वर्विदः) विज्ञानिनः तस्य परमात्मनो रसं
पिबन्ति ।

पदार्थ—(आयवः) ज्ञानशील विद्वान् (सोमासः) सर्वोत्पादक
परमात्मा के (अभि) अभिमुख (मद्यम्) आह्लाद तथा (मदम्) आनन्द
के लिये (पवन्ते) आत्मा को पवित्र करते हैं (समुद्रस्य) अन्तरिक्ष
देश के (अधिविष्टपि) ऊपर (मनीषिणः) मननशील (मत्सरासः)
ब्रह्मानन्द का पान करनेवाले (स्वर्विदः) विज्ञानी लोग परमात्मा के रस को
पान करते हैं ।

भावार्थ—ज्ञानी और विज्ञानी लोग ही अपने जप तप आदि संयमों
द्वारा परमात्मा के आनन्द को उपलब्ध करते हैं और वही अधिकारी होते
हैं अन्य नहीं ।

तरंतसमुद्रं पवमान ऊर्मिणा-

राजा देव ऋतं बृहत् ।

अर्षन्मित्रस्य वरुणस्य धर्मणा

प्र हिंवान् ऋतं बृहत् ॥ १५ ॥ १४ ॥

तरत् । समुद्रं । पवमानः । ऊर्मिणां । राजां । देवः । ऋतं ।
बृहत् । अर्षत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धर्मणा । प्र । हिन्वानः ।
ऋतं । बृहत् ॥ १५ ॥

पदार्थः—(ऊर्मिणा) स्वानन्दवीचिभिः (पवमानः)
पवित्रयिता परमात्मा (समुद्रम्) अन्तरिक्षलोकं (तरत्)
अवगाहते (राजा) सर्वप्रकाशकः (देवः) दिव्यरूपः (बृहत्,
ऋतं) सर्वोपरि सत्यताश्रयः परमात्मा (प्रार्षत्) सर्वत्र गति
शीलो भवति (मित्रस्य) अध्यापकस्य (वरुणस्य) उपदेशकस्य
च (धर्मणा) धर्मैः (बृहत्, ऋतम्) सर्वोपरि सत्यता प्रेरयन्
ताभ्यां लोककल्याणं वर्धयति ॥

पदार्थ—(ऊर्मिणा) अपने आनन्द की लहरों से (पवमानः)
पवित्र करनेवाला परमात्मा (समुद्रम्) अन्तरिक्षलोक को (तरत्) अव-
गाहन करता है (राजा) “राजते प्रकाशत इति राजा”=सबको प्रकाश करने
वाला (देवः) दिव्यस्वरूप (बृहत्, ऋतम्) सर्वोपरि सत्य के धारण करने-
वाला परमात्मा (प्रार्षत्) सर्वत्र गतिशील होता है और (मित्रस्य) अध्या-
पक तथा (वरुणस्य) उपदेशक के (धर्मणा) धर्मोंद्वारा (बृहत्, ऋतम्)
सर्वोपरि सत्य को (हिन्वानः) प्रेरणा करता हुआ अध्यापक और उपदे-
शकों द्वारा देश का कल्याण करता है ॥

भावार्थ—जिस देश में अध्यापक तथा उपदेशक अपनी शुभशिक्षा
द्वारा लोगों को सुशिक्षित करते हैं परमात्मा उस देश का अवश्यमेव कल्याण
करता है ।

नृभिर्येमानो हर्यतो विचक्षणो

राजा देवः समुद्रियः ॥ १६ ॥

नृभिः । येमानः । हर्यतः । विचक्षणः । राजा । देवः ।
समुद्रियः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(समुद्रियः) अन्तरिक्षदेशव्यापी (देवः)
दिव्यस्वरूपः (राजा) अखिल ब्रह्माण्ड नियन्ता (विचक्षणः)
सर्वद्रष्टा (हर्यतः) सर्वप्रियः परमात्मा (नृभिः) सदुपदेशकैः
(येमानः) उपदिष्टः कर्मयोगिने शुभफलप्रदाता भवति ।

पदार्थः—(समुद्रियः) अन्तरिक्षदेशव्यापी (देवः) दिव्यस्वरूप
(राजा) सम्पूर्ण ब्रह्माण्डों का नियन्ता (विचक्षणः) सर्वद्रष्टा (हर्यतः)
सर्वप्रिय परमात्मा (नृभिः) सदुपदेशक मनुष्यों द्वारा (येमानः)
उपदेश किया हुआ कर्मयोगी के लिये शुभफलों का प्रदाता होता है ।

भावार्थ—परमात्मा के ज्ञान से कर्मयोगी नानाविध फलों
को लाभ करता है, यहां कर्मयोगी यह उपलक्षण मात्र है वास्तव में ज्ञान-
योगी, उद्योगी, तपस्वी और संयमी सब प्रकार के पुरुषों का यहां ग्रहण है ॥

इन्द्राय पवते मदः सोमो मरुत्वन्ते सुतः ।

सहस्रधारो अत्यव्यमर्षति तर्भी मृजन्त्यायवः ॥ १७ ॥

इन्द्राय । पवते । मदः । सोमः । मरुत्वन्ते । सुतः । सहस्र-
धारः । अति । अव्यं । अर्षति । तं । ईमिति । मृजन्ति ।
आयवः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(मरुत्वन्ते, सुतः) कर्मयोगिना साक्षात्कृतः

(सोमः) सर्वोत्पादकः परमात्मा (मदः) आल्हादको भूत्वा
 (इन्द्राय) कर्मयोगिने (पवते) पवित्रतां प्रददाति (सहस्र-
 धारः) विविधशक्तिमान् परमात्मा (अति, अव्यम्) अतिरक्षा
 (अर्षति) प्राप्नोति (तमीम्) तं च (आयवः) कर्मयोगिनः
 (मृजन्ति) साक्षात्कुर्वन्ति ।

पदार्थ—(मरुत्वते) कर्मयोगी द्वारा (सुतः) साक्षात्कार किया
 हुआ (सोमः) सर्वोत्पादक परमात्मा (मदः) आल्हादक बनकर (इन्द्राय)
 कर्मयोगी के लिये (पवते) पवित्रता प्रदान करता है (सहस्रधारः)
 अनन्तशक्ति युक्त परमात्मा (अति, अव्यम्) अत्यन्त रक्षा को (अर्षति)
 प्राप्त होता अर्थात् करता है (तम्) उक्त परमात्मा को (आयवः)
 कर्मयोगी लोग (मृजन्ति) साक्षात्कार करते हैं ।

भावार्थ—यहाँ भी कर्मयोगी उपलक्षणमात्र है वास्तव में सब
 प्रकार के योगियों का यहाँ ग्रहण है कि वह परमात्मा का साक्षात्कार करके
 सुरक्षित रहकर आल्हादक तथा सुखकारी पदार्थों का उपभोग करते हैं ॥

पुनानश्चमू जनयन्मति-

कविः सोमो देवेषु रण्यति ।

अपो वसानः परि गोभि-

रुत्तरः सीदन्वनेष्वव्यत ॥ १८ ॥

पुनानः । चमू इति । जनयन् । मति । कविः । सोमः ।
 देवेषु । रण्यति । आपः । वसानः । परि । गोभिः । उत्तरः ।
 सीदन् । वनेषु । अव्यत ।

पदार्थ—(चमू) जीवप्रकृतिरूपे संसाराधारीभूते उभय-
शक्ती (पुनानः) पावयन् (मतिम्) बुद्धिम् (जनयन्) उत्पा-
दयन् (कविः) सर्वज्ञः (सोमः) परमात्मा (देवेषु) सूर्या-
दिदिव्यशक्तिमत्पदार्थेषु (रण्यति) सर्वव्यापकत्वेन विराजते
(आपः, वसानः) कर्माध्यक्षः सः (गोभिः, उत्तरः) ज्ञानेन्द्रि-
यैः साक्षात्कृतः (परिसीदन्) अन्तःकरणे विराजते (वनेषु)
सर्वलोकेषु (परि, अव्यत) सर्वथा रक्षति च ।

पदार्थ—(चमू) जीव तथा प्रकृतिरूपी संसार के आधारभूत
दोनों शक्तियों को (पुनानः) पवित्र करता तथा (मतिम्) बुद्धिको
(जनयन्) उत्पन्न करता हुआ (कविः) सर्वज्ञ (सोमः) सर्वोत्पादक पर-
मात्मा (देवेषु) सूर्यादि दिव्यशक्तिवाले पदार्थों में (रण्यति) सर्वव्यापक
भाव से विराजमान होता है (आपः, वसानः) कर्मों का अध्यक्ष परमात्मा
(गोभिः, उत्तरः) ज्ञानेन्द्रियों द्वारा साक्षात्कार किया हुआ (परिसीदन्)
अन्तःकरणों में विराजमान होता तथा (वनेषु) सम्पूर्ण लोक लोकान्तरों
में (परि, अव्यत) सब ओर से रक्षा करता है ॥

भावार्थ—द्युम्बादि लोक लोकान्तर एकमात्र परमात्मा ही के
आधार पर स्थित होने से योगीजन सर्वत्र सुरक्षित रहता है ॥

तवाहं सोम रारण सख्य इन्दो दिवेदिवे ।

पूरुणि बभ्रो नि चरन्ति मामव परिधीरति ताँ इहि॥१९॥

तव । अहं । सोम । रारण । सख्ये । इन्दो इति । दिवेऽदिवे ।

पूरुणि । बभ्रो इति । नि । चरन्ति । मां । अव । परिधीन् ।

अति । तान् । इहि ॥ १९ ॥

पदार्थः—(इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूप (सोम) सर्वोत्पादक परमात्मन् (दिवेदिवे) प्रत्यहम् (तव, सख्ये) तव मैत्रीविषये (अहं, रारण) त्वां स्मरामि (बभ्रो) हे सर्वाधार ! (पुरुणि) बहूनि (निचरन्ति) नीचकर्माणि कुर्वन्ति ये राक्षसाः (तान्, परिधीन्) तान् राक्षसान् (अतीहि) अभिभावय (अव) मा च रक्ष ।

पदार्थ—(इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूप (सोम) सर्वोत्पादक-परमात्मन् ! (दिवेदिवे) प्रतिदिन (तव, सख्ये) तुम्हारी मैत्री में (अहं, रारण) मैं सदैव तुम्हारा स्मरण करता हूँ (बभ्रो) हे सर्वाधिकरण परमात्मन् ! (पुरुणि) बहुत (निचरन्ति) नीचभावों से जो राक्षस (माम्) मुझको पीड़ा देते हैं (तान्, परिधीन्) उन राक्षसों को (अतीहि) अतिक्रमण करके मेरी (अव) रक्षा करो ।

भावार्थ—इस मंत्र में यह प्रार्थना की गई है कि हे परमात्मन् ! वैदिक कर्मानुष्ठान में विघ्न करने वाले मनुष्यों से हमारी रक्षा करें, “रक्षत्यस्मादितिरक्षः, रक्ष एव राक्षसः” यहां राक्षस शब्द से विघ्नकारी मनुष्यों का ग्रहण है किसी जातिविशेष का नहीं ।

उताहं नक्तमुत सोम ते दिवा सख्याय बभ्र ऊर्धनि ।

घृणा तपन्तति सूर्य परः शकुना इव पक्षिमा ॥ २० ॥ १५ ॥

उत । अहं । नक्तं । उत । सोम । ते । दिवा । सख्याय ।

बभ्रो इति । ऊर्धनि । घृणा । तपन् । अति । सूर्य । परः ।

शकुनाः इव । पक्षिमा ॥ २० ॥

पदार्थः—(बभ्रो) हे सर्वाश्रय परमात्मन् ! (ते, सख्याय) तव मैत्र्यै (दिवा) दिने (उत) अथ (नक्तम्)

रात्रौ (सोम) हे सर्वोत्पादक ! (ते, अधनि) तव समीपे (घृणा, तपन्तं) स्वदीप्त्या प्रकाशमानं (अति, सूर्यम्) स्वप्रकाशेन सूर्यमप्यतिक्रामन्तं (परः) परमं भवन्तम्प्राप्नोमि इतीच्छावानहं (शकुना, इव) पक्षिण इव (पक्षिम) गतिशीलो भवेयम् ।

पदार्थ—(वन्त्रो) हे सर्वाधिकरण परमात्मन् ! (ते, सख्याय) तुम्हारी मैत्री के लिये (दिवा) दिन (उत) अथवा (नक्तम्) रात्रि (सोम) हे सोम (ते, अधनि) तुम्हारे समीप (घृणा, तपन्तम्) जो तुम अपनी दीप्ति से देदीप्यमान हो (अति, सूर्यम्) अपने प्रकाश से सूर्य को भी अतिक्रमण करनेवाले हो, तथा (परः) सर्वोपरि हो, उक्त गुणसम्पन्न आपको (शकुना, इव) शकुन पक्षी के समान (पक्षिम) प्राप्त होने के लिये गतिशील बन् ।

भावार्थ—“ विभवतीति वन्त्रुः ”=जो सबको धारण करने वाला परमात्मा है उसी की उपासना करनी योग्य है ।

मृज्यमानः सुहस्त्य समुद्रे वाचमिन्वासि ।

रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षमि ॥ २१ ॥

मृज्यमानः । सुहस्त्य । समुद्रे । वाचं । इन्वासि । रयिं । पिशङ्गं । बहुलं । पुरुस्पृहं । पवमानः । अभि । अर्षसि ॥ २१ ॥

पदार्थ—(सुहस्त्य) हे सर्वसामर्थ्यानां हस्तगतकारक परमात्मन् ! भवान् (समुद्रे) अन्तरिक्षे (वाचम्) वाणी (इन्वासि) प्रेरयति (मृज्यमानः) उपास्यमानश्च (बहुलम्) प्रचुरम् (पिशङ्गम्) सौवर्णम् (रयिम्) धनम् (पुरुस्पृहम्) सर्वप्रियम् (पवमान) हे पावयितः ! (अभ्यर्षसि) ददाति भवान् ।

पदार्थ—(सुहस्त्य) हे सर्वसामर्थ्यों को हस्तगत करनेवाले परमात्मन् ! आप (समुद्रे) अन्तरिक्ष में (वाचम्) वाणी की (इन्वासि) प्रेरणा करते हैं (मृज्यमानः) उपासना किये हुए आप (बहुलम्) बहुत सा (पिशङ्गम्) सुवर्णरूपी (रयिम्) धन (पुरुस्पृहम्) जो सबको प्रिय है (पवमान) हे सबको पवित्र करनेवाले परमात्मन् (अभ्यर्षसि) आप देते हैं।

भावार्थ—परमात्मा की उपासना करनेसे सब प्रकार के ऐश्वर्य मिलते हैं, इसलिये ऐश्वर्य की चाहना वाले पुरुष को उसकी उपासना करनी चाहिये।

मृ॒जानो॑ वारे॒ पव॑मानो अ॒व्यये॒ वृषा॑व चक्रदो॒ वने॑ ।

दे॒वानां॑ सोम॒ पव॑मान॒ निष्कृ॑तं गोभि॒रञ्जानो॑ अ॒र्षसि॥२२॥

मृ॒जानः॑ । वारे॑ । पव॑मानः । अ॒व्यये॑ । वृषा॑ । अव॑ । च॒क्रदः॑ ।
वने॑ । दे॒वानां॑ । सोम॑ । पव॑मान॒ । निः॒कृ॑तं । गोभिः॑ ।
अ॒ञ्जानः॑ । अ॒र्षसि॑ ॥ २२ ॥

पदार्थः—(मृजानः) भवान् सर्वेषां शोधकः (अव्यये, वारे) रक्ष्यं वरणीयं पुरुषं (पवमानः) पवित्रयन् (वृषा) सर्वकामान् वर्षुकः (वने) संपूर्ण ब्रह्माण्डे (अव, चक्रदः) शब्दायसे (सोम) हे सर्वोत्पादक ! (पवमान) सर्वपावक ! (देवानां) विदुषां (निष्कृतम्) संस्कृतमन्तःकरणं (अर्षसि) प्राप्नोति (गोभिः) ज्ञानवृत्तिभिश्च साक्षात्क्रियते भवान्।

पदार्थ—(मृजानः) आप सबको शुद्ध करनेवाले हैं (अव्यये, वारे) रसायुक्त वरणीय पुरुष को (पवमानः) पवित्र करनेवाले (वृषा)

सब कामनाओं की वर्षा करनेवाले आप (वने) सब ब्रह्माण्डों में (अब, चक्रदः) शब्दायमान हो रहे हैं (सोम) हे सर्वोत्पादक (पवमान) सब को पवित्र करनेवाले परमात्मन् (देवानाम्) विद्वानों के (निष्कृतम्) संस्कृत अन्तःकरण को (अर्षसि) प्राप्त होते हैं, आप कैसे हैं (गोभिः, अज्ञानः) इन्द्रियों द्वारा ज्ञानरूपी वृत्तियों से साक्षात्कार किये जाते हैं ।

भावार्थ— अभ्युदय और निःश्रेयस का हेतु एकमात्र परमात्मा ही है, इसलिये उसी की उपासना करना चाहिये ।

पवस्व वाजसातयेऽभि विश्वानि काव्या ।

त्वं समुद्रं प्रथमो वि धारयो देवेभ्यः सोममत्सरः ॥२३॥

पवस्व । वाजसातये । अभिः । विश्वानि । काव्या । त्वं ।

समुद्रं । प्रथमः । वि । धारयः । देवेभ्यः । सोम । मत्सरः ॥२३॥

पदार्थः—(विश्वानि, काव्या) सकलसर्वज्ञताभावान् (अभिः) लक्ष्यीकृत्य (पवस्व) मां पुनातु भवान् (सोम) हे सर्वोत्पादक ! (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः (मत्सरः) आनन्दप्रदोऽस्ति (त्वं) भवान् (समुद्रं) अन्तरिक्षमेवकलशं (प्रथमः) पूर्वम् (वि, धारयः) दधाति (वाजसातये) ऐश्वर्यधारणाय (पवस्व) मा पुनातु ।

पदार्थ—(विश्वानि, काव्या) सर्वज्ञता के सम्पूर्ण भावों को (अभिः) लक्ष्य रखकर (पवस्व) आप हमको पवित्र करें, (सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! (देवेभ्यः) विद्वानों के लिये आप (मत्सरः) अत्यन्त आनन्दप्रद हैं, और (त्वम्) तुमने (समुद्रम्) अन्तरिक्षरूपी कलश को (प्रथमः) सबसे प्रथम (विधारयः) धारण किया है, आप (वाजसातये) ऐश्वर्य धारण करने के लिये (पवस्व) हमको पवित्र बनायें ।

भावार्थ— हे परमात्मन् ! इस नभोमण्डल अर्थात् कोटि २ ब्रह्माण्डों को एकमात्र आपने ही धारण किया है, इसलिये आप कृपा करके हमारे भावों को पवित्र बनायें जिससे हम आपकी उपासना में प्रवृत्त रहें ॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजो-

दिव्या च सोम धर्मभिः ।

त्वां विप्रांसो मतिभिर्विचक्षण-

शुभ्रं हिन्वन्ति धीतिभिः ॥ २४ ॥

सः । तु । पवस्व । परि । पार्थिवं । रजः । दिव्या । च । सोम ।
धर्मभिः । त्वां । विप्रांसः । मतिभिः । विचक्षण । शुभ्रं ।
हिन्वन्ति । धीतिभिः ॥ २४ ॥

पदार्थः—(पार्थिवं, रजः) पृथ्वीपरमाणून् (दिव्या, च)
द्युलोकस्थान्यभूत परमाणूश्च (सः, तु) सः त्वं (परिपवस्व) शोधयतु
(सोम) हे सर्वोत्पादक (धर्मभिः) तव गुणैः (त्वां) भवन्तम्
(विप्रांसः) मेधाविनः (मतिभिः) स्वबुद्धिभिः साक्षात्कुर्वन्ति
(विचक्षण) हे सर्वज्ञ ! (शुभ्रम्) सर्वोपरि शुद्धं भवन्तं
(धीतिभिः) कर्मयोगशक्तिभिः कर्मयोगिनः (हिन्वन्ति) प्रेरयन्ति ।

पदार्थ—(पार्थिवम्, रजः : पृथिवी के परमाणु (च) और
(दिव्या) द्युलोकस्थ अन्य भूतों के परमाणुओं को (सः, तु) वह आप (परि,
पवस्व) भले प्रकार पवित्र करें (सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! (धर्मभिः)
तुम्हारे गुणों द्वारा (त्वाम्) तुम्हारा (विप्रांसः) मेधावी लोग (मतिभिः)
अपनी बुद्धि से साक्षात्कार करते हैं (विचक्षण) हे सर्वज्ञ ! (शुभ्रम्)
सर्वोपरि शुद्धस्वरूप आपको (धीतिभिः) कर्मयोग की शक्तियों द्वारा
कर्मयोगी लोग तुम्हारी (हिन्वन्ति) प्रेरणा करते हैं ।

भावार्थ— इस ब्रह्माण्ड के परमाणुरूप सूक्ष्म कारण को एकमात्र परमात्मा ही धारण करता तथा पवित्र करता है, इसलिये हे भगवन् । हम में भी वह शक्ति प्रदान करें कि हम कर्मयोगी बनकर ऐश्वर्यशाली हों ॥

पर्वमाना असृक्षत पवित्रमति धारया ।

मरुत्वन्तो मत्सरा इन्द्रियाहया मेधामभि प्रयांसि च ॥२५॥

पर्वमानाः । असृक्षत । पवित्रं । अति । धारया । मरुत्वन्तः ।

मत्सराः । इन्द्रियाः । हयाः । मेधां । अभि । प्रयांसि । च ॥२५॥

पदार्थः—(धारया) स्वकृपामयवृष्ट्या (पवित्रं) पवित्रान्तःकरणं (अभि) अभिलक्ष्य (अति, असृक्षत) त्वत्साक्षात्कारः क्रियते (पर्वमानाः) तव पवित्रं स्वभावाः (मरुत्वन्तः) विद्वद्भिः साक्षात्कृताः (मत्सराः) आनन्दप्रदाः (इन्द्रियाः) कर्मयोगिहिताः (हयाः) गतिशीलाः (च) तथा (मेधाम्) बुद्धिम् (प्रयांसि) ऐश्वर्यं च ददतः तैः पवस्व ।

पदार्थ—(धारया) अपनी कृपामयी दृष्टि से (पवित्रम्) पवित्र अन्तःकरण को (अभि) लक्ष्य रखकर (अति, असृक्षत) तुम्हारा साक्षात्कार किया जाता है (पर्वमानाः) तुम्हारे पवित्र स्वभाव (मरुत्वन्तः) जो विद्वानों द्वारा साक्षात्कार किये गये हैं (मत्सराः) आनन्ददायक हैं (इन्द्रियाः) कर्मयोगियों के हितकर हैं (हयाः) गतिशील हैं (च) और (मेधाम्) बुद्धि तथा (प्रयांसि) ऐश्वर्यों को देनेवाले जो आपके स्वभाव हैं उनसे आप इसको पवित्र करें ॥

भावार्थ—परमात्मा के अपहृतपाप्मादि स्वभाव उपासना द्वारा मनुष्य को शुद्ध करते हैं, इसलिये मनुष्य को उसकी उपासना में सदा रत रहना चाहिये ।

अपो वसानः परि कोशमर्ष-

तीन्दुर्हियानः सोतृभिः ।

जनयञ्ज्योतिर्मन्दनां अवी-

वशद्गाः कृष्णानो न निर्णिजम् ॥ २६ ॥ १६ ॥

अपः । वसानः । परि । कोशं । अर्षति । इन्दुः । हियानः ।
सोतृभिः । जनयन् । ज्योतिः । मन्दनाः । अविवशत् । गाः ।
कृष्णानः । न । निर्णिजम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—(सोतृभिः) कर्मयोगिभिः (हियानः) प्रेर्यमाणः
(इन्दुः) प्रकाशस्वरूपः परमात्मा (कोशम्) तदन्तःकरणं
(पर्यर्षति) प्राप्नोति (अपः, वसानः) कर्मणामध्यक्षः सः (ज्योतिः)
सूर्यादिज्योतींषि (जनयन्) उत्पादयन् (गाः) पृथिव्यादि लोकान्
(अविवशत्) दीपयन् (निर्णिजम्) स्वरूपं (कृष्णानः, न)
स्पष्टं कुर्वन्निव (मन्दनाः) स आनन्दस्वरूपः स्वरूपमभिव्यनक्ति ।

पदार्थः—(सोतृभिः) कर्मयोगियों से (हियानः) प्रेरणा किया
हुआ (इन्दुः) प्रकाशस्वरूप परमात्मा (कोशम्) उनके अन्तःकरण को
(पर्यर्षति) प्राप्त होता है (अपः, वसानः) कर्मों का अध्यक्ष पर-
मात्मा (ज्योतिः) सूर्यादि ज्योतियों को (जनयन्) उत्पन्न करके
(गाः) पृथिव्यादि लोकों को (अविवशत्) देदीप्यमान करता हुआ और
(निर्णिजम्) अपने स्वरूप को (कृष्णानः) स्पष्ट करते हुए के (न) समान
(मन्दनाः) अभिव्यक्त करता है ।

भावार्थः—सूर्य चन्द्रादि नाना ज्योतियों को उत्पन्न करनेवाला पर-
मात्मा सब कर्मों का अध्यक्ष है, वह अपनी कृपा से हमारे अन्तःकरण को प्राप्त हो ।

इति सप्तोत्तर शततमसूक्तं शोडषोवर्गश्च समाप्तः ।

यह १०७ का सूक्त और सोलहवां वर्ग समाप्त हुआ ।

अथ षोडशर्चस्य अष्टोत्तरशततमस्य सूक्तस्य—

ऋषिः—१, २ गौत्विः । ३, १४—१६ शक्तिः । ४, ५ उरुः ।

६, ७ ऋजिष्वाः । ८, ९ ऊर्ध्वसद्मा । १०, ११ कृतयशाः ।

१२ १३ ऋणञ्चयः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥ छन्दः

१, ९, ११ उष्णिक् ककुप् । ३ पादनिचृदुष्णिक् ।

५, ७, १५ निचृदुष्णिक् । २ निचृद्वृहती । ४,

६, १०, १२ स्वराड्वृहती । ८, १६ पङ्क्तिः ।

१४ निचृत्पङ्क्तिः । १३ गायत्री ॥ स्वरः

१, ३, ५, ७, ९, ११, १५ ऋषभः ।

२, ४, ६, १०, १२ मध्यमः ।

८, १४, १६ पञ्चमः ।

१३ षड्जः ।

पवस्व मधुमत्तम इन्द्राय सोम क्रतुवित्तमो मदः ।

महि द्युक्षतमो मदः ॥ १ ॥

पवस्व । मधुमत्तमः । इन्द्राय । सोम । क्रतुवित्तमः । मदः ।

महि । द्युक्षतमः । मदः ॥ १ ॥

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पादक ! भवान् (मधुमत्तमः)
आनन्दस्वरूपः (क्रतुवित्तमः) सर्वकर्मवेत्ता च (द्युक्षतमः) दीप्तिमान्
(महि, मदः) आनन्दहेतुः (मदः) हर्षस्वरूपः (इन्द्राय) कर्म-
योगिनं भवान् (पवस्व) पुनातु ।

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! आप (मधुमत्तमः) आनन्दस्वरूप और (क्रतुवित्तमः) सब कर्मों के वेत्ता हैं (द्युक्षतमः) दीप्तिवाले हैं (महि, मदः) अत्यन्त आनन्द के हेतु (मदः) हर्षस्वरूप आप (इन्द्राय) कर्मयोगी को (पवस्व) पवित्र करें ।

भावार्थ—इस मंत्र में परमात्मा से शुभकर्मों की ओर लगने की प्रार्थना की गई है कि हे शुभकर्मों में प्रेरक परमात्मन् ! आप हमारे सब कर्मों को भलीभाँति जानते हुए भी अपनी कृपा से हमें शुभकर्मों की ओर प्रेरित करें कि हम कर्मयोगी बनकर आपकी समीपता लाभ कर सकें ।

यस्य ते पीत्वा वृषभो वृषायतेऽस्य पीता स्वर्विदः ।
स सुप्रकेतो अभ्यक्रमीदिषोऽच्छा वाजं नैतशः ॥ २ ॥

यस्य । ते । पीत्वा । वृषयते । अस्य । पीता । स्वःऽविदः ।
सः । सुप्रकेतः । अभि । अक्रमीत् । इषः । अच्छ । वाजं ।
न । एतशः ॥ २ ॥

पदार्थः—(यस्य, ते, पीत्वा) यं तवानन्दं पीत्वा (वृषभः) कर्मवृष्टिकारकः कर्मयोगी (वृषायते) सदुपदेशको भवति (अस्य, पीता) इममानन्दं पीत्वा (सुप्रकेतः) सुप्रज्ञोजनः (इषः, अभ्यक्रमीत्) शत्रूनतिक्रामति (एतशः) अश्वः (न) यथा (वाजं, अच्छ) संग्राममतिक्रामति एवं हि कर्मयोगी सर्व बलान्यतिक्रामति, इमं पीत्वा (स्वर्विदः) विज्ञानी भवति ।

पदार्थ—(यस्य, ते) जिस तुम्हारे (पीत्वा) आनन्द के पान करने से (वृषभः) कर्मों की वृष्टि करनेवाला कर्मयोगी (वृषायते) वर्षतीति वृषः, वृषु सिञ्चने, इस धातु से सदुपदेश द्वारा सिञ्चन करनेवाले

पुरुष के लिये, यहां 'वृष' शब्द आया है जिसके अर्थ सदुपदेश के हैं (अस्य, पीता) इस आनन्द के पीने से (सुप्रकेतः) शोभन प्रज्ञा वाला होकर (इषः, अभ्यक्रमीव) शत्रुओं को अतिक्रमण कर जाता है (एतशः) अश्व (न) जैसे (वाजम्) संग्राम का (अच्छ) अतिक्रमण करता है इसी प्रकार कर्म योगी पुरुष सब बलों का अतिक्रमण करता और (स्वर्विदः) विज्ञानी बनता है ।

भावार्थ—इस मंत्र का आशय यह है कि वेद के सदुपदेश द्वारा कर्मयोगी शोभन प्रज्ञावाला होजाता है, यहाँ अश्व के दृष्टान्त से कर्मयोगी के बल और पराक्रम का वर्णन किया है कि जिस प्रकार अश्व संग्राम में विजय प्राप्त करता है, इसी प्रकार कर्मयोगी विज्ञान द्वारा सब शत्रुओं का पराजय करने वाला होता है ।

त्वं ह्यंग दैव्या पवमान जनिमानिद्युमत्तमः ।

अमृतत्वाय घोषयः ॥ ३ ॥

त्वं । हि । अंग । दैव्या । पवमान । जनिमानि । द्युमत्त-
तमः । अमृतत्वाय । घोषयः ॥ ३ ॥

पदार्थ—(पवमान) हे सर्वस्य पावक परमात्मन् ! (त्वं, दैव्या, जनिमानि) पवित्र जन्मान्यभिलक्ष्य (द्युमत्तमः) दीप्तिमान्भवान् (अमृतत्वाय) अमृतभावाय (घोषयः) घोषणं करोति (हि) निश्चयेन (अंग) हे सर्वप्रिय ! भवानेव सर्वेषां कल्याणं करोति ।

पदार्थ—(पवमान) हे सबको पवित्र करने वाले परमात्मन् ! (त्वम्, दैव्या, जनिमानि) पवित्र जन्मों को लक्ष्य रखकर (द्युमत्तमः)

दीप्तिवाले आप (अमृतत्वाय) अमृतभाव का (घोषयः) घोषण करते हैं (हि) निश्चय करके (अंग) हे सर्वप्रिय परमात्मन् ! आप ही सब का कल्याण करने वाले हैं ।

भावार्थ—वही परमपिता परमात्मा विद्वान् तथा सत्कर्म जीवों को कल्याण के देने वाले और वही सबका पालन पोषण करने वाले हैं ।

येना नवग्वो दध्यङ्पोर्णुते येन विप्रास आपिरे ।

देवानां सुम्ने अमृतस्य चारुणो येन श्रवांस्यानशुः॥४॥

येन । नवग्वः । दध्यङ् । अपङ्पोर्णुते । येन । विप्रासः ।
आपिरे । देवानां । सुम्ने । अमृतस्य । चारुणः । येन ।
श्रवांसि । आनशुः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(येन) येन तवानन्देन (नवग्वः) नवाः
(दध्यङ्) ध्यानिजनाः (अपोर्णुते) सदुपदेशेन लोकान् सुस्था-
पयन्ति (येन) येन च (विप्रासः) मेधाविनः (आपिरे)
प्राप्यन्ते (येन) येन च (देवाना) विदुषा (चारुणः, अमृत-
स्य, सुम्ने) अमृतायेव चारुसुखाय जिज्ञासुर्विराजते,
येन च (श्रवांसि) यशांसि (आनशुः) भुञ्जन्ति स केवलं
भवत एवानन्दः ।

पदार्थ—(येन) जिस तुम्हारे आनन्द से (नवग्वः) नवीन
पुरुष (दध्यङ्) ध्यानी लोग (अपोर्णुते) सदुपदेशों द्वारा लोगों को सुर-
क्षित करते हैं (येन) जिससे (विप्रासः) मेधावी लोग (आपिरे) प्राप्त
होते हैं (देवानाम्, सुम्ने, चारुणः, अमृतस्य) विद्वानों के अमृतरूपी सुख
में जिज्ञासु विराजमान होता है (येन) जिससे (श्रवांसि) यशों को

(आनन्दः) भोगता है, वह एकमात्र आप ही का आनन्द है ।

भावार्थ—परमात्मा ही अपने अनादिसिद्ध ज्ञान द्वारा लोगों को सन्मार्ग की प्रेरणा करता, वही सद्बिद्यारूपी वेदों से सबका सुधार करता और वही सबको आनन्द प्रदान करने वाला है ।

एष स्य धारया सुतोऽव्यो वारोभिः पवते मदिन्तमः ।

क्रीलन्नर्मिरपामिव ॥ ५ ॥ १७ ॥

एषः । स्यः । धारया । सुतः । अव्यः । वारोभिः । पवते । म-
दिन्तमः । क्रीलन् । ऊर्मिः । अपांऽइव ॥ ५ ॥

पदार्थः—(एवः, स्यः) स परमात्मा (अव्यः) जो हि सर्वरक्षकः सः (वारोभिः, सुतः) सुसाधनैः साक्षात्कृतः (धार-
या, पवते) आनन्दवृष्ट्या पुनाति (मदिन्तमः) आनन्दस्वरूपः
सः (अपाम्, ऊर्मिः, इव) समुद्र वीचय इव (क्रीलन्)
क्रीडन् अखिलब्रह्माण्डं निर्माति ।

पदार्थ—(एषः, स्यः) वह पूर्वोक्त परमात्मा (अव्यः) जो
सर्वरक्षक है (वारोभिः, सुतः) श्रेष्ठ साधनों द्वारा साक्षात्कार किया हुआ
(धारया) आनन्द की दृष्टि से (पवते) पवित्र करता है (मदिन्तमः) वह
आनन्दस्वरूप (अपाम्, ऊर्मिः, इव) समुद्र की लहरों के समान (क्रीलन्)
क्रीड़ा करता हुआ सब ब्रह्माण्डों को निर्माण करता है ।

भावार्थ—यहां समुद्र की लहरों का दृष्टान्त अनायास के अभि-
प्राय से है साकार के अभिप्राय से नहीं अर्थात् जिस प्रकार मनुष्य अना-
यास ही स्वासादि व्यवहार करता है इसी प्रकार लीलामात्र से परमात्मा
इस संसार की रचना करता है ।

य उ॒स्रिया॑ अ॒प्या॑ अ॒न्तरश्म॑नो निर्गा अ॒कृ॒न्त॒दोज॑सा ।
अ॒भि ब्र॒जं त॑त्ति॒षे ग॒व्यम॑श्व्यं व॒र्मी॑व धृ॒ष्ण॒वा रु॑ज ॥६॥

यः । उ॒स्रियाः । अ॒प्याः । अ॒न्तः । अ॒श्मनः । निः । गाः ।
अ॒कृ॒न्त॒त् । ओज॑सा । अ॒भि । ब्र॒जं । त॒त्ति॒षे । ग॒व्यं । अ॒श्व्यं
व॒र्मी॑ऽइव । धृ॒ष्णो इति॑ । आ । रु॒ज ॥ ६ ॥

पदार्थः—(यः) यः परमात्मा (अप्याः, उ॒स्रियाः)
व्याप्तिशीलस्वशक्तिभिः (अन्तरश्मनः) मेघान्तः (ओजसा,
अ॒कृ॒न्त॒त्) बलेन छिन्दन् (निर्गाः) सदा शब्दायते (ब्रजं,
अभि) ब्रह्माण्डमभि (तत्तिषे) सर्वत्र व्याप्तः, यश्च (गव्यम्)
ज्ञानसम्बन्धिनीं (अ॒श्व्यम्) कर्मसम्बन्धिनीं च शक्तिं (व॒र्मी॑व)
कवचमिव धारयति तस्मादिदं प्रार्थनीयं यत् (धृ॒ष्णो) हे धृति-
रूप परमात्मन् ! (आरुज) भवाम् मम बाधकशक्तीर्नाशयतु ।

पदार्थ—(यः) जो परमात्मा (अप्याः, उ॒स्रियाः) अपनी व्याप्ति-
शील शक्तियों से (अन्तरश्मनः) मेघों के भीतर (ओजसा, अ॒कृ॒न्त॒त्) बल
से छेदन करता हुआ (निर्गाः) निरन्तर शब्दायमान होकर (ब्रजम्) इस
ब्रह्माण्डरूपी समुदाय के समक्ष (अभि, तत्तिषे) चारों ओर व्याप्त हो रहा है
और जो (गव्यम्) ज्ञान तथा (अ॒श्व्यम्) कर्म की शक्तियों को (व॒र्मी॑व)
कवच के समान धारण कर रहा है उससे यह प्रार्थना है कि (धृ॒ष्णो)
हे धृतिरूप परमात्मन् ! (आरुज) आप हमारी बाधक शक्तियों को नाश करें ।

भावार्थ—वह पूर्ण परमात्मा जो इस ब्रह्माण्ड में सर्वत्र परिपूर्ण हो रहा
है वही मङ्गलमय प्रभु सब विघ्नों को निवृत्त करके कल्याण का देने वाला
और वही सब पापों का क्षय करने वाला है ।

। आ सोता परिं सिञ्चताश्वं न स्तोममपतुरं रजस्तुरम् ।

॥३॥ वनक्रक्षमुदप्रुतम् ॥ ७ ॥

आ । सोत । परिं । सिञ्चत । अश्वं । न । स्तोमं । अपऽ-
तुरं । रजःस्तुरं । वनऽक्रक्षं । उदऽप्रुतम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अश्वम्, न) यः विद्युदिव (अप्तु-
रम्) अन्तरिक्षपदार्थान् सुगत्या योजयति (रजस्तुरम्) तेज-
स्विपदार्थेभ्यश्च गतिं ददाति यश्च (वनक्रक्षं, उदप्रुतम्) सर्व-
त्रैव ओतप्रोतोऽस्ति तम् (स्तोमम्) स्तुत्यर्हं परमात्मानं (परि,
सिञ्चत) उपासनारूप वारिणा सम्यक् सिञ्चत (आ) समन्तात्
(सोत) साक्षात्कुरुत ।

पदार्थः—(अश्वम्, न) जो विद्युत् के समान (अप्तुरम्) अन्त-
रिक्षस्थ पदार्थों को गति देने वाला (रजस्तुरम्) तेजस्वी पदार्थों को गति देने
वाला, और (वनक्रक्षम्, उदप्रुतम्) जो सर्वत्र ओतप्रोत हो रहा है ऐसे
(स्तोमम्) स्तुति योग्य परमात्मा को (परिसिञ्चत, आ) अपनी उपासनारूप
वारि से भलेप्रकार सिञ्चन करते हुए उसका (सोत) साक्षात्कार करें ।

भावार्थः—विद्युदादि नानाविध क्रियाशक्तियों का प्रदाता, निर्माता
तथा प्रकाशक एकमात्र परमात्मा ही है, वही सबका उपासनीय और वही
सबको कल्याण का देने वाला है ॥

सहस्रधारं वृषभं पयोवृधं प्रियं देवाय जन्मने ।

ऋतेन य ऋतजातो विवावृधे राजा देव ऋतं बृहत् ॥८॥

सहस्रऽधारं । वृषभं । पयःवृधं । प्रियं । देवाय । जन्मने ।

ऋतेन । यः । ऋतः जातः । विवृधे । राजा । देवः ।
ऋतं । बृहत् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(सहस्रधारम्) योऽनेकधानन्दधाराभिः (वृषभं) कामनानां पूरकः (पयोवृधम्) योऽन्नाद्यैश्चर्येण परिपूर्णः (प्रियम्) यः सर्वप्रियः तस्य परमात्मनः (देवाय, जन्मने) दिव्यजन्मने प्रार्थनां करोमि (यः) यश्च (ऋतेन) प्रकृतिरूपतेन (ऋतजातः) ऋतजातोऽस्ति (विवृधे) यः सर्वत्र विशेषेण वृद्धिं प्राप्तः यश्च (देवः) दिव्यस्वरूपः (राजा) सर्वभूतस्वामी च (ऋतं, बृहत्) सर्वोपरि सत्यः तमुपासीमहि वयम् ।

पदार्थः—(सहस्रधारम्) जो अनन्त प्रकार की आनन्द धाराओं से (वृषभम्) कामनाओं का पूर्ण करने वाला (पयोवृधम्) जो अन्नादि ऐश्वर्यों से परिपूर्ण और (प्रियम्) जो सर्वप्रिय है, ऐसे परमात्मा से मैं (देवाय, जन्मने) दिव्यजन्म के लिये प्रार्थना करता हूँ, जो (ऋतेन) प्रकृतिरूपी ऋत से (ऋतजातः) ऋतजात अर्थात् सर्वत्र विद्यमान है (विवृधे) जो सर्वत्र विशेषरूप से वृद्धि को प्राप्त (यः) जो (देवः) दिव्य स्वरूप और जो (राजा) सब भूतों का स्वामी है वही (ऋतं बृहत्) एकमात्र सर्वोपरि सत्य है, उसी परमात्मा की हम लोग उपासना करें ।

भावार्थः—इस मंत्र में प्रकृति को “ऋत” इस अभिप्राय से कहा गया है कि प्रकृति परिणामी नित्य है—अर्थात् परिणाम को प्राप्त होकर नाश नहीं होती, शेष सब अर्थ स्पष्ट है ।

अभिः शुम्नं बृहद्यश इषस्पते दिदीहि देव देवयुः ।

वि कोशं मध्यमं युव ॥ ९ ॥

अभि । द्युम्नं । बृहत् । यशः । इषः । पते । दिदीहि । देव ।
देवयुः । वि । कोशं । मध्यमं । युव ॥ ९ ॥

पदार्थः—(द्युम्नम्) दीप्तिमत् (बृहद्यशः) बृहद्यशो-
युक्तमैश्वर्य (इषस्पते) हे ऐश्वर्यपते परमात्मन् ! (अभि, दिदीहि)
मह्यं ददातु (देवयुः) दीप्तिमान् (देव) हे दिव्यरूप ! (मध्यमं,
कोशम्) अन्तरिक्षकोशं (वि, युव) विशेषेण मया योजयतु ।

पदार्थ—(द्युम्नम्) दीप्ति वाला (बृहत्, यशः) बड़े यश वाला
(इषस्पते) हे ऐश्वर्यों के पति परमात्मन् ! (अभि, दिदीहि) आप हमको
ऐश्वर्य प्रदान करें (देवयुः) दीप्ति को प्राप्त (देव) दिव्यस्वरूप परमात्मन् !
(मध्यमम्, कोशम्) अन्तरिक्ष कोश को (वि, युव) आप हमें विशेषरूप से
समाश्रित करें ।

भावार्थ—इस मन्त्र में परमात्मा से ऐश्वर्यप्राप्ति की प्रार्थना की
गई है कि हे परमात्मन् ! आप ऐश्वर्यरूप सम्पूर्ण कोशों के पति हैं, कृपा
करके हमें भी विशेषरूप से सम्पत्तिशील बनावें ।

आ वच्यस्व सुदक्ष चम्बोः सुतो विशां वह्निर्न विशपतिः ।

वृष्टिं दिवः पवस्व रीतिमपां जिन्वा गविष्टये धियः १०।१८

आ । वच्यस्व । सुदक्ष । चम्बोः । सुतः । विशां । वह्निः । न ।

विशपतिः । वृष्टिं । दिवः । पवस्व । रीतिं । अपां । जिन्व ।

गोऽष्टये । धियः ॥ १० ॥

पदार्थः—(सुदक्ष) हे सर्वज्ञ ! (चम्बोः) जीवप्रकृति-

रूप व्याप्यपदार्थेषु (सुतः) सर्वत्र विद्यमानः (विशाम्) प्रजानाम् (वह्निः, न) अग्निरिव (विश्वपतिः) धारकः, भवान् (आ, वच्यस्व) मन मनसि आगच्छ (दिवः) द्युलोकस्य (वृष्टिम्) वर्षणम् (पवस्व) पुनातु (अपा, रीतिम्) कर्मणा गतिं च पुनातु (गविष्टये, धियः) ज्ञानस्य कर्मणा चाभिलाषिणं जनं (जिन्व) शक्त्या परिपूरयतु ।

पदार्थ—(सुदक्ष) हे सर्वज्ञ परमात्मन् ! आप (चम्बोः) प्रकृति तथा जीवरूप व्याप्य पदार्थों में (सुतः) सर्वत्र विद्यमान (विशाम्) सब प्रजाओं के (वह्निः) अग्नि (न) समान (विश्वपतिः) बोढा=नेता हैं, आप (आ, वच्यस्व) हमें प्राप्त हों (दिवः) द्युलोक की (वृष्टिम्) वृष्टि को (पवस्व) पवित्र करें (अपां, रीतिम्) कर्मों की गति को पवित्र करें (गविष्टये) ज्ञान और (धियः) कर्मों की इच्छा करनेवाले पुरुष को (जिन्व) अपनी शक्ति से परिपूर्ण करें।

भावार्थ—जिस प्रकार अग्नि एक पदार्थ को स्थानान्तर को प्राप्त कर देती है अर्थात् अपनी तेजोमयी शक्ति से गतिशील बना देती है, इसी प्रकार परमात्मा ज्ञानी तथा शुभकर्मि पुरुष को गतिशील बनाता है जिससे पुरुष शक्तिसम्पन्न होकर उसकी समीपता को उपलब्ध करता है ॥

ए॒तमु॒ त्यं म॒द॒च्युतं॑ स॒हस्र॑धा॒रं वृ॒ष॒मं दि॒वो दु॒हुः ।

वि॒श्वा व॒सूनि॑ बि॒भ्र॒तम् ॥ ११ ॥

ए॒तं । ऊं इति॑ । त्यं । म॒द॒च्युतं॑ । स॒हस्र॑धा॒रं । वृ॒ष॒मं । दि॒वः ।
दु॒हुः । वि॒श्वा । व॒सूनि॑ । बि॒भ्र॒तं ॥ ११ ॥

पदार्थः—(त्यमेतमु) एतं परमात्मानं (मदच्युतम्)

आनन्दपूर्ण (सहस्रधारम्) अनन्तशक्तिमन्तम् (दिवोवृषभम्)
द्युलोकादानन्दवृष्टिकर्तारम् (विश्वा, वसूनि) सकलैश्वर्याणि (बिभ्र-
तम्) दधतम् (दुहुः) एवंभूतं तं ज्ञानवृत्तिभिः परिपूरयन्ति ।

पदार्थ—(त्यमेतसु) उस उक्त परमात्मा को (मदच्युतम्) जो
आनन्द से भरपूर (सहस्रधारम्) अनन्त शक्तियों वाला (दिवोवृषभम्)
द्युलोक से आनन्द की वृष्टि करने वाला (विश्वावसूनि) और जो सब
ऐश्वर्यों के (बिभ्रतम्) धारण करनेवाला है, उसको (दुहुः) ज्ञानवृत्तियों
से परिपूर्ण करते हैं ।

भावार्थ—ज्ञानवृत्तियें परमात्मा का साक्षात्कार इस प्रकार करती
हैं कि आवरण भङ्ग करके सर्वव्यापक परमात्मा को अभिव्यक्त करती हैं,
इसी का नाम वृष्टिव्याप्ति है ।

वृषा वि जज्ञे जनयन्नमर्त्यः प्रतपज्ज्योतिषा तमः ।
स सुष्टुतः कविभिर्निर्णिजै दधे त्रिधात्वस्य दंससा ॥१२॥
वृषा । वि । जज्ञे । जनयन् । अमर्त्यः । प्रतपन् । ज्योतिषा ।
तमः । सः । सुस्तुतः । कविभिः । निःनिजै । दधे । त्रि-
धातु । अस्य । दंससा ॥ १२ ॥

पदार्थः—(अमर्त्यः) अमरणधर्मा स परमात्मा (वृषा)
सर्वकामनाप्रदः (जनयन्) स्वज्योतिः प्रकाशयन् (विजज्ञे)
जायमान उज्यते (ज्योतिषा) स्वज्ञानज्योतिषा च (तमः, प्रत-
पन्) अज्ञानं दूरीकुर्वन् (कविभिः) विद्वद्भिः वर्णितः (नि-
र्णिजम्) निराकारपदं (दधे) दधाति (अस्य, दंससा) अस्या-

पूर्वकर्मणा (त्रिधातु) गुणत्रयाश्रयभूता प्रकृतिः स्थिरास्ति
(सः) इत्थंभूतः परमात्मा (सुस्तुतः) सम्यगुपासितः
सद्गतिं प्रददाति ।

पदार्थ—(अमर्त्यः) अमरणधर्मा परमात्मा (वृषा) जो
सब कामनाओं की दृष्टि करनेवाला है वह (जनयन्) अपनी ज्योति को
प्रकाश करता हुआ (विजज्ञे) जायमान कथन किया जाता है (ज्योतिषा)
अपनी ज्ञानरूपी ज्योति से (तमः, प्रतपन्) अज्ञान को दूर करता हुआ
(कविभिः) विद्वानों से वर्णित (निर्णिजम्) निराकार के पद
को (दधे) धारण करता है, और (अस्य, दंससा) इसके अपूर्व कर्मों से
(त्रिधातु) तीनों गुणों की आश्रयभूत प्रकृति स्थिर है (सः) उक्त गुण-
सम्पन्न परमात्मा (सुस्तुतः) भलीभाँति उपासना किया हुआ सद्गति प्रदान
करता है ।

भावार्थ—इस मंत्र में परमात्मा को जायमान उपचार से कथन
किया गया है वस्तुतः नहीं, वास्तव में वह अजर, अमरादि गुण सम्पन्न है,
वह अपने उपासकों की कामनाओं को पूर्ण करने वाला और उनको सद्गति
का प्रदाता है ॥

स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इच्छानाम् ।

सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥ १३ ॥

सः । सुन्वे । यः । वसूनां । यः । रायां । आऽनेता । यः ।
इच्छानां । सोमः । यः । सुऽक्षितीनां ॥ १३ ॥

पदार्थः—(सः) स परमात्मा (सुन्वे) सर्व संसारमुत्पा-
दयति (यः) यश्च (सोमः) सर्वोत्पादकः (वसूना) धनानां

(रायाम्) ऐश्वर्याणा च (आनेता) प्रेरकः (यः) यश्च
(इलाना, सुक्षितीना) सर्वेषा लोकाना चाधिष्ठातास्ति सममज्ञा-
नविषयो भवतु ।

पदार्थ—(सः) वह परमात्मा (यः) जो (सुन्वे) सब संसार को
उत्पन्न करता (यः) जो (सोमः) सर्वोत्पादक (वसूनाम्) सब धनों
(रायाम्) ऐश्वर्यों का (आनेता) प्रेरक, और (यः) जो (इलानां,
सुक्षितीनाम्) सम्पूर्ण लोकलोकान्तरों का अधिष्ठाता है वह हमारे ज्ञान
का विषय हो ।

भावार्थ—सब पदार्थों का अधिष्ठाता परमात्मा है अर्थात् परमात्मा
सब पदार्थों का आधार और सब पदार्थ आधेय हैं, हे भगवन ! आप
हमारे ज्ञान की वृद्धि करें कि हम लोग आपकी समीपता को प्राप्त होकर
आनन्द का उपभोग कर सकें ।

यस्य न इन्द्रः पिवाद्यस्य मरुतो यस्य वार्यमणा भगः ।

आयेने मित्रावरुणा करामहे एन्द्रमवसे महे ॥ १४ ॥

यस्य । नः । इन्द्रः । पिवात् । यस्य । मरुतः । यस्य । वा ।

अर्यमणा । भगः । आ । येन । मित्रावरुणा । करामहे । आ ।

इन्द्रं । अवसे । महे ॥ १४ ॥

पदार्थः—यः परमात्मा (नः) अस्माकं स्वामी (यस्य)
यस्यानन्दं (इन्द्रः) कर्मयोगी (पिवात्) पिवति (यस्य, मरुतः)
यदानन्दं विद्वद्भ्यः पिवति (यस्य) यदानन्दं (अर्यमणा)
कर्मणा सह (भगः) कर्मयोगी पिवति (येन) येन च (मित्रा,
वरुणा) अध्यापकोपदेशकौ (करामहे) सदुपदिशतः (महे,

अवसे) अत्यन्त रक्षायै (इन्द्रम्) यः परमात्मा कर्मयोगिनमुत्पा-
दयति स एवास्माभिरुपास्यदेवो ज्ञातव्यः ।

पदार्थ—(नः) हमारा स्वामी परमात्मा (यस्य) जिसके
आनन्द को (इन्द्रः) कर्मयोगी (पिबाव) पान करते (यस्य) जिसके
आनन्द को (मरुतः) विद्वानों का गण पान करता (यस्य) जिसके आनन्द
को (अर्यमणा) कर्मों के साथ (भगः) कर्मयोगी उपलब्ध करता
और (येन) जिससे (मित्रावरुणा) अध्यापक तथा उपदेशक (करामहे)
सदुपदेश करते हैं (महे, अवसे) अत्यन्त रक्षा के लिये (इन्द्रम्) कर्मयोगी
को जो उत्पन्न करता है वही हमारा उपास्यदेव है ।

भावार्थ—जो परमात्मा नाना प्रकार की विचार्यें और इन विचार्यों
के वेत्ता कर्मयोगी तथा ज्ञानयोगियों को उत्पन्न करता जिससे शिक्षा प्राप्त
करके अध्यापक तथा उपदेशक धर्मोपदेश करते और जो दुष्टदमन के लिये
रक्षक उत्पन्न करता है वही हमारा पूजनीय देव है उसी की उपासना
करनी योग्य है ।

इन्द्राय सोम पातवे नृभिर्यतः स्वायुधो मदिन्तमः ।

पवस्व मधुमत्तमः ॥ १५ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । नृभिः । यतः । सुआयुधः । मदि-
न्तमः । पवस्व । मधुमत्तमः ॥ १५ ॥

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! (इन्द्राय,
पातवे) कर्मयोगितृप्तये (नृभिर्यतः) मनुष्यैः साक्षात्कृतो भवान्
(मधुमत्तमः) अत्यन्त मधुरान् (मदिन्तमः) आह्लादकाश्च गुणा-
न्धारयति (स्वायुधः) स्वाभाविक शक्तिप्रदो भवान् (पवस्व)
मज्ज्ञानविषयो भवतु ।

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन ! (इन्द्राय, पातवे) कर्मयोगी की तृप्ति के लिये (नृभिः, यतः) साक्षात्कार किये हुए आप जो (मधुमत्तमः) असन्त मीठे और (मदिन्तमः) आह्लादक गुणों को धारण किये हुए हैं (स्वायुधः) स्वाभाविक शक्तिप्रद आप (पवस्व) हमारे ज्ञान का विषय हों ।

भावार्थ—हे आनन्दवर्द्धक तथा आह्लादजनक गुण सम्पन्न परमात्मन् ! आप ऐसी कृपा करें कि हम लोग ज्ञानयोगी तथा कर्मयोगी बनकर आपका साक्षात्कार करते हुए आनन्द को प्राप्त हों ॥

इन्द्रस्य हार्दिं सोमधानमा विश समुद्रमिव सिन्धवः ।

जुष्टो मित्राय वरुणाय वायवे दिवो विष्टम्भ उत्तमः ॥ १६ ॥ १९ ॥

इन्द्रस्य । हार्दिं । सोमधानम् । आ । विश । समुद्रमिव । सिन्धवः । जुष्टः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । दिवः । विष्टम्भः । उत्तमः ॥ १६ ॥

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (इन्द्रस्य) कर्मयोगिनः (हार्दिं) हृदय रूपम् (सोमधानम्) अन्तःकरणम् (आविशं) प्राप्नोतु (इव) यथा (सिन्धवः) नद्यः (समुद्रं) समुद्रं प्राप्नुवन्ति एवं मद्वृत्तयः भवन्तं प्राप्नुवन्तु (मित्राय) अध्यापकाय (वरुणाय) उपदेशकाय च (वायवे) कर्मयोगिने (जुष्टः) प्रीति-युक्तः (दिवः) द्युलोकस्य (उत्तमः, विष्टम्भः) सर्वोपरि सहायकः ।

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (इन्द्रस्य) कर्मयोगी के (हार्दिं) हृदय-रूप (सोमधानम्) अन्तःकरण को (आविशं) प्राप्त हों (इव) जिसप्रकार

(सिन्धवः) नदियें (समुद्रम्) समुद्र को प्राप्त होती हैं इसी प्रकार हमारी वृत्तियें आपको प्राप्त हों, आप (मित्राय) अध्यापक के लिये और (वरुणाय) उपदेशक के लिये (वायवे) ज्ञानयोगी के लिये (जुष्टः) प्रीति से युक्त और आप (दिवः) दुलोक का (उत्तम) सर्वोपरि (विष्टम्भः) सहारा हैं ।

भावार्थ—कोटि १ ब्रह्माण्ड जिस परमात्मा के आधार पर स्थिर हैं और जो कर्मयोगी तथा ज्ञानयोगी इसादि योगी जनों का विद्याप्रदाता है वही एकमात्र उपास्य देव है ।

इति अष्टोत्तरशततमंसूक्तमेकोनविंशो वर्गश्च समाप्तः ।

यह १०८ वां सूक्त और १९वां वर्ग समाप्त हुआ ।

अथ द्वाविंशत्यृचस्य नवोत्तरशततमस्य सूक्तस्य

१-२२ अग्नयो धिष्ण्या ऐश्वरा ऋषिः ॥ पवमानः सोमो

देवता ॥ छन्दः—१, ७, ८, १०, १३, १४, १५, १७,

१८ आर्ची भुरिगायत्री । २-६, ९, ११, १२, १९,

२२ आर्ची स्वराज्ञायत्री । २०, २१ आर्ची गायत्री ।

१६ पादनिचृद्गायत्री ॥ षड्जः स्वरः ॥

अथ कर्मयोगिनः गुणा वर्ण्यन्ते—

अब कर्मयोगी के गुणों का वर्णन करते हैं:-

परि प्र धन्वेन्द्राय सोम स्वादुर्मित्राय पूष्णे भगाय ॥ १ ॥

परि । प्र । धन्व । इन्द्राय । सोम । स्वादुः । मित्राय । पूष्णे
भगाय ॥ १ ॥

पदार्थः—(मित्राय) मित्रतारूपगुणवते (पूष्णे)
सदुपदेशैः पोषकाय (भगाय) ऐश्वर्य्यसम्पन्नाय (इन्द्राय)
कर्मयोगिने (सोम) हे परमात्मन् ! भवान् (स्वादुः) स्वा-
दुफलं (परि, प्र, धन्व) प्रेरयतु ।

पदार्थ—(मित्राय) मित्रतारूप गुणवाले (पूष्णे) सदुपदेश
द्वारा पुष्टि करने वाले (भगाय) ऐश्वर्य्य वाले (इन्द्राय) कर्मयोगी के
लिये (सोम) हे सोम ! आप (स्वादुः) उत्तम फल के लिये (परि, प्र,
धन्व) भलेप्रकार प्रेरणा करें ॥

भावार्थ—परमात्मा उद्योगी तथा कर्मयोगियों के लिये नाना-
विध स्वादु फलों को उत्पन्न करता है अर्थात् सब प्रकार के ऐश्वर्य्य और
धर्म, अर्थ, काम तथा मोक्ष इन चारों फलों का भोक्ता कर्मयोगी तथा उद्योगी
ही होसकता है अन्य नहीं, इसलिये पुरुष को कर्मयोगी तथा उद्योगी
बनना चाहिये ।

इन्द्रस्ते सोम सुतस्य पेयाः क्रत्वे दक्षाय विश्वे च देवाः ॥ २ ॥

इन्द्रः । ते । सोम । सुतस्य । पेयाः । क्रत्वे । दक्षाय । विश्वे ।
च । देवाः ॥ २ ॥

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पादक ! (ते) तव (सुतस्य)
साक्षात्कार रसं (इन्द्रः) कर्मयोगी (क्रत्वे) विज्ञानाय (दक्षाय)
चातुर्याय (पेयाः) पिवेत (च) तथा च (विश्वे) सर्वे (देवाः)
देवगणाः तवानन्दं पिबन्तु ।

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! (ते) तुम्हारे

(सुतस्य) साक्षात्काररूप रस को (इन्द्रः) कर्मयोगी (ऋत्वे) विज्ञान तथा (दक्षाय) चातुर्यके लिये (पेयाः) पान करे (च) और (विश्वे, देवाः) सब देव तुम्हारे आनन्द को पान करें ।

भावार्थ—परमात्मानन्द के पान करने का अधिकार एकमात्र दैवीसम्पत्ति वाले पुरुषों को ही होसकता है अन्य को नहीं, इसी अभिप्राय से यहां कर्मयोगी, ज्ञानयोगी तथा देवों के लिये ब्रह्मामृत का वर्णन किया गया है ।

ए॒वामृ॒ताय॑ म॒हेक्षया॑य॒ स शु॒क्रो अ॑र्ष दि॒व्यः पी॒यूषः॑ ॥ ३ ॥

ए॒व । अ॒मृता॑य । म॒हे । क्षया॑य । सः । शु॒क्रः । अ॒र्ष । दि॒व्यः । पी॒यूषः॑ ॥ ३ ॥

पदार्थ—हे परमात्मन् ! भवान् (शुक्रः) बलस्वरूपः (दिव्यः) दिव्यस्वरूपश्च (पीयूषः) विद्वद्भ्यः अमृतं (सः) स भवान् (महे) शश्वन्निवासाय (अमृताय) मुक्तिसुखाय च (क्षयाय) दोषनाशाय च (एव, अर्ष) एवं मां प्राप्नोतु येन सदैवाहमानन्दं भोक्तुं शक्नुयाम् ।

पदार्थ—हे परमात्मन् ! (शुक्रः) आप बलस्वरूप (दिव्यः) दिव्यस्वरूप (पीयूषः) विद्वानों के लिये अमृत हैं (सः) उक्त गुण-सम्पन्न आप (महे) सदा के निवासार्थ (अमृताय) मुक्ति सुख तथा (क्षयाय) दोषनिवृत्ति के लिये (एव) इस प्रकार (अर्ष) प्राप्त हों जिससे हम सदैव आपके आनन्द को भोग सकें ।

भावार्थ—यहां मुक्तिरूप सुख का “ पीयूष ” शब्द से वर्णन किया है, ब्रह्मानन्द का नाम ही पीयूष है, और उसीको अमृत, पीयूष, मुक्ति इत्यादि नानाप्रकार के शब्दों से कथन किया गया है ।

पवस्व सोम महान्तसमुद्रः पिता देवानां विश्वाभि धाम ॥४॥

पवस्व । सोम । महान् । समुद्रः । पिता । देवानां । विश्वा ।
अभि । धाम ॥ ४ ॥

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पादक ! भवान् (समुद्रः)
सम्पूर्ण लोकलोकान्तर प्रभवः (महान्) सर्वेभ्यो महान्
व्यापकत्वात् (देवानां, पिता) सूर्यादि देवानां निर्माता (वि-
श्वा, अभि, धाम) सर्वे लक्ष्यीकृत्य मां पुनातु ।

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पादक ! आप (समुद्रः) “ सम्यग्
द्रवन्ति भूतानि यस्मात् स समुद्रः ”=जिससे पृथिव्यादि सम्पूर्ण लोकलोका-
न्तर उत्पन्न होते हैं उसका नाम यहां “ समुद्र ” है, और (महान्) सब
से बड़ा (देवानां) सूर्यादि देवों का (पिता) निर्माण करने वाला (वि-
श्वा, अभि, धाम) सबको लक्ष्य रखकर हे ईश्वर ! आप हमको पवित्र करें।

भावार्थः—परमापिता परमात्मा जो आकाशवत् सर्वत्र परिपूर्ण है
उसी की उपासना से मनुष्य मुक्तिधाम को प्राप्त होसकता है अन्यथा नहीं।

शुक्रः पवस्व देवेभ्यः सोम दिवे पृथिव्यै शं च प्रजायै ॥५॥

शुक्रः । पवस्व । देवेभ्यः । सोम । दिवे । पृथिव्यै । शं ।
च । प्रजायै ॥ ५ ॥

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पादक ! (देवेभ्यः, पवस्व)
विदुषो भवान्पुनातु (दिवे) द्युलोकाय (पृथिव्यै) पृथिवी

लोकाय (च) तथा च (प्रजायै) प्रजार्थ (शं) कल्याणं
करोतु भवान् (शुक्रः) यतो बलस्वरूपो भवान् ॥

पदार्थ—(देवेभ्यः) आप सब विद्वानों को (पवस्व) पवित्र
करें (सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् (दिवे) द्युलोक (पृथिव्यै) पृथिवी
लोक (च) और (प्रजायै) प्रजा के लिये (शं) कल्याणकारी हों
(शुक्रः) क्योंकि आप बलस्वरूप हैं ॥

भावार्थ—परमात्मा सम्पूर्ण प्रजाओं के लिये आनन्द की वृष्टि
करनेवाला है अर्थात् वही आनन्द का स्रोत होने के कारण उसीसे आनन्द
की लहरें इतस्ततः प्रचार पाती हैं किसी अन्य स्रोत से नहीं ॥

दिवो धर्तासि शुक्रः पीयूषः सत्ये विधर्मन्वाजी पवस्व ॥ ६ ॥

दिवः । धर्ता । असि । शुक्रः । पीयूषः । सत्ये । विधर्मन् ।
वाजी । पवस्व ॥ ६ ॥

पदार्थः—(दिवः, धर्ता, असि) भवान् द्युलोकस्य धारकः
(सत्ये, विधर्मन्) सत्यता यज्ञे (पीयूषः) अमृतमस्ति (शुक्रः)
दीप्तिमान् (वाजी) बलवान् (पवस्व) मां पवित्रयतु ॥

पदार्थ—(दिवः धर्ता, असि) हे परमात्मन् ! आप द्युलोक के
धारक, और (सत्ये, विधर्मन्) सत्यरूप यज्ञ में (पीयूषः) अमृत हैं (शुक्रः)
दीप्तिमान्, तथा (वाजी) बलस्वरूप आप (पवस्व) हमको पवित्र करें ॥

भावार्थ—द्युलोक का धारक, अमृत, देदीप्यमान् तथा बलस्वरूप
परमात्मा जिसने सूर्य, चन्द्रमादि सब लोकलोकान्तरों को निर्माण किया
है वही हम सबका एकमात्र उपास्य देव है अन्य नहीं ॥

पवस्व सोम द्युम्नी सुधारो महामवीनामनु पूर्ण्यः ॥ ७ ॥

पवस्व । सोम । द्युम्नी । सुधारः । महान् । अवीनां ।
अनु । पूर्ण्यः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(सोम) हे परमात्मन् (द्युम्नी) यशःस्वरूपो भवान् (सुधारः) अमृतधारारूपः (महान्, अवीना) महता रक्षकानां मध्ये (अनु, पूर्ण्यः) मुख्योस्ति, इत्थंभूतो भवान् (पवस्व) मां पुनातु ॥

पदार्थः—(सोम) हे सोमगुणसम्पन्न तथा सर्वोत्पादक परमात्मन् ! आप (द्युम्नी) यशस्वरूप (सुधारः) अमृतस्वरूप, तथा (महान्, अवीनां) बड़े २ रक्षकों में (अनु, पूर्ण्यः) सब से मुख्य रक्षक होने से आप (पवस्व) हमको पवित्र करें ।

भावार्थः—सर्वोपरि परमात्मा जिसका यश महान्=सबसे बड़ा है, वही हमारा रक्षक और वही एकमात्र उपास्य देव है ॥

नृभिर्येमानो जज्ञानः पूतः क्षरद्विश्वा नि मन्द्रः स्वर्वित् ॥ ८ ॥

नृभिः । येमानः । जज्ञानः । पूतः । क्षरत् । विश्वानि । मन्द्रः ।
स्वःऽवित् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(नृभिः, येमानः) संयमिभिः साक्षात्कृतः (जज्ञानः) सर्वत्राविर्भूतः (पूतः) पवित्रः (मन्द्रः) आनन्द-स्वरूपः (स्वर्वित्) सर्वज्ञो भवान् (विश्वानि) सर्वाणि ऐश्वर्यानि (क्षरत्) मह्यं ददातु ॥

पदार्थ—(नृभिः, येमानः) संयमी पुरुषों द्वारा साक्षात्कार किये हुए (जज्ञानः) सर्वत्र आविर्भाव को प्राप्त (पूतः) पवित्र (मन्द्रः) आनन्दस्वरूप (स्वर्वित्) सर्वज्ञ (विश्वानि) सम्पूर्ण ऐश्वर्य्य (क्षरत्) हमको देवें ॥

भावार्थ—परमात्मा का साक्षात्कार संयमी पुरुषों को ही होता है अर्थात् जप, तप, संयम तथा अनुष्ठान द्वारा वही लोग साक्षात्कार करते हैं, वह परमात्मा अपनी दिव्य ज्योतियों से सर्वत्र आविर्भाव को प्राप्त और नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्तस्वभाव है, वह पिता हमें सब प्रकार का सुख प्रदान करे ॥

इन्दुः पुनानः प्रजामुराणः करद्विश्वा॑नि द्रवि॑णानि नः ॥ ९ ॥

इन्दुः । पुनानः । प्रजा॑ । उ॒राणः । कर॑त् । विश्वा॑नि । द्रवि॑णानि । नः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(इन्दुः) सर्वप्रकाशकः (पुनानः) पावयिता (प्रजा, उराणः) प्रजैश्वर्य्य वर्धयन् (विश्वानि, द्रविणानि) अखिलैश्वर्याणि (नः) अस्मभ्यं (करत्) ददातु ॥

पदार्थ—(इन्दुः) सर्वप्रकाशक (पुनानः) सबको पवित्र करने-वाला (प्रजा, उराणः) प्रजाओं के ऐश्वर्य्य को विशाल करता हुआ परमात्मा (विश्वानि, द्रविणानि) सम्पूर्ण ऐश्वर्य्य (नः) हमको (करत्) प्रदान करे ॥

भावार्थ—जो परमात्मा सम्पूर्ण प्रजाओं के ऐश्वर्य्य को बढ़ाता और जो स्वतःप्रकाश तथा स्वयंभू है वही हमारा उपास्यदेव है उसी की उपासना करता हुआ पुरुष आनन्द लाभ करता है अन्यथा नहीं ॥

पव॑स्व सोम॒ क्रत्वे॒ दक्षा॒याश्चो॒ न नि॒क्तो वा॒जी धना॑य ॥ १० ॥ २० ॥

पवस्व । सोम । ऋत्वे । दक्षाय । अश्वः । न । निक्ता ।
वाजी । धनाय ॥ १० ॥

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् (ऋत्वे)
विज्ञानाय (दक्षाय) चातुर्याय च (निक्ता) वेगवान् (अश्वः, न)
विद्युदिव (वाजी) बलस्वरूपो भवान् (धनाय) धनार्थं (पवस्व)
मां पुनातु ॥

पदार्थ—(सोम) हे सोमगुणसम्पन्न परमात्मन् (ऋत्वे) विज्ञान
के लिये (दक्षाय) चातुर्य्य प्राप्ति के लिये (अश्वः, न) विद्युत्समान
(निक्ता) वेगवान् (वाजी) बलस्वरूप परमात्मन् (धनाय) धन के लिये
(पवस्व) पवित्र करें ॥

भावार्थ—जिस प्रकार विद्युत् प्रत्येक पदार्थ को देदीप्यमान
करता और सब पदार्थों का प्रकाशक तथा उद्दीपक है, इसी प्रकार परमात्मा
सबको उद्बोधन करके अपने २ कर्मों में प्रवृत्त करता है और कर्मयोगी पुरुष
को सदैव धन का लाभ होता है ।

तं ते सोतारो रसं मदाय पुनन्ति सोमं महे द्युम्नाय ॥ ११ ॥
तं । ते । सोतारः । रसं । मदाय । पुनन्ति । सोमं । महे ।
द्युम्नाय ॥ ११ ॥

पदार्थः—(सोतारः) उपासकाः (ते) तव (तं, रसं)
तमानन्दं (मदाय) आनन्दितः स्यामितीच्छया (सोमं) शान्ति-
रूपं (महे, द्युम्नाय) महैश्वर्याय धारणया (पुनन्ति) पवि-
त्रयन्ति ॥

पदार्थ— सोतारः) उपासक लोग (ते) तुम्हारे (तं) उस (सोमं) शान्तिरूप (रसं) आनन्द को (मदाय) आनन्दित होने के लिये तथा (महे, शुम्नाय) बड़े ऐश्वर्य्य प्राप्ति के लिये धारणा द्वारा (पुनन्ति) पवित्र करते हैं ॥

भावार्थ— इस मंत्र का भाव यह है कि उपासक लोग इस विराट् स्वरूप को देखकर ईश्वर की धारणा अपने हृदय में करते हैं, यही इस ऐश्वर्य्य को पवित्र बनाना है ॥

शिशुं जज्ञानं हरिं मृजन्ति पवित्रे सोमं देवेभ्य इन्दुम् ॥१२॥

शिशुं । जज्ञानं । हरिं । मृजन्ति । पवित्रे । सोमं । देवेभ्यः । इन्दुम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(शिशुं) सर्वोपरि प्रशंसनीयं (जज्ञानं) सर्वत्र विद्यमानं (हरिं) सर्वदुःखहर्तारं (इन्दुं) प्रकाशस्वरूपं (सोमं) सौम्यस्वभावं परमात्मानं (पवित्रे) पवित्रान्तःकरणे (देवेभ्यः) दिव्यगुणप्राप्तये (मृजन्ति) ऋत्विग्जनाः साक्षात्कुर्वन्ति ॥

पदार्थ—(शिशुं) सर्वोपरि प्रशंसनीय (जज्ञानं) सर्वत्र विद्यमान (हरिं) सब दुःखों को हरण करनेवाला (इन्दुं) प्रकाशस्वरूप (सोमं) सौम्यस्वभाव परमात्मा को (पवित्रे) पवित्र अन्तःकरण में (देवेभ्यः) दिव्य गुणों की प्राप्ति के लिये (मृजन्ति) ऋत्विग् लोग साक्षात्कार करते हैं ॥

भावार्थ— जो ऋतु ९ में यज्ञों द्वारा परमात्मा का यजन करते हैं उनका नाम “ऋत्विग्” है अर्थात् इस विराट्स्वरूप की महिमा को देखकर

१०४८

ऋग्वेद अष्ट० ७ अ० ९ व० २१

जो आध्यात्मिक यज्ञादि द्वारा परमात्मा की उपासना करते हैं उन्हीं को परमात्मा का साक्षात्कार होता है ।

इन्दुः पविष्ट चारुर्मदायपासुपस्थे कविर्भगाय ॥ १३ ॥

इन्दुः । पविष्ट । चारुः । मदाय । अपां । उपस्थे । कविः । भगाय ॥ १३ ॥

पदार्थः—(इन्दुः) प्रकाशस्वरूपः परमात्मा (कविः) यः सर्वज्ञः (अपां, उपस्थे) कर्मणां सन्निधौ (भगाय) ऐश्वर्य्यप्राप्तये (चारुः, मदाय) सर्वोपर्यानन्दप्राप्तये (पविष्ट) मां पुनातु ।

पदार्थ—(इन्दुः) प्रकाशस्वरूप परमात्मा (कविः) जो सर्वज्ञ है वह (अपां, उपस्थे) कर्मों की सन्निधि में (भगाय) ऐश्वर्य्यप्राप्ति तथा (चारुः, मदाय) सर्वोपरि आनन्दप्राप्ति के लिये (पविष्ट) हमको पवित्र बनाता है ।

भावार्थ—इस मंत्र का भाव यह है कि जो पुरुष यज्ञादि कर्म तथा अन्य सत्कर्म करते हैं उन्हीं को परमात्मा पवित्र बनाता है जिससे वह ऐश्वर्य्य प्राप्ति द्वारा आनन्दोपभोग करते हैं ।

विभर्ति चार्विन्द्रस्य नाम येन विश्वानि वृत्रा जघान ॥१४॥

विभर्ति । चारु । इन्द्रस्य । नाम । येन । विश्वानि । वृत्रा । जघान ॥ १४ ॥

पदार्थः—स परमात्मा (इन्द्रस्य) कर्मयोगिनः (चारु)

सुन्दरं (नाम) शरीरं (विभर्ति) निर्माति (येन) येन
शरीरेण (विश्वानि) सकलानि (वृत्रा) अज्ञानानि (जघान)
कर्मयोगी नाशयति ।

पदार्थ—(इन्द्रस्य) परमात्मा कर्मयोगी के (चारु, नाम)
सुन्दर शरीर को (विभर्ति) निर्माण करता है (येन) जिससे वह (वि-
श्वानि) सम्पूर्ण (वृत्रा) अज्ञान (जघान) नाश करता है ।

भावार्थ—इस मन्त्र का तात्पर्य यह है कि यद्यपि स्थूल, सूक्ष्म
तथा कारण यह तीनों प्रकार के शरीर सब जीवों को प्राप्त हैं परन्तु कर्म-
योगी के सूक्ष्म शरीर में परमात्मा एक प्रकार का दिव्यभाव उत्पन्न कर देता
है जिससे अज्ञान का नाश और ज्ञान की वृद्धि होती है, इस भाव से मन्त्र
में कर्मयोगी के शरीर को बनाना लिखा है ।

पि॒वन्त्यस्य॒ विश्वे॒ दे॒वासो॒ गोभिः॒ श्री॒तस्य॒ नृभिः॒ सु॒तस्य॑॥१५॥

पि॒वन्ति॒ । अ॒स्य॒ । वि॒श्वे॒ । दे॒वासः॒ । गोभिः॒ । श्री॒तस्य॒ ।
नृभिः॒ । सु॒तस्य॑ ॥ १५ ॥

पदार्थः—(नृभिः, सुतस्य) संयमिपुरुषैः साक्षात्कृतस्य
(गोभिः, श्रीतस्य) ज्ञानवृत्तादृढाभ्यस्तस्य (अस्य) अस्य
परमात्मन आनन्दम् (विश्वे, देवासः) सर्वविद्वांसः (पिवन्ति)
अनुभवन्ति ।

पदार्थ—(नृभिः, सुतस्य) संयमी पुरुषों द्वारा साक्षात्कार किया
हुआ (गोभिः, श्रीतस्य) जो ज्ञानवृत्तियों से दृढ़ अभ्यास किया गया है,

(अस्य) उससे परमात्मा के आनन्द को (विश्वे, देवासः) सम्पूर्ण विद्वान् (पिबन्ति) पान करते हैं ॥

भावार्थ—परमात्मा का आनन्द इन्द्रियसंयम द्वारा दृढ़ अभ्यास के बिना कदापि नहीं मिलसकता, इसलिये पुरुष को चाहिये कि वह श्रवण, मनन तथा निदिध्यासन द्वारा दृढ़ अभ्यास करके परमात्मा के आनन्द को लाभ करे ॥

प्र सुवानो अक्षाः सहस्रधारस्तिरः पवित्रं वि वारमव्यम् ॥१६॥

प्र । सुवानः । अक्षारिति । सहस्रधारः । तिरः । पवित्रं । वि । वारं । अव्यम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(सहस्रधारः) अनन्तसामर्थ्ययुक्तः परमात्मा (सुवानः) साक्षात्कृतः (विवारं, अव्यं, तिरः) आवरणं तिरस्कृत्य (पवित्रं) पूतान्तःकरणं (प्र, अक्षाः) स्वज्ञान-प्रवाहै सिञ्चति ॥

पदार्थः—(सहस्रधारः) अनन्तसामर्थ्ययुक्त परमात्मा (सुवानः) साक्षात्कार किया हुआ (विवारं, अव्यं, तिरः) आवरण को तिरस्कार करके (पवित्रं) पवित्र अन्तःकरण को (अक्षाः) अपने ज्ञान के प्रवाह से सिञ्चन करता है ॥

भावार्थ—जब तक मनुष्य में अज्ञान बना रहता है तब तक वह परमात्मा का साक्षात्कार कदापि नहीं करसकता, इसलिये जिज्ञासु को आवश्यक है कि वह परमात्मा के स्वरूप को ढकनेवाले अज्ञान का नाश करके परमात्म दर्शन करे, अज्ञान, अविद्या तथा आवरण यह सब पर्याय शब्द हैं ॥

स वाज्यक्षाः सहस्रेता अद्भिर्मृजानो गोभिः श्रीणानः ॥१७॥

सः । वाजी । अक्षारिति । सहस्रेताः । अतःभिः । मृजानः ।
गोभिः । श्रीणानः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(अद्भिः, मृजानः) कर्मद्वारा साक्षात्कृतः
(गोभिः, श्रीणानः) ज्ञानवृत्तिभिः अभ्यासेन परिपक्वः (सहस्रेताः)
अनन्तसामर्थ्यशाली (वाजी) ऐश्वर्यशाली (सः) स पर-
मात्मा स्वज्ञानसुधया (अक्षाः) मां सिञ्चति ।

पदार्थः—(अद्भिः, मृजानः) कर्मों द्वारा साक्षात्कार करके
(गोभिः, श्रीणानः) ज्ञानरूप वृत्तियों के अभ्यास से परिपक्व किया हुआ
(सहस्रेताः) अनन्त सामर्थ्यशाली परमात्मा (वाजी) जो ऐश्वर्यशाली
है (सः) वह अपने ज्ञानसुधा से (अक्षाः) हमको सिञ्चन करता है ॥

भावार्थः—जब दृढ़ अभ्यास से परमात्मा का परिपक्व ज्ञान हो-
जाता है तब परमात्मज्ञान जो अमृत के समान है वह उपासक को आनन्द
प्रदान करता है, इसी का नाम यहां सिञ्चन करना है ॥

प्र सोम याहीन्द्रस्य कुक्षा नृभिर्येमानो अद्भिभिः सुतः ॥ १८ ॥

प्र । सोम । याहि । इन्द्रस्य । कुक्षा । नृभिः । येमानः ।
अद्भिभिः । सुतः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पादक ! भवान् (इन्द्रस्य)
कर्मयोगिनः (कुक्षा) अन्तःकरणे (याहि) गच्छतु कथंभूतः

(अद्रिभिः, सुतः) चित्तवृत्तिभिः साक्षात्कृतः (नृभिः, येमानः) संयमिनां लक्ष्यीभूतश्च ॥

पदार्थ—(अद्रिभिः, सुतः) चित्तवृत्तियों के संयम द्वारा साक्षात्कार किये हुए (नृभिः, येमानः) संयमी पुरुषों के लक्ष्य (सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन ! आप (इन्द्रस्य) कर्मयोगी के (कुक्षा) अन्तःकरण में (याहि) प्राप्त हों ॥

भावार्थ—इस मंत्र का भाव यह है कि जो पुरुष उसी एकमात्र परब्रह्म परमात्मा को अपना लक्ष्य बनाते हैं उनको परमपिता परमात्मा अवश्य देदीप्यमान करते हैं ॥

असर्जि वाजी तिरः पवित्रमिन्द्राय सोमः सहस्रधारः ॥ १९ ॥

असर्जि । वाजी । तिरः । पवित्रं । इन्द्राय । सोमः । सहस्रधारः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(सहस्रधारः) अनन्तसामर्थ्यवान् (सोमः) सर्वोत्पादकः परमात्मा (इन्द्राय) कर्मयोगिने (असर्जि) उपदिष्टः (वाजी) बलस्वरूपः सः (तिरः) अज्ञानं तिरस्कृत्य (पवित्रं) अन्तःकरणं पवित्रयति ॥

पदार्थ—(सहस्रधारः) अनन्तसामर्थ्ययुक्त (सोम) सर्वोत्पादक परमात्मा (इन्द्राय) कर्मयोगी के लिये (असर्जि) उपदेश द्वारा प्राप्त होते हैं (वाजी) वह बलस्वरूप परमात्मा (तिरः) अज्ञान को तिरस्कार करके (पवित्रं) अन्तःकरण को पवित्र बनाते हैं ।

भावार्थ—परमपिता परमात्मा जो इस चराचर ब्रह्माण्ड का अधिपति है वह अनन्त सामर्थ्ययुक्त है उसके सामर्थ्य को उपदेशों द्वारा कर्मयोगी लाभ करता है ।

अञ्जन्त्येनं मध्वो रसेनेन्द्राय वृष्णे इन्दुं मदाय ॥ २० ॥

अञ्जन्ति । एनं । मध्वः । रसेन । इन्द्राय । वृष्णे । इन्दुं ।
मदाय ॥ २० ॥

पदार्थः—(एनं) इमं परमात्मानं (मध्वः, रसेन)
तन्माधुर्यरसेन (वृष्णे) सर्वकामप्रदाय (इन्द्राय) कर्मयोगिने
(मदाय) आनन्दाय च (इन्दुं) स्वप्रकाशं तं (अञ्जन्ति)
उपासका ज्ञानवृत्त्यात्मनि योजयन्ति ।

पदार्थः—(एनं) उक्त परमात्मा को (मध्वः, रसेन) उसके
माधुर्ययुक्त रस से (वृष्णे) सब कामनाओं को पूर्ण करने वाले (इन्द्राय)
कर्मयोगी के (मदाय) आनन्द के लिये (इन्दुं) स्वप्रकाश परमात्मा का
उपासक लोग (अञ्जन्ति) ज्ञानवृत्तिद्वारा योग करते हैं ।

भावार्थः—परमात्मयोग के अर्थ ब्रह्मविषयणीष्टिद्वारा परमात्मा
के योग का नाम 'परमात्मयोग' है अर्थात् उपासक लोग ज्ञानवृत्ति द्वारा
परमात्मा के समीपी होकर परमात्मरूप माधुर्य रस को पान करते हुए तृप्त
होते हैं ॥

देवेभ्यस्त्वा वृथा पाजसेऽथो वसानं हरिं मृजन्ति ॥ २१ ॥
देवेभ्यः । त्वां । वृथा । पाजसे । अपः । वसानं । हरिं ।
मृजन्ति ॥ २१ ॥

पदार्थः—(देवभ्यः) विद्वद्भ्यः (पाजसे) बलाय
(अथः, वसानं) प्रकृतिरूप व्याप्य वस्तुनि निवसन्तं (हरिं)

अविद्याहृत्तारं (त्वा) भवन्तं (वृथा) कर्मफलमनभिलष्य
(मृजन्ति) उपासकाः साक्षात्कुर्वन्ति ॥

पदार्थ—(देवेभ्यः) विद्वानों के लिये (पाजसे) बल के लिये
(अपः, वसानं) प्रकृतिरूप व्याप्यवस्तु में निवास करते हुए (हारिं)
अविद्या का हरण करने वाले (त्वां) तुमको (वृथा) कर्मफलों में अनासक्त
होकर (मृजन्ति) उपासक लोग साक्षात्कार करते हैं ॥

भावार्थ—विद्याप्राप्ति द्वारा विद्वान् बनना, बलवान् होना तथा
नानाविध ऐश्वर्य प्राप्त करके ऐश्वर्यशाली बनना परमात्मा की उपलब्धि
से बिना कदापि नहीं होसकता, इसलिये ऐश्वर्य की इच्छा करनेवाले
पुरुषों का कर्तव्य है कि वह ज्ञानद्वारा परमात्मा को उपलब्ध करें ॥

इन्दुरिन्द्राय तोशते नि तोशते श्रीणन्नुग्रो रिणन्नपः॥२२॥२१॥

इन्दुः । इन्द्राय । तोशते । नि । तोशते । श्रीणन् । उग्रः ।
रिणन् । अपः ॥ २२ ॥

पदार्थः—(इन्दुः) सर्वप्रकाशकः परमात्मा (इन्द्राय)
कर्मयोगिने (तोशते) साक्षात्क्रियते (उग्रः) उग्ररूपः सः
(श्रीणन्) प्रेरयन् (अपः, रिणन्) मन्दकर्मण्यपनयन् (नि,
तोशते) अज्ञानं नाशयति ॥

पदार्थ—(इन्दुः) सर्वप्रकाशक परमात्मा (इन्द्राय) कर्मयोगी
के लिये (तोशते) साक्षात्कार किया जाता है (उग्रः) उग्रस्वरूप परमात्मा
(श्रीणन्) अपनी प्रेरणा द्वारा (अपः, रिणन्) मन्दकर्मों को दूर करता
हुआ (नि, तोशते) निरन्तर अज्ञान का नाश करता है ॥

भावार्थ—इस मंत्र का आशय यह है कि सुख की इच्छावाले पुरुष को मन्दकर्मों का सर्वथा त्याग करना चाहिये, जबतक पुरुष मन्द कर्म नहीं छोड़ता तबतक वह परमात्मपरायण कदापि नहीं होसकता और न सुख उपलब्ध करसकता है, इसी अभिप्राय से मंत्र में अज्ञान के नाश द्वारा मन्दकर्मों के त्याग का विधान किया है ॥

इति नवोत्तरशततमंसूक्तमेकविंशो वर्गश्च समाप्तः ।

यह १०९ वां सूक्त और २१ वां वर्ग समाप्त हुआ ।

अथ द्वादशर्चस्य दशोत्तरशततमस्य सूक्तस्य

१-१२ अ्यरुणत्रसदस्यू ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥

छन्दः—१, २, १२ निचृदनुष्टुप् । ३ विराडनुष्टुप् । १०,

११ अनुष्टुप् । ४, ७, ८ विराड्बृहती । ५, ६

पादनिचृदबृहती । ९ बृहती ॥ स्वरः—१-३, १०-१२

गान्धारः । ४-९ मध्यमः ॥

पर्यु षु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्राणि सक्षणिः ।

द्विषस्तरध्याऋण्या न ईयसे ॥ १ ॥

परि । ऊं इति । सु । प्र । धन्व । वाजसातये । परि । वृत्राणि ।

सक्षणि । द्विषः । तरध्वै । ऋण्याः । नः । ईयसे ॥ १ ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! भवान् (वाजसातये) ऐश्व-

र्य्यप्रदानायास्मान् (परि, प्र, धन्व) साधु प्राप्नोतु (सक्षणि)
 सोढा भवान् (वृत्राणि) अज्ञानानि नाशयितुं मां प्राप्नोतु (ऊं)
 अथ च (ऋणयाः) ऋणस्यापनेता भवान् (द्विषः) शत्रून्
 (तरध्वै) नाशयितुं (नः) अस्मान् (ईयसे) प्राप्नोतु ।

पदार्थ—हे परमात्मन ! आप (वाजसातये) ऐश्वर्य्यप्रदान के
 लिये हमको (परि, प्र, धन्व) भलीभांति प्राप्त हों (सक्षणि) सहनशील
 आप (वृत्राणि) अज्ञानों को नाश करने के लिये हमें प्राप्त हों (ऊं) और
 (ऋणयाः) ऋणों को दूर करनेवाले आप (द्विषः) शत्रुओं को (परि,
 तरध्वै) भलेप्रकार नाश करने के लिये (नः) हमको (ईयसे) प्राप्त हों ।

भावार्थ—जो पुरुष ईश्वरपरायण होकर उसकी आज्ञा का पालन
 करते हैं वही परमात्मा को उपलब्ध करनेवाले कहे जाते हैं, या यों कहो
 कि उन्हीं को परमात्मप्राप्ति होती है और वही अपने ऋणों से मुक्त होते
 और वही शत्रुओं का नाश करके संसार में अभय होकर विचरते हैं,
 स्मरण रहे कि पूर्वस्थान को त्यागकर स्थानान्तरप्राप्तिरूप प्राप्ति परमात्मा
 में नहीं घटसकती ।

अनु हि त्वा सुतं सोम मदा॑मसि म॒हे सम॑र्य्यराज्ये ।

वाजाँ॑ अ॒भि प॑वमान॒ प्र गा॑हसे ॥ २ ॥

अनु॑ । हि । त्वा । सु॒तं । सो॒म । मदा॑मसि । म॒हे । सम॑र्य्य-
 राज्ये॑ । वाजा॑न् । अ॒भि । प॑वमा॒न । प्र । गा॑हसे ॥ २ ॥

पदार्थः—(सोम) हे सर्वोत्पादक ! (महे, समर्य्यराज्ये)
 न्याययुक्ते महति राज्ये (त्वा, सुतं) साक्षात्कारं प्राप्सो भवान्

(अनु, मदामसि) मामानन्दयतु (पवमान) हे सर्वपावक भगवन् (वाजान्, अभि) ऐश्वर्याण्यभिलक्ष्य (प्र, गाहसे) प्राप्नोति माम् ।

पदार्थ—(सोम) हे सोमगुणसम्पन्न परमात्मन् (महे, समर्यराज्ये) न्याययुक्त बड़े राज्य में (त्वा, सुतं) साक्षात्कार को प्राप्त आप (अनु, मदामसि) हमको आनन्दित करें (पवमान) हे सबको पवित्र करनेवाले भगवन् (वाजान्, अभि) ऐश्वर्यों को लक्ष्य रखकर (प्र, गाहसे) हमको प्राप्त हों ।

भावार्थ—मंत्र में ऐश्वर्यों के लक्ष्य का तात्पर्य यह है कि ईश्वर में आध्यात्मिक तथा आधिभौतिक दोनों प्रकार के ऐश्वर्य हैं, जो पुरुष मुक्ति-सुख को लक्ष्य रखते हैं उनको निःश्रेयसरूप आध्यात्मिक ऐश्वर्य प्राप्त होता है और जो सांसारिक सुख को लक्ष्य रखकर ईश्वरपरायण होते हैं उनको परमात्मा अभ्युदयरूप आधिभौतिक ऐश्वर्य प्रदान करते हैं ।

अजीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे शक्मना पयः ।

गोजीरया रंहमाणः पुरंध्या ॥ ३ ॥

अजीजनः । हि । पवमान । सूर्यं । विधारे । शक्मना ।
पयः । गोजीरया । रंहमाणः । पुरंध्या ॥ ३ ॥

पदार्थ—(पवमान) हे सर्वपावक परमात्मन् ! भवान् (पयः, विधारे) जलधारकेऽन्तरिक्षप्रदेशे (शक्मना) स्वशक्त्या (सूर्य) रविम् (अजीजनः) उत्पादयति (गोजीरया) पृथिव्यादि लोकानां प्रेरिका या शक्तिः (पुरंध्या) याऽतिमहती ततोऽपि (रंहमाणः) अधिक वेगवानस्ति ।

पदार्थ—(पवमान) हे सबको पवित्र करनेवाले परमात्मन् ! आप (पयः, विधारे) जलों को धारण करनेवाले अन्तरिक्ष देश में (शक्मना) अपनी शक्ति से (सूर्य) सूर्य को (अजीजनः) उत्पन्न करते हैं और (गोजीरया, पुरंध्या) पृथिव्यादि लोकों को प्रेरणा करनेवाली बड़ी शक्ति से भी (रंहमाणः) अत्यन्त वेगवान् हैं ।

भावार्थ—इस मन्त्र का भाव यह है कि वह परमपिता परमात्मा जो अभ्युदय तथा निःश्रेयस का दाता है उसका प्रभुत्व विद्युत् से भी अधिकतर है ।

अजीजनो अमृत मर्त्येष्वँ ऋतस्य धर्मन्मृतस्य चारुणः ।
सदासरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥ ४ ॥

अजीजनः । अमृत । मर्त्येषु । आ । ऋतस्य । धर्मन् ।
अमृतस्य । चारुणः । सदा । असरः । वाजं । अच्छ ।
सनिष्यदत् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अमृत) हे शश्वदेकभाववन् परमात्मन् ! भवान् ((मर्त्येषु, आ) जनानां संमुखी भवनाय (चारुणः, अमृतस्य, धर्मन्) रुचिराविनाशि परमाणुधारकेऽन्तरिक्षे (अजीजनः) ग्रहादीन् उत्पादयामास (सदा, असरः) सदा विचरति च, अतः (वाजं, अच्छ) ऐश्वर्य्यमभिलक्ष्य (सनिष्यदत्) मद्भक्तेर्विषयो भवतु ।

पदार्थ—(अमृत) हे सदा एकरस तथा जरामरणादि धर्मों से रहित परमात्मन् ! आप (मर्त्येषु, आ) मनुष्यों के सम्मुख होने के लिये (चारुणः, अमृतस्य, धर्मन्) सुन्दर अविनाशी परमाणुओं को धारण करने

वाले अन्तरिक्ष देश में (अजीजनः) सूर्यादि दिव्य पदार्थों को उत्पन्न करके (सदा, असरः) सदैव विचरते हो, इसलिये (वाजं, अच्छ) ऐश्वर्य्य को लक्ष्य रखकर (सनिष्यदत्) हमारी भक्ति का विषय हों ॥

भावार्थ—हे परमात्मन् ! आप सदा एकरस, सर्वत्र विराजमान और सदैव सब प्राणियों को अहर्निश देखते हुए विचरते हैं, अतएव प्रार्थना है कि आप हमें अपनी भक्ति का दान दें कि हम आपकी आज्ञा का पालन करते हुए ऐश्वर्य्यशाली हों, विचरने से तात्पर्य्य अपनी व्यापकशक्तिद्वारा सर्वत्र विराजमान होने का है चलने का नहीं ॥

अभ्यभि हि श्रवसा ततर्दिथोत्सं न कं चिज्जनपानमक्षितम् ।
शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः ॥ ५ ॥

अभिऽअभि । हि । श्रवसा । ततर्दिथ । उत्सं । न । कं ।
चित् । जनपानं । अक्षितं । शर्याभिः । न । भरमाणः ।
गभस्त्योः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे परमात्मन् ! त्वं (श्रवसा) स्वकीयज्ञानरूप ऐश्वर्य्येण (अभ्यभि) प्रत्येकोपासकस्य (ततर्दिथ) दुर्गुणान् नाशयसि (न) यथा कश्चिद् (कंचित्) कमपि (जनपानं, उत्सं) उदपानं संशोध्य जलं निर्मलं करोति (न) यथा (गभस्त्योः) सूर्य्यः किरणयोः (शर्याभिः) शक्तिभिः (भरमाणः) पूर्ण कुर्वाणः (अक्षितं) दोषरहितं करोति ॥

पदार्थ—हे परमात्मन् ! आप (श्रवसा) अपने ज्ञानरूप ऐश्वर्य्य से (अभ्यभि) प्रत्येक उपासक के (ततर्दिथ) दुर्गुणों का नाश करते हैं (न) जैसे कोई (अक्षितं) जल से भरे हुए (उत्सं) उत्सरण योग्य जलवाले

(जनपानं, केचित्) वापी आदि जलाधार को मलिन जल निकालकर स्वच्छ बनाता है (हि) निश्चयकरके (न) जैसे सूर्य (गमस्त्योः) अपनी किरणों की (शर्याभिः) कर्मशक्तिद्वारा (भरमाणः) सब विकारों को दूर करके प्रजा का पालन करता है ॥

भवार्थ—इस मंत्र का आशय यह है कि जिस प्रकार सूर्य अपनी गरमी तथा प्रकाश शक्ति से प्रजा के सब विकार तथा अपगुणों को दूर करके शुभगुण देता है, इसी प्रकार परमात्मा सदाचारी पुरुषों के दोष दूर करके उनमें सद्गुणों का आधान कर देता है, इसलिये पुरुष को कर्मयोगी तथा सदाचारी होना परमावश्यक है ॥

आदीं के चित्पश्यमानास आप्यं वसुरुचो दिव्या अभ्यनूषत ।
वारं न देवः सविता व्यूर्णुते ॥ ६ ॥ २२ ॥

आत् । ई । के । चित् । पश्यमानासः । आप्यं । वसुरुचः ।
दिव्याः । अभि । अनूषत । वारं । न । देवः । सविता ।
वि । ऊर्णुते ॥ ६ ॥

पदार्थः—(आप्यं) पूजनीयं तं (केचित्) केचिज्जनाः (पश्यमानासः) ज्ञानदृष्ट्या पश्यन्तः (अभ्यनूषत) स्तुवन्ति (आत्) अथवा (ई, वारं) वरणीयं तं (वसुरुचः, दिव्याः) ऐश्वर्यमिच्छवो विद्वांसः (देवः, सविता) दिव्यः सूर्यः (वि, ऊर्णुते) यथा स्वप्रकाशनाच्छादयति (न) तथा वर्णयन्ति ॥

पदार्थ—(आप्यं) पूजनीय परमात्मा को (केचित्) कई एक लोग (पश्यमानासः) ज्ञानदृष्टि से देखते हुए (अभ्यनूषत) स्तुति करते

हैं (आत्) अथवा (ई, वारं) इस वरणीय परमात्मा को (वसुरुचः, दिव्याः) ऐश्वर्य्य चाहने वाले विद्वान् (देवः, सविता) दिव्यरूप सूर्य्य (वि, ऊर्णुते) जिस प्रकार अपने प्रकाश से आच्छादन कर लेता है (न) इस प्रकार वर्णन करते हैं ॥

भावार्थ—भाव यह है कि जिस प्रकार सूर्य्य की प्रभा चहुं ओर व्याप्त होजाती है इसी प्रकार ब्रह्मविद्यावेत्ता पुरुषों की ब्रह्मविषयिणी बुद्धि विस्तृत होकर सब ओर परमात्मा का अवलोकन करती है और ऐसे पुरुष परमात्मपरायण होकर ब्रह्मानन्द का उपभोग करते हैं ॥

त्वे सोम प्रथमा वृक्तबर्हिषो महे वाजाय श्रवसे धियं दधुः ।
स त्वं नो वीर वीर्याय चोदय ॥ ७ ॥

त्वे इति । सोम । प्रथमाः । वृक्तबर्हिषः । महे । वाजाय ।
श्रवसे । धियं । दधुः । सः । त्वं । नः । वीर । वीर्याय ।
चोदय ॥ ७ ॥

पदार्थः—(सोम) सर्वोत्पादक ! (प्रथमाः) प्राचीनाः
(वृक्तबर्हिषः) उच्छिन्नकामाः (त्वे) भवति (महे, वाजाय)
महते यज्ञाय (श्रवसे) ऐश्वर्य्याय च (धियं, दधुः) कर्मरूप
बुद्धि दधति (वीर) हे सर्वोपरि बलवान् (सः, त्वं) स भवान्
(नः) अस्मान् (वीर्याय) वीरपुरुषगतगुणाय (चोदय) प्रेरयतु ॥

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् (प्रथमाः) प्राचीन
लोग (वृक्तबर्हिषः) जिन्होंने अपनी कामनाओं को उच्छेदन करदिया है
वह (त्वे) आपमें (महे, वाजाय) बड़े यज्ञ के लिये अथवा (श्रवसे)

ऐश्वर्य के लिये (धियं, दधुः) कर्मरूप बुद्धि को धारण करते हैं (वीर)
हे सर्वोपरि बलस्वरूप परमात्मन (सः, त्वं) वह आप (नः) हमको
(वीर्याय) वीरपुरुषों में होनेवाले गुणों के लिये (चोदय) प्रेरणा करें ॥

भावार्थ—इस मंत्र में परमात्मा से यह प्रार्थना की गई है कि हे भग-
वन् ! हम बड़े २ यज्ञ करते हुए ऐश्वर्य सम्पादन करें अथवा वीर पुरुषों के
गुणों को धारण करते हुए बलवान् बनें, क्योंकि आपही की कृपा से मनुष्य
वीरतादि गुणों को धारण करसक्ता है अन्यथा नहीं ॥

दिवः पीयूषं पूर्व्यं यदुक्थ्यं महो गाहादिव आ निरधुक्षत ।
इन्द्रमभि जायमानं समस्वरन् ॥ ८ ॥

दिवः । पीयूषं । पूर्व्यं । यत् । उक्थ्यं । महः । गाहात् ।
दिवः । आ । निः । अधुक्षत । इन्द्रं । अभि । जायमानं ।
सं । अस्वरन् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(दिवः, पीयूषं) यः द्युलोकस्यामृतम् (पूर्व्यं)
सनातनः (यत्) यः (उक्थ्यं) प्रशंसनीयः (महः, गाहात्)
अति गहनात् (दिवः) द्युलोकात् (आ, निः, अधुक्षत) साध्वदोहि
(इन्द्रं, अभि) कर्मयोगिनमभिलक्ष्य (जायमानं) यो विद्यमानस्तं
(परमात्मानं) साधवः (सं, अस्वरन्) स्तुवन्ति ॥

पदार्थ—(दिवः, पीयूषं) जो द्युलोक का अमृत (पूर्व्यं) सनातन
(उक्थ्यं) प्रशंसनीय (यत्) जो (महः, गाहात्) बड़े गहन (दिवः)
द्युलोक से (आ, निः, अधुक्षत) मलीभांति दोहन किया गया है (इन्द्रं,
अभि) जो कर्मयोगी को लक्ष्य रखकर (जायमानं) विद्यमान है, उस परमात्मा
की उपासक लोग (सं, अस्वरन्) भलेप्रकार स्तुति करते हैं ॥

भावार्थ—द्युलोक का अमृत परमात्मा को इस अभिप्राय से कथन किया गया है कि “ पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादोऽस्यामृतं दिवि ” ऋग्० १०।१०।३ इस मंत्र में यह वर्णन किया है कि यह सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड उसके एकदेश में है और अनन्त परमात्मा अमृतरूप से द्युलोक में विस्तृत हो रहा है अर्थात् उसका अमृतस्वरूप अनन्त नभोमण्डल में सर्वत्र परिपूर्ण हो रहा है, ऐसे सर्वव्यापक परमात्मा की उपासक लोग स्तुति करते हैं ॥

अध॒ यदि॒मे प॒व॒मान॒ रोद॑सी इ॒मा च॒ विश्वा॒ भुव॑ना॒भि म॒ज्मना॑ ।
यू॒थे न नि॒ष्ठा वृ॒षभो॑ वि तिष्ठ॒से ॥ ९ ॥

अध॑ । यत् । इ॒मे इति॑ । प॒व॒मान॒ । रोद॑सी इति॑ । इ॒मा । च॒ ।
विश्वा॑ । भुव॑ना । अ॒भि । म॒ज्मना॑ । यू॒थे । न । निः॒ऽस्थाः ।
वृ॒षभः॑ । वि । तिष्ठ॒से ॥ ९ ॥

पदार्थः—(पवमान) हे सर्वपावक परमात्मन् (इमे, रोदसी) इमे द्यावापृथिव्यौ (अध, यत्) अथ च (इमा, च, विश्वा, भुवना) इमान्सर्वान् लोकान् (मज्मना) बलेन (अभि, तिष्ठसे) दधाति (न) यथा (निष्ठाः, वृषभः) स्थिरशक्तिः स्वामी (यूथे) स्वमण्डलमध्ये तिष्ठन् स्थिरो भवति ॥

भावार्थ—(पवमान) हे सबको पवित्र करनेवाले परमात्मन् (इमे, रोदसी) द्युलोक पृथिवीलोक (अध, यत्) और जो (इमा, च, विश्वा, भुवना) यह सब लोकलोकन्तर हैं उन सबको (मज्मना) बल से (अभि, तिष्ठसे) भलेप्रकार धारण कर रहे हो (न) जिसप्रकार (निष्ठाः, वृषभः) स्थिर शक्तिवाला स्वामी (यूथे) अपने मण्डल का मध्यवर्ति होकर स्थिर होता है ॥

भावार्थ—जिस प्रकार मण्डलाधिपति अपने मण्डल के मध्य में स्थिर होकर सबको स्वाधीन रखता है इसी प्रकार परमात्मा सम्पूर्ण लोक-लोकान्तरों को बल से धारण करके सर्वत्र स्थित हो रहा है, या यों कहो कि उत्पत्ति, स्थिति तथा प्रलय रूप परमात्मशक्ति सदा एकरस दृढ़ता से विराजमान रहती है उसमें कभी रुकावट नहीं होती ॥

सोमः पुनानो अव्यये वारे शिशुर्न क्रीळन्पवमानो अक्षाः ।
सहस्रधारः शतवाज इन्दुः ॥ १० ॥

सोमः । पुनानः । अव्यये । वारे । शिशुः । न । क्रीलन् ।
पवमानः । अक्षारिति । सहस्रधारः । शतवाजः । इन्दुः ॥ १० ॥

पदार्थः—(सोमः) सर्वोत्पादकः परमात्मा (अव्यये, वारे) रक्षायुक्ते पदार्थे (शिशुः, न) प्रशंसनीयवस्तु इव (क्रीलन्) क्रीडन् (पवमानः) सर्वपावकः (सहस्रधारः) अनन्तशक्तियुक्तः (शतवाजः) विविधबलयुक्त (इन्दुः) प्रकाशस्वरूपः सः (पुनानः) पवित्रीकुर्वन् (अक्षाः) स्वसुधावारिणा सिंचति ॥

पदार्थः—(सोमः) सर्वोत्पादक (पवमानः) सबको पवित्र करने वाला (अव्यये, वारे) रक्षायुक्त पदार्थों में (शिशुः, न, क्रीलन्) प्रशंसनीय वस्तुओं के समान क्रीड़ा करता हुआ (सहस्रधारः) अनन्तप्रकार की शक्तियों से युक्त (शतवाजः) अनन्त प्रकार के बलों वाला (इन्दुः) प्रकाशस्वरूप परमात्मा (पुनानः) ज्ञानवृद्धिद्वारा पवित्र करता हुआ (अक्षाः) अपनी सुधावारि से सबको सिंचन करता है ॥

भावार्थ—परमात्मा के गुण तथा शक्तियें अनन्त हैं और जिससे

उसके स्वरूप का निरूपण किया जाता है वह गुण भी उसमें अनन्त हैं, इस लिये अनन्तस्वरूप की अनन्तरूप से ही उपासना करनी चाहिये ॥

ए॒ष पु॒नानो मधु॑माँ ऋ॒तावेन्द्रा॑येन्द्रुः पव॑ते स्वा॒दुर्मु॑र्मिः ।
वा॒ज॒स॒निर्व॑रि॒वोवि॑द्वयो॒धाः ॥ ११ ॥

ए॒षः । पु॒नानः । मधु॑ऽपान् । ऋ॒त॒वा । इन्द्रा॑य । इन्द्रुः ।
पव॑ते । स्वा॒दुः । ऊ॒र्मिः । वा॒ज॒स॒निः । व॒रि॒वः॒ऽवित् । व॒यः॒ऽधाः ॥ ११ ॥

पदार्थः—(एषः) उक्तगुणसम्पन्नः परमात्मा (पुनानः) सर्व पवित्रयन् (मधुमान्) आनन्दमयः (ऋतवा) ज्ञानादि यज्ञ-स्वामी (इन्द्रुः) प्रकाशस्वरूपः (इन्द्राय) कर्मयोगिने (पवते) पवित्रतां प्रददाति (वाजसनिः) अन्नाद्यैश्वर्यप्रदः (वरिवोवित्) धनाद्यैश्वर्यज्ञः (वयोधाः) आयुषः प्रदाता (स्वादुः, ऊर्मिः) आनन्दवीचीर्वाहयेति ॥

पदार्थ—(एषः) उक्त गुणसम्पन्न परमात्मा (पुनानः) सबको पवित्र करने वाला (मधुमान्) आनन्दमय (ऋतवा) ज्ञानादि यज्ञों का स्वामी (इन्द्रुः) प्रकाशस्वरूप (इन्द्राय, पवते) कर्मयोगी के लिये पवित्रता प्रदान करने वाला (वाजसनिः) अन्नादि ऐश्वर्यों का दाता (वरिवो-वित्) धनादि ऐश्वर्य प्रदान करने वाला (वयोधाः) आयु की वृद्धि करने वाला (स्वादुः, ऊर्मिः) आनन्द की लहरें बहाता है ॥

भावार्थ—इस मंत्र का आशय यह है कि जो पुरुष उक्त गुणों वाले परमात्मा की ओर क्रियाशक्ति तथा ज्ञानशक्ति से बढ़ते हैं उनको परम-पिता परमात्मा अवश्य प्राप्त होते और उन पर सब ओर से आनन्द की वृष्टि करते हैं ॥

स पवस्व सहमानः पृतन्यून्त्सेधत्रक्षांस्यपं दुर्गहानि ।

स्वायुधः सांसहान्तसोम शत्रून् ॥ १२ ॥ २३ ॥

सः । पवस्व । सहमानः । पृतन्यून् । सेधन् । रक्षांसि । अपं ।

दुःशहानि । सुऽआयुधः । ससहान् । सोम । शत्रून् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(सः) स परमात्मा (दुर्गहानि) दुर्दमानि
(पृतन्यून्, रक्षांसि) संग्रामाभिलाषि राक्षसान् (अप, सेधन्)
अपनयन् (पवस्व) मां रक्षतु (सहमानः) सहनशीलः (स्वायुधः)
स्वयम्भूः (शत्रून्, ससहान्) शत्रून् तिरस्कुर्वन् मा संरक्षतु ॥

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् ! आप (पृतन्यून्,
रक्षांसि) संग्राम की कामना करने वाले राक्षसों को (दुर्गहानि) जो दुर्गम हैं
(अप, सेधन्, पवस्व) दूर करते हुए हमारी रक्षा करें (सहमानः) सहन-
शील (स्वायुधः) स्वयम्भू (शत्रून्) शत्रुओं का (ससहान्) तिरस्कार
करते हुए (सः) आप हमें अभय प्रदान करें ॥

भावार्थ—इस मंत्र में परमात्मा से यह प्रार्थना की गई है कि हे
भगवन् ! आप कुमार्ग में प्रवृत्त दुष्ट पुरुषों से हमारी रक्षा करें, जिन से
रक्षा की जाती है उनका नाम “राक्षस” है, सो हे पिता ! आप सम्पूर्ण
विघ्नकारी पुरुषों से हमारी रक्षा करते हुए हमें अभय प्रदान करें ॥

इति दशोत्तरशततमसूक्तं त्रयोविंशोवर्गश्च समाप्तः ।

यह ११०वां सूक्त और तेईसवां वर्ग समाप्त हुआ ।

अथ तृचस्यैकादशोत्तरशततमस्य सूक्तस्यः—

१-३ अनानतः पारुच्छेपिर्ऋषिः ॥ पवमानः सोमो
देवता ॥ छन्दः—१ निचृदष्टिः । २ भुरिगष्टिः ।
३ अष्टिः ॥ मध्यमः स्वरः ॥

अथ शूरः किं कुर्यादित्युपदिश्यतेः—

अब शूरवीर का कर्तव्य कथन करते हैंः—

अया रुचा हरिण्या पुनानो विश्वा द्वेषांसि—
तरति स्वयुग्वभिः सूरौ न स्वयुग्वभिः ।

धारा सुतस्य रोचते पुनानो अरुषो हरिः ।

विश्वा यद्रूपा परिऽयात्यृक्वभिः सप्तास्येभिर्ऋक्वभिः ॥१॥

अया । रुचा । हरिण्या । पुनानः । विश्वा । द्वेषांसि । तरति ।
स्वयुग्वभिः । सूरः । न । स्वयुग्वभिः । धारा । सुतस्य ।
रोचते । पुनानः । अरुषः । हरिः । विश्वा । यत् । रूपा ।
परिऽयाति । ऋक्वभिः । सप्तास्येभिः । ऋक्वभिः ॥१॥

पदार्थः—(हरिः) पर-क्षहारकः शूरः (अरुषः)
उग्रतेजस्वी (पुनानः) स्ववीरकर्मणा पावयन् (सुतस्य, धारा)
संस्कारधारया (रोचते) शोभते (हरिण्या) शत्रुहारिण्या
(अया, रुचा) अनया दीप्त्या (पुनानः) पावयन् (स्वयुग्वभिः)
स्व स्वाभाविकशक्तिभिः (विश्वा, द्वेषांसि) सर्वशत्रून् (तरति)

समापयति (न) यथा (सूरः) सूर्यः (स्वयुग्बभिः) स्वशक्ति-
भिरन्धकारं नाशयति एवं हि शूरो दुष्टान् (सप्तास्येभिः) सप्तमुखैः
(ऋक्भिः) किरणैः (विश्वा, रूपा) नानारूपं दधत् यथा सूर्यः
(परियाति) प्राप्नोति, एवं हि (ऋक्भिः) ज्ञानेन्द्रियाणां सप्त-
च्छिद्रनिःसृत तेजोभिः (यत्) यतः शूरः परपक्षं प्राप्नोति, अतएव
सप्तकिरणवता सूर्येणोपमीयते ॥

पदार्थ—(हरिः) “ हरतीति हरिः ”= परपक्ष को हरण करने
वाला शूरवीर (अरुपः) उग्र तेज वाला (पुनानः) अपने वीर कर्मों से
पवित्र करने वाला (सुतस्य, धारा) संस्कार की धारा से (रोचते) दीप्ति-
मान् होता है (हरिण्या) शत्रुओं को हनन करने वाली (अया) इस
(रुचा) दीप्ति से (पुनानः) पवित्र करता हुआ (स्वयुग्बभिः) अपनी
स्वाभाविक शक्तियों द्वारा (विश्वा, द्वेषांसि) सब शत्रुओं को (तरति)
हनन करता है (न) जैसे (सूरः) सूर्य (स्वयुग्बभिः) अपनी स्वाभाविक
शक्तियों से अन्धकार का नाशक होता है (यत्) जैसे (सप्तास्येभिः) सात
मुखों वाली (ऋक्भिः) किरणों से (विश्वा, रूपा) नाना रूपों को धारण
करता हुआ सूर्य (परियाति) प्राप्त होता है, इसी प्रकार (ऋक्भिः)
ज्ञानेन्द्रियों के सप्त छिद्रों से निकले हुए तेज द्वारा शूरवीर परपक्ष को प्राप्त
होता है, इसलिये वह सूर्य की सप्त किरणों की तुलना करता है ॥

भावार्थ—इस मंत्र में रूपकालंकार से शूरवीर की सूर्य के साथ
तुलना की गई है अर्थात् जिसप्रकार सूर्य अपने तेजोमय प्रभामण्डल से
अन्धकार को छिन्न भिन्न करता है इसी प्रकार शूरवीर योधा शत्रुओं को
छिन्न भिन्न करके स्वयं स्थिर होता है ॥

त्वं त्यत्पणीनां विदो वसु सं मातृभिर्मर्ज-

यासि स्व आ दम ऋतस्य धीतिभिर्दमे ।

परावतो न साम तद्यत्रा रणन्ति धीतयः ।

त्रिधातुभिररुषीभिर्वयो दधे रोचमानो वयो दधे ॥ २ ॥

त्वं । त्यत् । पणीनां । विदः । वसु । सं । मातृभिः । मर्ज-
यसि । स्वे । आ । दमे । ऋतस्य । धीतिभिः । दमे ।
परावतः । न । साम । तत् । यत्र । रणन्ति । धीतयः । त्रिधा-
तुभिः । अरुषीभिः । वयः । दधे । रोचमानः । वयः । दधे ॥ २ ॥

पदार्थः—(यत्र) अस्मिन् युद्धे (धीतयः) युद्धकु-
शलाः (परावतः) दूरस्थादेशादेव (रणन्ति) मंगलगीतं
गायन्ति (न) यथा (साम) सामगीयते, हे शूर ! (त्वं)
त्वं (पणीनां) परपक्षैश्वर्यवतः (त्यत्, वसु) बलातीतं धनं
(ऋतस्य, धीतिभिः) कर्मणां यज्ञैः (विदः) लभमानः (दमे)
स्ववशमानयसि (आ) अथ च (दमे) स्ववशे कृत्वा (मातृ-
भिः, संमर्जयसि) माता पितृदत्तशक्त्या पुनरपि सम्यक् समर्ज-
यसि (त्रिधातुभिः) त्रिधातुनिर्मितेन (अरुषीभिः) कान्ति-
मता शरीरेण (वयः, दधे) पुनरप्यैश्वर्यं दधासि (रोचमानः)
दीप्यमानः सन् (वयः, दधे) पुनरपि ऐश्वर्यं दधासि ॥

पदार्थ—(यत्र) जिस युद्ध में (धीतयः) युद्धकुशल लोग
(परावतः) दूर से ही (रणन्ति) मंगलमय गीत गाते हैं (न) जैसे
(साम) सामगान होता है, हे शूरवीर ! (त्वं) तुम (पणीनां) परपक्ष के
ऐश्वर्य वालों से (त्यत्, वसु) जो धन छीना गया है उसको (ऋतस्य,
धीतिभिः) कर्मयज्ञद्वारा (विदः) लाभ करके (दमे) अपने वशीभूत करते

हो (आ) और (दमे) अपने अधीन धन को (मातृभिः, सं, मर्जयसि) माता पितादत्त शक्ति द्वारा फिर भलीभांति अर्जन करके (त्रिधातुभिः) तीन धातुओं से बने हुए (अरुषीभिः) कान्ति वाले इस शरीर द्वारा (वयः, दधे) ऐश्वर्य को धारण करते हो और (रोचमानः, वयः, दधे) दीप्तिवाले ऐश्वर्यशाली होकर स्वतंत्रतापूर्वक अपने जीवन को आनन्द में परिणत करते हो ॥

भावार्थ—इस मंत्र का भावार्थ यह है कि जिस प्रकार ब्रह्मोपासक ब्रह्मयज्ञ में ब्रह्म के ज्ञानादि ऐश्वर्यों को धारण करते हैं इसी प्रकार शूरवीर कर्मयज्ञ में परमात्मा के अभ्युदयरूप ऐश्वर्य को धारण करते हुए इस त्रिधातुमय शरीर के प्रयत्न को सफल करते हैं ॥

पूर्वामनुं प्रदिशं याति चेकित्सं रश्मिभि-

र्यतते दर्शतो रथो दैव्यो दर्शतो रथः ।

अगमन्नुक्थानि पौंस्येन्द्रं जैत्राय हर्षयन् ।

वज्रश्च यद्वयथो अनपच्युता समत्स्वनपच्युता ॥३॥२४॥

पूर्वा । अनु । प्रदिशं । याति । चेकित्सं । सं । रश्मिभिः ।

यतते । दर्शतः । रथः । दैव्यः । दर्शतः । रथः । अगमन् ।

उक्थानि । पौंस्या । इन्द्रं । जैत्राय । हर्षयन् । वज्रः । च ।

यत् । भवथः । अनपच्युता । समत्स्वम् । अनपच्युता ॥३॥

पदार्थः—(दर्शतः) दर्शनीयं (रथः) शूरगमनं (दैव्यः) दैव्यशक्तियुक्तं (रश्मिभिः) उतसाहरूप किरणैः (सं, यतते) तम्यग्यत्नशीलं भवति (चेकित्सं) युद्धविद्या-ज्ञाता योधः (पूर्वा, प्रदिशं) प्रशस्यगतिं (याति) प्राप्नोति

यदा (पौंस्या, उक्थानि) पुंस्त्वसम्बन्धिस्तवनानि (अगमन्)
 विजेतारं प्राप्नुवन्ति (जैत्राय, हर्षयन्) तदा विजेता मोदयन्
 (इन्द्रं) स्वस्वामिनं प्राप्नोति (यत्) यतः (समत्सु) संग्रामेषु
 (अनपच्युता, भवथः) अपतितौ स्वामिसेवकौ सद्गतिं लभेते
 (च) अथ च (वज्रः) तच्छस्त्रमपि अवर्जनीयत्वात्समरेऽव्या-
 हतगतिं लभेते ॥

पदार्थ—(दर्शतः) दर्शनीय (रथः) शूरवीर का गमन (दैव्यः)
 दिव्यशक्तियुक्त (रश्मिभिः) उत्साहरूप किरणों द्वारा (सं, यतते) मली-
 भांति यत्नशील होता है (चेकितव्) युद्धविद्या के जाननेवाला योधा
 (पूर्वा, प्रदिशं) प्रशंसनीय गति को (याति) प्राप्त होता है (पौंस्या, उक्-
 थानि) पुंस्त्वसम्बन्धि स्तवन जब (अगमन्) विजेता को प्राप्त होते हैं तब
 (मैत्राय) विजेता उत्साहयुक्त होकर स्वामी को (हर्षयन्) प्रसन्न करता
 हुआ (इन्द्रं) अपने स्वामी को प्राप्त होता है (यत्) क्योंकि (समत्सु)
 संग्रामों में (अनपच्युता, भवथः) न गिरे हुए स्वामी तथा सेवक सद्गति के
 भागी होते हैं (च) और (वज्रः) उनका शस्त्र भी अवर्जनीय होकर संसार
 में अव्याहत गति को प्राप्त होता है ॥

भावार्थ—इस मंत्र में शूरवीर के तेज की दिव्य तेज से तुलना
 की गई है कि जिस प्रकार छुलोकवर्ती तेज अंधकारको दूर करके सर्वत्र प्रकाश
 का संचार करता है इसी प्रकार शूरवीर का तेज तमोरूप शत्रुओं को हनन
 करके अभ्युदयरूप ऐश्वर्य का संचार करता है ॥

इत्येकादशोत्तरशततमसूक्तं चतुर्विंशतिवर्गश्चसमाप्तः ।

यह १११ वां सूक्त और चौबीसवां वर्ग समाप्त हुआ ।

१०७२

ऋग्वेद अष्ट० ७ अ० १ व० २९

अथ चतुर्ऋचस्य द्वादशोत्तरशततमस्य सूक्तस्य—

१-४ शिशुर्ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥ छन्दः

१-३ विराट् पङ्क्तिः । ४ निचृत् पङ्क्तिः ॥

पञ्चमः स्वरः ॥

अथ प्रसंगप्राप्तोगुणकर्मानुसारेण वर्णानां धर्मो वर्ण्यतेः—

अथ प्रसङ्गप्राप्त गुणकर्मानुसार वर्णों के धर्मों का वर्णन करते हैंः—

नानानं वा उं नो धियो वि व्रतानि जनानाम् ।

तक्षां रिष्टं रुतं मिषग्ब्रह्मा सुन्वन्तमिच्छतीन्द्रायेन्दो परिस्रव ॥१॥

नानानं । वै । उं इति । नः । धियः । वि । व्रतानि । जनानां ।

तक्षां । रिष्टं । रुतं । मिषक् । ब्रह्मा । सुन्वन्तं । इच्छति । इन्द्राय ।

इन्दो इति । परि । स्रव ॥ १ ॥

पदार्थः—(न) अस्माकं (धियः) कर्माणि (नानानं) बहुधा भिन्नानि भवन्ति (वै, उं) अथवा (जनानां) मनुष्याणां (व्रतानि, वि) कर्माणि बहुविधानि भवन्ति (तक्षा) काष्ठकारः (रिष्टं) स्वाभिमतकाष्ठं (इच्छति) वाञ्छति (मिषक्) वैद्यः (रुतं) रोगचिकित्सामिच्छति (ब्रह्मा) वेदवेत्ता (सुन्वन्तं) वेदविद्या संस्कृतं जनं वाञ्छति, अतः (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! भवान् (इन्द्राय) सत्यादिगुणसम्पन्नं राज्यमिच्छुमेवजनं (परि, स्रव) अभिषिञ्चतु राजसिंहासने ॥

पदार्थ—(नः) हमारे (धियः) कर्म (नानानां) भिन्न २ प्रकार के होते हैं (वै) निश्चय करके (ऊं) अथवा (जनानां) सब मनुष्यों के (व्रतानि) कर्म (वि) विविध प्रकार के होते हैं (तक्षा) “ तक्षतीति तक्षा ”=लकड़ी गढ़ने वाला पुरुष (रिष्टं) अपने अनुकूल लकड़ी की (इच्छति) इच्छा करता है (भिषक्) वैद्य (रुतं) रोगचिकित्सा की इच्छा करता है (ब्रह्मा) वेदवेत्ता पुरुष (मुन्वंतं) वेदविद्या से संस्कृत पुरुष की इच्छा करता है, इसलिये (इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन ! आप (इन्द्राय) “ इन्द्रतीति इन्द्रः ”=जो अपने न्यायादि नियमों से राजा बनने के सद्गुण रखता है उसीको (परि, स्रव) राजासिंहासन पर अभिषिक्त करें ॥

भावार्थ—इस मन्त्र का अभिप्राय यह है कि जिसप्रकार पुरुष अपने अनुकूल पदार्थ को सुसंस्कृत करके बहुमुख्य बना देता है इसी प्रकार राज्याभिषेक योग्य राजपुरुष को परमात्मा संस्कृत करके राज्य के योग्य बनाता है ॥

जरतीभिरोषधीभिः पर्णेभिः शकुनानां ।

कार्मारो अश्मभिर्द्युभिर्हिरण्यवन्तमिच्छतीन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥२॥

जरतीभिः । ओषधीभिः । पर्णेभिः । शकुनानां । कार्मारः ।

अश्मभिः । द्युभिः । हिरण्यवन्तं । इच्छति । इन्द्राय । इन्द्रो

इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

पदार्थः—(जरतीभिः) प्राचीनाभिः (ओषधीभिः) लताभिर्निर्मितैः (शकुनानां, पर्णेभिः) उन्नतिशीलजनानां-नभोयानादिविमानैः (कार्मारः) शिल्पिनः (अश्मभिः, द्युभिः)

वज्रादिशस्त्रैः (हिरण्यवन्तं) ऐश्वर्य्यवन्तं राजानम् (इच्छति)
वाञ्छति (इन्द्राय) उक्तैश्वर्य्यवते राज्ञे (इन्दो) हे प्रकाश-
स्वरूप परमात्मन् ! भवान् (परि, स्रव) अभिषेकहेतुर्भवतु ॥

पदार्थ—(जरतीभिः) प्राचीन (ओषधीभिः) ओषधियों से
निर्मित (शकुनानां, पर्णैभिः) उन्नतिशील पुरुषों के नभोयानादि विमानों
द्वारा (कार्मारः) शिल्पी लोग (अश्मभिः, द्युभिः) दीप्ति वाले वज्रादि
शस्त्रों से (हिरण्यवन्तं) ऐश्वर्य्य वाले राजा की (इच्छन्ति) इच्छा करते
हैं (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! आप (इन्द्राय) उक्त ऐश्वर्य्य-
सम्पन्न राजा के लिये (परि, स्रव) अभिषेक का कारण बनें ॥

भावार्थ—जो राजा दीप्तिवाले अस्त्रशस्त्र तथा विमानादि द्वारा
सर्वत्र गतिशील होता है वह परमात्मा की कृपा से ही उत्पन्न होता है, या
यों कहो कि पूर्वकृत प्रारब्ध कर्मों के अनुसार परमात्मा ही ऐसे राजा को
अभिषिक्त करता है ॥

कारुहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणीं नना ।

नानाधियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥३॥

कारुः । अहं । ततः । भिषक् । उपलऽप्रक्षिणीं । नना ।

नानाधियः । वसुयवः । अनु । गाऽइव । तस्थिम । इन्द्राय ।

इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

See page 107
6.5.27

पदार्थः—(कारुः, अहं) अहं शिल्पविद्याशक्तिं दधामि
(ततः) ततश्च (भिषक्) चिकित्सकोऽपि भवतुमर्हामि (नना)
नम्रा च मे बुद्धिः सर्वत्र यथेष्टं गमीयतुं शक्या (उपलप्रक्षिणी)

पाषाणानां संस्कर्त्री ममबुद्धिर्मा मन्दिराणां निर्मातारमपि शक्नोति
कर्तुम् (नानाधियः) एवं नानाकर्मवन्तो मद्भावाः (वसुयवः)
ऐश्वर्य्यं कामयमाना विद्यन्ते, वयं च (अनु, गाः) इन्द्रिय वृत्तय
इवोच्चावचविषयगमनशीलाः (तस्थिम) स्मः, अतः (इन्दो)
हे परमात्मन् (इन्द्राय) परमैश्वर्याय मद्वृत्तिं (परि, स्व)
प्रवाहय ॥

पदार्थ—(कारुः; अहं) मैं शिल्पविद्या की शक्ति रखता (ततः)
पुनः (भिषक्) वैद्य भी बन सकूँ हूँ (नना) मेरी बुद्धि नम्र है अर्थात्
मैं अपनी बुद्धि को जिधर लगाना चाहूँ लगा सकूँ हूँ (उपलक्षिणी)
पाषाणों का संस्कार करने वाली मेरी बुद्धि मुझे मन्दिरों का निर्माता भी
बनासकती है, इस प्रकार (नानाधियः) नाना कर्मों वाले मेरे भाव
(वसुयवः) जो ऐश्वर्य्य को चाहते हैं वे विद्यमान हैं, हम लोग (अनु, गाः)
इन्द्रियों की वृत्तियों के समान ऊँच नीच की ओर जानेवाले (तस्थिम) हैं,
इसलिये (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! हमारी वृत्तियों को (इन्द्राय)
उच्चैश्वर्य्य के लिये (परि, स्व) प्रवाहित करें ॥

भावार्थ—इस मंत्र में परमात्मा से उच्चोद्देश्य की प्रार्थना की गई है
कि हे भगवन् ! यद्यपि मेरी बुद्धि मुझे कवि, वैद्य तथा शिल्पी आदि नाना
भावों की ओर लेजाती है तथापि आप ऐश्वर्य्यप्राप्ति के लिये मेरे मन की
प्रेरणा करके मुझे उच्चैश्वर्य्य की ओर प्रेरित करें ।

रमेशचन्द्रदत्त तथा अन्य कई एक यूरोपियन भाष्यकारों ने इस
मंत्र के यह अर्थ किये हैं कि मैं कारु अर्थात् सूत बुननेवाला हूँ, मेरा पिता
वैद्य और मेरी माता धान कूटती है, इस प्रकार नाना जाति वाले हम एकही
परिवार के अंग हैं, इससे उन्होंने यह सिद्ध किया है कि वेदों में ब्राह्मणादि
वर्णों का वर्णन नहीं, अस्तु—इसका हम विस्तारपूर्वक खण्डन उपसंहार
में करेंगे ॥

अश्वो वोळ्हा सुखं रथं हसनामुपमंत्रिणः । शेषोरोमण्वन्तौ
भेदौ वारिन्मंडूकं इच्छन्तीन्द्रायेन्दो परिस्व ॥४॥ २५ ॥

अश्वः । वोळ्हा । सुखं । रथं । हसनां । उपमंत्रिणः । शेषः ।
रोमण्वन्तौ । भेदौ । वाः । इत् । मंडूकः । इच्छति ।
इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्व ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अश्वः) क्षणेन सर्वत्र व्यापनादश्वो विद्युत्
(वोळ्हा) सर्वपदार्थ प्रापयिता (सुखं) सुखदं (रथं) यथा
गतिं (इच्छति) कामयते (उपमंत्रिणः) यथा मंत्रिजनः
(हसना) आल्हादजनक क्रियां वाञ्छति (मंडूकः) यथा
वा मण्डनकर्ता (वारित्) वरणीयवस्तु वाञ्छति (शेषः)
यथा सूर्यप्रकाशः (रोमण्वन्तौ, भेदौ) प्रकृतेः प्रत्येक पदार्थे
विभागमिच्छति, एवं हि योग्यतामनुसृत्य विभागमिच्छन् (इन्दो)
हे परमात्मन् ! (इन्द्राय) योग्य राजानं (परि, स्व)
अभिषिञ्च ॥

पदार्थः—(अश्वः) “ अश्नुतेऽध्वानमित्यश्वः ” निरु० १ । १३ ।
५ = जो शीघ्रगामी होकर अपने मार्गों का अतिक्रमण करे उसका नाम
“ अश्व ” है, इस प्रकार यहां अश्व नाम विद्युत् का है (वोळ्हा) सब
पदार्थों को प्राप्त कराने वाला वा प्राप्त होने वाला विद्युत् जिसप्रकार (रथं)
गति को (इच्छति) चाहता है, जैसे (उपमंत्रिणः) उपमन्त्री लोग (हसनां)
आल्हादजनक क्रिया की इच्छा करते हैं, जैसे (मंडूकः) “ मंडयतीति
मण्डूकः ” = मण्डन करने वाला पुरुष (वारित्) वरणीय पदार्थ की ही
इच्छा करता है, जैसे (शेषः) सूर्य का प्रकाश (रोमण्वन्तौ) प्रकृति के

प्रत्येक पदार्थ में (भेदों) विभाग की इच्छा करता है, इसी प्रकार योग्य-
तानुसार विभाग की इच्छा करते हुए (इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन !
आप (इन्द्राय) ऐश्वर्य्यसम्पन्न राजा को (परि, स्रव) अभिषिक्त करें ॥

भावार्थ—मंत्र का अर्थ स्पष्ट है, यहां यह लिखना अनुपयुक्त नहीं
कि इस मंत्र के अर्थ सायणाचार्य्य तथा आजकल के कई एक वैदिक ज्ञाना-
भिमानीयों ने अत्यन्त निन्दित किये हैं जो ऐश्वर्य्य प्रकरण से कोई सम्बन्ध
नहीं रखते, उनका हम विस्तारपूर्वक खण्डन उपसंहार में करेंगे ॥

इति द्वादशोत्तरशततमसूक्तं पंचविंशोवर्गश्च समाप्तः ।

यह ११२ वां सूक्त और पच्चीसवां वर्ग समाप्त हुआ ।

अथ एकादशर्चस्य त्रयोदशोत्तरशततमस्य सूक्तस्यः—
जीवमुक्त का देह ल
निष्काम ॥ १०८८
वेदोक्त ॥ १०८९

१-११ कश्यप ऋषिः ॥ पवमानः सोमो देवता ॥ छन्दः

१, २, ७ विराट् पङ्क्तिः । ३ भुरिक् पङ्क्तिः ४

पङ्क्तिः । ५, ६, ८-११ निचृत् पङ्क्तिः ॥

पञ्चमः स्वरः ॥

अथ प्रसङ्गसंगत्या राजधर्मो निरूप्यतेः—

अब प्रसंग संगति से राजधर्म का निरूपण करते हैंः—

शर्यणावति सोममिंद्रः पिबतु वृत्रहा ।

बलं दधान आत्मनि करिष्यन्वीर्यं महदिन्द्रायेन्द्रो परिस्रवा ॥१॥

१०७८

शर्यणाऽवति । सोमं । इन्द्रः । पिबतु । वृत्रहा । बलं ।
दधानः । आत्मनि । करिष्यन् । वीर्यं । महत् । इन्द्राय ।
इन्दो इति । परि । स्रव ॥ १ ॥

आख्या

पदार्थः—(शर्यणावति) कर्मयोगिनि (सोमं) ईश्वरा-
नन्दं (इन्द्रः) परमैश्वर्य प्राप्त्यन् राजां (पिबतु) पिबेत्
स राजा (वृत्रहा) शत्रुरूपमेघान्नाशयति (बलं, दधानः) बलं
धारयन् (आत्मनि) स्वस्मिन् (महत्, वीर्यं) अति बलं
(करिष्यन्) उत्पादयन् राज्यार्हा भवति (इन्द्राय) ईदृशे राज्ञे
(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! भवान् (परि, वस्र)
अभिषेकहेतुर्भवतु ॥

पदार्थ—(शर्यणावति) कर्मयोगी में (सोमं) ईश्वरानन्दरूप
(इन्द्रः) “इन्दतीतिन्द्रः”=परमैश्वर्य को प्राप्त होने वाला राजा (पिबतु)
पान करे, वह राजा (वृत्रहा) शत्रुरूप बादलों के नाश करने वाला होता
है (बलं, दधानः) बल को धारण करता हुआ और (आत्मनि) अपने आत्मा
में (महत्, वीर्यं) बड़े बल को (करिष्यन्) उत्पन्न करता हुआ राज्यपद के
योग्य होता है (इन्द्राय) ऐसे बल वीर्य सम्पन्न राजा के लिये (इन्दो)
हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! आप (परि, स्रव) राज्याभिषेक का निमित्त बनें ॥

भावार्थ—इस मंत्र का भाव यह है कि जो राजा कर्मयोगी तथा
ज्ञानयोगियों के सदुपदेश से ब्रह्मानन्द पान करता है वह राजा बनने योग्य होता
है, हे परमात्मन् ! ऐसे राजा को राज्याभिषेक से अभिषिक्त करें ॥

आ पंवस्व दिशां पत आर्जीकित्सोम मीढ्वः ।
ऋतवाकेनसत्येन श्रद्धया तपसा सुत इन्द्रायेन्दो परिस्व ॥२॥

आ । प॒व॒स्व । दि॒शा । प॒ते । आ॒र्जी॒कात् । सो॒म । मी॒ढ्वः ।
 ऋ॒त॒वा॒केन॑ । स॒त्येन॑ । श्र॒द्धया॑ । तप॑सा । सु॒तः । इन्द्रा॑य ।
 इ॒न्दो इति॑ । परि॑ । स॒व ॥ २ ॥

पदार्थः—(सोम) हे सोमस्वभाव (मीढ्वः) कामप्रद
 (दिशां, पते) सर्वव्यापक परमात्मन् ! भवान् (आर्जीकात्)
 सरलता भावेन प्रजासु (आ, पवस्व) पवित्रतामुत्पादय (ऋतवाकेन,
 सत्येन) वाक्सत्यतया (श्रद्धया) श्रद्धया च (तपसा)
 तपसा च (सुतः) यो राज्याहः तस्मै (इन्द्राय) राज्ञे (परि,
 सव) अभिषेकहेतुर्भवतु ॥

पदार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक (मीढ्वः) कामप्रद (दिशां, पते)
 सर्वव्यापक परमात्मन् ! आप (आर्जीकात्) सरलभाव से प्रजा में (आ,
 पवस्व) पवित्रता उत्पन्न करते हुए (ऋतवाकेन, सत्येन) वाणी के सत्य से
 (श्रद्धया, तपसा) श्रद्धा तथा तप से (सुतः) जो राज्याभिषेक के योग्य
 है, ऐसे (इन्द्राय) राजा के लिये (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् !
 आप (परि, सव) राज्याभिषेक का निमित्त बनें ॥

भावार्थ—इस मंत्र का आशय यह है कि जो राजा सरल भाव से
 प्रजा पर शासन करता हुआ श्रद्धा, तप तथा सत्यादि गुणों को धारण
 करता है ऐसे कर्मशील राजा के राज्य को परमात्मा अटल बनाता है ॥

प॒र्जन्य॑वृ॒द्धं म॒हिषं॑ तं सूर्य॑स्य दु॒हिता॑भ॒रत् ।
 तं गंध॑र्वाः प्र॒त्यगृ॑भ्णन्तं सो॒मे रस॑माद॒धुरिन्द्रा॑येन्द्रो परि॑ स॒व । ३ ।
 प॒र्जन्य॑वृ॒द्धं । म॒हिषं॑ । तं । सूर्य॑स्य । दु॒हिता॑ । आ । अ॒भ॒रत् ।

तं । गन्धर्वाः । प्रति । अगृभ्णन् । तं । सोमे । रसं । आ ।
 अदधुः । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

पदार्थः—(पर्जन्यवृद्धं) यो गम्भीरघटेव वृद्धि प्राप्तः
 (सूर्यस्य, दुहिता) द्युलोकपुत्री श्रद्धा (तं) उक्त गुण
 सम्पन्नं (महिषं) पूजार्हं राजानं (आभरत्) ऐश्वर्यगुणैः
 पूरयति (तं) तं राजानं (गन्धर्वाः) गानवेत्तारः ये च (प्रति,
 अगृभ्णन्) प्रत्येक भाव ग्राहकाः (तं) तमीश्वरभावात्मकं
 रसं (सोमे) जगदुत्पादके परमात्मनि (रसं) यो रसस्तं
 (आदधुः) धारयन्तः (इन्द्राय) पूर्वोक्त राजाय गायन्तु (इन्द्रो)
 हे परमात्मन् ! (परि, स्रव) राजाभिषेक हेतुर्भवतु भवान् ॥

पदार्थ—(पर्जन्यवृद्धं) सघन घटा के समान वृद्धि को प्राप्त
 (सूर्यस्य, दुहिता) द्युलोक की पुत्री श्रद्धा (तं) उक्त गुणसम्पन्न (महिषं)
 पूजायोग्य राजा को (आभरत्) ऐश्वर्यरूप गुणों से भरपूर करती है (तं)
 उस राजा की (गन्धर्वाः) गानविद्याके वेत्ता जो (प्रति, अगृभ्णन्) प्रत्येक
 भाव ग्रहण करने वाले हैं (सोमे) “ सूते चराचरञ्जगदिति सोमः ” =
 जो सम्पूर्ण संसार की उत्पत्ति करे उसका नाम यहां “ सोम ” है (तं, रसं)
 उक्त परमात्मा विषयक रस को (आदधुः) धारण करते हुए गन्धर्व लोग
 (इन्द्राय) उपर्युक्त गुणसम्पन्न राजा के लिये गान करें (इन्द्रो) हे प्रकाश-
 स्वरूप परमात्मन् ! आप (परि, स्रव) ऐसे राजा के लिये राज्याभिषेक
 का निमित्त बनें ॥

भावार्थ—इस मंत्र का भाव यह है कि श्रद्धायुक्त राजा ही
 ऐश्वर्यशाली होता और परमात्मा उसी को राज्याभिषेक के योग्य बनाता
 है अर्थात् आस्तिक राजा ही अटल ऐश्वर्य भोगता है अन्य नहीं ॥

ऋतं वदन्नृतद्युम्न सत्यं वदन्त्सत्यकर्मन् ।

श्रद्धां वदन्त्सोम राजन्धात्रा सोम परिष्कृत इन्द्रायेन्दो परि स्रव । ४ ।

ऋतं । वदन् । ऋतऽद्युम्न । सत्यं । वदन् । सत्यऽकर्मन् ।

श्रद्धां । वदन् । सोम । राजन् । धात्रा । सोम । परिऽस्कृतः ।

इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

पदार्थः—(ऋतं, वदन्) यज्ञादिकमुपदिशन् (ऋतद्युम्न) हे यज्ञकर्मज दीप्त्या दीप्तिमन् (सत्यं, वदन्) सत्यभाषणशीलः (सत्यकर्मन्) सत्यतामनुसृत्य कर्मकर्ता (राजन्) हे राजन् ! भवान् (श्रद्धां, वदन्) श्रद्धामुपदिशन् (सोम) हे सोम्यस्वभाव (धात्रा) संसारधारकेण (सोम, परिष्कृतः) परमात्मना शोधितोभवान् (इन्द्राय) इत्थंभूताय राज्ञे (इन्दो) हे प्रकाश-स्वरूप परमात्मन् ! (परि, स्रव) अभिषेक हेतुर्भवतु ॥

पदार्थ—(ऋतं, वदन्) यज्ञादिकों का उपदेश करते हुए (ऋत-द्युम्न) यज्ञकर्मरूप दीप्ति से दीप्तिमान् (सत्यं, वदन्) सत्य भाषण करने वाले (सत्यकर्मन्) सत्य के आश्रित कर्म करने वाले (राजन्) हे राजन् ! आप (श्रद्धां, वदन्) श्रद्धा का उपदेश करते हुए (सोम) सौम्यस्वरूप युक्त (धात्रा) संसार को धारण करने वाले (सोम, परिष्कृतः) परमात्मा से परिष्कार किये गये (इन्द्राय) राजा के लिये (इन्दो) हे परमात्मन् ! आप (परि, स्रव) राज्याभिषेक का निमित्त बनें ॥

भावार्थ—जो स्वयं यज्ञादि कर्मकरता, ओरों को यज्ञादि कर्म करने का उपदेश करता, सत्यभाषण और सत्य के आश्रित कर्म करने वाले राजा के राज्य को परमात्मा अटल बनाता है ॥

सत्यमुग्रस्य बृहतः सं स्रवन्ति संस्रवाः ।

सं यन्ति रसिनो रसाः पुनानो ब्रह्मणा हरे इन्द्रायिन्दो परि स्रव ५-२६

सत्यंऽउग्रस्य । बृहतः । सं । स्रवन्ति । संऽस्रवाः । सं । यन्ति ।
रसिनः । रसाः । पुनानः । ब्रह्मणा । हरे । इन्द्राय । इन्दो
इति । परि । स्रव ॥ ५ ॥

पदार्थः—(सत्यमुग्रस्य, बृहतः) संग्रामे सत्याश्रयणान्म-
हतः यस्य पुरुषस्य (संस्रवाः) सत्यता स्रोतसा बहूनि स्रोतांसि
(संस्रवन्ति) स्यन्दन्ते (रसिनः) रसिकस्य (रसाः) रसाः (सं,
यन्ति) यं साधु प्राप्नुवन्ति (ब्रह्मणा) वेदवेत्ता यः (पुनानः)
पावितः (हरे) हे हरणशील (इन्दो) प्रकाशस्वरूप परमा-
त्मन् (इन्द्राय) ईदृशे राज्ञे (परि, स्रव) अभिषेकहेतुर्भव ॥

पदार्थ—(उग्रस्य, सत्यं, बृहतः) संग्राम में सत्यता होने से बड़े हुए
जिस पुरुष के (संस्रवाः) सत्यरूप स्रोत से अनेक सत्य के प्रवाह (सं,
स्रवन्ति) वह रहे हैं (रसिनः) रसिक पुरुषों के (रसाः) रस (सं, यन्ति)
जिसको थलीभांति प्राप्त होते हैं (ब्रह्मणा) वेदवेत्ता विद्वान् से (पुनानः)
जो पवित्र किया गया है (इन्द्राय) ऐसे राजा के लिये (हरे) हे हरण-
शील (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! आप (परि, स्रव) राज्याभिषेक
का निमित्त बनें ॥

भावार्थ—वेदवेत्ता विद्वान् से शिक्षा पाया हुआ जो राजा अपने
सत्यादि धर्मों का त्याग नहीं करता उसका राज्य अवश्य-एव चिरस्थायी
होता और वह सांसारिक अनेक रसों का भोक्ता होता है ॥

अब ऐश्वर्यनिरूपण के पश्चात् मोक्षधर्म का निरूपण करते हैं:-

यत्र ब्रह्मा पवमान छन्दस्यां वाचं वदन् ।

ग्राव्णा सोमे महीयते सोमेनानन्दं जनयन्निन्द्रायेन्दो परिस्रव । ६ ।

यत्र । ब्रह्मा । पवमान । छन्दस्यां । वाचं । वदन् । ग्राव्णा ।

सोमे । महीयते । सोमेन । आनन्दं । जनयन् । इन्द्राय ।

इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ६ ॥

पदार्थः—(यत्र) यस्यां संन्यासावस्थायां (ब्रह्मा) वेदवेत्ता विद्वान् (छन्दस्यां, वाचं, वदन्) वेदवाचं वर्णयन् (ग्राव्णा) चित्तवृत्तिनिरोधेन (सोमे) परमात्मनि (महीयते) मोक्षं पूज्यपदं लभते (सोमेन) सोमस्वभावेन (आनन्दं, जनयन्) आनन्दमुत्पादयन् यस्तस्मै (इन्द्राय) योगीन्द्राय संन्यासिने (इन्दो) प्रकाशस्वरूप (पवमान) सर्वव्यापक (परि, स्रव) स्वज्ञानेन पूर्णाभिषेकं करोतु ॥

पदार्थ—(यत्र) जिस संन्यासावस्था में (ब्रह्मा) वेदवेत्ता विद्वान् (छन्दस्यां, वाचं, वदन्) वेदविषयक वाणी का वर्णन करता हुआ (ग्राव्णा) गुणानीतिग्रावा तेन ग्राव्णा, चित्तवृत्ति निरोधेन=चित्तवृत्तिनिरोध द्वारा (सोमे) सोम्यस्वरूप परमात्मा में (महीयते) मोक्षाख्य पूज्यपद को लाभ करता है (सोमेन) सोमस्वभाव से (आनन्दं, जनयन्) आनन्द को लाभ करनेवाले (इन्द्राय) योगेन्द्र संन्यासी के लिये (पवमान) सबको पवित्र करने वाले (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन ! आप (परि, स्रव) अपने ज्ञान द्वारा पूर्णाभिषेक करें ॥

भावार्थ—इस मंत्र का आशय यह है कि वेदवेत्ता विद्वान् संन्या-

सावस्था में वेदरूप वाणी का प्रकाश करता हुआ अर्थात् वैदिकधर्म का उपदेश करता हुआ चित्तवृत्तिनिरोध द्वारा परमात्मा में लीन होकर इत-स्ततः विचरता है वह सब को पवित्र करनेवाला होता है, हे परमात्मन् ! आप ऐसे संन्यासी को पूर्णाभिषिक्त करें ॥

यत्र ज्योतिरजसं यस्मिँल्लोके स्वरहितं । तस्मिन्मां धेहि
पवमानामृते लोके अक्षिते इन्द्रायेन्दो परिस्व ॥ ७ ॥

यत्र । ज्योतिः । अजसं । यस्मिन् । लोके । स्वः । हितं ।
तस्मिन् । मां । धेहि । पवमान । अमृते । लोके । अक्षिते ।
इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्व ॥ ७ ॥

पदार्थः—(यत्र) यत्र मोक्षे (अजसं, ज्योतिः) सततं ज्योतिः प्रकाशते (यस्मिन्, लोके) यत्र ज्ञाने च (स्वः, हितं) केवल सुखमेव (तस्मिन्, अमृते) यत्रामृतावस्थायां (अक्षिते) वृद्धि-क्षयरहितायां (पवमान) हे सर्वस्य पावयितः (मां, धेहि) मां निवासयतु (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूपः (इन्द्राय) उक्त ज्ञान-योगिने भवान् (परि, स्व) पूर्णाभिषेक हेतुरस्तु ॥

पदार्थ—(यत्र) जिस मोक्ष में (अजसं, ज्योतिः) निरन्तर ज्योति का प्रकाश होता तथा (यस्मिन्, लोके) जिस ज्ञान में (स्वः, हितं) सुख ही सुख होता है (तस्मिन्, अमृते) उस अमृत अवस्था में (अक्षिते) जो वृद्धि तथा क्षय से रहित है (पवमान) हे सब को पवित्र करने वाले परमात्मन् (मां, धेहि) सुखें रखें (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् (इन्द्राय) उक्त ज्ञानयोगी के लिये आप (परि, स्व) पूर्णाभिषेक का कारण बनें ॥

भावार्थ—इस मंत्र में यह प्रार्थना की गई है कि हे परमात्मन् ! ज्ञान

योगी तथा कर्मयोगी के लिये सदुपदेशरूप वाणी प्रदान करें और वृद्धि तथा क्षय से रहित अमृत अवस्था प्राप्त करायें जिससे वेदरूप वाणी का प्रकाश हो और आप अपनी कृपा से ज्ञानयोगी को अभिषिक्त करें ॥

यत्र राजा वैवस्वतो यत्रावरोधनं दिवः ।

काल एव राजाः
शास्त्रदेवो वैवस्वतो
स्तनः (अपः) राजा

यत्रामृतं यद्धतीरापस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परिस्व ॥ ८ ॥

यत्र । राजा । वैवस्वतः । यत्र । अवरोधनं । दिवः । यत्र ।
अमूः । यद्धतीः । आपः । तत्र । मां । अमृतं । कृधि ।
इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्व ॥ ८ ॥

पदार्थः—(यत्र) यस्यामवस्थाया (वैवस्वतः, राजा)
काल एव राजास्ति (यत्र, अवरोधनं, दिवः) यत्राहो रात्रेश्च
वशीकरणम् (यत्र, अमूः, यद्धतीः, आपः) यत्रोक्ताध्यात्मिक ज्ञा-
नस्य बाहुल्यं (तत्र) तस्मिन्पदे (मां) मां (अमृतं, कृधि)
अमृतं करोतु (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! भवान्
(इन्द्राय) उक्त ज्ञानयोगिने (परि, स्व) पूर्णाभिषेकहेतुर्भवतु ॥

पदार्थ—(यत्र) जिस अवस्था में (वैवस्वतः, राजा) काल ही
राजा है (यत्र, अवरोधनं, दिवः) जहां दिन तथा रात का वशीकरण है
(यत्र, अमूः, यद्धतीः, आपः) जहां उक्त आध्यात्मिक ज्ञानों का बाहुल्य है
(तत्र) उस पद में (मां) मुझको (अमृतं, कृधि,) अमृत बनाओ
(इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! आप (इन्द्राय) ज्ञानयोगी के लिये
(परि, स्व) पूर्णाभिषेक के निमित्त बनें ॥

भावार्थ—इस मंत्र का भाव यह है कि परमात्मा ज्ञानयोगी को
सत्य तथा अनृत के निर्णय में अभिषिक्त करता है अर्थात् ज्ञानयोगीरूप

राजा सख तथा अनृत का निर्णय करके अपने विवेकरूप राज्य को अटल बनाता है ॥

जाने लोके यत्र-अनुकामं-चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ।
यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ।
६०-२२-२

लोका यत्र ज्योतिष्मन्तस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि सव । ९ ।

यत्र । अनुकामं । चरणं । त्रिनाके । त्रिदिवे । दिवः ।

लोकाः । यत्र । ज्योतिष्मन्तः । तत्र । मां । अमृतं । कृधि ।

इन्द्राय । इन्दो इति । परि । सव ॥ ९ ॥

पदार्थः—(त्रिनाके, त्रिदिवे, दिवः) ज्ञानसम्बन्धि स्वर्ग लोके (यत्र, अनुकामं, चरणं) यत्र स्वेच्छया विचरणं (यत्र, ज्योतिष्मन्तः) यत्र केवलज्ञानमेव (लोकाः) दृश्यते (तत्र) तत्र पदे (मां) मां (अमृतं) मोक्षसुखभागिनं (कृधि) करोतु (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप ! भवान् (इन्द्राय) उक्त ज्ञानयोगिनः (परि, सव) पूर्णाभिषेकहेतुर्भवतु ॥

पदार्थ—(त्रिनाके, त्रिदिवे, दिवः) ज्ञानरूप स्वर्गलोक में (यत्र, अनुकामं, चरणं) जहां स्वेच्छानुसार विचरण होता है (यत्र) जिसमें (ज्योतिष्मन्तः) केवल ज्ञान ही का (लोकाः) दर्शन है (तत्र) वहां (मां) मुझको (अमृतं) मोक्षसुख का भागी (कृधि) करो (इन्दो) हे प्रकाश-स्वरूप परमात्मन् ! आप (इन्द्राय) ज्ञानयोगी के लिये (परि, सव) पूर्णाभिषेक का निमित्त बनें ॥

भावार्थ—मुक्त पुरुष मुक्ति अवस्था में अन्याहतगति होकर विचरता है अर्थात् उसको उस अवस्था में किसी प्रकार का बन्धन नहीं रहता,

या यों कहो कि वह स्वतंत्रतापूर्वक ईश्वरीय सत्ता में सम्मिलित होता है, हे परमात्मा परमात्मन् ! आप ज्ञानयोगी तथा कर्मयोगी को अभिषिक्त करके वह अवस्था प्राप्त करायें ॥

यत्र कामां निष्कामाश्च यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम् । ^{सोऽनुते त्वीरुकोमाव} ^{ब्रह्माण विष्टपं तेति} ^{तेनैरियो} स्वधा च यत्र तृप्तिश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १० ॥

यत्र । कामाः । निष्कामाः । च । यत्र । ब्रध्नस्य । विष्टपम् ।
स्वधा । च । यत्र । तृप्तिः । च । तत्र । मां । अमृतं । कृधि ।
इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ १० ॥

पदार्थः—(यत्र) यस्मिन् (कामाः) सर्वकामाः (निष्कामाः) निष्कामाः क्रियन्ते (च) तथा च (यत्र, ब्रध्नस्य) यत्र ब्रह्मज्ञानस्य (विष्टपम्) सर्वोपर्युच्चपदमस्ति (स्वधा) अमृतं चास्ति (तृप्तिः, च) तथा तृप्तिश्च (तत्र) तत्र स्थाने (मां) मां (अमृतं, कृधि) मोक्षपदभागिनं करोतु (इन्दो) हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! भवान् (इन्द्राय) ज्ञानयोगिने (परि, स्रव) पूर्णाभिषेकहेतुर्भवतु ॥

पदार्थ—(यत्र, कामाः) जहां सब काम (निष्कामाः) निष्काम किये जाते हैं (च) और (यत्र) जहां (ब्रध्नस्य) ब्रह्मज्ञान का (विष्टपम्) सर्वोच्च पद है (यत्र) जहां (स्वधा) अमृत (च) और उससे (तृप्तिश्च) तृप्ति है (तत्र) वहां (मां) मुझको (अमृतं, कृधि) मोक्षपद प्राप्त करायें (इन्दो) हे परमात्मन् ! आप (इन्द्राय) ज्ञानयोगी के (परि, स्रव) पूर्णाभिषेक का निमित्त बनें ॥

भावार्थ—हे परमात्मन् ! जो ब्रह्मज्ञान का उच्चपद है और जहां

स्वधा से तृप्ति होती है वह मोक्षरूप सुख मुझे प्रदान कीजिये, या यों कहो कि वह मुक्ति सुख जिससे एकमात्र ब्रह्मानन्द का ही अनुभव होता है अन्य विषय सुख आदि जिस अवस्था में सब तुच्छ होजाते हैं वह मुक्ति अवस्था मुझे प्राप्त करायें ॥

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ।

कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं-

कृधीन्द्रायेन्दो परिस्व ॥ ११ ॥ २७ ॥

यत्र । आ॒न॒न्दाः । च । मो॒दाः । च । मु॒दः । प्र॒मु॒दः ।
आस॑ते । काम॑स्य । यत्र । आ॒प्ताः । कामाः । तत्र । मां ।
अ॒मृतं । कृ॒धि । इन्द्रा॑य । इन्द्रो॑ इति । परि॑ । स्व ॥ ११ ॥

पदार्थः—(यत्र, आनन्दाः, च) यत्र आनन्दाः सन्ति (मोदाः, च) मोक्षश्चास्ति (मुदः, प्रमुदः) आनान्दितो हर्षितश्च मुक्त पुरुषो (आसते) विराजते (कामस्य, यत्र, आप्ताः, कामाः) यत्र च कामनावतः सर्वे कामाः प्राप्ताः (तत्र) तस्यां मोक्षावस्थायां (मां, अमृतं, कृधि) मां मोक्षसुखभागिनं करोतु (इन्द्रो) हे प्रकाशस्वरूप ! भवान् (इन्द्राय) ज्ञानयोगिने (परि, स्व) पूर्णाभिषेकहेतुर्भवतु ॥

पदार्थ—(यत्र) जहां (आनन्दाः) आनन्द (च) और (मोदाः) हर्ष है (मुदः, च, प्रमुदः) और जहां आनन्दित तथा हर्षित मुक्त पुरुष (आसते) विराजमान होता है (कामस्य, यत्र, आप्ताः कामाः) और जहां कामना वालों को सब काम प्राप्त हैं (तत्र) वहां (मां) मुझको (अमृतं) मोक्षसुख का भागी (कृधि) करें (इन्द्रो) हे परमात्मन् ! आप (इन्द्राय) ज्ञानयोगी के लिये (परि, स्व) पूर्णाभिषेक का निमित्त बनें ॥

भावार्थ—हे भगवन् ! जिस अवस्था में आनन्द तथा मोद होता है और जहां सब कामनायें पूर्ण होती हैं वह अवस्था मुझे प्राप्त करायें, या यों कहो कि हे परमात्मन ! उस मुक्ति अवस्था में जहां आनन्द ही आनन्द प्रतीत होता है अन्य सब भाव उस समय तुच्छ होजाते हैं वह मुक्ति अवस्था मुझे प्राप्त हो ॥

इति त्रयोदशोत्तरशततमं सूक्तं सप्तविंशोवर्गश्च समाप्तः ।

यह ११३वां सूक्त और सत्ताईसवां वर्ग समाप्त हुआ ।

अथ चतुर्ऋचस्य चतुर्दशोत्तरशततमस्य सूक्तस्यः—

१-४ कश्यप ऋषि ॥ पवमानः सोमो देवता ॥

छन्दः—१, २ विराट् पङ्क्तिः । ३, ४ पङ्क्तिः ॥

पञ्चमः स्वरः ॥

अथ मुक्तैश्वर्यं निरूप्यतेः—

अब मुक्तपुरुष के ऐश्वर्य का निरूपण करते हैंः—

य इन्द्रोः पवमानस्यानु धामान्यक्रमीत् ।

तमाहुः सुप्रजा इति यस्तै सोमा-

विधन्मन इन्द्रायिन्द्रो परि स्रव ॥ १ ॥

यः । इन्द्रोः । पवमानस्य । अनु । धामानि । अक्रमीत् ।

तं । आहुः । सुप्रजाः । इति । यः । ते । सोम । अविधत् ।
मनः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ १ ॥

पदार्थः—(यः) यो जनः (पवमानस्य) सर्वपावकस्य
(इन्दोः) प्रकाशमय परमात्मनः (धामानिः) ज्ञानकर्मोपास-
नारूपकाण्डत्रयस्य (अनु, अक्रमीत्) अनुष्ठानं करोति (तं)
तं जनं (सुप्रजाः, इति, आहुः) शुभजन्मानं कथयन्ति (सोम)
हे परमात्मन् ! (यः) यः पुरुषः (ते) त्वयि (मनः) चेतः
(अविधत्) योजयति तस्मै (इन्द्राय) उपासकाय (इन्दो)
हे परमात्मन् (परि, स्रव) ज्ञानगत्या प्रवहतु ॥

पदार्थ—' यः) जो पुरुष (पवमानस्य) सबको पवित्र करने
वाले (इन्दोः) प्रकाशस्वरूप परमात्मा के (धामानि) कर्म, उपासना तथा
ज्ञानरूप तीनों काण्डों का (अनु, अक्रमीत्) भलेप्रकार अनुष्ठान करता है
(तं) उसको (सुप्रजाः, इति, आहुः) शुभ जन्म वाला कहा जाता है (सोम)
हे सर्वोत्पादक परमात्मन् (यः) जो पुरुष (ते) तुम्हारे में (मनः) मन
(अविधत्) लगाता है (इन्द्राय) उस उपासक के लिये (इन्दो) हे
प्रकाशस्वरूप ! आप (परि, स्रव) ज्ञानगति से प्रवाहित हों ॥

भावार्थ—जो पुरुष कर्म, उपासना तथा ज्ञान द्वारा परमात्मप्राप्ति
का भलेप्रकार अनुष्ठान करता है, या यों कहो कि जब उपासक अनन्य
भक्ति से परमात्मपरायण होकर उसी की उपासना में तत्पर रहता है तब
परमात्मा उसके अन्तःकरण में स्वसत्ता का आविर्भाव उत्पन्न करते हैं ॥

ऋषे मंत्रकृतां स्तोमैः कश्यपोद्धयन्गिरः ।

सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे

वीरुधां पतिरिन्द्रायेंदो परि स्रव ॥ २ ॥

ऋषे । मंत्रकृतां । स्तोमैः । कश्यप । उत्स्वर्धयन् । गिरः ।
 सोमं । नमस्य । राजानं । यः । जज्ञे । वीरुधां । पतिः ।
 इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

पदार्थः—(ऋषे) हे सर्वव्यापक (कश्यप) सर्वदृष्टः
 परमात्मन् ! भवान् (मंत्रकृतां, स्तोमैः) मंत्रानुष्ठानकर्तृणा
 स्तुतियुक्तानामुपासकानां (गिरः) उपासनारूप वाचः (उद्व-
 र्धयन्) उन्नमयन् उपासक कल्याणं करोतु (यः) यः उपा-
 सकः (सोमं) सोमस्वभावं (राजानं) परमात्मानं (नमस्य)
 प्रभुं मत्वा (जज्ञे) प्रकटो भवति, भवान् (वीरुधां, पतिः) वन-
 स्पतीनां स्वामी अतः (इन्द्राय) यः उपासकस्तदर्थं (इन्द्रो)
 हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् (परि, स्रव) ज्ञानद्वारा व्याप्नुहि ॥

पदार्थ—(ऋषे) हे सर्वव्यापक (कश्यप) सर्वदृष्टा परमात्मन् !
 आप (मंत्रकृतां, स्तोमैः) स्तुतियुक्त मंत्रानुष्ठान करने वाले उपासकों की
 (गिरः) उपासनारूप वाणियों को (उद्वर्धयन्) बढ़ाते हुए उपासक का
 कल्याण करें (यः) जो उपासक (सोमं, राजानं) सोमस्वभाव परमात्मा
 को (नमस्य) प्रभु मानकर (जज्ञे) प्रकाशित होता है (वीरुधां, पतिः)
 आप वनस्पतियों के स्वामी हैं, इसलिये (इन्द्राय) उपासक के लिये (इन्द्रो)
 हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् (परि, स्रव) ज्ञानद्वारा उसके हृदय
 में व्याप्त हों ॥

भावार्थ—जो परमात्मा चराचर ब्रह्माण्डों का पति है उससे यहां
 ज्ञागयोग की प्रार्थना की गई है कि हे परमात्मन् ! ज्ञानवर्द्धक वाणियों
 द्वारा उपासक के हृदय में ज्ञान की शक्ति करें ॥

अब मुक्त पुरुष की अवस्था का निरूपण करते हैं:—

सप्त दिशो नानासूर्याः सप्त होतार ऋत्विजः ।
देवा आदित्या ये सप्ततेभिः सोमाभि
रक्ष न इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

सप्त । दिशः । नानासूर्याः । सप्त । होतारः । ऋत्विजः ।
देवाः । आदित्याः । ये । सप्त । तेभिः । सोम । अभि । रक्ष ।
नः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

पदार्थः—मुक्तपुरुषाय (सप्त, दिशः) भूरादयः सप्तलोकाः
(नानासूर्याः) नानाविध दिव्य प्रकाशवन्तो भवन्ति (सप्त)
इन्द्रियाणां सप्तछिद्राणि प्राणगति द्वारा (होतारः) होतारो भवन्ति,
तथा च (ऋत्विजः) ऋत्विजोऽपि भवन्ति (ये, सप्त, देवाः)
यानि प्रकृतेरमहत्तत्त्वादीनि सप्तकार्याणि तानि मंगलप्रदानि
भवन्ति (आदित्यः) सूर्यः सुखप्रदो भवति (तेभिः) तैः
शक्तिकार्यैः (सोम) हे सोम (नः) अस्मान् (अभि, रक्ष)
सर्वतः परिपालय (इन्दो) हे प्राणप्रद (इन्द्राय) कर्मयोगिने
(परि, स्रव) सुधावृष्टिं कुरु ॥

पदार्थ—मुक्त पुरुष के लिये (सप्त, दिशः) भूरादि सातो लोक
(नानासूर्याः) नाना प्रकार के दिव्य प्रकाश वाले होजाते हैं, और (सप्त)
इन्द्रियों के सातो छिद्र प्राणों की गतिद्वारा (होतारः) होता तथा (ऋत्विजः)
ऋत्विक् होजाते हैं (ये, सप्त, देवाः) प्रकृति के महत्तत्त्वादि सात कार्य
उसके लिये मंगलमय होते हैं (आदित्याः) सूर्य सुखप्रद होता है (तेभिः)
उक्त शक्तियों द्वारा मुक्त पुरुष यह प्रार्थना करता है कि (सोम) हे सोम !

(नः) हमारी (अभि, रक्ष) रक्षा कर (इन्द्रो) हे प्राणप्रद ! (इन्द्राय) कर्मयोगी के लिये आप (परि, स्रव) सुधा की वृष्टि करें ॥

भावार्थ—इस मंत्र में मुक्तपुरुष की विभूति का वर्णन किया गया है कि उसकी सब लोकों में दिव्यदृष्टि होजाती है “ दिशा ” शब्द का तात्पर्य यहां लोक में है और वह भूः, भुवः तथा स्वरादि सात लोक हैं अर्थात् विकृति रूप से कार्य और प्रकृतिरूप से जो कारण हैं वह सातो अखण्डनीय शक्तियें उसके लिये मंगलप्रद होती हैं ॥

सं०—अब मुक्तपुरुष की ऐश्वर्यरक्षा के लिये विघ्नों की निवृत्ति कथन करते हैं:—

यत्ते राजञ्छृतं हविस्तेन सोमाभि रक्ष नः ।

अरातीवा मा नस्तारीन्मो च नः

किं चनाममदिन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ४ ॥ २८ ॥

यत् । ते । राजन् । शृतं । हविः । तेन । सोम । अभि ।
रक्ष । नः । अरातिवा । मा । नः । तारीत् । मो इति । च ।
नः । किं । चन । आममत् । इन्द्राय । इन्द्रो इति ।
परि । स्रव ॥ ४ ॥

पदार्थः—(राजन्) हे परमात्मन् (ते) तव (यत्, शृतं) यत्परिपक्वं (हविः) ज्ञानरूपफलं (तेन) तद्द्वारा (सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् (नः) अस्मान् (अभि, रक्ष) अभितः परिपालय (अरातिवा) शत्रुः (नः) अस्मान् (मा, तारीत्) मा पराभूत (च) तथा (नः) अस्माकं (किंचन) मोक्ष

सम्बन्धि किञ्चिदप्यैश्वर्यं (मो, आममत्) न नाशयेत् (इन्दो)
हे परमात्मन् (इन्द्राय) कर्मयोगिने (परि, स्रव) सुधा-
वृष्टिं करोतु ॥

पदार्थ—(राजन्) हे सर्वोपरि विराजमान परमात्मन् (ते)
तुम्हारा (यत्) जो (श्रुतं) परिपक्व (इविः) ज्ञानरूप फल है (तेन)
उसके द्वारा (सोम) हे सर्वोत्पादक परमात्मन् (नः) हमारी (अभि, रक्ष)
सर्व प्रकार से रक्षा करें (अरातिवा) शत्रुलोक (नः) हमको (मा, तारीत्)
मत सतावें (च) और (नः) हमारे (किञ्चन) मोक्ष सम्बन्धि किसी भी
ऐश्वर्य को (मा, आममत्) नष्ट न करें (इन्दो) हे परमात्मन् (इन्द्राय)
कर्मयोगी के लिये (परि, स्रव) सुधा की वृष्टि करें ॥

भावार्थ—इस मंत्र में मुक्तिरूप फल का उपसंहार करते हुए सब
विघ्नों की शान्ति के लिये प्रार्थना की गई है कि हे सर्वरक्षक भगवन् ! वैदिक
कर्म तथा वैदिक अनुष्ठान के विरोधी शत्रुओं से हमारी सब प्रकार से रक्षा
करें ताकि वह हमारे किसी अनुष्ठान में विघ्नकारी न हों और अपनी परम
कृपा से मोक्ष सम्बन्धी ऐश्वर्य हमें प्रदान करें, यह हमारी आपसे सवि-
नय प्रार्थना है ॥

इति चतुर्दशोत्तरशततमं सूक्तं सप्तमोऽनुवाकः

अष्टाविंशतितमोवर्गश्च समाप्तः

इति श्रीमदार्यमुनिनोपनिबद्धे—

ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमोऽष्टके

नवमं मण्डलं समाप्तम्

उपसंहार

इस नवम मंडल में १०९७ मंत्र हैं, सायणादि भाष्यकार इन सब मन्त्रों को सोम कूटने में लगाते हैं, केवल सायणादि स्वदेशी भाष्यकारों की ही यह चालि नहीं किन्तु विलसन, ग्रिफ्थ तथा मोक्षमूलर आदि यूरोपियन भाष्यकार भी प्रायः सब मन्त्रों को सोम कूटने में ही लगाते हैं, यहां हमको यूरोपियन भाष्यकारों के ऐसे अर्थ करने का खेद इसलिये नहीं कि वह प्रायः सायणादि भाष्यकारों की चालि से वेदों के अर्थ करते हैं परन्तु अत्यन्त खेद इस बात का है कि सायणाचार्य ने यहां सब मन्त्रों में अर्थ पुनरुक्ति मानी है अर्थात् एक ही अर्थ को यह सब मन्त्र दुहराते हैं। यह सायणाचार्य के भाष्य का निष्कर्ष है, यदि सायणाचार्य लिखित ऋग्वेदभाष्य की कोई भूमिका पढ़े तो उसको स्पष्ट प्रतीत होगा कि सायणाचार्य ने वेदों को ईश्वरकृत माना है और इस बात की सिद्धि के लिये “तस्माद्यज्ञात्सर्वद्वुतः” ऋग्० ८।४।१८ इस मन्त्र का प्रमाण दिया है कि उस सर्वपूज्य परमात्मा से वेदों की उत्पत्ति हुई जो सम्पूर्ण विश्व का कर्त्ता है, इसी बात को हिन्दुधर्म के शास्त्रकार और बड़े २ भाष्यकार मानते चले आये हैं, जैसाकि “शास्त्रयोनित्वात्” ब्र० सू० १।१।३ इस सूत्र में स्वा० शङ्कराचार्य जी ने वेदों की उत्पत्ति=आविर्भाव ईश्वर से माना है, और इस सूत्र के भाष्य में यह भी कहा है कि वेदों में पुनरुक्ति नहीं, इसी प्रकार रामानुजाचार्य ने भी वेदों का कर्त्ता ईश्वर को ही माना है।

अब यहां विचार योग्य बात यह है कि ईश्वर ने इन ग्यारहसौ के लगभग मन्त्रों में एक ही अर्थ का पिष्टपेषण क्यों किया ? और उस सर्वज्ञ-कर्त्ता ने ऐसा करने में क्या लाभ समझा ? जब हम यहां इस बात की भीमांसा करते हैं तो उत्तर यह मिलता है कि ईश्वर ने ऐसा नहीं किया किन्तु एकही अर्थ के प्रतिपादक इन मन्त्रों को सायणादि भाष्यकारों ने बना दिया है, जैसाकि:-

सोमो मीद्वान्पवते गातुवित्तम ऋषिर्विप्रो विचक्षणः ।

त्वं कविरभवो देववीतम आ सूर्य रोहयो दिवि ॥

ऋग्० ९।१०७।७

इस मंत्र के सायणाचार्य ने यह अर्थ किये हैं कि “सोम” जो सब कामनाओं

का देनेवाला है वह (पवते) रसरूप होने से बहता है, वह सब गाने वालों में उत्तम गाने वाला, ऋषि, विप्र, विचक्षण=बुद्धिमान और कवि है, अधिक क्या उसने ही आकाश में सूर्य को उत्पन्न किया है, क्या कोई कह सकता है कि "सोम" जो सायणाचार्य के अर्थ में एक प्रकार का ओषध माना गया है वह कवि, गानेवाला और सूर्य को उत्पन्न करनेवाला होसकता है, तुच्छ से तुच्छ बुद्धि वाले की समझ में भी यह बात नहीं आसकती कि सोमलता ने सूर्य को उत्पन्न किया अथवा सोमलता अच्छा गासकती है वा कवियों की भांति अच्छे काव्य बना सकती है, फिर यह अनर्थ कैसे होसकता है कि सोमलता अच्छा गाती और अच्छे काव्य बनाती है, यदि यह कहाजाय कि यह अर्थवाद है अर्थात् सोमलता की यह स्तुति की गई है तो क्या वेद में कहीं अन्यत्र भी ऐसा अर्थवाद है, जहां असंभव और प्रकृति-विरुद्ध अर्थों का ग्रन्थन किया हो कदापि नहीं, किन्तु यह लिखा है कि "को अद्धा वेद क इह प्रबो०" ऋगू० ८।७।१७= कौन साक्षात् जानता है, कौन कहसकता है कि नाना प्रकार की विचित्र रचना वाली सृष्टि कहां से हुई ? यह प्रश्न है, और आगे चलकर इसी सूक्त में इसका उत्तर यह दिया है कि जो इसका स्वामी इस महदाकाश में है वही इस तत्त्व को जानता है अन्य नहीं, इत्यादि दार्शनिक तत्वों का भाण्डार जो ब्रह्म-विद्या है उसका एकमात्र आधार वेद है वह मिथ्यास्तुतिरूप अर्थवादों का आधार कभी होसकता है कदापि नहीं, इस शैली से यह प्रतीत होता है कि "सूर्याचन्द्रमसौधाता यथापूर्वमकल्पयत्" ऋगू० ८।८।४८ जैसा इस मंत्र में सूर्य चन्द्रादिकों का कर्त्ता परमात्मा धाता नाम से कथन किया गया है इसी प्रकार "सोमो मीद्वान् पवते" इस मंत्र में भी सोम नाम परमात्मा का है, और इसके अर्थ "सूते चराचरं जगदिति सोमः" इस व्युत्पत्ति से हम यह कर आये हैं कि जो इस चराचर जगत् को हिरण्यगर्भ की अवस्था में लाता है अर्थात् प्रकृति से सब बीजों को उत्पन्न करता है उसका नाम यहां "सोम" है, और यहां यह भी स्मरण रहे कि यह शब्द "सूङ् प्राणिगर्भविमोचने" से बनता है जिसके अर्थ प्राणियों का गर्भद्वारा उत्पन्न होना है, और जो "सोम" शब्द "षुब् अभिषवे" से बनता है उसके अर्थ सोमलता के होते हैं, यहां योग्यता से "सोम"

शब्द के अर्थ ईश्वर के हैं, क्योंकि सूर्य को उत्पन्न करनेवाला, कवि तथा सर्वज्ञ आदि चैतन्य के गुणोंवाला कोई चेतन पदार्थ ही होसकता है जड़ नहीं ॥

इसी अर्थ की पुष्टि में यह प्रमाण है कि “यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्रं भुवना यंत्यन्या” ऋग्० १०।८२।३ इस मंत्र में सब दिव्य वस्तुओं के नाम को धारण करने वाला एक वही परमात्मा माना गया है, इसलिये जिस प्रकार अग्नि, इन्द्र तथा वरुणादि परमात्मा के नाम हैं इसी प्रकार सोम भी परमात्मा का नाम है, जिसकी पुष्टि में यह प्रमाण है कि:—

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकंसद्विधा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वा नमाहुः ॥

ऋग्० १।१६४।४६

इस मंत्र में जो “गरुत्मान्” पढ़ा है उसका यह अर्थ है कि जो महत्त्वयुक्त पदार्थ हैं वह परमात्मा का नाम है, इसका तात्पर्य यह है कि प्राकृत पुरुषों को बोधन करने के लिये यही प्रकार है, क्योंकि परमात्मा महान है और महत्त्वयुक्त पदार्थों के नामों से वह भलीभाँति बोधन किया जाता है, इसलिये विद्युदादि चमत्कार युक्त उसके नाना नाम हैं उन्हीं में से सोम भी एक नाम है, इसी कारण निरुक्तादि वेद के कोषों ने “सोम” शब्द की व्याख्या ईश्वर-परक भी की है, इस अर्थ को केवल हमी कथन नहीं करते किन्तु विष्णु के सहस्र नाम मानने वाले लोग “सोमऽपोऽमृतपः सोमः” इत्यादि वाक्यों द्वारा सोमादि नामों से ही विष्णु के सहस्र नामों की पूर्ति करते हैं, इस प्रकार यहाँ सोम नाम परमात्मा का था जिसको न समझकर लोगों ने सोमलता पर लगाकर अर्थ का अनर्थ करदिया है ॥

जिस प्रकार मिथ्यार्थ करके १०९७ मंत्रों के अर्थों का अनर्थ कर वेद को अर्थ पुनरुक्ति का कलंक लगाया है, इसी प्रकार अन्य भी कई कलंक वेद के तुच्छ अर्थ करके लगाये हैं, जैसाकि (१) “वनानि महिषा इव” ऋग्० १।३३।८ इस मंत्र के यह अर्थ किये हैं कि हे सोम ! तू हमको ऐसा प्यारा है जैसाकि मैंसें को घास प्यारा होता है (२) “कन्याजारमिव-प्रियम्”=तू हमको ऐसा प्यारा है जैसाकि कन्याओं को जार प्रिय होता है, (३) “योषा जारमिव प्रियम्” ऋग्० ९।३२।४=तू हमको ऐसा प्यारा है जैसा स्त्रियों को जार प्रिय होता है, वास्तव में इन वाक्यों के

अर्थ बहुत ऊंचे थे अर्थात् भैसों के लिये घास तथा कन्या और स्त्रियों के लिये जार विधान के कदापि न थे, इनके सत्यार्थ जो देखना चाहे वह उक्त प्रतीकों के अंकों से हमारे इस मण्डल के भाष्य में देखले।

इसी प्रकार "हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः" ऋगू० ९। ६६। २६ इस मंत्र से अल्पदर्शी लोग हरिश्चन्द्र राजा का नाम समझकर वेद में इतिहास समझने लगते हैं परन्तु हरिश्चन्द्र यहां विद्वानों का विशेषण है, इन सब बातों का उत्तर इस मंडल के पढ़ने से भलेप्रकार ज्ञात होजाता है।

और जो सोमयज्ञ के विषय में हिंसा सूचक मंत्र उद्धृत करके वेद को दूषित किया जाता है, जैसाकि "वृहद्वो वय उच्यते सभास्तु" ऋ० ६। २८। ६ इस मंत्र के अर्थ किये गये हैं कि सोम का सब से बड़ा अन्न मक्ष्य है, इसलिये गौ, अश्वादि पदार्थ जो सर्वोपरि हैं उन्हीं की बलि देनी चाहिये, इसका उत्तर यह है कि यहां गोरक्षा के निमित्त जो अन्न दिया जाता है उसका वर्णन है बलिदान का नहीं ॥

और जो "त्री यच्छता महिषाणामघो मास्त्री सरांसि मघवा सोम्यापाः" ऋगू० ५। २९। ८ इस मंत्र के अर्थ में तीनसौ भैसों का मांस खाना और तीन तालाब शराब के पीना कथन किया गया है वह सर्वथा मिथ्या है, क्योंकि "महिष" शब्द वेद में बड़े वा पूज्य के लिये आता है, जैसाकि "पर्जन्य वृद्धं महिषं" ऋगू० ९। ११३। ३ इस मंत्र में बड़े के अर्थ में आया है, इसी प्रकार तीनसौ महिषों से तात्पर्य यहां बड़े २ शूरवीरों का है अर्थात् जो योद्धा तीनसौ बड़े २ शूरवीरों को विजय करता और भूमि, अन्तरिक्ष तथा द्युलोक में जो अपनी वाण-विद्या से तीन सर शरों से भर देता है वह उत्तम योद्धा कहलाता है, यह राजप्रकरण का मन्त्र है इसमें भैसों के मांस तथा शराब का क्या प्रकरण, इसी प्रकार जो मन्त्र मद्य मांस के विषय में उद्धृत किये जाते हैं वह वास्तव में मद्य मांस के अर्थ नहीं देते किन्तु मिथ्यार्थ करके मद्य मांस के पोषक माने जाते हैं, वस्तुतः कारण यह है कि जिन कोषों से आजकल वेद के अर्थ किये जाते हैं वह वेदार्थ के कोष नहीं किन्तु बहुत अर्वाचीन संस्कृत भाषा के कोष हैं, जैसाकि अमरकोष में "वाजी" नाम केवल घोड़े का है, इसके अनुसार "ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं" इस मन्त्र में पढ़े

हुए “वाजी” शब्द के अर्थ किये जायं तो अर्थ यही होंगे कि जो घोड़े को पकता हुआ देखते हैं और उसके पकने में सुगन्धि पाते हैं उनका उद्यम हमको प्राप्त हो, परन्तु जब हम निरुक्त को देखते हैं तो “वाज” के अर्थ अन्न, यज्ञ, बल तथा ऐश्वर्यादि अनेक पाते हैं जिससे “वाजि” शब्द के अन्नवाला, बलवाला, धनवाला इत्यादि अनेक अर्थ होते हैं, इस वैदिक कोष के अनुसार जब “ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं” ऋग् १।१६।१२ इस मन्त्र के अर्थ किये जाते हैं तो अर्थ यह होते हैं कि जो लोग वसन्त ऋतु में यवादि सस्यों की खेतियों को पका हुआ देखकर यह कहते हैं कि “सुरभिर्निर्हीरेति” = यह पककर सुगन्धि युक्त होगई अब इन्हें काटना चाहिये, इस प्रकार वैदिक कोष और अमरादि आधुनिक कोषों से वैदिक अर्थों में सैकड़ों कोसों का अन्तर पड़ जाता है, इसी रीति से “महिष” शब्द के अर्थ यहां भैंसा करलेने में अत्यन्त अनर्थ होगया है, निरु० अ० ३ खं० १३ में “महिष” शब्द बड़ के नामों में पड़ा है, फिर निरु० अ० ७ खं० ३६ के देवतकाण्ड में “महिष” शब्द के अर्थ महान्त देवगणों के किये हैं, इस वैदिक कोष में सर्वत्र “महिष” शब्द के अर्थ “महान् के हैं भैंसे के कहीं नहीं, इस प्रकार मीमांसा करने से ज्ञात होता है कि सायणादि भाष्यकारों ने आधुनिक अमरादि कोषों की सहायता से जो वेद के अर्थ किये हैं वह सर्वथा मिथ्या हैं।

और जो कई एक लोग यह आक्षेप करते हैं कि जिसको वेदों में सोमरस कहा गया है वह एक प्रकार का मदकारी द्रव्य था, या यों कहो कि वह एक प्रकार की मदिरा थी, इसका उत्तर यह है कि जहां “सोम” ओषधिविशेष के अर्थों में भी आया है वहां उसके अर्थ मदिरा कदापि नहीं, क्योंकि सोम मदकारी पदार्थ न था किन्तु आह्लादक था, आह्लादक और मादक में भेद यह है कि जो केवल आनन्द उत्पन्न करे और मस्तिष्क में किसी प्रकार का बुद्धिनाशक विकार न करे उसको “आह्लादक” और जो बुद्धि में विकार उत्पन्न करके उन्मत्त करे उसको “मादक” कहते हैं, ऋग्वेद मण्डल दश में इसका स्पष्ट रीति से भेद वर्णन किया है कि “हृत्सु पीतासु युध्यन्ते दुर्मदासो न सुरायाम्” ऋग् ८।२।१२ = सोमरस के पीने से योद्धा लोग युद्ध करते हैं परन्तु सुरा = शराब के समान उन्मत्त नहीं

होते किन्तु सावधान वृत्तियों से युद्ध करते हैं विकलेन्द्रिय होकर नहीं, इससे स्पष्ट पायाजाता है कि सोमरस मदकारी द्रव्य न था ।

इसी प्रकार भारतीय तथा यूरुप निवासी कई एक भाष्यकारों ने यह भी आक्षेप किये हैं कि आर्यों में वर्णव्यवस्था बुद्ध से पहले न थी, जब हम उनको यह उत्तर देते हैं कि “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाहुराज्यं कृतः” ऋग् १०।९०।२ इस मंत्र में चारों वर्णों के नाम स्पष्ट हैं तो वह लोग यह प्रश्न उठाते हैं कि जिस सूक्त का यह मंत्र है वह सूक्त कदा सहस्र वर्ष पीछे वेद में मिलाया गया है, इस प्रकार वह लोग वेद में मिलावट भी मानते हैं, इसका उत्तर यह है कि यदि वेदों में मिलावट होती तो वेदों की भाषा का भेद अवश्य होता, परन्तु स्मरण रहे कि इस सूक्त की भाषा तथा अन्य स्थलों की भाषा का अंशमात्र भी भेद नहीं, यदि कोई मिलाता तो एक स्थान में मिलाता यह सूक्त प्रायः चारों वेदों में एक प्रकार का ही पाया जाता है, इससे भिन्न यह भी युक्ति है कि वेद के मंत्रों की संख्या में ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद तथा अथर्ववेद सनातन काल से ऐसा ही चला आता है जैसाकि अब है, केवल यही मंत्र नहीं किन्तु वर्णव्यवस्था के प्रतिपादक अन्यत्र भी कई एक मंत्र पाये जाते हैं, जैसाकि “तमेव ब्रह्माणं ऋषिं ब्राह्म” ऋग् १०।१०७।६ इस मंत्र में ब्राह्मण तथा ऋषि आदि गुणकृत पदवियें पाई जाती हैं, इसी अभिप्राय से गीता में भी कथन किया है कि “चातुर्वर्ण्यं स्यात् सृष्टं गुणकर्म विभागशः”=चारों वर्ण गुण और कर्म के भेद से परमात्मा ने ही भिन्न २ रचे हैं, भगवान् बुद्ध से पश्चात् वर्णव्यवस्था मानने वालों को यह भी सोचना चाहिये कि गीता जो महाभारत के भीष्मपर्व का एक भाग है वह बुद्ध से लगभग १५०० वर्ष पहले बना है, उसमें चारों वर्णों का वर्णन कैसे आजाता यदि हिन्दुओं में वर्णव्यवस्था बुद्ध से अनन्तर होती, इस प्रकार मीमांसा करने से जो वेदों पर आक्षेप किये जाते हैं वह सर्वथा निर्मूल प्रतीत होते हैं, अस्तु—

• इन आक्षेपों का समूलोच्छेद और ब्राह्मणादि वर्णों का विभेद तथा आर्यजाति के सिद्धान्तों का विस्तृत विवर्ण दशममण्डल की अवतरणिका में करेंगे, इसलिये यहां संक्षेप से ही समाप्त करते हैं ॥

॥ इति शम् ॥

आर्यमुनिः

